Рыгор

Барадулін

Аратай, які пасвіць аблокі

Рыгор Барадулін

Аратай, які пасвіць аблокі

СЯБРОЎСКАЕ
СЛОВА,
ЭСЭ
І НЕКАНАНІЗАВАНЫЯ
ЎСПАМІНЫ

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1995

ББК 83.3(4Беи)6
Б24
УДК 882.6.09

Б $\frac{8820600900 - 073}{М\ 302(03)-95}$ 69—95

ISBN 5-340-01390-1

Сяброўскае слова

Не сказаў бы,
што шыта-крытыка.
Гэта
Радасць мая за сяброў,
Аратаяў ды ваяроў,
Слова, дзе
Ні на коску брыдкага.
Больш спагадлівага,
Больш прыемнага,
патаемнага,
пераемнага...
А крыўдлівае,
палыновае
Ткліва
смутак мой
падпільноўвае.

Не разбіць, не спыніць, не стрымаць...

Народ, Беларускі Народ!
Ты — цёмны, сляпы, быццам крот.
Табою ўсягды пагарджалі,
Цябе не пушчалі з ярма
І душу тваю абакралі,—
У ёй нават мовы няма.
Збудзіўшысь ад грознай бяды,
Ўвесь поўны смяротнай жуды,
Ты крыкнуць не вольны «Ратуйце!»
І мусіш ты «Дзякуй» крычаць.
Пачуйце жа гэта, пачуйце,
Хто ўмее з вас сэрцам чуваць!

Так пісаў у 1913 годзе самы любімы беларускім народам паэт, даследчык, крытык, эсэіст, перакладчык, заснавальнік новай беларускай літаратуры Максім Багдановіч, чый стогадовы юбілей па рашэнню ЮНЕСКА адсвяткаваў свет.

Практычна ўсё сваё кароткае жыццё (нарадзіўся 9 снежня 1891 года ў Мінску, памёр 25 мая 1917-га ў Ялце) ён правёў па-за межамі роднай Беларусі.

Дом, дзе нарадзіўся паэт, згарэў пад час вайны. (На вайну, на нямецка-фашысцкіх захопнікаў спісалі мы ўсе знішчаныя самімі ж помнікі.) Заставаўся падмурак. Ды замест таго каб адрадзіць роднае гняздо паэта, вакол пабудавалі дамы для саўпартработнікаў і сувораўскае вучылішча. Сістэме і самое месца нараджэння вялікага паэта перашкаджала.

Лёс яму дазволіў адно кароткія сустрэчы з радзімай, дзе беларускае неба багаславіла немаўля на подзвіг для ўслáвы беларускага слова. Па ўспамінах сучаснікаў геній беларускага слова слабавата валодаў гутарковай мовай, Максім-кніжнік — як празвалі яго сябры — прасіў папраўляць ягонае вымаўленне.

Чаму пачаў я слова пра любімага паэта, настаўніка ўсіх наступных паэтаў нашых з такога верша? Каб падкрэсліць, наколькі фанатычна любіў Максім Багдановіч усё беларускае, крывіцкае. Толькі апантаны ў сваёй любові да роднага

народа паэт можа гэтак сказаць. Тут будзе дарэчы прыгадаць лермантаўскае «Бывай, нямытая Расія».

І заўважце, перш чым сказаць «цёмны, сляпы, быццам крот», перш чым дайсці ў самазнішчальнай любові амаль да нянавісці, да выкліку, выкліку будзіўца плоць ад плоці яго, паэт піша з вялікіх літар — Беларускі Народ. Гэтым падкрэслівае яго дзяржаўнасць, яго старадаўнасць, яго спаконвечную веліч.

І яшчэ раз, чаму менавіта з верша «Народ, Беларускі Народ!» пачаў я казаць пра Максіма Багдановіча. А таму, што сітуацыя ў першае стагоддзе вячніны вялікага сына нацыі амаль тая ж, калі не горш. На беларусах на першых як на самых спакойных і талерантных савецкі рэжым правёў антычалавечыя доследы па дэнацыяналізацыі. Нас нават сам Мікіта Сяргеевіч хваліў і ў прыклад іншым народам ставіў, што мы першыя выракаемся роднай мовы, робімся інтэрнацыяналістамі. Хаця слова гэтае пасля афганскае разні і ўжываць неяк непрыстойна, калі той, хто забівае людзей, сцірае народ з чала ягонай жа роднай зямлі, называецца інтэрнацыяналістам, а забіваючы, выконвае інтэрнацыянальны абавязак.

І ў не так далёкія часы ў нас уся крытыка ў адзін голас называла Максіма Багдановіча інтэрнацыяналістам. Так, паэт любіў Расію, бо ўсё ягонае свядомае жыццё прайшло ў Ніжнім Ноўгарадзе і ў Яраслаўлі. Максім Багдановіч ведаў рускую культуру і літаратуру першакрынічна-глыбінна. Ягоныя ацэнкі Пушкіна і Баратынскага, Лермантава і Адоеўскага, Чэхава і Брусава не страцілі свайго значэння, бо выказваліся не сумятліва, а ў вечным вымярэнні. Максім Багдановіч з годнасцю глыбіннага беларускага інтэлігента спакойна канстатаваў: «...беларуская культура аніяк не з'яўляецца простым варыянтам культуры вялікарускай. Наадварот, у іх абліччы перад намі знаходзяцца два самастойныя культурныя комплексы, якія ад самага ж пачатку раслі і развіваліся незалежна адзін ад аднаго. Адрозніваючыся між сабою і па бытавых першаасновах, і па ўплывах, накіраваных звонку, і па падзеях далейшага гістарычнага жыцця, яны, натуральна, прыйшлі да далёка не тоесных канчатковых вынікаў».

Час нам вярнуць слову «нацыяналіст» ягонае дакладнае, першапачатковае значэнне, зняўшы з яго абразу азвярэлай прапаганды так званых марксістаў-ленінцаў. Прыхільнік марксізму мог ганаравіта называцца марксістам, а мілоснік нацыі, абаронца і ахоўца яе не меў права называцца нацыя-

налістам, ён мусіў быць абавязкова інтэрнацыяналістам. Хаця інтэрнацыяналізм — гэта не што іншае, як міжнацыяналізм. Ды для бальшавікоў не было нічога святога, святакрадства рухала іх да зіхоткіх вяршыняў камуністычнага міфу. І Максіма Багдановіча трэба называць вялікім нацыяналістам — ахоўцай беларускага нацыянальнага агменю.

Зноў вернемся да верша. На яго прыкладзе яшчэ раз пацвярджаецца, што ў класічным варыянце ў паэзіі і коска велізарнае значэнне мае (гэта ў паэзіі, дзе не патрабуецца ні думкі, ні пачуцця, дзе толькі паток — можна назваць і падцёк свядомасці, дастаткова валодаць машынапісам). Звярніце ўвагу, дзе стаіць коска: «Народ, Беларускі Народ!» Паэт адразу, з першага радка як бы ўступае ў палеміку з усімі нігілістамі, з усімі вялікадзяржаўнікамі, якія адмаўлялі беларусам у праве называцца народам, а Беларусь, якая мае сваю старажытную дзяржаўнасць і культуру, бачылі толькі як «Северо-Западный край».

Дамо слова Максіму Багдановічу і па гэтым пытанні: «Беларусы не ўбіралі ў сябе цэлага мора фінскіх элементаў і не паддаваліся ўздзеянню татаршчыны, як вялікарусы. У процілегласць ім яны не парывалі з пачаткамі, выпрацаванымі ў папярэдні перыяд рускага жыцця, а развіваліся на старым карані. Увайшоўшы ў склад Вялікага княства Літоўскага, яны апынуліся ў становішчы болей культурнага ўзроўню, чымся літоўцы. Дзякуючы гэтаму ўсё дзяржаўнае жыццё Вялікага княства Літоўскага працякала ў беларускіх нацыянальных формах. Па-беларуску гаварылі вялікі князь і ўся знаць, па-беларуску вяліся дыпламатычныя зносіны з замежнымі дзяржавамі, па-беларуску пісаліся законы, граматы, акты, па-беларуску вёўся суд». І зноў-такі ўсё гэта надзённа і для сённяшняй Беларусі, якая аб'явіла, нарэшце, суверэнітэт. Беларускі дух, беларускую мову вывелі адусюль спачатку Расійская імперыя, якая моцна трымала ў сваіх жалезных абдымках Беларусь, а потым савецкая імперыя, што называлася Саюзам.

Тое, што напісаў Максім Багдановіч у 1916 годзе, гучыць як актуальнае жаданне, як сённяшні крык адчаю: «Закон 1 чэрвеня 1914 г. робіць мажлівым адкрытае існаванне школ з выкладаннем на беларускай мове. Такія школы ўжо з'яўляюцца. На чарзе — пытанне пра болей шырокую пастаноўку іх, пра падтрымку з боку земстваў і г. д.». А за ўсе гады саўулады толькі і чулася: «Русский язык — язык партии». А партыя, як ведаем, была адна, якая, па сутнасці,

была дзяржавай у дзяржаве. Цяпер партапаратчыкі крыху прысмірэлі, ірвануліся ў камерцыю, а размовамі ды добрымі намерамі нацыянальную школу не вельмі і падтрымаеш.

Гэта марксісцка-ленінскай крытыкай былі ўведзены паняцці малой і вялікай радзімы. Малая радзіма — гэта ўскраіна, калонія, вялікая — метраполія. І тым самым прыніжалася значэнне нацыянальнага, роднага. Максім Багдановіч яшчэ тады, у 1916 годзе, пісаў пра тыя мінусы, «якія нясе з сабою выкладанне на вялікарускай мове... Пры навучанні па-вялікаруску з ужытку беларускага дзіцяці выкрэсліваецца маса своеасаблівых, чыста беларускіх слоў, вобразаў, зваротаў і, выходзіць, усе звязаныя з імі жывыя, ясныя і звычныя ўяўленні і перажыванні. Гэта — несумненнае збядненне дзіцячай псіхікі. 〈...〉 ...адхіляючы беларускую мову з школы, мы вядзём да растраты вынікаў велізарнай, шматвяковай духоўнай работы цэлага народу, збіваем думку дзіцяці са звычных псіхалагічных сцяжынак і груба ўрэзваем ягоны душэўны свет; уводзячы ж мову вялікарускую, мы ставім на ягоным шляху шэраг цяжкасцяў, засяляем ягоную псіхіку вобразамі ўмярцвелымі, незразумелымі і ў шмат якіх выпадках зусім бязглуздымі».

І цяпер, як у далёкія часіны, адчыняюцца беларускія класы, для якіх няма ні падручнікаў, ні выкладчыкаў. Усё на энтузіязме трымаецца.

Не застарэла і заўвага Максіма Багдановіча пра беларускасць нашае паэзіі: «Беларускіх вершаў у нас яшчэ было — былі толькі вершы, пісаныя беларускай мовай». Шмат якія сённяшнія і ўчарашнія беларускія паэты нацыянальныя хіба што па нацыянальных кашулях з беларускім арнаментам, а арнамент гэты зацверджаны ў ідэалагічным аддзеле ЦК.

Здаецца, сёння пісаў Максім Багдановіч патрабаванне разам з Беларускім Народным фронтам пра «ўвядзенне беларускай мовы ў царкву і касцёл», а тады ішоў 1915 год.

Максім Багдановіч стварыў пярліну сапраўды беларускую па духу і па форме. Гэта — «Мушка-зелянушка і камарык — насаты тварык». І для дзяцей, і для дарослых. А ў нас на працягу ўсяго без чвэрці векавога эксперыменту над людзьмі стваралася так званая піянерская паэзія, нібыта для дзяцей. Ні дзіцяня, ні дарослы па сваёй ахвоце не чытае гэтай лозунгавай рыфмаванай прадукцыі. Памятаю, як дачка недзе ў пятым класе прынесла своеасаблівы пратэст супроць гэтай піянерскай і акцябрацкай паэзіі: «Не стыдися, пьяница, носа своего, он ведь с красным знаменем

цвета одного». Дзіцячая душа, а душа заўсёды дзіця, паўстае супроць усялякага фальшу і хлусні.

Багдановічаўская «нестрыножаная думка» рупілася аб «беларускай нацыянальнай душы».

Пра тое, што талент — паняцце нацыянальнае, кажа ўся творчасць вялікага паэта. Ён умеў чужое роднае мове слова так асвойчыць, зрабіць хатнім, так абеларусіць суседствам са спаконнымі беларускімі словамі, сагрэць яго шчырай беларускай душой, што слова сябе і сапраўды пачынала адчуваць беларускім. Раманс «Зорка Венера», які стаў любімым у моладзі не аднаго пакалення, адзін з прыкладаў такога прыручэння слоў. У нас маецца слова славянскага гучання: замест Венеры — Мілавіца. Але пастаўце ў радок Мілавіцу — знікне холад, адлегласць, вера, нервы, усё тое, што гучыць у неславянскім слове, ды воляю паэта яно стала родным у нашае мове. Атрымала грамадзянства ад Максіма Багдановіча.

Часцяком, бывала, асабліва ў Расіі, на вечарах паэзіі пыталіся ў беларускіх і ўкраінскіх паэтаў, а чаму не пішуць адразу па-руску, бо мовы ж роднасныя. На прыкладзе Максіма Багдановіча (і гэта бліскуча і грунтоўна даказаў наш выдатны пісьменнік Міхась Стральцоў) бачым, як напісаныя Багдановічам ці перакладзеныя ім жа па-руску вершы гучаць правільна з боку граматыкі, але сярэднявата, быццам зусім іншым паэтам пісаліся яны.

Максім Багдановіч быў першым еўрапейцам у новай беларускай літаратуры, які ўпрог сябе ў працу, каб за лічаныя гады, на якія быў скупы кон, дагнаць развітыя літаратуры свету, стаць упоравень з імі. Універсальны талент гарэў «...жаданнем прышчапіць да беларускай пісьменнасці здабыткі чужаземнага паэтычнага труда, памагчы атрымаць больш еўрапейскі выгляд». І дапамог. Акраверш, санет, трыялет, гекзаметр, пентаметр, рандо, тэрцына, актава — усё і пералічыць цяжка, што вялікі паэт прышчапіў да беларускай паэзіі. Не самі памеры падышлі да беларускага слова. Нават па-руску, гуляючы словам лёгка і нязмушана, напісаў «Четверной акростих»:

> Ах, как умеете Вы, Анна,
> Не замечать, что я влюблен.
> Но все же шлю я Вам не стон,
> А возглас радостный: осанна!

Чытаеш акраверш, а ў памяці гучаць радкі захаплення, прысвечаныя касцёлу святой Анны ў Вільні. Кажуць, што Напалеон жадаў бы гэты касцёл на далані перанесці ў Па-

рыж, а паэт яго перанёс са старажытнай беларускай сталіцы на далані верша ў сэрцы чытачоў.

Каб залячыць у сэрцы раны,
Забыць пра долі цяжкі глум,
Прыйдзіце да касцёла Анны,
Там знікнуць сцені цяжкіх дум.
Як лёгка на гары, як красна
Узносіць вежы ён свае!
Іх зарыс стройны ў небе ясна
Ізломам дзіўным устае.

Гэта Максім Багдановіч прынёс у беларускую паэзію горад, гэта Максім Багдановіч прынёс у яе космас, гэта Максім Багдановіч убачыў і нам паказаў, як «у небе ціха зоркі расцвілі». І, напэўна, невыпадкова ён нарадзіўся пад знакам Стральца. У адным з сучасных гараскопаў гэтак, у прыватнасці, кажацца: «Страла часу, памкнёная праз падсвядомасць, ілюзію і астральны свет, да асягнення мэты. Знак Агню пад апякунствам Юпітэра». Толькі паэт, каму космас па-роднаму блізкі, мог напісаць:

Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы
У ціхую сінюю ноч
І сказаць:
«Бачыце гэтыя буйныя зоркі,
Ясныя зоркі Геркулеса?
Да іх ляціць наша сонца,
І нясецца за сонцам зямля.
Хо мы такія?
Толькі падарожныя,— папутнікі сярод нябёс.
Нашто ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?

Гэта фактычна першы беларускі верлібр. Ужо ў нашыя дні крытыкі ламалі дзіды вакол гэтага заморскага жанру. А Максім Багдановіч яшчэ ў 1915 годзе сказаў, што няма ні жанраў, ні памераў, якія б не магла засвоіць беларуская мова. Пра змест верша і казаць не даводзіцца. Ён вечны, як вечны сам Космас, чыю ўвагу хоча прыцягнуць паэт да клопатаў зямных.

У савецкі час да пісьменнікаў, якіх нельга было ўжо знішчыць фізічна, паколькі не дажылі да «светлых» дзён, якім нельга было наклеіць ярлык контррэвалюцыянера і антысаветчыка, прымаліся меры замоўчвання; і самы надзейны метад — ганаровая ссылка ў школьныя хрэстаматыі. Каб племя маладое і незнаёмае не дужа мілосціла

сваёй увагаю. Але і гэтую ссылку вытрымаў паэт, здабыўшы сабе сапраўды ўсенародную любоў шанавальнікаў роднага слова. Здаецца, цікавай будзе і гэтакая дэталь, што забароненыя сталінска-кэдэбісцкай цэнзурай аўтары ў сваім родным слове, жылі і былі даступныя чытачу ў кнігах беларускага класіка. Гэта тычыцца, напрыклад, і ўкраінца Олеся і рускага Гумілёва.

Юбілей Максіма Багдановіча не проста чарговы, стогадовы. Гэта яшчэ адно стагоддзе нашая паэзія годна чулася ў свеце як раўнапраўная, як непаўторная.

Жыў і памёр, як паэт, маладым. Малады і застаўся ў свядомасці беларускай. Вялікае гора народа, нацыі, што мала пражыў, але хай даруецца мне панам Богам гэтае кашчунства, затое не паспеў абразіць вусны Паэзіі сваёй вершамі савецкага, сацрэалістычнага складу. Засталіся жыць вершы беларускага складу, вершы паэта еўрапейскай, сусветнай арыентацыі. Дый калі б і застаў жудасны Кастрычнік, які мы гэтулькі часу называлі адно вялікім, дык пайшоў бы паэт па першае мабілізацыі саграваць сваім палымяным сэрцам вечную мерзлату аднаго з безлічы ГУЛАГаў. За адзін толькі «цвяток радзімы васілька». І гэтая любімая беларускім народам краска была занесена ў шэраг нацыяналістычных, хоць колькі сінее неба, столькі сінее і васілёк пад ім.

Анталагічным і народнай песняй стаўся верш «Слуцкія ткачыхі», дзе

> І тчэ, забыўшыся, рука,
> Заміж персідскага узору,
> Цвяток радзімы васілька.

Бо Максім Багдановіч у «Апокрыфе» сцвярджаў: «...добра быць коласам; але шчаслівы той, каму дадзена быць васільком. Бо нашто каласы, калі няма васількоў?»

Пайшоў бы па першае мабілізацыі за славутую «Пагоню», якую выключылі з усіх паэтычных кніг, што выходзілі знявечаныя ў залаты век сталінска-чэкісцкага сацрэалізму. Толькі ў конадзень стогадовага юбілею паэта наш старажытны герб Пагоня зноў вернуты ў правах, зноў стаў дзяржаўным у Рэспубліцы Беларусь.

У гэты «залаты век» лепшыя творы Янкі Купалы (дарэчы, ён першы заўважыў талент Максіма-кніжніка), што былі хлебам духоўным нацыі, амаль не друкаваліся, а ў хрэстаматыях ды аднатомніках падаваліся чытачу аднадзёнкі вялікага паэта славянскага свету.

З папраўкамі, з заўвагамі на песімізм паэта змушаны

былі літаратурныя камісары ўсё ж даваць у падручніках ды анталогіях сапраўдныя вершы сапраўднага паэта. І ў змрочныя часы (па інерцыі чытач сталага пакалення працягне — царызму) сталінізму Максім Багдановіч быў адзіным акном у Еўропу. На творах Максіма Багдановіча вучыліся роднае мове, мове крынічнай, чыстай, не заказёненай, не саветызаванай, вучыліся жыць, адчуваць сябе людзьмі думкі, людзьмі, далучанымі да агульначалавечае культуры.

Максім Багдановіч ратаваў нацыю, ратаваў мову на краі адчаю.

Максім Багдановіч сапраўды Богам дадзены нашай нацыі, народу беларускаму, дадзены навырост. Аднаго жыцця мала, каб дарасці да разумення Максіма Багдановіча, да разумення ягонай унікальнасці, ягонай веліčы, ягонай глыбіннай прастаты. Богам дадзены, каб людзьмі заставаліся, звяраючы свае думкі і памкненні з тым, хто з зорамі гаварыў як роўны з роўнымі. Богам дадзены, каб мы па-багдановічаўску любілі сваю святую зямлю, імя якой Беларусь, пабагдановічаўску баранілі Бацькаўшчыну сваю ад рознае набрыдзі, нарасці, навалачы. Богам дадзены, каб Бога свайго помнілі, каб Бога свайго шанавалі, каб чужым багам не маліліся, бо мы — беларусы, бо мы — крывічы.

Гэта Максім Багдановіч запрасіў беларускае, крывіцкае слова прапусціць праз душу сваю сусветную культуру, не разгубіўшыся, не згубіўшыся, не збедніўшыся.

Гэта Максім Багдановіч разварушыў беларускую думку, каб задумалася разам з усім дасведчаным светам над вечным ды імгненным, над сэнсам існавання і векавання.

Гэта Максім Багдановіч узняў беларускія вочы ў неба, разагнуў беларускую спіну, згарбелую на ворыве. Космасу пра беларуса расказаў.

Думка і пачуццё трываляцца верай. Максім Багдановіч прарочыста сказаў:

> Беларусь, твой народ дачакаецца
> Залацістага, яснага дня.
> Паглядзі, як усход разгараецца...

Гэтымі словамі накрэслены наш святарны бел-чырвонабелы сцяг. Паласа зары на белым палотнішчы туману. Зноў жа Богам падказаны наш сцяг, сцяг чысты, як сумленне Максіма Багдановіча, ахвярніка нацыі, пакутніка і Прарока.

З глыбіні вякоў пачуў Максім Багдановіч вячысты покліч Пагоні. Ёю мы дужыя. З ёй мы дужыя! Жыве Беларусь!

І ў нашыя дні нацыянальнае абуджэнне ідзе пад знакам Пагоні, якую «не разбіць, не спыніць, не стрымаць» ніякай рэакцыі, ніякім цёмным сілам. І зусім не выпадковая цікавасць да паэзіі Максіма Багдановіча іншых народаў, іншых культур. Паэт ідзе ў свет, і свет прымае паэта.

У гісторыі сусветнае літаратуры ў Максіма Багдановіча сваё пачэснае месца паэта, які адраджаў беларускі нацыянальны дух, уздымаў беларускую думку на сусветныя вяршыні.

Праз усю гісторыю беларусам не дужа шанцавала з дзяржаўнасцю. Не надта грэе і сучасны папяровы суверэнітэт.

Нашымі прэзідэнтамі, міністрамі замежных спраў, паўпрэдамі нашымі праз усе вякі былі Францыск Скарына і Ефрасіння Полацкая, Мікола Гусоўскі і Кастусь Каліноўскі, Янка Купала і Максім Багдановіч.

Адамаў сын, як сын першачалавека, што быў пану Богу не чужы, смерцю нізрынуўшы смерць, застаўся жыць у вяках Беларусі.

Усё, як у Бібліі.

1991

О, Беларусь, мая шыпшына...

Літасць ленінска-сталінскага рэжыму прадугледжвала замену смяротнае кары на 25 гадоў зняволення. Уладзімір Дубоўка — зорка першае велічыні на небасхіле паэзіі 20-х гадоў адгрукаў, як казалі некалі, ад званка да званка каля 27-мі гадоў, не па карце вывучаючы самыя глухія і самыя аддаленыя куткі «единой и неделимой» савецкай імперыі.

Любы паэт у большай ці меншай меры — прарок і ў першую чаргу свайго лёсу. А таленавіты — асабліва. Паэт можа і навешчаваць лёс. І малады Уладзімір Дубоўка з выклікам падкрэсліваў:

> Калі кажа паэт, што прадвесня,—
> дык пачне зелянець трава!

З першых вершаў сваіх, з паэм і эсэ вешчаваў паэт лепшы лёс роднай Беларусі, роднаму народу, роднай мове. Ён маліўся на Беларусь, хоць пасля кастрычніцкага перавароту ўвесь здаровы сэнс быў перавернуты дагары нагамі і нават самога слова «малітва» бальшавікі баяліся, як чорт ладану.

> У песьнях я — на Беларусь малюся,
> Як моліцца ля возера трысьцё.

З траўня 1925 года, калі вясна маладзела, напісаў Уладзімір Дубоўка свой славуты верш, верш прарочы, вершзаклён:

> О, Беларусь, мая шыпшына,
> Зялёны ліст, чырвоны цьвет!
> У ветры дзікім не загінеш,
> чарнобылем не зарасьцеш.
> Пялёсткамі тваімі стану,
> на дзіды сэрца накалю.
> Тваіх вачэй — пад колер сталі —
> праменьне яснае люблю.
>
> Ніколі пройме з дзікім ветрам
> не разьвіваць дзявочых кос...

Падсвядома паэт па-свойму пераказваў вершы з неўміручае Кнігі, радкі з «Адкрыцця Іаана Багаслова»: «Трэці Анёл затрубіў, і ўпала з неба вялікая зорка, як светач палаючы, і ўпала на траціну рэк ды на крыніцы водаў. Імя гэтай зоркі палын; і траціна водаў ператварылася ў палын, і многа людзей памерла ад тых водаў, бо прагорклі».

Наогул, палын — трава пагарэлішчаў і запусцення, трава адчаю і забыцця сама прарастала ў радках паэта. Яшчэ ў 1922 годзе чытаем:

І па сцежках і дарожках,
дзе трыпутнік і чарнобыль,
пройдуць босенькія ножкі
ўсе да долі, доля ж — воддаль...

А трыпутнік — трава раздарожжа, трава ростані, трава ўспаміну пра выгнанні. Пасля вяртання з сібірскае суровасці вока і сэрца паэта расчульваў верас:

Ты ляжыш у мяне на далоні,
найдрабнейшая з кветак.
Я пытаўся, пытаю сягоння:
чым ты вабіш нас
гэтак?..

Як пабачу цябе, так і ўспомню
пералескі, палеткі,
дзе калісьці узяў на далонь я
ўпершыню твае кветкі.

Травы і зёлкі Беларусі варажбітна замаўлялі радкі паэта, хацелі адвесці бяду ад ягонага лёсу. Бо ён называў іх так, як называлі продкі, бо і яны адгукаюцца на мову зямлі, якая дае ім рост. Уладзімір Дубоўка ў душы захаваў і родную мову, і ўсё зялёнае роднага краю. Таму менавіта вершы пра самае запаветнае кранаюць чытача, а не змушаныя пра сацыялістычную яву накшталт:

Прыйшлі рабочыя, сяляне —
змянілі ўсё да неспазнання:
такія хаты і прасторы,
што і не сніліся учора.

Хоць калі чытаць два першыя радкі не сур'ёзна, дык сапраўды ўсё змянілі, толькі ў які бок. Гэтаксама, калі чытаць з усмешкай радкі Якуба Коласа:

Кампазітар, меней фузу —
Тромкай, брат, пра кукурузу.

Тут усё выручае слова «тромкай».

А калі Уладзімір Дубоўка забываўся на зададзенасць, на аглядку (хай правільна мяне зразумеюць, што не хачу быць суддзёй і разумным заднім розумам, бо само жыццё паэта — гэта подзвіг, гэта сама беларуская жывучая мужнасць), пісаў пра свае Паставы без уліку рабоча-сялянскіх зменаў:

А колькі б дзе ні вандраваў,
хоць добра ўсюды і прыгожа,—
мяне цягнула да Пастаў,
хацелася пабыць ля Доўжа.

На пільнае вока галоўліта разлічана «хоць добра ўсюды і прыгожа». Але ў вершы «На самой радзіме» ўсю эмацыянальную і сэнсавую нагрузку нясе слова «самой»:

Стаяў вось тут калісьці дом,
вайна каля яго хадзіла.
Сваім мячом, сваім агнём
яго пасекла і спаліла.

Бярозы дзве каля яго,
бярозы дзве над ім шумелі.
Не мог іх спапяліць агонь,
мячы дапамаглі не вельмі.

Сяброўак прывітаў старых,
мяне сяброўкі прывіталі.
— Ваш гоман так і не заціх?
— Цябе не ўкалыхалі хвалі?

А хвалі жыццёвага акіяна такі палюлялі паэта, хвалі ўтрапёнага XX стагоддзя. За свае 75 гадоў (нарадзіўся Уладзімір Дубоўка 15 ліпеня 1900 года ў вёсцы Агароднікі былых Манькаўскай воласці Вілейскага павета Віленскай губерні) зведаў паэт усю гаркоту выгнання, усю лютасць той улады, якую ён, як і ўсе, хто прыйшоў у беларускую літаратуру ў 20-х гадах, шчыра апяваў, славячы Кастрычнік, чакаючы «камуну свету», абяцаную бальшавіцкай ідэалогіяй.

Адразу трэба зазначыць, што Уладзімір Дубоўка не бег навыперадкі з бальшынёй маладнякоўцаў ва ўслаўленні рэвалюцыі і яе самазваных багоў. Так у паэме «Там, дзе кіпарысы» (1925) ёсць самапакепліванне:

Дзяўчыне прысвяціў паэму?
Адразу скажуць: «Нешта ёсць!»
Правадыру якому: — «пэўна,
падмазваецца ягамосць!»

5 мая 1925 года ўслед за вершам «О, Беларусь, мая шыпшына...» паэт піша верш:

Часіна, ды з сокам рабіны
качаеш мяне ў чарнабыльлі.
На дзіды, на востры шыпшыньнік
ці сэрца, ці дух мой узьбілі.

Калышуцца скаргі і моўкнуць,
разносяцца разам пялёсткі.
Ня хоча Уладзімер Дубоўка
сьпяваць пад завучаны лёскат.

Пачаў — хай канчаюць другія,
шляхі — адшукаю сабе я.
Загіну — няхай і загіну,
мне гымнамі будуць завеі.

Накалоў сэрца на дзіды калючых дратоў ГУЛАГа, а вочы «пад колер сталі» былі ў чэкістаў і іхніх спадручных, якія з зэкаў выбіваліся ў начальнікі кандзеяў, у нарадчыкі ды ў сакратары начальнікаў лагпунктаў, у Сібіры хапіла гімнаў завеяў. Паэт, сам таго, пэўна, не думаючы, у вершах на пачатку творчага дый жыццёвага шляху прадбачыў свой лёс. Зноў-такі ў тым жа 1925 годзе прызнаваўся:

І нічога ня ведаю больш белага,
чым ростань нечаканая і сьнег.

І ростань была нечаканая і доўгая, і снягі былі да болю белыя далёка ад Беларусі. У тым жа 1925 годзе маналог Пярвушкі Шэршаня гучаў як маналог паэта, толькі праз пяць гадоў:

У чужой старане і сонца ня там,
дзе на бацькаўшчыне, узыходзіць.
Ніколі вам душу не прадам,
не нагула я, ня злодзей.

Як успомню — віецца рака
і кожны кусток знаёмы...
Вось, здаецца, трымаю ў руках
лісьціну з маркотнага клёну.

Маркотны настрой прадчування бяды перадаўся і клёну, не залатому па традыцыі.

Перад самым прымусовым выраем у 1929 годзе ў нізцы «Крыху восені і жменька кляновых лістоў», якую паэт падзагаловіў: «Вершы з заўвагамі», ёсць спроба прыземіць паэтычнасць кляновых лістоў:

Які з кляновай пекнаты
Цудоўны будзе перагной.

І тут жа разгорнутая зноска:

Ці не пара ужо стварыць
нам таварыства для таго,
каб не раскідаваць дары,
што восень дорыць кожны год?
Прыблізна толькі падлічыць,
якая колькасць тых лістоў!
Зграбсці і крыху намачыць,
з іх будзе найвялікшы толк.
Такі шыкарны перагной,
а прападае задарма...
Лятуць лісты над галавой,
гаспадара на іх няма...

А мне прыгадваецца стракатая, пулятая восень у Амерыцы ў 1984 годзе. І кляновыя лісты ў вялізных, але лёгкіх цэлафанавых мяхах. Тады падумалася, што іранічны клопат паэта стаў справай за акіянам. Ізноў уцечка ідэй. Але гэта між іншым.

Уладзімір Дубоўка быў дадзены беларускай літаратуры, культуры на здзяйсненне вялікіх задум. Займішча ягонае дзейнасці было неабсяжнае. У прыватнасці, у 1928 годзе з'яўляецца дубоўкаўскі «Проэкт літар для згукаў "Дз" і "Дж"», у 1929 годзе роздум «Лацінка ці кірыліца. Да праэкту рэформы беларускага альфабэту». Паэт рупіцца: «Пара нам стварыць і сваю сыстэму стэнографічную... У першую чаргу мы павінны скласьці дасканалы гукавы альфабэт беларускае мовы...»

Трэба аддаць належнае нюху чэкістаў — ведалі, дзе сапраўдны талент, дзе патэнцыяльны геній нацыі,— вынішчалі самых лепшых, драбяза траплялася ў чорны нерат ленінска-сталінскіх апрычнікаў па інерцыі, для валу, для масавасці, каб уявіць, каго забралі ад нацыі, якога аратая на гонях беларускае культуры адарвалі ад працы ў самым пачатку баразны, варта толькі прывесці ўрывак з сухое біяграфічнае даведкі.

«Скончыў Нова-Вілейскую настаўніцкую семінарыю (1918), настаўнічаў у Тульскай вобласці (1918—1920), служыў у Чырвонай Арміі (1920—1921). Пасля дэмабілізацыі працаваў інспектарам Наркамасветы РСФСР і займаўся на творчым аддзяленні Вышэйшага літаратурна-мастацкага інстытута імя В. Брусава, які скончыў у 1924 г. Быў членам літаратурных аб'яднанняў «Маладняк», «Узвышша», першым рэдактарам часопіса «Беларускі піянер» (цяпер «Бярозка»). Працаваў рэдактарам беларускага тэксту «Весніка ЦВК, СНК і СПА Саюзу ССР» (1922—1925), адказным сакратаром пастпрэдства БССР пры ўрадзе СССР (1923—1924), выкладчыкам Камуністычнага універсітэту народаў

Захаду (1924—1927), рэдактарам «Збору законаў і загадаў рабоча-сялянскага ўраду Саюза ССР» (1926—1930). У 1931—1957 гг. жыў і працаваў на розных работах у Кіраўскай вобласці, Чувашыі, Грузіі, Краснаярскім краі. Апошнія гады жыў у Маскве. Памёр 20.03.1976 г.». (Пісьменнікі Савецкай Беларусі. Мн., 1981.)

Што і казаць, колькі сілы паклаў на ўмацаванне і функцыяніраванне сістэмы, якая пазбавіла яго права на творчасць, адняла ў яго мову амаль на тры дзесяткі гадоў. Васіль Вітка, з кім Уладзімір Дубоўка пасля выгнання падтрымліваў блізкасяброўскія сувязі, у прадмове да двухтомніка паэта, дзе майстра нечакана-трапяткога слова псаваў свае ранейшыя шэдэўры («О Беларусь, лясная ружа, зялёны ліст, чырвоны цвет! Да камунізма крокам мужным ты пракладаеш вечны след»), пісаў: «...за ўсе самыя цяжкія гады свайго жыцця не напісаў ні аднаго верша...» А малады паэт адчуваў, што не такі светлы свет, як ён падаваўся ў камуністычных маніфестах.

Людзі любяць душу прасаваць,
калі гэта душа чужая.

І праўду, бязлітасную праўду сваіх жа радкоў адчуў Уладзімір Дубоўка на сабе. І да слёз расчульвае кэдэбісцкагалоўлітаўская фармулёўка: «жыў і працаваў», не раўнуючы, як на мемарыяльных дошках дзеячам, верных рэжыму.

І хоць друкавалі, і рэабілітавалі, дзякуй Богу не пасмяротна, не мог паэт расказаць усю праўду пра апраметную савецкай мадэлі. І страх, і цэнзура не драмала. І тады вынайшаў ён спосаб, каб маленькія штрышкі засталіся — напісаў кніжку для дзяцей «Пялёсткі». Выйшла яна ў 1973 годзе. Ад першых малечых уражанняў да тых часін, калі «жыў і працаваў» не ў Беларусі. Успамінае пра майстра-мастака з маленства, а здаецца, сказаў ён пра сябе: «Быў ён выдатны майстар-мастак, толькі ўзяў на сябе непасільны цяжар: вызваліць хараство з-пад грубай абалонкі. І надарваўся ад такога непасільнага цяжару». Уладзіміру Дубоўку перашкодзілі, падарвалі сілы савецкай катаргай.

Гэта інтэлектуалу, інтэлігенту, у якога «дзед Тодар вывучыў латынь, свабодна чытаў Авідзія, Гарацыя, Вергілія, Апулея», паэта, які ствараў шэдэўры на роднай мове, вынаходзіў новыя формы верша і паэмы («І пурпуровых ветразей узвівы...», «Штурмуйце будучыні аванпосты!»), дзе па-беларуску гаварылі Байран і Пушкін, які ведаў сусветную

класіку і хацеў зрабіць яе зразумелай беларускай душы, бальшавікі даверылі працу ў тайзе. Вось толькі некалькі ўрыўкаў з апавяданняў.

«Жыў я на Далёкім Усходзе. Траляваў з тайгі бярвенне на тартак...» «Па тэрміновай, неадкладнай справе ішоў я аднойчы ад сяла Шэшургі да сяла Міхайлаўскага на Вятчыне...» «Неяк у 1939 годзе далі нам тэрміновае заданне: закласці ў Новым Бірабіджане штук дванаццаць фундаментаў пад васьмікватэрныя дамы...» (А ў гэты год армія, чырвоная не толькі ад колеру сцяга, вызваліла родныя мясціны Уладзіміра Дубоўкі, каб папоўніць ГУЛАГ новымі вязнямі.)

І геаграфія, і прафесіі паэта ў апавяданнях.

«У 1947—1949 гадах жыў я ў Мінгрэліі, на Каўказе...» «Ён — выдатны майстар-сталяр, а я — сталяр звычайны...» «Стаў я на тралёўку. Трэба было траляваць — вывозіць на конях — бярвенне з тайгі, з сопак і падвозіць яго да вялізнага тартака, дзе гэтае бярвенне паступова распілоўвалася на дошкі, цём, на чыгуначныя шпалы...» «На адной сядзібе мы з жонкаю выкарчавалі больш сотні пнёў...» «— Што, дзядуля?.. — А куды вам наогул трэба?

— О! Мне далёка, аж у Абаканскі раён...»

А дзядулю было недзе каля пяцідзесяці, не болей. Такім, з хмурыністай барадой, падобным да прарока Майсея з карціны Юзафа Пучынскага, прыязджаў ён у Мінск з Масквы, бо, казалі, не мог жыць у адным горадзе з тымі, яшчэ жывымі, таварышамі, якраз таварышамі, а не спадарамі, якія пісалі на яго даносы, сведчылі на лжэсудзе.

> Ссівеў я ўвесь не праз гады,
> Не ў ноч адну
> Ўзяў сівізну,
> Як хто з раптоўнае жуды...
>
> Здабычай дадзены турме,
> Пакуту цяжкую пранёс.
> Я лёсам меў тых людцаў лёс,
> Забраны ад якіх былі
> Акрасы неба і зямлі.

Гэта радкі з «Шыльёнскага вязня» Дж.-Г. Байрана ў перакладзе Уладзіміра Дубоўкі. Перакладаючы Байрана, санеты Шэкспіра, паэт шукаў сродкаў, каб перадаць пакуты свае душы. Пераклады Дубоўкі — гэта своеасаблівая эзопаўская мова.

І невыпадкова вядомы на той час рускі скульптар Анікушын, убачыўшы на адной з маскоўскіх вуліц нашага славу-

тага паэта і пакутніка, захацеў зрабіць скульптурны партрэт. Ён не ведаў, хто такі гэты сівабароды мудрэц, скульптара ўразіў позірк, несагнутая веліч.

У нейкай ступені, як і Максім Багдановіч, Уладзімір Дубоўка большую жыцця правёў на чужыне. У аўтабіяграфічных нататках «Мой жыццяпіс» паэт сам адказвае на пытанні пра карані ягонай зацятай беларускасці: «Некаторыя дзівяцца: "Вы ніколі не вучыліся ў беларускіх школах, пражылі бадай усё жыццё за межамі Беларусі, а мову ведаеце". Як жа яе не ведаць, калі яна родная! Як жа яе не любіць, калі яе стваралі на працягу вякоў твае продкі, гаварылі на ёй, перадалі табе ў спадчыну, як самы вялікі скарб свой...»

Цэлую бібліятэку народных казак апрацаваў і ў вершах пераказаў Уладзімір Дубоўка, адным з першых у новай беларускай літаратуры звярнуўшыся да першавытокаў народных. Паслухаем жа самога паэта:

«Замілаванне да народнае творчасці было ў мяне ад малых гадоў і ідзе са мной усё жыццё. Яе нельга не любіць.

Хата, начлег, млын, да якога прыязджалі памольшчыкі з розных вёсак,— гэта былі наша школа, наша бібліятэка, наша радыё — уся наша пачатковая адукацыя. А песні... Ідуць са жніва, з поля маці, суседкі ды заспяваюць:

> А пара дамоў, пара-а-а-а...
> Ужо ўзышла вячэрняя зара-а-а-а...

І цяпер гучаць тыя песні мне...»

І малады паэт кляўся:

> Адамантамі рассыплю Слова,
> што прыняў у спадчыну ад маці.

Праз усе выпрабаванні пранёс Уладзімір Дубоўка любоў да свайго роднага, беларускага ад гуку матчынае мовы да птушкі і зёлкі.

«Прыгожых мясцін багата. Прыгожая, дарэчы, і далёкаўсходняя тайга, у якой мне давялося пабыць нямала. Якое там незлічонае багацце расліннага свету! Адна бяроза мае там аж шэсць ґатункаў. Тым не менш супроць беларускае пушчы — яна бяднейшая, бяднейшая нават праз сваю маўклівасць. Нашы пушчы, лясы звіняць ад птушыных спеваў, а там тайга маўчыць. Дзе-нідзе стукне дзяцел, каўкне «папаўзень», падасць свой голас удод — і ўсё...»

Гэта нерастрачаная любоў і святая туга прадыктавалі шасцідзесяцігадоваму выгнанцу верш:

Сітнік стаў сцяной зялёнай
каля берагоў.
Сітнік мой стары знаёмы
з маладых гадоў.

Мы яго ў снапы вязалі,
клаліся на іх.
Плаваць ён вучыў на хвалях
нас усіх малых.

Ці ў віры дзе, ці на моры
ў навальнічны час —
ён нябачанай апорай
быў заўжды для нас.

Вось чаму з такой пашанай
зноў спаткаўся з ім,
хоць ля мора-акіяна
стаў плывец сівым...

На вірах жыцця трымала паэта незагойная любасць да ўсяго беларускага. Бо з першых сваіх хвілін дыхаў ён беларускасцю, купаўся ў ласкавых гуках душэўнай беларускай мовы. І ў маладога віртуоза песнеплынна ліўся верш, чараваў гукапісам:

Гэтыя палеткі, гэтыя разоры:
нельга... льга...

Толькі нашчадны беларус можа пачуць так словы. Тут і ласкавасць лета, і парыў ветру, і ўсмешкі зорак, і плёскат хваляў, і гогат гусей-лебедзяў. Максім Багдановіч нездарма «вучыў» Верлена беларускай мове, мілагукай і адгуклівай на шчырасць. Як цёплы сырадой у даёнку, б'ецца, глухнучы паступова, кожны гук у дубоўкаўскім маладым вершы. Паслухайма!

Ды выйду ж я... Такая ноч...
Ды гляну ж я...
Жыцьцё маё!
Хвілін такіх ня меў даўно...
Прадоньне шыза-цёмнае...

Пра мову Уладзіміра Дубоўкі, асабліва ранняга, трэба пісаць асобнае даследаванне. Крывіцка-карэнная, з балцкай падсветкай, яна ўвабрала ў сябе і сівярок, і мерную спякоту, і азёрнасць. Мяне, напрыклад, сагрэла хатнім цяплом слова «кука». («Кукай грудздзе крышыў на зямлі...») Кука — гэта такая пабаешка з карчаватым карэннем на канцы. Ёй у нас глушылі рыбу на возеры пад ільдом. Мама некалі вясёла ўспамінала, як смяяліся з яе, калі яна, маладая нявестка,

сказала: «Іван рыбы закукаваў». Асязальна зразумелыя і наватворы паэта, накшталт:

Каменьчык, што пачаў імчацца,
ўспаветраны тваёй рукой.

Пра хвалі да холаду канкрэтна сказана: «салёназлосныя вужакі».

Захаваў Уладзімір Дубоўка і вернасць старому нашаму правапісу. І мне прыемна ўспомніць, што я застаў яшчэ майстра. У лютым 1960 года атрымаў я аўтограф на зборніку «Выбраныя творы», выдадзеным за год перад гэтым. Пачынаецца надпіс: «Нашай надзеі, зьмене...» Прыводжу не таму, што словы пахвалы навырост дадзены, а таму, што ў «зьмене» мяккі знак захаваны. Берагу я і фотаздымак, на якім напамін, як Уладзімір Дубоўка перадае мне свой том паэзіі.

Кінуўшыся ва ўспаміны, крыху ніякавата пачуваю сябе, калі ў 1964 годзе ўдзельнікам нарады маладых наведаўся я да Уладзіміра Дубоўкі ў ягоную маскоўскую кватэру ў Чарамушках. Малады, акрылены зменамі, што адбыліся ў грамадстве, упэўнены, што вяртання да старога не будзе, грунтоўна падпіты, нёс я несусвецiцу, крытыкаваў і старыя і новыя парадкі, сістэму. Смелы, як заяц. Шаноўны паэт неахвотна падтрымліваў мяне, па інерцыі баючыся правакацыі, як я разумею на сённяшні свой розум, бо што новага яму мог я сказаць, зялёны і ў творчасці, і ў палітыцы. Запомнілася мне, што гаспадар на выпадак падслухоўвання запінаў разеткі галёшамі. Спрабаваў пагасіць мой пал тым жа, што і смяліла мяне. Але бачачы, што і гарэлка мяне не тушыць, падарыў мне рэдкаснае выданне — двухтомнік Клюева.

Хадзіла легенда, што паэт прывёз з сабою сталярскі рыштунак. На магчымае будучае. Пазней пачытаў я адказ Дубоўкі, што трэба рабіць, калі гарыць душа. Гэта раіў паэт яшчэ ў 1923 годзе:

а калі запалае ў душы пажар,
трэба песняй гасіць і вершам.

А ў 1964 годзе даў мне вершы Клюева.

Уладзіміра Дубоўку заўсёды цікавіла мінуўшчына, даўніна, паэзія далёкіх і блізкіх краёў. Праўда, ягоная эрудыцыя ў выгнанні падчас выкарыстоўвалася дужа ў заземленых стасунках. У «Пялёстках» ён апавядае, як з Масквы «Кніга — поштай» прыйшла брашура, дзе апісвалася ўменне

саматужна рабіць каламазь. Палітычны ссыльны выратаваў раённае начальства.

Думка паэта сягала да прарадзімы культуры. Яшчэ ў зборніку «Трысьцё» (1925) чытаем:

Вабілён, Эгіпет, Фінікія
Ці ня дыхалі тым самым паветрам?
Бамбукі і лотасы ў гымнах маўклівых...
Мы ў сасоньніку ці пад паветкай.

У сасоннік, пад паветку прыводзіць паэт далёкія светы, асвойчвае іх.

Праз пераклады перадаваў паэт свой пратэст, свой адчай. Лёс вялікага кітайскага паэта Ду Фу праз тысячагоддзі перагукваўся з лёсам беларускага паэта Уладзіміра Дубоўкі. Загалоўкі вершаў кажуць пра гэта: «Вершы пра тое, як асенні вецер разбурыў трысніковую страху маёй хаціны», «Цвыркун». А перакладаючы верш «Пры тыгра», зразумела, каго меў на ўвазе беларускі паэт.

Жуду слабейшым
тыгр прыносіць люты,

але і ён трапляе
ўсё ж ткі ў клямар:

закручаны ўжо лапы
ў моцных путах —

ён марна ушчынае
грозны лямант.

Пад ногі ляжа
шкура нежывая,

шкляныя вочы
не пабачаць свету.

З людзьмі, дарэчы,
горшае бывае:

Няхай тыраны
ведаюць пра гэта!

Жыццё і творчасць Уладзіміра Дубоўкі — балючая старонка ў кнізе гісторыі Беларусі, дзе ўціск і надзея, роспач і нясхібнасць, іржышча і рунь, малацьба і сяўба...

Беларусь у сэрцы пранёс Уладзімір Дубоўка праз здзекі, завірухі, пакуты. Дома нават цемра святлейшая, бо

Ноч наплакалі бярозы,
Нашумеў чарот.

Па-беларуску прачытае паэт «Слова пра паход Ігаравы»:

> Чым Баянам быць дзе ў тумане,—
> Ў Беларусі лепш быць зігзіцай...

Паэт верыў у вечнасць Беларусі, яе народа, яе мовы, і нязмушана запаветна гучаць радкі:

> ...вечнасці няўмольнае пяро
> апошні верш мой на зямлі дапіша...

1992

Унучка Францішка Скарыны, альбо Зэк № 0-287

Гордая, няскораная, панавітая. Гэта Ларыса, дачка Антона, Геніюш. У жыцці, як і ў паэзіі, важна, чыім спадкаемцам, чыім спадчыннікам адчувае і лічыць сябе чалавек, творца. Геніюш адчувала сябе крывінкай крывіцкага роду, нашчадніцай вялікага Адраджэнца, што быў са слаўнага места Полацкага. У вершы «Бывай» у 1942 годзе паэтка пісала:

> За прыязні даўняй адзнакі,
> за кожнага нашага сына —
> прымі сёння, Прага, падзяку
> ад ўнучкі Францішка Скарыны!

Хочацца адразу патлумачыць, што сын тут не для рыфмы. Так і рупіць даць слова самой Геніюш:

«У Ліцьве, у Коўне, спыніўся Урад БНР у дваццатых гадох, які пасьля запрасілі да сябе чэхі, адначасова прызначыўшы беларусам, як і іншым славянам, дзяржаўныя стыпэндыі для студэнтаў. Беларусы высылалі нелегальна сваіх сыноў, пераважна абсальвэнтаў беларускай гімназіі, па навуку ў Прагу... У Вільні была Беларуская Школьная Рада, гдзе працавалі Тарашкевіч і Грыневіч, якія перспектыўным студэнтам давалі пасьвядку ад Школьнай Рады, якая была як пропуск у Чэхаславаччыну. Дзеячы благаслаўлялі моладзь на навуку ||| бралі ад кожнага забавязаньне, што, атрымаўшы асьвету, кожны беларус выдасьць кніжку на роднай мове па спэцыяльнасьці й дасьць за свой кошт вышэйшую асьвету аднаму сваяму суайчыньніку».

У думках перакідваюся ў нашыя дні. У каго спытацца, хто нараіць, куды мае ехаць сучасны малады беларус, каб набыць адукацыю ў беларускасці? Кранаюць дэталі «Споведзі» паэткі. І колеры, і пахі даўніны захавала памяць: «Мяшок на вяровачцы праз плечы, у рагох дзьве бульбіны, каб вяроўка не коўзала, даўгія боты, кашуля хатняя — у такім выглядзе трапіў мой муж у Эўропу».

Вершам помняцца мілыя драбязінкі сялянскага побыту, бо паэтка падкрэслівае, што яна сялянка.

Нехта быдла з дубовага поіць карыта,
ля драўлянае студні рыпіць журавель.
А ў вадзе адбіваецца неба блакітам
і палошчуць аблокі пушаную бель.

Трэба быць знаёмай з канём не па малюнках, каб пачуць і ўбачыць:

...конь заржаў у стайні
і раздувае храпаю авёс.

Бо і на схіле лёсу прыгадаецца: «...пашле мяне тата з вазамі канюшыны ў Ваўкавыск, іду за вазамі сабе ноччу, бо коням цяжка...»

Відаць, толькі чыстай душы дадзена адчуць, як «пралеска раскрылася ў жмені».

Гэта не кідзістая фраза, гэта выцерплена, выгаравана, выбалена: «...памяць не нябожчык і не ёй сатлець». Памяць не дазваляла нічога забыцца: «Амаль непрытомную завяла мяне надзорка ў пакой, гдзе разьдзела дагала, шукаючы агнястрэльнай зброі ў складках цела, і так пасьля кінула ў камеру, паказаўшы мне жалезную койку ў кутку. Я ўпала на калені, і ў душы маёй быў Бог, сын і боль...»

Як верш з Евангелля, Евангелля жаху, гучаць апошнія словы. Споведзь — гэта жыцце святой пакутніцы за беларускасць, за Беларусь — Ларысы Геніюш.

Пераходзячы ўсе кругі пекла ГУЛАГа, такую сабе самой склала анкету: «У градацыі савецкай я на найніжэйшай перакладзінцы: 1 — беларуска, 2 — паэтка непаслухмяная, 3 — «кулацкое отродье», 4 — зэк!!! 5 — хрысьціянка, якая верыць і не баіцца! 6 — сын у Польшчы, 7 — сябры на цэлым сьвеце, 8 — сьмяротна вінаватая за тэстамэнт... Па ўсіх гэтых пунктах адзін жах. Хоць ты не жыві на сьвеце, а я яшчэ нейк жыву. Жыву й сама дзіўлюся гэтаму».

Тут усе пункты зразумелыя, можа, толькі трэба праясніць восьмы. У канцы 1937 года Геніюш з маленькім сынком Юркам прыязджае ў Прагу. Знаёміцца з беларускім студэнцтвам, з членамі ўрада БНР. Прэзідэнт Беларускай Народнай Рэспублікі Васіль Захарка пад час вайны, паміраючы,— бо і ў Празе яўна дапамагалі ягонай смерці сталінскія саколікі,— у тастаменце назначыў прэзідэнтам Беларускай Народнай Рэспублікі Міколу Абрамчыка, Ларысу Геніюш — генеральным сакратаром БНР. Пазней, калі савецкія ўлады выкрадуць падданку Чэхаславакіі Ларысу Геніюш і выкажуць ёй такую пашану, што сам сталінскі халуй, крывавы Цанава запатрабуе ў генеральнага сакратара архіў БНР, пачуе па-мужчынску цвёрды, па-беларуску горды

адказ: «Бяз волі Божай волас мне з галавы не ўпадзе, і я вас не баюся».

У 70-я гады, калі ездзілі мы з Уладзімірам Караткевічам у Зэльву да апальнай паэткі, чуў я роспаведзь Ларысы Антонаўны і пра Васіля Захарку, і пра архіў БНР, і пра пячатку, якую перадаў ёй прэзідэнт, а яна яе пацалавала. Распавядала (толькі не ў хаце, бо там і сапраўды сцены вушы мелі), як ад'язджала з Мінска, як паляваў за ёй і сябрамі яе энкавэдыст. Але ўсё казалася паўшэптам, падтэкстам, з азіраннем. Не ўсё тады і ўспрымалася. Цяпер, калі прачытаў «Споведзь», якую Геніюш пісала з поўнай магчымасцю зноў наведаць «архіпелаг ГУЛАГ», зразумеў, што чуў частку нашае гісторыі з першых вуснаў. Прыкра, што ўжо ў нашыя дні выходзяць матэрыялы пра Ларысу Геніюш, дзе ёй навязваецца вітанне фюрэра; у адносінах да Васіля Захаркі прымяняецца марксісцка-ленінскі, каб не казаць іншы, метад знявагі: слова «прэзідэнт» бярэцца ў двукоссе. Гэтак жа можа здарыцца пры наборы, што слова «даследчык» набяруць як «дасьетчык». А дасье амаль на ўсіх мае пэўная арганізацыя і публікацыі давярае толькі сваім людзям.

Не варта, скажам, укладаючы зборнік паэткі, уключаць у яго вершы, што пісаліся як пэўны імгненны водгук, і ў той жа час не ўключаць вершаў біблейскага характару (маю на ўвазе кнігу паэзіі «Белы сон», дзе яўна вылузваецца, напрыклад, верш «Уладзіміру Кавалёнку» і інш.). Верш «...Цішыня, я крыху ў задуменні» мае ўнізе тлумачэнне: «VIII з'езду пісьменнікаў Беларусі, 1981». Верш лірычны, не традыцыйна-савецкі, што абавязкова з вітаннямі і клічнікамі.

На VIII з'ездзе пісьменнікаў апошні раз бачыў я Ларысу Геніюш. Праходзіла гэтае традыцыйна-алілуйнае мерапрыемства з абавязковым сядзеннем кіраўнікоў партыі і ўрада, прытым нехта з іх чытаў прывітанне, аддрукаванае на беларускай мове (хоць у ЦК не было ніводнае машынкі з беларускім шрыфтам), чытаў з такім вымаўленнем, што было бачна, як мучыцца гаварыць на гэтай непатрэбнай партыі мове. Праходзіў з'езд у Палацы прафсаюзаў. Нясмела зайшла Ларыса Антонаўна ў залу, шукаючы месца недзе ў апошніх радах. Я прапанаваў сесці побач. Адразу спыталася, ці не баюся, што яна можа мне папсаваць рэпутацыю, бо не дэлегатка з'езда, без савецкага грамадзянства. Мне было прыемна чуць ад яе не традыцыйнае таварыш, а наскае, беларускае — сябра. Сказала, што паслала мой зборнік вершаў туды, да сваіх сяброў. Тады гэтае «туды» яшчэ аддавала халадком. У перапынку збегаў я да адказнага сакратара

СП (у тыя часіны гэтыя дзве літары азначалі Саюз пісьменнікаў, цяпер ужо — сумеснае прадпрыемства), якога пазней называлі «кілбасным сакратаром», бо ў СП з'явіўся прадвеснік светлай будучыні — стол заказаў, дзе песнярам у адпаведнасці са становішчам выдавалі харчы. «Кілбасны сакратар» даў загад дзяўчаткам, якія вялі ўлік і ўсе фармальнасці прадпрыемства, выдаць паэтцы Ларысе Геніюш папку, дзе была ціснена памятка пра важную вяху ў развіцці роднае літаратуры, а ў папцы — ручка, блакноцік і справаздачна-накіроўчыя матэрыялы. Прынёс я гэты падарунак ад дружнай сям'і літаратараў і ўручыў Ларысе Антонаўне. Міхась Чарняўскі сфатаграфаваў нас з Ларысай Геніюш, Дануту Бічэль-Загнетаву і мяне.

Наогул, спадчына Ларысы Геніюш павінна быць выдадзена поўна і ашчадна. Да гэтае святой і неабходнай нашым душам справы мусяць прычыніцца людзі без ідэалагічных шораў, без жадання пакрасавацца на балючай памяці пакутніцы. Бо атрымлівалася так, што і пры яе жыцці кнігі выходзілі як бы без аўтаркі. Установа, якая апякала паэтку ўсё жыццё, якая мучыла яе фізічна і маральна, выдавала давераным і праверaным літаратурным кіраўнікам творы непаслухмянай неграмадзянкі савецкай імперыі, а тыя даручалі паэтам, што стаялі на падхватах, рэдагаваць і ўкладаць зборнік. Дзякуй Богу, што хоць грамадскім рэдактарам «Невадам з Нёмана» быў Уладзімір Караткевіч.

Але адыходжу, сам таго не заўважаючы, ад тэмы, ад тэмы паэзіі Ларысы Геніюш і ад таго ўражання, якое зрабіла на мяне «Споведзь» паэткі.

Долю бяру жаночай рукой,
нібы каня пад вуздэчку.

Жаночая рука гэтая больш мужнасці мае, чымся якія мужчынскія. Бо, падумалася, калі рэдкія ацалелыя нашы паэты вярнуліся з паўночных сталінскіх дамоў творчасці, пакінуўшы ў саркафагах вечнае мерзлаты сваіх сяброў, навечна маладых (разумею, пад прымусам страху і напаміну, што адрасы ранейшыя іх могуць прыняць), пачалі славіць разам з вернымі памочнікамі партыі светлую будучыню, усё, што названа імем Леніна — ад лямпачкі да праспекта. У вытанчанай душы еўрапейскага духу паэткі хапіла мужнасці, бясстрашша, не прыняўшы ні падданства савецкага рэжыму, ні ягонай звярынай ідэалогіі, пісаць пра ўсё, пра што забаранялася нават думаць. Пісаць, каб будучыя «дасьетчыкі» не маглі беспакарана паклёпнічаць, ачарняць

барацьбу лепшых людзей за самастойнасць, за незалежнасць еўрапейскай дзяржавы, імя якой Беларусь, а чало яе асланяе бел-чырвона-белы сцяг, сцеражэ ад злых духаў Пагоня. А нашыя ацалелыя мужчыны пра свае пакуты ў савецкіх лагерах смерці, свае споведзі пачалі пісаць, калі стала можна, калі перастала забараняцца. Таму і такі давер, таму такое пачуццё віны і сораму перад змагаркай.

Ларыса Геніюш, толькі ўжо ў савецкім варыянце, паўтарыла лёс Тараса Шаўчэнкі. Ён некалі сказаў: «Украіна не мае сваіх пакутнікаў, дык я ім буду». Нашая пакутніца паўтарыла: «Няхай вернасць мая й любоў мая будуць дастойныя мукаў Тваіх некалькі-вяковых, мая Беларусь! Галінка з Тваяго дрэва, пяшчынка з палёў Тваіх, нясу Табе рэшткі жыцьця маяго й маё сэрца... І так нічога ў мяне няма, нават лісінай норкі, а ў пэрспэктыве сэрца, расьпятае на заінелых дратох Поўначы за Беларусь... Няхай на маёй асобе спыняцца ўсе пакуты народу нашага».

Яшчэ вольная, яшчэ не гулагаўка, пісала паэтка ў 1943 годзе:

> Ёсць такое казачнае слова,
> вырванае з рэбраў: Беларусь.

Гэта як з рабра Адама Бог стварыў Еву. Казачнае слова не вырвалі з сэрца савецкія паслугачы смерці, ламаючы рэбры, спрабуючы зламаць бунтоўны дух паэткі.

Недарэмна адзін сябра казаў: «Што робіце, пані Ларыса, ды ўрэшце я вас ужо не шкадую, я шкадую бальшавікоў, што ім рабіць з вамі? Дзьве магчымасці: альбо даць вам высокае становішча, альбо забіць адразу — бедныя бальшавікі!»

«Бедныя» бальшавікі не забілі адразу, смакуючы кары і здзекі, забівалі павалі, планамерна, каб балючэй было, каб невыносней.

> Ліпне лом, і кайло пасівела.
> Пад сякерай скрыпіць мерзлата.
> І згінаюцца чорныя цені.
> Цені кіркай выдзёўбваюць такт.
> . . . .
> Не акажуцца тыя, пад шпаламі.
> З-пад зямлі не ўстае чалавек.
> Толькі боль, які закапалі мы,
> Уваскрэсне, асудзіць наш век.

Сістэма сталінскага сацыялізму ва ўсім трымалася планаў, іх выканання і абавязкова рапартнага перавыканання.

І ў нашых (увесь час савецкая прапагандысцкая малатарня па-гебельсаўску трашчала пра іхнія, фашысцкія лагеры) лагерах смерці закон сацыялізму дзейнічаў. Страшней і люцей за Дантава «Пекла» жахаюць радкі:

Прывяжам бірку мы табе з фанеры
на твой вялікі палец на назе,
каб там Пятро, у рай адкрыўшы дзверы,
адразу бачыў, хто гэта брыдзе.

Гэта жанчынам, гэта паэтцы савецкі лад жыцця дазволіў працаваць па-стаханаўску. (Хоць цяпер вядома, што ўся брыгада Стаханава працавала на рэкорд, а сам ён болей у шахту не спусціўся, а толькі агітаваў і расказваў, як працаваць па-сталінску.) «Здавалася нам, што ад тых цяжэрных кувалдаў, калі дзьвігаеш, варочаюцца кішкі ў жываце й абрываюцца ўсе селязёнкі... Бывала, кіркавалі па 14 гадзін у тундры без ніякага вогнішча ў найлюцейшы мароз... саграваемся слязьмі... альбо заганяюць нас у ваду, і так мы часамі па шыі ў ледзяной вадзе папіхаем наперад нагрувашчаны лес, кіламэтрамі йдучы па вадзе».

Грэла малітва да Бога. На анучцы ўкраінскія манашкі вышылі абразок і тры заклінальныя літары БББ (Боже, барані Беларусь). Пра ўкраінскіх манашак з Львова ўспамінае паэтка: «Некалі будзе музэй змагання й болю гэтай зямлі й чалавецтва паклоніцца бабусям пабожным і мужным і «каранаваным» дзяўчатам... Гэта чэкісты ставілі ля сьценаў дзяўчат і абстрэльвалі ім кароны вакол галавы. Ад гэтага сівелі, дурэлі, а ў адной «каранаванай» Вольгі так і засталася дзірачка на чале».

У лагерах грэлася слязамі, а потым у вершы прызнавалася:

Я з вамі гутару, сябры,
слязінаю скупою.

Скупая слязіна — не сталы эпітэт, проста ўжо слёз не ставала, а плакаць не любіла. Накалеўшыся, назалеўшыся на суравеях паўночных і людскіх, дома магла адчуць — «цяплеюць вятры».

Недзе на пачатку 80-х гадоў адзін узбекскі паэт з гонарам паведаміў мне сваё няўтойнае шчасце — Рашыдаў (для моладзі мушу ўдакладніць — першы сакратар ЦК Кампартыі Узбекістана, член Саюза пісьменнікаў, празаік, які выдаваўся і ў нас у перакладзе Паўла Кавалёва па-беларуску), прачытаўшы ягоны твор, выклікаў па-бацькоўску да сябе і падарыў аўтаручку з залатым пяром. Партыя пада-

рыла паэтцы Ларысе Геніюш кайло і лом і незлічоныя кіламетры чыстай паперы паўночных снягоў.

Цяпер — пра почыркі. Почырк — своеасаблівая кардыяграма душы паэта.

Купалаў. Нецярплівы, імпульсовы, як яшчэ не дакутыя на кавадле, гарачыя яшчэ падковы. Такое ўражанне, што кірыліца для рукі прарока — не спаконвечная. Так і думаецца, што пачынаў з лацініцы.

Коласаў. Самавіты, грунтоўна-разважлівы, гаспадарскі. Кожная літара выпісана да канца, па іх можна ў школе вучыцца пісаць. Цяжка ўявіць, як, напрыклад, выглядала б у яго лацінка.

Багдановічаў. Імпэтны, летуценны, небаўзлётны. Рука анёла нацыі, кніжніка і хутка, і ўпэўнена можа пісаць і кірыліцай, і лацініцай, перапісаць у арыгінале Верлена і ўрывак з летапісу крывіцкага.

Геніюшаўскі. Не ведаю далагернага, вольнага. Ведаю з тых аўтографаў, што маю, паслялагерны. Надрыўны, зрывісты, упэўнены. Рука пакутніцы трымала ручку пасля лома і кайла. Відаць, лацініца лепей бы слухалася спрацаваную на гаспадарцы руку, чымся кірыліца. Пісаць даводзілася замерзлымі пальцамі (так і назвала адзін са сваіх вершаў).

Некалі Мікола Хведаровіч распавядаў, што ў полацкай перасыльнай турме ў чэкістаў быў у модзе і такі метад зняваги — «зрабіць шакаладным». І прымяняўся ён найбольш да беларускай інтэлігенцыі, да ненавісных энкавэдыстам пісьменнікаў. Ахвяру ставілі ў яміну, якую запаўнялі разведзеным чалавечым калам, чакалі, пакуль дойдзе брыда да рота, па ніжнюю губу. Каб выцягнуць патрэбнае для пратакола прызнанне. Паэтцы Ларысе Геніюш даводзілася бачыць іншае: «Крывавыя рукі савецкіх гінеколагаў патрашаць без перарыву бедных жанчын... Працуючы сястройгаспадыняй больніцы, з жахам я глядзела на трупікі ў сьметніку, у рэчцы Зальвянцы. Калі чысьцілі ўборную, дык іхнія галоўкі затыкалі шланг і трэба было яго дадаткова чысьціць... О мае ненароджаныя Купалы, можа, Багдановічы, ■ можа, і Кастусі... Засталіся зубры ў Белавежы, якіх, праўда, па-расейску гутарыць не навучаць, яны ня людзі». Па-цяперашняму кажучы, не ператворацца ў «русскомычащее стадо».

Паэтка разам з дзяўчатамі, выпрасіўшы нітак у не самай зверавітай надзоркі, не «з пароды партыйных выдраў», вышывала хлопцам торбачкі на хлеб роднымі васількамі. Хлопцы працавалі найбліжэй да апраметнай, у шахтах.

І багдановічаўскі васілёк быў хлебам духоўным. Лютую конніцу белых завеяў пераганяла Пагоня, перамагала. Нёман у снах праганяў смагу, даваў сілу. Белавежскі зубр быў узорам вольнасці і нескаронасці. Да вобраза гэтага валадара пушчанскай паганскасці неаднаразова вярталася паэтка.

Вабяць хлеба смачнейшаю лустай:
— Станавецесь валамі, Зубры!
Халуём няхай будзе халуйства,
Мы зямлі свае гаспадары!

Дух паганства, дух першароднай самавітасці Ларысы Геніюш сягаў у нябёсы і меў трывалае апірышча на крывіцкай зямлі.

Мы, як дубы,
нас можна знішчыць громам,
але з зямлі нас роднай
не скрануць.

Улюбёнец сівога Перуна — дуб увасабляе сабой адданасць роднай зямлі, моц вернасці і ахоўнай любові да Бацькаўшчыны.

Зубр — сімвал Беларусі, яе вальналюбнасці і сілы непаказной, бо старадаўнасцю роду і цярплівасцю характару з беларусам сыходзіцца. Паэтку вобраз зубра яшчэ вабіць і тым галоўным, што сам за сябе можа пастаяць, што ён, як бы мовіць, асоба. І ў доказ таму прывяду колькі радкоў з верша «Зубр-адзінец»:

Каго палюбілі аднойчы багі,
сіла яго — адзінота.

Красуецца статак прыплодам цялят,
гульнямі ў травах пахучых.
А ў сэрцы адзінца інакшы загад —
быць рыкам адвечнае пушчы.

Каго палюбілі аднойчы багі,
са статкам той не сальецца.

Быць рыкам пушчы і не зліцца са статкам. Гэта не значыць паставіць сябе над усімі. Гэта значыць — клікаць марудлівых на свядомасць, ахвяраваць нармальным жыццём у імя барацьбы за Айчыну, за народ, каб, працягваючы купалаўскі заклік, «Быць людзьмі. Не толькі імі звацца».

Вобраз зубра-адзінца напаўняюць канкрэтнай чалавечай, змагарскай чыннасцю і словы Споведзі: «Мяне сьледавацель назваў са злосьці адзіночкай у змаганьні, мусяць, гэта была адзіная праўда, якую той нехрыст сказаў. Лёс

2—1460

мяне не акружаў сябрамі, з якімі лягчэй было нясьці, нейкай сілай ускладзеную, ношу адказнасьці за лёс сваяго народу...» Заўважце, як следчага, яўна загартоўкі «а ля жалезны Фелікс», называе на першы погляд мякка для ката — нехрыст. Але колькі вякоў веры ў Хрыста стаіць за гэтым быццам бы нейтральным словам. Зразумела, што мае пакутніца пад нейкай сілай. Толькі Богам абраныя ідуць на барацьбу з нехрыстамі за сваю Бацькаўшчыну. Адчуванне такой абранасці, вера ў Бога давалі моц, не давалі зліцца са статкам.

А нявольнікам, галодным хацелася «бульбы, звычайнай паранай бульбы, якою на Беларусі кормяць сьвіней».

Як і некалі Тарас Шаўчэнка марыў пра садок вішнёвы каля хаты, марыла паэтка Ларыса Геніюш «Быць пры сваіх дзецях, быць з мужам, мець сваю хатку, гдзе хлеба ўволю на стале і ціха, ціха, як у храме...». У «Споведзі» — услухайцеся! — сам сабой узнікае паэтычны радок з вечным, біблейскім гучаннем і па гукапісу, і па сэнсу, аж хочацца паўтарыць: «...гдзе хлеба ўволю на стале і ціха, ціха, як у храме».

І з храма пераносілася Беларуска, менавіта з вялікай літары, Ларыса Геніюш на сапраўды грэшную, савецкую зямлю: «... а там, гдзе была наша сяліба, стаіць толькі даўгі мураваны хлеў і некалькі дрэў, якіх яшчэ не пасьпелі выкарчаваць на апал сяляне. Калі бываю там, дык прашу: «Пакіньце яшчэ хоць гэтыя дрэвы...»

Самую драбніцу прасіла пакінуць Ларыса Геніюш (у дзявоцтве Міклашэвіч). Гэта ў фальварку Жлобаўцы нарадзілася яна 9 жніўня 1910 года, тут вучылася

> Любіць зямлю сваю бязмерна,
> Як толькі любяць жаўрукі.

Як гісторыя праз вякі не жадала даць Беларусі сталай дзяржаўнасці і сталых, не абскубаных суседзямі межаў, так і лёс не хацеў даць паэтцы сталага гнязда, бурыў усе гнёздоўі, ганяў па свеце, кідаў з чужыны ў чужыну. То салавей эміграцыі, то савецкі зэк.

> Крывёй напоўніліся поймы рэк,
> Бурліць адчаем слёз людскіх разводдзе.
> Гляджу на свет. Я — лагернік, я — зэк,
> Засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя.
>
> Мяне драты, сабакі сцерагуць,
> Дзікіх надзораў зграя нада мною,
> І лоб штодня мой на прыцэл бяруць
> Навучаныя забіваць канвоі.

За калючым дротам сама сабе гаворыць паэтка: «Я ўмею шапкі шыць і рукавіцы... А як там мой муж, мой сын, і ім, пэўна, холад... А ўся мая сям'я? Ад'язджаючы, я пакінула ўдома бацькоў абаіх, трох братоў, трох сястрычак. Гэта было ў канцы 37 года, я ехала ў Прагу да мужа. Яны ня плакалі, а мне плач разьдзіраў грудзі. Яны не паэты, гэта паэты ўсё чуюць наперад. Цяпер тата мой, мажны й харошы, арыштаваны ў 39-м годзе, забіты ў гродзенскай турме, мама памерла на высылцы ў Казахстане ў 1945 годзе. Каханы з братоў Расьціслаў... з галавою, як залацісты сноп жыта, загінуў пад Бэрлінам 28 красавіка 1945 года. Маладзенькі Аркадзі, які разам з Аляксеем пайшоў з высылкі ў армію Андэрса, ляжыць у польскай братняй магіле ў Ларэта ля Рыма, маленькая Люся ў 1954 годзе загадкава памерла ў Вроцлаве, Аляксея велікадушна Англія прыгарнула, а Ксеня й Ніна выстаўленыя на ўсе правакацыі ў Польшчы, як і няшчасны мой сын... Муж зусім адзін у Варкуце...»

Гэтага маналога аднаго хапіла б на любую трагедыю ад антычнасці да нашых дзён. Вось яна, радасць уз'яднаньня Заходняй Беларусі з Усходняй. Уся Беларусь застагнала пад сталінска-энкавэдысцкім ботам.

Маналог з-за калючага дроту, крык з апраметнай. Гэта вязень (дарэчы, мова нават не знайшла формы слова ў жаночым родзе) хацеў быць пачутым. Спадзяваўся, прынамсі. І гэты ж вязень маладзічком свайго жыцця думаў светла пра жыццё. «Падсьведама і я думала аб мужу нейкім, але ён мусяў быць Беларус». І кранаюць сваім святым наівам словы пра тое, як матчына прыяцелька пані Ядвіга Зелянкевічыха Лахваліла маладую дзяўчыну: «Няма кавалера для панны Ларысы, толькі Пілсудскі!» І ласкава, але цвёрда пярэчыла панна Ларыса: «Гэта быў вялікі камплімент, у якім мілая пані Ядзвіга абсалютна забывалася аб позьнім веку польскага маршала й думала толькі аб яго знатнасьці. Для мяне нават ён не прыйшоў бы ва ўвагу, бо ж быў не беларус...» Праўда, апошнія газетныя звесткі выбіваюць гэты важкі аргумент. Нібыта Пілсудскі пад час аднаго з арыштаў царскімі ўладамі на допыце прызнаваў сябе беларусам. Знайшоўся сапраўдны, шчыры беларус Янка Геніюш, «пражскі студэнт і амаль ужо доктар!». І стала Ларыса Антонаўна Міклашэвіч Ларысай Геніюш, каб ёю і застацца ў нашай літаратуры, у нашай духоўнасці. «І так ішлі мы ў жыцьцё з ярым кляймом беларускасьці на чале».

Загадка Багдановіча. Яе паспрабаваў адгадаць наш тале-

навіты Міхась Стральцоў. Ёсць і загадка Геніюш. Адкуль нязломнасць, адкуль утрапёная, апантаная, шалёная любоў да ўсяго беларускага? Нават пра маленькага хлопчыка кажа яна — Беларусянятка, абавязкова з вялікай літары. Тым самым, як падлётку, жадае яму размаху ў крылах і вышыні ў палётах.

Вядома ж, яна не была саветызаванай ні думкамі, ні словам і выстаяла супраць саветызацыі.

Вядома ж, мела характар, які не цярпеў ніякага прымусу, прыгнёту. Прынцып бярэзіны: чым ніжэй хочуць прыгнуць, тым мацней ударыць у адказ, тым імклівей у неба выпрастаецца.

Вядома ж, адчувала сябе ўнучкай Францішка Скарыны, аднадуміцай Ефрасінні Полацкай і сястрой Кастуся Каліноўскага.

Можна доўга меркаваць, угадваць, але загадка Геніюш — гэта загадка беларускай паэзіі, менавіта беларускай, бо толькі ёй даводзіцца на ўціск адказваць выбухам.

Тастаментныя вершы (згадайце Шаўчэнкаў «Запавет») найбольш глыбінна і падсвядома шчыра выяўляюць сутнасць паэта і паэзіі ягонай. І таму прыводжу поўнасцю праславянска-беларускі, па-паганску зямны верш Ларысы Геніюш:

За акном у сутонні
сонца нікне са стрэх.
Дождж мне вымыў далоні.
Шчокі выбеліў снег.

Ільняную кашулю
на мой змучаны стан
каб на ноч апранулі,
ды паслалі дыван,

ды паклалі на ўзлеску
у старым дзірване,
каб цягучыя песні
калыхалі мяне.

Некалі ў Празе адзін хлопец з арміі Балаховіча пасля вайны прыняў савецкае падданства і прынёс анкеты Ларысе Геніюш. Яна адмовілася іх запаўняць. І тады хлопец сказаў: «Вы будзеце вялікай па сьмерці». Словы гэтыя паэтка помніла і занатавала іх у «Споведзі».

З зубром-адзінцом хацела параўнацца змагарка. Але і самотнай кнігаўкай была яна. Адно гняздо ацаліў лёс — хату мужавых бацькоў. Яна была першай хатаю, куды прыйшла паэтка з бацькоўскай, яна стала і апошняй, адкуль Ларыса Геніюш пайшла на вечны спачын.

О, сям'я Генюшоў! Блаславёная хата,
ў тваe сцены калісь мяне мілы прывёў.
Нат вайна захавала цябе, быццам святасць,
мілы роду парог, каб прыняў ты нас зноў...

Спачываюць палі, спіць зямля пад снягамі,
каб на ёй узрасці беларускай душы.
Усім сэрцам сваім я з мінуласцю, з вамі,
прадаўжаю ваш след на зямлі, Генюшы.

След на зямлі і ў сэрцах беларускіх прадаўжае подзвіг паэткі.

Дакорам гучаць словы святой пакутніцы зямлі Беларускай, у гэтым свеце — былога вязня сталінскіх катоўняў за нумарам 0-287: «...ні адзін народ так ня зьдзекаваўся нада мною й над маёю сям'ёю, як беларускі... Ні адзін народ так не ўніжаў сваіх паэтаў, сваіх жанчын».

Адна супраць злыдняў бярозкай стаю,
Пот, не слёзы, мой твар залівае,
Я люблю цябе, край мой, як душу сваю.
Я знаю — за гэта ўміраюць.

На допыце следчаму, што енчыў ад бяссілля зламаць дух беларускай патрыёткі: «Павесіць яе на вуліцах Мінска!» — паэтка крычала: «Яшчэ ня вырасла тая бяроза, на якой вы мяне будзеце вешаць, усіх нас вам не перавешаць!»

Памерла, каб пайсці ў неўміручасць, каб «памяць пакінуць, як ясны паром».

Паэтка Ларыса Геніюш казала: «Паэты не забіваюць, паэты не забываюць крывавага».

Дык хоць кайліва будзем памятаць гэта.

Будзьма памятаць паэтку і помнікамі.

Хоць гэта трэба было рабіць пры жыцці, напісаў я радкі, прысвечаныя Ларысе Геніюш.

З рук Вашых мужных
Сціло выбівалі.
Вам давяралі кайло душагубы.
Даў Вам з калючага дроту каралі.
З Вас пасміхаўся
Край Ваш найлюбы.

Вы на радзіме былі сіратою.
Зонечна Вам было,
Сонечна катам.
Толькі ў нябёсах над лютай Інтою

Бацькам быў Бог,
Маткай — Вера,
Гнеў — братам.

Птушка дакору, адчаю і жалю,
Вы цішыню распазнаеце ў гуле.
Нашай віны сцяжалелую шалю
Вы сваім лёткім крылом
Зварухнулі.

1992

І кожны ў мур цаглінай лёг жывой...

Сапраўдны паэт адкрыты, як бор, дзе неруш можа знайсці толькі той, хто бор гэты любіць і ведае.

Сапраўдны паэт шчыры ва ўсіх праявах сваіх. Шчыры ў прароцтве, шчыры ў споведзі, шчыры ў памылках сваіх.

Сапраўдны паэт — летапісец не дакладны ў датах і ў розных лічбах, але шчымліва дакладны ў душэўных парываннях, у паказе бяды і радасці сваіх адначаснікаў, дакладны ў сваім часаўспрыманні, сугучны агульнаму настрою.

Яўрэйскі паэт Ізі Харык быў паэтам сапраўдным. Ды тут адразу хочацца зрабіць папраўку. Нельга, відаць, пра паэта казаць быў. Паэт, калі перафразоўваць Шолама Алейхема, як талент: калі ёсць, дык ёсць. Дык вось, Ізі Харык — паэт сапраўдны. І гэта ў свой час ва ўступным слове да аднатомніка паэта пацвердзіў выдатны знаўца паэзіі, незабыўны Рыгор Бярозкін: «Ізі Харыку пашчасціла пры жыцці зведаць гучную славу і папулярнасць. І славу натуральную, што ідзе ад арганічнага ўзаемаразумення паміж паэтам і яго чытачом».

Адданасць. Гэтым актыўна-эмацыянальным словам названа адна з лепшых па выкананні паэм Ізі Харыка, гэтым падкрэслена-прыналежным словам іменаваны і томік яго выбранае паэзіі. Адданасць свайму народу, сваёй мове, нарэшце, адданасць справе рэвалюцыі вылучала Ізі Харыка з усёй паэзіі, што ўзнікла пасля Кастрычніцкага перавароту. Менавіта рэвалюцыі ў бальшавіцкім разуменні быў найболей аддадзены Ізі Харык. Сын местачковага шаўца-рамесніка паверыў бальшавікам. Паверыў, што будзе развівацца мова ягонага народа, што ўсе будуць роўнымі, што новы лад нясе шчасце, пра якое вякамі марылі шмат якія народы Расійскае імперыі. І шчыра апяваючы ўсе рэвалюцыйныя змены, паэт тым самым пакінуў сведчанне абуджанага да дзеяння хамства натоўпу, якое звалі справядлівым гневам рабочых і сялян:

І добра так, і люба так
Цяжкім абцасам — на гардзіны,
І добра так,
І люба так
У ботах тупаць цераз залу...

Гераізацыя працы ўспрымалася тагачасным чытачом як належнае. Сёння ж гэта — паэтычны дакумент аб рабскай працы, толькі пад сацыялістычным лозунгам:

Было чутна, як людзі стараюцца вочы самкнуць...
Спяць героі мужнай працы і не бачаць зор.
І цяпер ім, мусіць, сніцца той жа самы торф.

Ды калі паэт адыходзіў ад маштабаў сусветнай рэвалюцыі, услаўлення сацыялістычных будняў, ён рабіўся паэтам вобраза, радка, дэталі. Бо глядзеў на свет вачыма сына рамесніка, вачыма чалавека, цесна звязанага з Беларуссю. Нават трамвай яму здаецца жывой істотай:

Выпаўз апошні трамвай
І спіць на хаду, нібы конь...

Толькі вока паэта, які ўвесь час думае пра вечнае, пра жыццё і смерць, магло ўбачыць:

Ціха цягнуцца калёсы,
Ды ўсё роўна мерцвяку.

Славіў рэвалюцыю, блізіў прывід, які доўга блукаў па Еўропе, а душой паэта адчуваў чорнага чалавека, як і Сяргей Ясенін. Ці быў гэты чорны чалавек з адпаведнай савецкай установы, ці спадручны лёсу, не мог адказаць паэт. Дый думкі адганяў гэтакія, бо быў членам ЦВК БССР, членам-карэспандэнтам АН БССР, рэдактарам часопіса «Штэрн». Таму і неадумная ўпэўненасць:

Можа, нехта ў мяне
Будзе ноччу страляць,
Але хіба са мною
Сустрэнецца куля?

І сустрэлася. І савецкай была. І адліта была рабочым, якога ў вершах узносіў паэт. (Памятаеце верш Мікалая Гумілёва: «Пуля, им отлитая, просвищет Над седою, вспененной Двиной, Пуля, им отлитая, отыщет Грудь мою, она пришла за мной»?) І зорка (штэрн) лёсу не памагла.

Але паэзію не забілі. Паэзія Ізі Харыка засталася. Як кожнага сапраўднага паэта Ізі Харыка трэба чытаць у арыгінале. Ды бальшавікі забівалі і паэта, і мову. Мёртвы паэт і мёртвая мова не страшныя ніякой ідэалогіі. Хала-

дзее нутро ад двух несумяшчальных слоў — мёртвая мова.

Беларускаму чытачу асабліва прыемна чытаць словы любові паэта яўрэйскага народа да Беларусі:

Я знаю цябе, Беларусь, як пальцы свае і далоні,
Апоўначы нават змагу пазнаць твае сцежкі крывыя.
І мяккі, пявучы заход, палаюча-смольны сасоннік,
Бярозы ў снежнай імжы, і рэкі, і тракты сівыя.

Гэтак можа сказаць чалавек толькі пра роднае яму. Трэба нарадзіцца на зямлі, любіць яе па-сыноўску, каб убачыць, як «Дарогай прабег маладзік...». А як гэта па-фламандску важка, па-беларуску асязальна напісана: «Дойны статак па вымя ў траве...»

Паэт Ізі Харык блізкі і свайму яўрэйскаму чытачу, якога ён чаруе непаўторным гучаннем ідыш, і беларускаму, які бачыць сваю Беларусь вачыма яўрэйскага паэта.

Паэт Ізі Харык імкнуўся зазірнуць у наступнасць. Яго турбаваў і лёс роднай мовы, і лёс паэзіі, і сваё імя. Пра гэта ў радках, па-майстэрску перакладзеных Рыгорам Бярозкіным:

Век настане такі:
усім на зайздрасць вякам,
А ні я, а ні ты — будуць іншыя там...
Ноч за ноччу мінае, дні ідуць чарадой.
Калі што застанецца, дык наш неспакой.

Калі што застанецца, дык вецер, які
Нас узносіў у будучыя вякі.

Застаўся неспакой паэта Ізі Харыка. Застаўся і вецер, які круціў ветракі спадзяванняў паэта Ізі Харыка. Засталося слова паэта Ізі Харыка, якое сваёй віртуознай вытанчанасцю і ўзнёслай важкасцю ацаляе ідыш, грэючы гарачымі вуснамі паэзіі. Засталіся мары паэта Ізі Харыка.

Мы першыя цагліны закладалі,
І кожны ў мур цаглінай лёг жывой...
Мы ўсе да болю ў сэрцы смуткавалі
Аб пары крыл мяцежных за спіной.

Мяцежныя крылы спаліла полымя рэвалюцыі, якое раздзьмухваў паэт. Анёльскія крылы бальшавікам па перакананні не належыць мець. І жывыя цагліны не сагрэлі халодны мур.

Вопыт вавілонскае вежы ўжо аднойчы быў.

Чытайце Біблію...

1993

Пастаялец нябёсаў

Марк Шагал, як і вялікія мастакі Адраджэння, паэт. Ён хацеў пакінуць слова, бо слова трывалейшае за палатно, няхай і вячнейшае ва ўспрыманні наступных пакаленняў палатно. Слова ідзе ў неба да Бога, бо само слова ад Бога. Відаць, і Гамер пісаў палотны ці разьбярыў, але вечнасць захавала ў памяці сваёй толькі гамераўскае слова.

І ў сваіх палотнах Марк Шагал ішоў ад слова. Гэта ж слова задоўга да жывапісу малявала, як хата ідзе, як чалавек губляе галаву, як дождж ідзе, як смяецца сонца. Слова ўсё можа. Бо карані слова ў сівым паганстве, язычніцтве. Паганства ж інтэрнацыянальнае па сутнасці сваёй, хіба ў канкрэтыцы рознае. Невыпадкова з'яўляецца певень на палотнах майстра, бо гэта птушка — служка бога агню, пажару. А пажар якраз і сваціў Марку Шагалу ў першыя хвіліны з'яўлення на свет. Сваціў сімвалічна, сваціў фатальна.

Ад слова і касмічнае бачанне Марка Шагала. Гэта маленства ўспамінае: «Галава ў мяне ўжо ціха лётае па пакоі. Столь — празрыстая. Аблокі і сінія хмары ўваходзяць у хату разам з пахам поля, канюшні, дарог».

Біблія, у аўры якой спасцігаў свет Марк Шагал, дыктавала яму вобразы, давала апратку слоў фантазіі мастака. Адсюль і анёльскія крылы: «Мае цёткі, Муся, Хая і Гуча! На анёльскіх крылах лёталі яны па базары — над кошыкамі ягад, вінаграду, груш...»

Адчуванне свайго роду ў вяках, у зямным космасе таксама ад Боскага слова. «А Пасха! ні маца, ні хрэн не хвалявалі мяне гэтак, як Агада і чырвонае ў поўных шклянках віно. Мне хацелася апаражніць усе шклянкі! Нельга, немагчыма. Віно ў бацькавай шклянцы часамі здавалася чырванейшым. Яно зіхцела цёмна-фіялетавым каралеўскім пурпурам, святлом усіх гета̀, наканаваных майму народу, ззяннем спякотнай пустэльні, пройдзенае ў гэтулькіх пакутах...»

Здаецца мне, што слова пасылаў Марк Шагал у перапыты, у выпыты і на зямлю, і на неба, а следам ішлі фарбы. Фэст фарбаў, фэст персанажаў. І слова слухалася мастака, слугавала яму. «На самой справе, такой розніцы — паветра ты выдыхаеш альбо слова»,— прызнаваўся падданец слова і фарбы.

Ад будучых войнаў, ліхалеццяў, пажараў пасяляў абачліва сваіх людзей, коней, козачак мастак на небе. «Калі быў я яшчэ хлапчуком, мне ўвесь час здавалася, што нехта за намі гоніцца. Вось чаму персанажы мае сягнулі ў неба задоўга да касманаўтаў...»

Цяпер ведаем мы, што з космасу ўсё відаць на зямлі, да драбніц. А́ Марк Шагал яшчэ ў 1944 годзе пісаў: «Дзесяткі гадоў майго лунання ў нябёсах добра паказалі мне, што адбываецца на зямлі...»

Пастаялец нябёсаў Марк Шагал зноў паяднаў разлучаныя вякамі гук і колер, паяднаў двухкрыла, па-анёльску.

У сталым сваім веку маэстра зазначыў: «Калі ж казаць пра жывапіс, дык я вельмі шмат раздумваў пра фарбу, якая завецца любоў».

Словам мацаваў, доўжыў жыццё фарбы, якой маляваў аблічча неўміручасці. Сваё аблічча.

І спадзяваўся: «...а мне будзе здавацца, што ўсе жыхары Віцебска і ваколляў глядзяць здалёк на тое, што я намаляваў за сваё жыццё».

І глядзіць свет і Сусвет, і пазнае сябе, і дзякуе вялікаму Марку Шагалу.

1992

Удзельнік дзеяў і летапісец

Жыццё пачынайце ізноўку любіць!

У нашае крытыцы на добры лад можна ўвесці гэтакі тэрмін як «панчанкаўства», а ў філалагічных установах — курс «панчанкалогіі», бо Пімен Панчанка законна хрэстаматыйны паэт. А як пераконваемся з прыкладаў класікі, хрэстаматыйнасць — ганаровае месца, покуць у літаратуры. І тут, як і ў жыцці, на пачатку застолля слухаюць тых і ўздаюць пашану тым, хто на куце, а пад канец застолля шум і гамана сама па сабе, а на покуці, на куце ганаровы сам па сабе.

На шчасце, хрэстаматыйнасць Пімена Панчанкі не звычная, не традыцыйная. Ён хрэстаматыйны сваім майстэрствам, сваёй ранняй сталасцю, сваёй неабходнасцю ў роднай літаратуры. Бо і ў побыце, у штодзённасці не любіць сядзець на покуцях, у прэзідыумах, калі перавесці гэтае паняцце ў афіцыйна-пратакольны рад. Як ні парадаксальна гучыць, Пімен Панчанка ніколі не ішоў у нагу з часам, у нагу з падзеямі, паэт увесь час ішоў і ідзе толькі на чырвонае святло, зялёнае пакідае ён для сваіх абачлівых і ўдачлівых у жыццёвых турботах калег, якія

> Ў настроі мемуарыстым
> Глядзяць на ўласны пуп
> І на запасы круп.

Як і належыць сапраўднаму паэту, Пімен Панчанка ідзе ўперадзе часу, але ідзе не запабежліва перад часам, не перадкуючы перад ім. Бо звык з першых сваіх вершаў у самыя неспрыяльныя дні для паэзіі глядзець наперад, прадбачыць наступнасць.

Гэта франтавыя вершы Пімена Панчанкі рыхтавалі, рыхлавалі глебу наступнікам, якія пасля вайны сказалі жорсткае слова праўды пра вайну. Васіль Быкаў і Аляксей Пысін мелі добрае апірышча ў ваеннай лірыцы ўтрапёнага і праўдасловага паэта.

Пад час хрушчоўскае адлігі Пімен Панчанка адзін з першых у савецкай паэзіі напісаў самы шчыры і самы балючы верш — сваіх «Прыстасаванцаў». Не чакаючы, калі астатнія пацягне на адкрытасць, на шчырасць, на самаабвінавачванне і самаачышчэнне. І сёння варта нагадаць, што не ружы сыпанулі пад ногі паэту і тадышнія кіраўнікі, і крытыкі. Але затое як успрымала моладзь кожнае слова свайго ўлюбёнца!

Задоўга да афіцыйнай абароны прыроды, якраз абароны, а не ахоўы, абароны ад чалавека бяздумнага, бездухоўнага, Пімен Панчанка пісаў «Паэму майго лесу», падкрэслена называў зборнікі «Крык сойкі», «Дзе начуе жаўранак».

У дні рашучых зрухаў у нашым грамадстве Пімен Панчанка безабаронна спавядаўся свайму народу, свайму чытачу:

Я рос бяздумным дурнем, як і ўсе,
І славіў росквіт,
Светлы век машынны.
Глядзеў з пагардай на каня ў аўсе,
На воз бацькоўскі свежай канюшыны.

Я цэрквы закрываў,
Я абразы паліў,
Сялянскую маёмасць перапісваў.
І нюхалі нішчымныя палі
Кароў галодных
Родныя мне пысы...

Не ад імя народа піша паэт, а на сябе віну іншых бярэ. Ён пісаў пра вайну не па матэрыялах паведамленняў Саўінфармбюро, ён

...часта быў у ротах між салдатаў
І зрэдку ў наступ з імі разам пёр.

Таму гэта не смеласць, выведаная і ўзважаная, не смеласць пасля, калі ён кажа пра сяброў «часоў вайны»:

Яны жылі ў маскоўскіх нумарах,
Пілі гарэлку, трэскалі тушонку.
Калі іх працінаў за блізкіх страх,
Дык прыязджалі суцяшаць іх жонкі.

І хай мне даруе сам паэт і шаноўны чытач, калі б і даваць вучоную ступень Пімену Панчанку, дык можна смела надаць годнасць як не доктара, дык кандыдата «бюракратазнаўства». Дужа ж добра ведае гэтую катэгорыю людзей, сваіх «герояў», як дзядуля Крылоў ведаў сваіх.

Таму так заклапочана-папераджальна гучаць радкі:

Пра паскарэнне, якасць —
Шмат размоў.
І пішуцца запозненыя п'есы...
Ды нехта ўсё ж
Баіцца злыдняў кратаць,
Гросмайстраў ашуканства, пахвальбы.
Сталы перастаўляюць хмурыя ілбы —
Чыноўніцкі прагрэс для бюракратаў.
З іх кожны дбае толькі пра сябе,
Па-новаму ўжо хлусяць...

Гэтае маё доўгае цытаванне з твора, які называецца «Паэма сораму і гневу». І сорам свой, і гнеў свой — яны панчанкаўскія. Паэт ніколі не адчуваў сябе на пастаменце непахіснасці аўтарытэту, у бронзе недатыкальнасці для чытачоў і крытыкі. За кожным словам паэта стаіць і ўзрушэнне думкі, і факт праўды. Ён намацвае словам балевыя пункты, ён, тонкі лірык, задушэўны і спагадлівы чалавек, раздражняе, юшыць, каб болем боль лячыўся, як агонь агнём. Заўсёды паэзія адрасавалася ў першую чаргу моладзі, на моладзі правяралася і правяраецца неабходнасць паэзіі, яе адгуклівасць на жыццё, яе надзённасць духоўная. Пімен Панчанка не замучвае маладых натацыямі, але і не ідзе, што называецца, на павадку ў моладзі, не падладжваецца пад густ. Наадварот, наўмысна задзіраецца, гладзіць супроць шэрсці, цвяліць:

Яны чытаць не хочуць вершы Броўкі,
Ім хочацца з Высоцкім ачмурэць.
Сама кладзецца на траву сяброўка,
Чаму, глынуўшы, з ёй не падурэць.

Паэт разлічыў, што малады адразу ж кінецца абараняць свайго куміра Высоцкага (сам Пімен Панчанка ўсё сваё творчае жыццё, усю сваю рэдактарскую дзейнасць якраз падтрымліваў усё новае, непадобнае і да Высоцкага і да мадэрна ў мастацтве ставіўся і ставіцца станоўча, зацікаўлена), а заадно і спыніцца, затрымаецца сваёй увагай на праблемах, якія ставіць знакаміты майстра. Як трэба, дык паэт, выкарыстаўшы памер вядомай песні, абураецца:

Глядзіць на тых з пагардаю,
Хто робіць ля станкоў.
Разбэшчаная гвардыя
Нахрапістых бацькоў.

Яблык ад яблыні недалёка коціцца. Упікаючы моладзь, паэт не бярэ пад абарону старэйшых, не павучае рытарычна.

Вы — юныя,
Разгубленыя ў свеце,
Загубленыя сферай і маной.
Вы богам недагледжаныя дзеці
І вашымі бацькамі.
Ды і мной.

У чым уздзеянне публіцыстычных вершаў Пімена Панчанкі? У тым, што ён не з амбона, не з трыбуны, не збоку, не звысоку павучае, а пераводзіць усё на сябе, прапускае ўсё праз сваё сэрца. З паэтам праз усё жыццё ідзе боль, бо «лепшых з лепшых на фронце павыбілі», ён хоча, каб маладая змена замяніла іх, ён будзіць грамадзянскую і нацыянальную свядомасць маладой змены.

Паэзія Пімена Панчанкі са смеху і радасці, з гневу і смутку, з адчаю і спагады, з нянавісці і любові. Ягонай паэзіі баліць па-чалавечы.

Навучылі не рабіць —
Хлусіць і красці,
Дзеці ў школу з іншай моваю бягуць.

Гнеў паэта даходзіць да адчаю:

Я хацеў, нашчадкі, вас праклясці,

І тут жа нечакана:

Ды люблю сваю зямлю... і не магу.

І зноў неспакой, які не дае адхлання, бунт і развага, нізрынанне ўсяго і ўзвядзенне сцен надзеі, а галоўнае — няшчаднасць, бязлітаснасць да сябе самога:

Я не занудны прапаведнік,
Сваю я мучаю душу.
Я сам сабе служу абедню,
Сваю апошнюю імшу...
. . . .
Схіляю я ў роздуме
Зноў галаву:
Няўжо не ў сваю
Я эпоху жыву?

І гэта пытаецца франтавік, летапісец усіх нашых светлых і змрочных дзён, чалавек свайго часу, які ўступае ў процiборства з ім, абараняючы годнасць чалавека, чалавека працы і думкі. (Амаль так казаў Сяргей Ясенін: «Я ў родным краі, як іншакраінец».) Без гэтакіх пытанняў, без суровага стаўлення да сябе самога, да сваёй творчасці не было б

Пімена Панчанкі, якога любяць, якога чытаюць і яшчэ доўга чытаць будуць. Гэта не пастава, не фразёрства:

Мы гінем ад жорсткасці,
Пыхі і сквапнасці,
Таму ў нашых вершах
Так мала прывабнасці.
Мы гінем ад прагнасці,
Лютасці, зайздрасці,
Таму ў нашых вершах
Ні праўды, ні радасці,
Патрэбна майстэрства сваё
Асядлаць,
А нас прывучаюць
Штодня засядаць.

І Пімен Панчанка стараецца асядлаць сваё майстэрства, адмовіцца ад акрас, ад закалыхлівай аднастайнасці рытму, правільнага і выверанага. Верш ягоны робіцца нервовым. Усе навучыліся гучна і дакладна рыфмаваць, бяздушнасць і пустэчу хаваць за густым туманом эпітэтаў, метафар. І Пімен Панчанка, які лічыцца папраўдзе неперараўзыдзеным майстрам нечаканай рыфмы (каб не думалі, што «развучыўся», як бы мімаходзь са шчодрай жмені кідае: «ды якасці — ягадцы», «пякней—упікне», «макі—мяккі», «задавак—газават», «сярпы—свярбіць»), пачынае пісаць «Гістарычны верлібр (амаль казка)», бо занадта густая інфармацыя, бо не хочацца думкам глыбокім прывешваць шаргункі-шарахаўкі рыфмаў:

Дастаеўскі напісаў:
«Без гэтай веры ў сябе
Не ўстаяў бы, напрыклад,
На працягу вякоў
Беларускі народ
І не выратаваў бы сябе ніколі».
Рэдактары рванулiся
Уставіць дадатак:
«Пры дапамозе...»
Але выдавецтва «Наука»
У Ленінградзе
Не дазволіла псаваць
Праўдзівы тэкст Дастаеўскага...

Гэта палемічны, выклічны верлібр, тут рыфмы і дакладны рытм толькі б сіропілі думкі.

А вось прыклад выключна беларускага верлібра, панчанкаўскага:

І толькі калі мы працуем са смакам —
Мы не губляем часу,
І толькі калі мы з вадою і сонцам —

Мы не губляем часу.
І толькі калі мы слухаем вецер,
Які шуміць у лістве зялёнай,—
Мы не губляем часу.
І толькі калі мы гуляем з дзецьмі,—
Мы не губляем часу.
І толькі калі мы пішам да маці,—
Мы не губляем часу.

Стыхійна ўварваўшыйся «вецер — з дзецьмі», перагукліва пастаўленыя ў радках «губляем — гуляем» толькі каркасна змацавалі перыяд.

А ў асобных выпадках папевачна-райковая форма прыдаецца:

Чаму зад
Бюракратычны
Душыць лад
Дэмакратычны.

Пімен Панчанка на ўсіх этапах нашага развіцця, нашага станаўлення, сталення; змены і перамены ўмеў прадбачыць, умеў тактоўна перасцерагчы ад перагібаў, ад памылак, каб там, дзе сякуць лес, ляцела меней трэсак. Прыгадайце світанак касмічнай эры (наўмысна бяру газетны тэрмін), не звон, не «ўра́канне», а найвышэйшыя ў сваім лірызме «Белыя яблыні». А адразу пасляваенны «Іранскі дзённік» вучыў, як пісаць пра замежжа. Не ўздыхаць па доме, не ўсеагульна ганіць і адмаўляць, а глядзець, бачыць, заўважаць, думаць і любіць!

Урокі Пімена Панчанкі — урокі праўды і мужнасці, шчырасці і любові, яны ўракаюць і доўга будуць уракаць кожнае жывое сэрца.

Жаўранка песня
У небе дрыжыць...
О божа мілы,
Як добра жыць!

Паэт радуецца жыццю і баіцца за яго, робіць усё, каб яно доўжылася. Гэта не заклік, гэта парада і просьба:

Жыццё пачынайце ізноўку любіць!

1987

Паслядоўнік

Пісаць пра паэта, казаць пра паэта, тлумачыць паэта — цяжка, рызыкоўна, амаль немагчыма. Асабліва калі ты яго ведаеш са школьнай парты, калі радкі паэта ўваходзілі ў тваю свядомасць разам з роднай мовай, з матчынай мовай, калі ты іх чакаў, як пасля вайны хлеба, надзённага ў абсалютна канкрэтным значэнні, калі ты пераймаў паэтавы радкі, сам нешта спрабуючы лапатаць у рыфму.

Як гэта ні сумнавата, а трэба агаварыцца, што ў Беларусі, хоць народ наш адзін з найпаэтычнейшых народаў у славянскім свеце, няма ўсеагульнага і нават сярэдневыбарнага захаплення паэзіяй, няма паэтаманіі, калі можна ўжыць гэтакі тэрмін. Іншым народам, сваім братам, сваім суседзям даём класікаў, куміраў, даём сюжэты, тэмы, вобразы, светаўспрыманне жыцця паэтычнае, а сваіх, свойскіх, хатніх лічым як нешта абавязкова наяўнае, як бор, як возера, як раку. Хоць, калі разабрацца, без гэтага наяўнага, звычнага і жыццё наша бяднейшае было б. І тым болей пры тыпова беларускім стаўленні да паэзіі, да паэтаў прыемна зазначыць, што пасля Янкі Купалы Пімен Панчанка самы прызнаны, самы неабходны паэт.

Чаму так, адказваць і аргументаваць давялося б доўга, бо надта ж разнастайны, надта ж шматгранны талент народнага паэта. Але калі казаць карацей, дык Пімен Панчанка валодае адной самай адметнай і самай неад'емнай рысай, якая вершатворцу робіць паэтам з вялікай літары,— ён самы адкрыты, самы шчыры, самы безабаронны рыцар слова, у якога яно са справай не размінаецца.

Пімен Панчанка ніколі не стараўся прыхарошыць сябе, каб падабацца чытачу, ён з першых радкоў сваіх яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны, на палях якой ён быў радавым ратнікам, а не штабным разумнікам, пачаў з чытачом шчырую гутарку, споведзь. І напярэдадні свайго сямідзесяцігоддзя як бы мімаходзь прызнаўся:

> Я прачытаў сем тысяч кніжак,
> Гартаў падручнікаў гару.
> Хоць ад навукі неяк выжыў,
> І ўсё ж дурным, відаць, памру...
>
> І змрок, і ноч, зара і ранне —
> Пазнаў жыцця я спелы смак,
> Ды ўсё ж мяне гнятуць пытанні:
> Чаму?
> Чаго?
> Навошта?
> Як?

У двух слупках з верша «Здзіўленне» (з кнігі «І вера, і вернасць, і вечнасць») Пімен Панчанка і ранейшы, і новы. Не дзеля прыгожага слоўка сказана пра «сем тысяч кніжак». Паэт чытае шмат, чытае ўсё — ад сусветнай класікі да самых навейшых публікацый у перыёдыцы. Яго цікавіць літаральна ўсё — гісторыя і мастацтва, праблемы навукі і эканомікі, побыт і экалогія. І калі звычайна мастакі малююць літаратара з кніжкай у руках, то Пімена Панчанку трэба маляваць абкладзенага кнігамі, забарыкадзіраванага тамамі.

Асабліва любіць Пімен Панчанка адкрываць новыя імёны, тут у яго даўні вопыт, яшчэ з часоў рэдагавання часопіса «Маладосць». Пра гэта пасля прачула ўспомніць Міхась Стральцоў у сваім эсэ пра Пімена Панчанку «Разам з людзьмі»: «І ці думалася мне..., што... буду я сядзець супрацоўнікам у «Маладосці», дзе рэдактарам сам Пімен Панчанка, што ў любы час дня можа зайсці ён у рэдакцыйны пакойчык.., сесці на старую канапку і парывіста, и таму збіваючыся на слове, з непаўторна расчуленай усмешкай пачаць гаворку пра апошнюю сваю паездку, пра кнігу ці рукапіс, які толькі што прачытаў. Розных бачыў я пасля рэдактараў, а такога зацікаўленага, па-сапраўднаму дэмакратычнага з супрацоўнікамі і аўтарамі, паводле вялікага рахунку прынцыповага — бадай, не сустракаў. Сустракаў хіба «панчанкаўскае» ў іншых, і не адзін я меў на ўвазе пры ацэнцы тых ці іншых жыццёвых абставін, літаратурных з'яў эталон ягонай чалавечай, рэдактарскай і паэтычнай асобы».

А Васіль Быкаў у прадмове да Збору твораў народнага паэта ў 1981 годзе пісаў: «У якасці галоўнага рэдактара ён меў даволі рэдкую па тым часе (а па цяперашнім і тым болей) завядзёнку першым чытаць аўтарскія рукапісы і тым вызначаць іхні лёс у часопісе. З яго рэдактарскага «багаславення» ў «Маладосці» з найменшымі стратамі былі надрукаваны шмат якія з аповесцей аўтара гэтых радкоў». Варта адразу растлумачыць, што Пімен Панчанка надрукаваў у «Маладосці» самыя спрэчныя і самыя смелыя творы Васіля Быкава, падзяліўшы з аўтарам і чытацкую прыхільнасць, а самае галоўнае — аглабельную тагачасную крытыку. Васіль Быкаў заўсёды прыгадвае рэдактара Пімена Панчанку тым жа словам удзячнасці, як і рэдактара Аляксандра Твардоўскага.

Так пра Пімена Панчанку кажуць свае родныя, маладзейшыя і амаль аднагодкі, паплечнікі, калегі. Але што

асабліва ўсцешна — самай высокай думкі пра асобу паэта, пра ягоную паэзію і прадстаўнікі іншых народаў. Нагадаю, што з дарог вайны, з дарог пабрацімства сябрамі і прыхільнікамі былі Аляксандр Фадзееў і Аляксандр Твардоўскі, Аляксандр Пракоф'еў і Міхаіл Святлоў, Ян Судрабкалн і Кайсын Кулieў, Барыс Слуцкі і Ояр Вацыецiс. Спіс гэты можна працягваць і працягваць. Гэта была не застольна-вітальная павага, а творчая, зацікаўленая. Паэзію Пімена Панчанкі ведалі з першых яе крокаў далёка па ўсёй краіне.

Хочацца прывесці некалькі радкоў народнай паэтэсы Латвіі Мірдзы Кемпе з паштоўкі з Рыгі ад 19 верасня 1959 года: «Дарагі Пімен! Ужо ў самалёце я пачала чытаць твае вершы, паліваючы іх слязамі,— у іх жыве твая Беларусь. Твае вершы такія ж, як ты сам: у іх гучыць твая глыбокая сардэчнасць, душэўная мяккасць, і разам з тым ёсць у іх нешта непахіснае, таксама твая тонкая іронія, своеасаблівы сонечны гумар. Так, гэта Пімен Панчанка!.. Беларуская Мірдза». Такая ўлада паэзіі Пімена Панчанкі, такая ўлада ягонай асобы, што яна «збеларушвае» творцу іншай рэспублікі, іншай мовы.

Пімен Панчанка — летапісец вайны, летапісец пасляваенных нашых будняў, наш сучаснік — ніколі не быў проста староннім сузіральнікам, алімпійцам, што з вышыні глядзіць на грэшную зямлю. Яго самога, ягоную паэзію можна хіба параўнаць з громаадводам: усе маланкі, усе перуны — ягоныя. Пімен Панчанка як бы ўзначальвае ў нашай літаратуры, у нашай культуры службу трывогі, службу прадчування небяспекі, яго хвалюе і знішчэнне прыроды, і заняпад роднай мовы, лёс расінкі і лёс зоркі.

Апоўначы я выйшаў сёння
Глядзець у зорнае прадонне,—
Яно лілося мне ў душу...
Ратуйце зоркі! —
Галашу.
...Ратуйце, людзі, ўсё жывое,
Ратуйце ўласную душу.

У свядомасці не аднаго пакалення чытачоў і прыхільнікаў паэзіі Пімен Панчанка франтавік, выдатны паэт. Але мы часта забываем, што напярэдадні Вялікай Айчыннай ён настаўнічаў, вучыў дзяцей і выхаваў у сабе назаўсёды жаданне вучыцца, прагу да ведаў. І асаблівая ўвага, асаблівая зацікаўленасць і патрабавальная чуласць у паэта да маладога пакалення, да нашай змены, да наступнікаў.

І гэта не проста прыгожыя вобразы з кнігі «Лясныя воблакі»:

Тут каштаны — ростам з аксельратаў,
у бярозак светлы — школьны ўзрост.

Клопат пра нашчадкаў, роздум над лёсам маладых — сталы стан душы паэта. Радасць і смутак, досціп і папярэджанне ў радках Пімена Панчанкі гучаць нязмушана, без маралізатарства, без настаўленняў, якіх так шмат чуе моладзь, што перастае рэагаваць на іх.

Дзяцей жа гадуем мы добрых:
Усе на маторах,
Ці то дысертацыі пішуць,
Ці спяць у канторах.

Мы вечна спяшым:
Мы багата балот асушылі,
Спрадвечныя багны
Каналамі ўсюды прашылі.

І тут надышло ў нас
І птушак, і дрэў абяДненне,
І тут пачалося
Палескіх балот абвадненне.

Мы радасць і гора
З вялікіх карцоў запіваем.
Мы родную мову
Патроху ўжо ўсе забываем...

Паэт нібыта мімаходзь ставіць пытанні, чытачу даецца магчымасць самому падумаць, задумацца, адказаць сабе ж.

Ад нялёгкіх думак, ад злавесных прывідаў новых войнаў паэтавы зрок вяртаецца да надзеі, да працягу жыцця:

Век жыві і кахай,
І на хлеб зарабляй,
І нашчадкаў гадуй
Самай лепшай пароды...
Дзіцяня,
Кацяня,
Казляня,
Жарабя —
Залатыя шэдэўры прыроды.

Здаецца, у сшытак пашаны і любові, у сшытак памяці і напаміну дыктуе паэт сказы, падкрэсліваючы спрадвечна славянскае паўнагалосае гучанне роднай беларускай мовы.

Так, Пімен Панчанка заўсёды ўяўляецца не аднаму пакаленню беларускіх паэтаў настаўнікам, які вучыць дабрыні і гневу, даверу і веры. Як і належыць сапраўднаму настаўніку, ён вучыць асабістым прыкладам, сваім умен-

нем, сваёй пяшчотай, сваёй нянавісцю. Але гэта настолькі арыгінальны і непаўторны настаўнік, што немагчыма ні паўтараць яго, ні пераймаць яго, трэба толькі браць прыклад з яго, вучыцца ў яго прынцыповасці і адкрытасці, сумленнасці і шчодрасці, наколькі гэта можна.

Перад Піменам Панчанкам заўсёды адчуваеш сябе вучнем, заўсёды з багавейнасцю глядзіш на яго — усмешлівага і прытоена-насмешлівага, слухаеш яго вонкава спакойнага і ўнутрана апантана-нечаканага. Ён усё чытае, ён усё ведае. Раптам запытае, ці чытаў Дастаеўскага. Адкажаш, што даўнавата. Тады мудры старэйшы прачытае табе пра беларусаў выказванне славутага нашага земляка, падкажа, што гэта ў 20-м томе апошняга выдання Збору твораў Дастаеўскага на 219-й старонцы.

Альбо нагадае, што адкрыты славянскі верш выклікае адкрытыя пачуцці, а асацыятыўны — алгебраічныя задачы.

Ці з усмешкай раскажа пра тое, як стараецца ў свайго даўняга сябра знайсці нешта добрае, каб пахваліць пры сустрэчы. І даводзіцца прадзірацца праз абавязковыя скрыпкі, зоры, сярпы, якія сябра і сам забыўся, калі бачыў у натуры.

Паэт дужа добра адчувае слова, у слове цэніць ягоную абавязковасць, канкрэтнасць. Таму, напрыклад, нязлосна цвеліцца з радка другога свайго сябра: «Тупым калом», бо не можа быць кол тупы. «Учора перачытаў «Падзенне» Камю, «Вікторыю» і «Пана». Паэзію мала хто разумее, нават любіць. Чыноўнікі не любяць. З-за неразумення паэзіі быў пры жыцці неацэнены Пысін».

«Мне здаецца, што не ў сваім часе жыву, перажыў сябе — ні траў маіх, ні лясоў, грыбы гляджу ў даведніках «Грыбы нашых лясоў». Не вучаць мову, не вучаць мінулае, таму ім ужо незразумелыя ні Чорны, ні Колас».

«Пачынаю часопіс з артыкулаў, пасля прозу і потым вершы, бо іх мала».

«Можна сказаць: памідор, як сонца, а нельга — сонца, як памідор».

Успамінаючы шматлікія паездкі за мяжу, паэт заўсёды вясёла апавядае, як ён у Англіі ў багатай гасподзе пагутарыў з англічанінам. Праходзіліся па прысадах ружаў. Англічанін прамовіў: «*Nice*», і Пімен Панчанка выгукнуў: «*Nice!*» Раскланяліся і разышліся, задаволеныя гутаркай.

Прыводжу ўрыўкі думак і развагі паэта, каб крыху пака-

заць лабараторыю творчай працы, паўсядзённага клопату. Потым пэўныя развагі, выказванні пазнаваў я ў паасобных радках майстра.

Памятаюцца і зусім нечакана вясёлыя выпадкі сустрэч і гутарак, чыста панчанкаўскія пытанні, жарты. Заходжу аднойчы ў кватэру да Пімена Емяльянавіча па рэдакцыйных клопатах. Гаспадар, гасцінна сустрэўшы, адвёў унучку Аксінку ў другі пакой, зачыніў дзверы і таямніча-кепліва пытае: «Ці маеш 2 капейкі?» Вачыма пытаю, за што? «За рыфму: акупацыя — акапацца». Так мне са школы засела панчанкаўская рыфма, што ў сваім вершы і знайшоў я тапор пад лаваю.

Вясной наведаў я ў бальніцы Пімена Емяльянавіча, а ён, хітравата жмурачыся, паказвае на галінкі з жывымі вузельчыкамі: «Вось ты чалавек з ляснога краю, скажы, дзе тут вярба, а дзе лаза?» Прыблізна адказаў, а ён палагаднела: «Забываемся патроху на ўсё жывое».

І ў жыцці, і ў паэзіі Пімен Панчанка вядзе дыялог з часам, з людзьмі, з уласным сумленнем сурова, пакутліва, балюча:

Гады наваліліся, нервы патрэпаны,
І нейчая злосць б'е балюча пад рэбры.
І будзеш ты думаць: каму ты патрэбны?
І будзеш ты думаць: ці ўсе нам патрэбны?

Нідзе ні агню, ні зарніцы не бачу.
Відаць, цішыню я не перакрычу.
І што вам з таго, што я часам заплачу,
І што вам з таго, што я зарагачу.

А моладзь да нас, франтавых, не падобна.
А як ім духоўнасць уліць у душу?
А можа, я сам — дыназаўр дапатопны —
Не вартыя моладзі вершы пішу?

Толькі жывая душа, толькі сын свайго часу і свайго народа можа так пытацца, сумленна працуючы ў самым цяжкім цэху паэзіі.

Пімен Панчанка спалучыў у сабе забытыя з часам якасці, якія спаконвечна давалі права чалавеку звацца паэтам: сумленнасць, дапытлівасць, змаганне са злом у любых абліччах. Толькі верачы ў вечнасць, можна спадзявацца на ўвагу вечнасці.

І толькі вера ў сваю радзіму
Сцвярджае:
будзе жыць род людзей!
Гляджу з надзеяй на свет наш дзіўны,
На сонца, травы і на дзяцей.

Надзея дае моц і трываласць слову Пімена Панчанкі, стараннага вучня жыцця, настаўніка духу, паслядоўніка маці, які зноў і зноў задумваецца:

> Мо для таго і старасць нам даецца,
> Каб матчыну навуку паўтарыць:
> Някідкае — прывабным зноў здаецца,
> Звычайнае — жывым агнём гарыць.
> І цягнецца стамлёная душа
> Да кожнага малога мураша.
> Як хораша быць маці паслядоўнікам!

1987

Будуць!

Купалаўскі ліпень, панчанкаўскі жнівень. Адзін за адным, адзін з адным. Пімен Панчанка ішоў следам за вялікім Янкам Купалам. Як спадчыннік, як пераемнік традыцый бацькі нацыі беларускае. Лёс быў літасцівы да Пімена Панчанкі, лёс велікадушна дазволіў яму чуць, бачыць Янку Купалу, адчуць увагу пачынальніка новае беларускае літаратуры. Дазволіўшы сабе пэўную высакапышнасць фразы, можна сказаць, што паэт Пімен Панчанка нарадзіўся пад сузор'ем Янкі Купалы, а гэта значыць, што вырачаны на вечную любоў да беларушчыны, на любоў пакутную, самаахвярную.

Пімен Панчанка — народны паэт любоўю і пашанай народнай, верай народнай у свайго паэта як заступніка, як няўрымсніка, як непахісніка. Народны і сваёй самааддана сцю народу, рашучасцю сказаць і слова замілавання, і слова горкае праўды.

І натуральна зазірнуць у «Беларускі народны каляндар», складзены нястомным працаўнікам на ніве адраджэння беларускага, крывіцкага духу Уладзімірам Васілевічам. Што ж кажа народны каляндар пра дзень нараджэння народнага паэта? Чытаем: «Гаспадарчыя работы тым часам змянілі адна адну, і селянін ужо выпраўляўся малоць новае збожжа: «На Лаўрына спяшай да млына». Выслоўе лёгка, ужыўшы асацыятыўную рыфму, пачуць і так: «На Пімена спяшай да млына». Бо жнівень — месяц ураджаю. І творчага. Сам жа паэт тлумачыў паходжанне свайго імя ў вершы. Пімен па-грэцку — пастух. І звычайны пастух, і пастыр духоўны. Бо сапраўдны паэт і ёсць пастыр душаў людскіх, і пастух родных слоў. Паства вялікая!

І пасвіць Пімен Панчанка беларускае слова яшчэ з перадваенных гадоў. І статак у яго капрызлівы, і сам пастух характар мае круты. Панчанкаўскі статак увесь час наравіў залезці ў шкоду, зрабіць патраву на агароджаных калючымі дратамі палетках прасаветызаванай ідэалогіі.

Народны паэт Беларусі, лаўрэат Дзяржаўных прэмій Беларусі і былога Саюза, дэпутат Вярхоўнага Савета рэспублікі не аднаго склікання, сталы аўтар хрэстаматый і анталогій. Усё гэта Пімен Панчанка.

На першы позірк, што называецца, пясняр культу і застою, аблашчаны партыяй і ўрадам. Але толькі на першы позірк. Не памылюся, калі скажу, што сумнай славы Галоўліт са страхам чакаў кожнае новае нізкі паэта, кожнае новае кнігі. Лес алоўкаў і вёдры пасты для шарыкавых ручак звялі чэкісцка-пільныя галоўлітчыкі, забараняючы, правячы, крэслячы, рэжучы па жывым целе паэзіі. Неяк аднойчы ў самы паўдзён брэжнеўшчыны Пімен Панчанка амаль у адчаі казаў, што ў яго назбіраўся важкі том вершаў, забароненых савецкай цэнзурай. Гэта пішу не ў апраўданне сумлення паэзіі Пімена Панчанкі, яно крынічна-чыстае, проста для даведкі маладзейшай змене, якая ўсё і ўсіх адмаўляе.

Радок любімага народам паэта прабіваўся зялёным трыпутнікам з-пад плітаў сталінскага сацрэалізму, з-пад плітаў зашоранай цэнзуры, з-пад свінцовых чаравікаў ідэолагаў ад райкома да ЦК. І заставаўся панчанкаўскім, а гэта значыць бескампрамісным і задзірыстым, непаўторным і няскораным, наватарскім і класічным.

Сапраўднасць паэта і таленту ягонага пазнаецца на крутых паваротах часу. Варта толькі нагадаць пра некаторыя павароты нашае гісторыі, селекціраванай бальшавіцкім рэжымам, каб пераканацца яшчэ і яшчэ ў сапраўднай непаўторнасці паэзіі Пімена Панчанкі.

Перадвайна. Аддаючы вымушаную даніну часу, паэт больш увагі ўдзяляе вечнаму ў жыцці і зямному, блізкаму да нябёсаў, бачачы, як шчупак у затоне ломіць аер, як садоўнік беліць ногі вішням, як вогнішчамі палаюць восеньскія сады. І ва ўсім — адчуванне трывогі, навалы, пажару.

Вайна. Самыя шчырыя, самыя праўдзівыя, самыя, кажучы па-вайсковаму, выбуховыя і разрыўныя ў нашай паэзіі вершы — вершы Пімена Панчанкі. І як біла выжлаватая крытыка за адзін толькі радок, якім пачынаўся верш: «У мяне не забілі нікога — ні маці, ні жонкі, ні брата». Патрабавалася простая логіка: у мяне забілі — я заб'ю. Па

Старым запавеце: вока за вока... Зусім не па-савецку выглядаў герой з аднайменнага верша. Верш знаёмы ўсім, а ўтрымацца цяжка, каб не працытаваць хоць кавалачак:

А ён свае косці з іржавых
калючак
Сваімі рукамі без стогну аддзёр,
Зваліўся на травы, і стала
балюча
І травам, і росам, і ветрам
гаючым,
Што прыляцелі з валдайскіх азёр.

Можна пісаць цэлае даследаванне толькі пра дзве літары: *р* і *л*. У іх — ржавасць, рыданне, раны, роспач і ласка, літасць, лютасць.

А пра непераможнасць жыцця, пра жывучасць побыту, пра знявагу смерці ў «Артабстрэле»:

Раптам попел і цэгла
варухнуліся, чхнулі, усталі.
Дзіўным голасам чалавечым
у мяне запыталі:
«Дай, браток, закурыць.
Ёсць тытунь — будзем жыць...»

І спаконна беларускае веданне сваёй геаграфіі і гісторыі. Невынішчальна геннае пачуццё ўсяго беларускага выказаў паэт і ў 1942 годзе ў вершы, які скідвалі самалёты лістоўкаю на акупаваную Беларусь, «Байцу, які першы ступіў на беларускую зямлю»:

Ідзі, баец, ідзі, наш сокал ясны,
Цябе чакаюць Мінск і Беласток.

Менавіта Беласток. Падкрэсліў: Беласток — беларускі горад. Як бы адчуў, што пасля вайны «бацька ўсіх народаў» будзе памінаць сваіх дзядоў чужымі клёцкамі, адкроіўшы ад Беларусі Беласточчыну, нават Белавежу падзеліць.

У год Перамогі ўспомніць Пімен Панчанка і старажытную сталіцу нашую ў далёкім Іране:

І гэты пах тубыльны
Злуе байца..
Нясе
Яго ўспамін пад Вільню,
Дзе травы у расе,

Дзе хвоі над крыніцай
Лагодна так гудуць,
Дзе з малаком чарніцы
Увечары ядуць.

У 41-м роспачным паэт верыў:

Пакуль сонца не згасне,
Пакуль свецяцца зоры,
Беларусь не загіне, будзе жыць
Беларусь!

Гэта крыху заканспіраваны купалаўска-адраджэнскі кліч: «Жыве Беларусь!» Які, дзякуй Богу, зноў стаў гучаць вольна пад бел-чырвона-белым сцягам нашым.

Паслявайна. У агульным, у асноўным хвалаўзносістым гуле паэзіі культаўскага складу вершы Пімена Панчанкі вылучаліся сваёй нечаканасцю, хітрынкай, горкай усмешкай. Вядома, і кесару кесарава. Ратаваўся паэт у ваеннай тэматыцы. Гэтак і пісаў:

Калі мая песня каго й
хвалявала,
То тая, апранутая ў шынель...
Растрачана дзён незваротных
нямала
На дробязь, на глупства,
на тосты, на мель.

У хрушчоўскую адлігу паэт піша самыя смелыя па тым часе вершы. Не лішне нагадаць хоць бы «Прыстасаванцы», «На планеце ў нас усё бывае...». Напярэдадні свайго саракагоддзя Пімен Панчанка канстатаваў:

І гразь мясілі,
І ў бой хадзілі,
І ўладнай сіле
Радком кадзілі.

У застойна-застольныя гады паэт узняў свой голас у абарону прыроды («Паэма майго лесу»), у абарону беларускае мовы.

Пакіньце мне мову маю —
Пакіньце жыццё мне.

З нядаўніх часін вядомы верш заканчваецца гэтымі радкамі, а не пад прымусам праўленымі.

У 1962 годзе жахлівым сном прыйшло да паэта, а паэт пра гэта папярэдзіў людзей, прадчуванне чарнобыльскае катастрофы:

Смачна спіцца на пахкім сене...
Толькі скуль гэты жудасны гул?
Вадароднае землетрасенне!..

Хаты змецены. Курчацца коні.
Я бягу па абгрызках дарог.
Вецер хмары барвовыя гоніць.

Да слова. Незабыўнаму Уладзіміру Караткевічу ў рэанімацыі прытрызнілася атамная вайна. Памятаю, як расказваў незадоўга да смерці.

У гады так званай перабудовы Пімен Панчанка першы загаварыў да болю сумленна, шчыра. І яго слухалі зноў удзячна і даверліва.

На ўсіх паваротах часу голас паэта, як гэта і належыць спрадвеку, гучаў і гучыць прарочa. Апошнім часам болей суму, болей болю. А вера жыве:

Зязюля пачала
Адлік жыцця нам строгі,
А ў лесе зноў пайшлі баравікі,
Як спіны разагнём,
Паразумнеем трохі,
І злыдні не саб'юць
З народнае дарогі,
То нашай Беларусі
Жыць і жыць вякі!

Паўвека назад, у 1942 франтавым годзе, вера глядзела на свет закаханымі вачыма:

Будуць вечна сады расцвітаць,
Белагрудыя ластаўкі лётаць
І дзявочыя ногі таптаць
Залатую лотаць.

Будуць!

1992

Трыпціх

Апостал нацыі

Нашча трэба чытаць Васіля Быкава.

Нашча трэба думаць пра Васіля Быкава.

Нашча трэба хінуцца душой да святла слова ягонага.

Чытаць нашча, каб прычасціцца да бязлітаснае праўды, няўтульнай і мулкай, цвярозай і незалежнай, нішчымнай і раздзетай.

Думаць нашча, каб ачысціцца ад похапкавасці і мітусні, ад ліслівай хлусні і марнай мітрэнгі, ад нікчэмнага гневу і самазжэрнай зайздрасці.

Хінуцца нашча душой, каб святло слова існага прагнала смагу і дух угрунтавала смуткам Быкава, верай Быкава, нясхібнасцю Быкава.

Марны і наіўны занятак падбіраць эпітэты да Быкава. Два словы ўвабралі ў сябе ўсё, пра ўсё сказалі, усё акрэслілі. Словы гэтыя на ўсіх развітых мовах свету гучаць аднолькава шаноўна і ўдзячна: Васіль Быкаў. Гэта пароль сумлення і мужнасці, чуласці і рашучасці, гэта пароль нашае шматпакутнае Беларусі.

Цяжка прайсці агні і воды. І прайшоў іх Быкаў. Прайшоў цярпліва і нязбочна, прайшоў, не сагнуўшыся, не прынізіўшыся.

Але яшчэ найцяжэй прайсці медныя трубы. Талент на годнасць правяраецца і пазнаецца па тым, як ён нясе славу, як пераносіць, трывае яе.

Дык вось якраз славу нясе Быкаў лёгка і натуральна, як высокае неба аблокі, як упэўненая рака воды, як чалавек імя сваё.

Быкаў не раз казаў пра чорны хлеб праўды. І гэты хлеб быкаўскае прозы, быкаўскае эсэістыкі і публіцыстыкі, быкаўскае роздумнасці. Гэта самы трывалы хлеб. Ім сілкавацьмуцца мужныя і дужыя. Хлеб гэты без закальца абыякавасці і пыхлівасці, хлеб гэты неацесліві ад фальшу і пустазвонства. Ён падыходзісты ў дзяжы беларускасці,

ён укроісты на стале самаахвярнасці крывіцкага духу.

У Быкава няма пустых слоў, слоў на аздобу, на скорам. Творы ягоныя маюць магнетычнае поле прывабнасці, пасля іх на свет хочацца глядзець вачыма Быкава, да людзей ставіцца па-быкаўску.

Да здзіву арганічна спалучаецца ў Быкава канкрэтнае і абстрактнае, спадчыннае і набытнае, боскае і тляватае. Гэта ж трэба валодаць такою ўладаю, гэта ж трэба ўмець: узяць косці і так іх абрасціць мясам, што косці гэтыя пойдуць. І зажыве чалавек. Пабагацее людства яшчэ на аднаго чалавека. Гэта — дар вялікі і непаўторны.

І яшчэ ў Быкава талент мужнасці. Хто з нас сёння можа сказаць, што ён, як той млынар, малоў і не запыліўся. (Пісьменнікі — млынары своеасаблівыя ўвогуле, бо мелюць, не сакрэт нікому, у асноўным языком. Нават ёсць у народзе прыказка пра языковае мліва.) А Васіль Быкаў, як і Уладзімір Караткевіч, быў і застаецца духоўным арыенцірам на ўсіх, хто хоча аблічча сваё, запыленае дарогамі ў так званае светлае заўтра, абмыць крынічнай вадой праўды, Беларушчыны, веры ў беларускае заўтра. Бо ён, як ніхто,— Беларус. Глыбінны і негаманкі, ранімы і разам з тым недаступны і непадступны, Васіль усё трымае ў сабе.

Як асоба Быкаў нараджаўся пад вялікім ціскам,— так утвараюцца горы, так утвараецца цвёрдая парода. Лёс не рассцілаў Быкаву самабраных абрусоў. Быкаву ніколі і нідзе не было роўнае, гладкае дарогі. Па жыццёвых лужынах, па ідэалагічных калдобінах ці, лепей бы сказаць — спаміж воўчых ямаў ступала нага пісьменніка, а душа ягоная, думка ягоная паломнічала ў небе ісціны, у вышыні існасці. Сотні разоў лёс выпрабоўваў дапытніка на «разрыў». Вытрымаў, вытрываў, выявіўся.

І сёння, калі над ім паспрабавалі пахадзіць з махаламі крытыкі, якія раптам сталі відушчымі, Васілю Быкаву жывецца не гэтак ужо і лёгка. Бо ці было каму лёгка несці крыж сумлення? Аднаму.

Шмат каму ад высакарангавых чыноўнікаў да сваіх жа братоў-пісьменнікаў няўтульна ад таго, што піша Быкаў, што гаворыць Быкаў, што бароніць Быкаў. І каб пазнаць, чым, што называецца, дыхае чалавек, асабліва той, які сябе лічыць ці выказнікам думак народных, ці творцаю, маецца самы просты і дакладны метад: спытацца, як ставіцца да Быкава. Адразу зробіцца ясна, хто ён, што ён, за што ён.

З Васіля Быкава пачалася сучасная сталасць нашае літаратуры. З фальклорна-побытнае яна вырасла ў глыбінна-

духоўную, у еўрапейскую літаратуру. Дарэчы, колькі размоў і парад, як нам увайсці ў еўрапейскую сям'ю, у Еўропу. Незразумела, адкуль гэта праблема, ад недалёкасці ці ад хітрасці. Геаграфічна і менталітэтна беларусы — еўрапейцы чыстае вады, ці чыстае пробы. І гаворка пра тое, як увайсці, нагадвае клопат чалавека, што стаіць у рацэ і пытаецца, як увайсці ў раку.

А ў літаратуру трэба ўваходзіць так, як Васіль Быкаў. Спакойна, але ўпэўнена, з пачуццём свае годнасці. Маштабнасць мыслення і выключна беларуская адметнасць. Усё гэта і шмат чаго невытлумачна-няўлоўнага, што робіць яго аўру. Гэтым ён свой Еўропе, гэтым ён цікавы і загадкава-прывабны свету.

Васіль Быкаў — светлы апостал нацыі. Светлы, бо чысты ў думках сваіх, у памкненнях сваіх, у клопатах сваіх пра хлеб духоўны, пра Адраджэнне, пра трыванне на зямлі ўвогуле. У ім лепшыя рысы народа.

Бог, відаць, за грахі нашыя карае Беларусь, якую бальшавікі хацелі як хутчэй зрабіць бязбожніцай. Ці не зашмат кары на адну невялікую плошчаю зямлю — ленінска-сталінскі і гітлераўскі генацыд, Чарнобыль... Богу відней. Але час ад часу пасылае Усявышні Беларусі такіх людзей, як Скарыну, Каліноўскага, Купалу, Быкава. Ім дазваляе гаварыць пра Беларусь, ад імя Беларусі, бо голас іхні шчыры.

Нарадзіўся Васіль Быкаў на зямлі Полацкае. А зямля гэтая — цемя нацыі. А менавіта ў цемя і меціць заўсёды вораг. І дагэтуль цікуюць ворагі за лепшым сынам крывічоў Васілём. Ён, калі казаць крыху падвышаным стылем, васілёк у жыце нацыі, які напамінае пра неба: адарві, чалавеча, вочы ад долу, у неба зірні — яно сіняе.

Быкаў першы, хто сказаў непажаданую савецкай імперыі праўду пра вайну.

Пра вайну ў бальшыне сваёй — пісалі тылавікі, штабісты, выпускнікі курсаў малодшых палітрукоў. Аднаму такому нашаму выпускніку пасведчанне падпісаў намеснік начальніка курсаў Брэжнеў, дык насіўся з ім шчасліўчык да канца дзён сваіх, выбіваючы адпаведныя рэгаліі. Пісаць пра вайну трэба было бадзёра, каб падабацца высокай установе. Быкаў прайшоў вайну не з карэспандэнцкім блакноцікам ці палітрукоўскай сумкай. З «саракапятак» у штрафную роту не кіравалі, бо гэта было страшней. Прамой наводкай страляць па танку — кожны раз спадзявацца на лёс: хто першы стрэліць, ці дасканалы танк, ці прымітыўная гарматка.

І калі, напрыклад, за маральны арыенцір пісьменнікі мелі то Паўліка Марозава, то Міная Шмырова, якога падкрэслена называлі Бацькам Мінаем, слова «бацька» пісалася з вялікае літары (бацька не заступіўся за дзяцей-заложнікаў), дык Быкаў арыентаваўся на агульначалавечую мараль, на запаветы Хрыста.

Быкаў першы, хто сказаў балюча і адкрыта пра бальшавіцкае злачынства — пра рассяляньванне. Вынішчалася тая сіла, якая трымала нацыю, карміла раты і сілкавала дух, каб пасля пралетарызацыі-люмпенізацыі стварыць «новую общность — советский народ».

Быкаў першы заступіўся за чалавека — ахвяру нечалавечага рэжыму. У творах, умоўна кажучы, ваеннай тэматыкі творца паказаў, як цяжка было заставацца чалавекам, як вайна давяршыла савецкі эксперымент над асобай, але разам з тым і нейкім чынам вярнула чалавека да самога сябе, такога, якім чалавек быў задуманы Богам, з босаю душой.

У творах, да прыкладу, такіх, як «Знак бяды», «У тумане», «Аблава», «Сцюжа», у самых апошніх па часе публікацыі апавяданнях Быкаў паказвае карані нашае галечы, матэрыяльнае і духоўнае, ачышчае беларускі характар ад мякіны ў негашанай вапне саветызацыі. Паказвае, які ён быў, які стаў, які мог быць наш беларускі характар, нашая беларуская душа.

Беларусь, беларускую літаратуру і культуру ведаюць у свеце па Васілю Быкаву.

Савецкая ўлада ў асобе яе езуіцейшых прадстаўнікоў і замацаваных за пісьменнікам сябрамі выпрабавала ўсе сродкі, каб зламаць волю Быкава, каб зрабіць прыручана-хатнім небакрылага. Ішлі ў ход метады дазволеныя і недазволеныя. Усіх не пералічыць. Камсамольцы білі вокны (і сапраўды, як у яўрэйскім досціпе: калі б Бог жыў на зямлі, людзі выбілі б яму шыбы), ветэраны вайны і партыі пісалі даносы, публікавалі пратэсты, засыпалі бруднымі лістамі. У планы мерапрыемстваў ЦК КПБ (ад 18.10.1988) увайшоў і такі пункт за нумарам якраз 13: «Разработать систему общения с В. Быковым...» (Неяк у «Народнай газеце» з мэтай выпускання пары былі дадзены ацярускі з партыйнага архіва.)

Не дапамаглі ні правакацыі, ні пагрозы, ні высокія ўзнагароды, ні адказныя тытулы. На іншых дзейнічала, на Быкава не дзейнічала бальшавіцкая разлічаная ласка.

Тытул у Васіля Быкава адзін, і ён ад Бога — сумленны пісьменнік.

І да гэтага часу ратуе Васіль Быкаў ад беспрацоўя армію падслухачоў, вынюхачоў, паклёпнікаў, верных учарашняму дню. Недарэмна аднойчы сумна ўсміхнуўся апостал: «Чаму пра мінулае мала ведаем? Бо даносчыкаў мала было і яны былі непісьменныя...»

Але нельга ні прыпыніць, ні ачарніць апостала.

Апосталаў мала.

Апосталы нараджаюцца рэдка.

Нацыя датуль жывая, пакуль жывуць яе апосталы!

1993

Космас Васіля Быкава

Космас Васіля Быкава. Ён сілкуе дух беларускае нацыі. Ён дазваляе зрабіць небасхіл нашага слова далёкім і глыбокім, неба слова нашага ўдумлівым і высокім, сцежкі слова нашага прыступнымі і роднымі.

Космас Васіля Быкава недасяжны і хатні. Дык дзе ж такі пачатак ягоны? З чаго ўтварыўся ён? Чым трывае, чым вабіць і палоніць нас, чым наступнікам стане?

Космас Васіля Быкава шчодра выдаткоўваецца самім стваральнікам. А космас ад гэтага не менее, не бяднее, не прыніжаецца.

Вёска на ўшацкай зямлі з брыклівым імем Бычкі дала свету і беларускаму чалавецтву (словазлучэнне пісьменніка ўжываю) чалавека, які ўвасобіў сабою сумленне і інтэлект Беларусі.

Можа, азёры і, у прыватнасці, адно з іх — Горадня, дзе яшчэ жылі дубы і не зусім сцерліся сляды паганскага капішча, хвалямі ды чаратамі нашапталі хлопчыку Базыльку пра таямніцы душы чалавечае, пра таямніцы роду людскога.

Можа, узгоркі, якія на ўшацкай зямлі часцей за ўсё завуцца гара́мі, пасадзілі яго на плечы па звычаі бацькі і скіравалі позірк маладога задумёнца ў неба, якое пазней прызнае яго за свайго. (У саміх Бычках ёсць нават Штундаравы горы ў гонар нейкага бычкоўца.) А пасля былі Балканы і Альпы, Забайкалле і Каўказ, горы гора, горы лютасці. Іх дасюль адольвае Васіль Быкаў.

Можа, гэта алешнік, які сінеў ад холаду і грэў сабою грубку, ласкавеў ад вясковых салаўёў і казытаў шчымліва маладое сэрца, да матчынай шчырасці і ласкі дадаў чуласці,

якой прырода дзеліцца не з кожным. І на чужыне ва ўспаміны і сны прыходзіў алешнік. Як зямляк, як свой. І калі салдат Быкаў на пачатку вайны мясіў гразь на Украіне, а наўкол, куды ні глянь, гола — дужа ж хацелася яму ўбачыць ушацкі алешнік.

Васіль Быкаў казаў неяк, што трэба глядзець, не як чалавек недзе далёка і высока выглядае, а як дома.

Якраз дома, на радзіме, найболей пазнаецца Васіль Быкаў ці, лепей сказаць, акрэсліваецца. Тут у галаву прыходзіць, вядома ж, далёкі вобраз, падабенства неадэкватнае, драбніца. У алешніку цёплай веснавой яшчэ маладой ноччу, калі толькі збіраюцца папуляцца, па-ўшацку кажучы, зоркі-вачапоркі, вожык, не адчуваючы нічыіх позіркаў і не чуючы блізкай небяспекі, на нейкі час расшпіліць свой калючы кажух. Вонкава спакойны, як алімпіец, Васіль Быкаў незаўважна для сябе не раз казаў: «Ува мне ўсё затрымцела».

Вайной і паслявайною, надоўга адарваны ад роднага кутка, Васіль Быкаў вяртаўся на зямлю ўшацкую ў сваіх творах. Недзе годзе ў 1984-м прыкладна так казаў пісьменнік: «Я мала пражыў на гэтай зямлі. Але дзе б я ні быў, са мной былі вобразы гэтага краю, гэта нейкая дарожка, ручаёк, дуб і, вядома, людзі. Заўсёды ў творчасці карыстаемся тым, што заклалі ў нас родныя мясціны, людзі». Родныя мясціны, блізкія людзі жывуць у быкаўскіх кнігах.

І ўшацкая мова слабей у рэчах як бы чыста ваенных і мацней там, дзе вайна і давайна сутыкаюцца, пачынае пачуваць сябе гаспадыняю.

Ісціна вядомая: няма мовы, няма пісьменніка. І ёсць у нашай і ў сусветнай літаратуры Васіль Быкаў, і ёсць мова Быкава, быкаўская мова. Гэта мусяць прызнаць і даследчыкі, і практыкі, якія засцянкова лічаць толькі сябе знаўцамі і заканадаўцамі. Быкаўская мова адметная. Яна акварэльная і эмацыянальная, канкрэтная і глыбінная. Творца адначасна і пан, і слуга мовы. Да прыкладу, быкаўскае слова пра балбатню камуністычных зазывалаў у чарговы рай — размазгоціна.

Без падсветкі ўшацкае мовы, думаецца, халадней бы гучаў голас пісьменніка, галасы герояў, бо яны так ці інакш з ушацкае зямлі. Сам аўтар прызнаваўся, што Сцепаніда — блізкая цётка, якую так і звалі. Зразумела, што гэта не дакладная копія.

Васіль Быкаў носіць у сабе сваю радзіму. І на адной сустрэчы з чытачамі на пытанне, як шмат часу ідзе на збор матэрыялу, адказаў: «Я не гістарычны пісьменнік. Увесь

мой матэрыял у душы, у галаве. Прэса, успаміны, кніжкі ўздзейнічаюць. Спецвышукаў не раблю».

Васіль Быкаў помніць гукі і пахі роднае зямлі. І заўсёды, пачуўшы, што еду дамоў, пяшчотна наказвае: «Перадай паклон роднай зямельцы». Прывёз яму было яблык з мамінага саду, і ўспомніў ён, што дома казалі на гэты гатунак «грапштына».

Прыходжу да Васіля. Гасцінная Ірына Міхайлаўна падае на стол разам з іншымі, невядома дзе здабытымі ці ашчаджонымі для гасцей, прысмакамі бульбу. Васіль Уладзіміравіч з пасвятлелай усмешкай, з непрыхаванаю радасцю тлумачыць, што гэта бульба з Бычкоў. Яшчэ той гатунак, які рос у маці. Брат Мікола не звёў гатунак.

Нарадзіўся Васіль Быкаў на Троіцу. Свята, калі зямля з небам гаворыць. З Богам у душы ідзе па жыцці народны пісьменнік. Распавядаў, што Усявышні бярог яго. Быў выпадак, калі пісталетам трос перад тварам воіна нейкі смершавец, пагражаючы расстрэлам. Праз колькі гадзін гэтаму цівуну з пагонамі адарвала абедзве рукі.

І калі на дзевяці днях па Алесю Адамовічу Васіль прапанаваў устаць, пераксціцца і ў думках памаліцца за Алеся, бачыў, як ксціўся Васіль. Натуральна, бо з маленства гэта, стоена, урачыста, шчыра.

...Хрысцілі Васіля ў Кублічах. Яшчэ засталіся рэшткі царквы. Помніць прозвішча святара — Забэла. Помніць прычасце — салодкую маленькую лыжачку кагору. Затое з каўша паілі гаркатою бальшавікі. І дасюль не шкадуюць яду. Пра нешта смачнае помніцца толькі да калгасаў. А ў калгасе бульбы і той да новай не хапала. Травянікі ў рот не лезлі.

У Селішчах хадзілі ў касцёл, а перад касцёлам прадавалі дробную смажаную рыбку. Дужа яна тады смачная была!

У Кублічах сцягвалі крыжы. Пасля ўсё раскралі. З рыз увесь раён насіў цюбецейкі. Гэтакія ўшацкія мусульмане. З царкоўных фаліянтаў, дзе з вякоў у вякі прамаўляла славянская вязь, рабілі самалёцікі і пускалі.

Перад вайной у Кублічах камендантам заставы быў Гіль-Радзіонаў, супярэчліва-ахвярная фігура апошняй вайны. Васіль хадзіў у школу з ягоным сынам.

Ушацкая зямля абудзіла ў юнаку мастака. Перад самай вайной вучыўся ў Віцебскім мастацкім вучылішчы. На вайне алоўкам маляваў. Ва Ушачах на вуліцы, дзе стаіць наша хата, жыве Марыя Быкава, ураджэнка Бычкоў. Не адзін

раз цёпла хвалілася яна, што ў школе яе партрэт маляваў Васіль Быкаў. Шкадуе, што малюнак не захавала.

Ушацкая зямля абудзіла ў душы юнака і гнеў. Супраць рэжыму. І гнеў гэты Васіль Быкаў не затушыў у сабе. Прыгадваецца, як у Нідзе пры размове з мастачкай, якая пабыла вегетарыянкай, а пасля зноў стала мясаежкай, беларускі класік са спакойным гумарам зазначыў: «Вегетарыянства, як сацыялізм,— крыху паспытаў, галоўнае, у час пакінуць».

У Нідзе надзвычай добра пачуваў сябе крыштальна сумленны пісьменнік. Якраз Літва вырывалася з мулкіх імперскіх абдымкаў. Не дакучалі журналісты і калегі. Тут жа некалі плённа працавалася другому майстру — Томасу Ману. Гэта ў Нідзе ў выдмах над затокаю ўбачыў Быкаў Зялёны промень. На ўдачу, на поспех дазваляе сябе ўбачыць Зялёны промень.

Яшчэ дзе-нідзе ўцалелі прысады, якімі наўпрасткі Васіль хадзіў ва Ушачы. Як з туману праступаюць даваенныя Ушачы ў нядаўняе аповесці «Сцюжа». Зноў жа гэта не копія. Калі ехаць ва Ушачы з боку Полацка ці Мінска, праваруч таксама крыху засталося ад былога панскага маёнтка ў вёсцы Арэхаўка. Рэшткі прысадаў. Не да канца разбураны панскі маёнтак. І надзвычай гожае і, я сказаў бы, ручное, свойсклівае возера. Тут быў летам у піянерскім лагеры школьнік Кубліцкае сярэдняе школы Васіль Быкаў.

Мне пашанцавала колькі разоў з'ездзіць з Васілём Уладзіміравічам на радзіму. Вонкава той жа заклапочана-малагаваркі, крыху адчужаны ад самога сябе нават, бо бесперапынку працуе думка. Але невытлумачна адчувалася, што душою адыходзіць, не раўнуючы як намарожаныя пальцы ў цёплай вадзе. Дома і сон птушыны: праз кожную гадзіну прачынаецца.

Недзе ў 1982 годзе былі ў Бычках. Былі і на беразе возера Супонец — любімага возера Васілёвай маці. У лесе яшчэ заставаліся знакі ад былой мяжы. Маці, так здарылася пасля падзелу, была з Заходняй Беларусі. Хоць фактычна праз возера чаўном улетку ці нагамі зімою можна было трапіць на матчыну дзедзіну. Па-хатняму ўтульна звалася вёска Завулак. А маці была на прыкмеце ў чэкістаў-памежнікаў. З сумам распавядаў Васіль Уладзіміравіч пра невясёлы фінал рэвалюцыйна настроеных хлопцаў, камсамольцаў і кэпээзэбоўцаў, якія рваліся ў Савецкі Саюз.

Гутарыў славуты зямляк са старшынёю калгаса. Той

скардзіўся на надвор'е. На неспрыяльныя кліматычныя ўмовы. Васіль Уладзіміравіч прапанаваў як бы сур'ёзна, што трэба ўвесці адказнага за надвор'е. Старшыня засумняваўся, бачце, ніхто б не пайшоў на гэтую пасаду. Цікава, што пры ўсім нігілізме, пры ўсіх устаноўках зверху ад бацькоў ідэалогіі, што інтэлігенцыя гнілая і лайдачная, старшыня задумаўся: «Відаць, напісаць добры твор цяжэй, чым узараць гектар зямлі ці надаіць літр малака?..»

Гэта на Віцебшчыне, казала неяк тэлежурналістка, жанчына з былых рэпрэсіраваных выменьвае любыя кнігі Быкава на іншыя.

На шчасце, захаваліся клопатамі маці фотаздымкі. У 1935 годзе невялічкі 4-ты клас Бяляўскае пачатковае школы з настаўнікам С. Р. Троцкім. У першым шаражочку стаіць галагаловы, у паддзёўцы з даўгаватымі рукавамі хлопчык. Позірк прыжмурана-засяроджаны, сур'ёзны. Тут яшчэ незразумела, хто на каго сур'ёзней пазірае, школьнік на жыццё ці жыццё на школьніка. (Мне ўспамінаецца, як дарослыя з нас нязлосна кпілі: замест «школьнікі» гаварылі «шкоднікі». Не ўкладвалі ў слова палітычнага сэнсу.) А можа, жыццё адчувала, што гэты школьнік па часе створыць свой космас. (Таму і задумаўся, аж крыху насупіўся.)

У 1938 годзе вучань Кубліцкае сярэдняе школы пазірае засамотнена. Кашуля ў палосачку, яўна мама пашыла, начы прыхапіўшы, як і мая некалі. Можа, пра гэтую кашулю распавядаў аднойчы Васіль. ...Да вайны прывозілі мануфактуру рэдка. Як свята якое. Давалі па тры метры пайшчыкам. Чэргі. Штаны, натуральна, у хлапчукоў драліся. Усе ў лапіках. Не паспявалі лапікі ставіць. На дарослы розум, і што з таго, а тады гэта дужа перажывалася. І трэба было ісці на вечар у школе. Кашулі няма. Маці пашыла з дзвюх шлякатых хусцінак у гарошынку. І адзін шлячок быў відаць, вытыркаўся. Як перажываў Васіль, хай бы гэты шлячок не відаць быў, думалі б, што не з хусцінак сшытая... Чуб, яшчэ непрывыклы да паслухмянасці грабянцу, зачэсаны набок, на прабор. Гэтак, як і цяпер.

У 1940 годзе ў Віцебску з сябрам С. Каліноўскім. У кажушках, у шапках. Аж чуецца ўшацкая народная песня пра жаніха, дзе ўпамінаецца «шапачка-баранкоўка». Ужо ў 90-я гады скажа Быкаў: «У Віцебск еду з двайным пачуццём. Успамінаецца і стары горад, які я люблю. А наяве зусім іншы, новы горад...» У Віцебску захаваўся

будынак мастацкага вучылішча, дзе пачынаў свой шлях на мастака пісьменнік. Перадваенная нястача і вайна перапынілі шлях. Але калі ўзяцца падлічваць паездкі, наведванні Васіля Быкава, дык на Віцебск, на зямлю віцебскую, ушацка-полацкую, прыпадзе найболей. Карані жывуць у роднай глебе.

У Саюзе пісьменнікаў даўно нейк да чарговае даты Перамогі зрабілі стэнд, на якім пададзены фота ўдзельнікаў вайны. Па фотаздымку Быкава можна чытаць лёс вайны, лёс чалавека на вайне. І, напрыклад, болей важка за тамінныя даследаванні творчасці пісьменніка скажа фота, на якім малодшы лейтэнант Быкаў з салдатамі свайго падраздзялення на хвіліну запыніўся перад аб'ектывам летам 1944 года. Колькі тысяч кіламетраў жудаснага ворыва ляжыць за плячыма ў шараговага аратага вайны на фота ў Румыніі ў 1944 годзе, у Сафіі ў 1945-м.

1960 год. На прызбе сядзяць Васіль Уладзіміравіч з маці. Замілаванне і адчуванне ростані. Гэта тады сказаў ён напаўголаса, гледзячы на маці: «Ручкі, як у птушачкі лапкі...» Сфатаграфаваў Валянцін Ждановіч у вёсцы Ваўчо, што каля Вушач. Ганна Рыгораўна жыла тады ў дачкі Валянціны, у хаце зяця, майго аднакласніка Шуркі Шымука. Аж чуюцца мне ціхія словы: «Зжылася ўжо... Зямля тут роўная, не трэба на горы гэтыя ўзлязаць... А тут другі свет... І вяселле перабыло Колева, усё было добра... Як я першы раз ішла замуж, было мне 23 гады... Ці здаровенек Міколка?..»

Колькі цеплыні і надзеі, радасці і смутку на сямейным фота 1966 года ў Бычках. Маці, бацька Уладзімір Хведаравіч, сястра, брат Мікола, братавая Антаніна.

На фотаздымках запыненыя імгненні, праз шыбіну, захуканую дыханнем хадакоў па дарозе лёсу, глядзіць на абрысы знаёмых і родных людзей той, хто яшчэ застаецца, хто ідзе дарогаю лёсу.

На бацькаўшчыне, у родных мясцінах так і рупіць запытацца, што натхняла, што натхняе майстра, шчыруна, нават якія сны сняцца, якія на фронце сніліся!

Бог і душа. Вечнасць і міг. Герой і ягоны прататып.

Радзіма — што яна для чалавека значыць?

Зайшоў я сёлета да Васіля Уладзіміравіча і на сцяне ягонае вітальні ўбачыў абразкі. Мастак-жывапісец пачаў штурхаць пад локаць мастака слова. Пазнаю мясціны. Родная хата ў Бычках. Выгінаючыся і адхінаючыся, як кума з п'янай бяседы дамоў ідучы, раз'езджаная да жывога

пяску дарога падымаецца ўгору да хаты цяжка. Можа, хоць каля ганка адпачне на хвілю. Абапал дарогі плот, таксама падымаецца ўгору, як бы стараючыся падтрымаць дарогу. Плот даўні, ушацкі, ці, дакладней, бычкоўскі. Стаўшы ўдвух, слупы на перавяззі трымаюць жэрдзя. Далёкі правобраз прашчы. А побач абразок — возера Горадня. Здаецца, лес у зялёныя прыгаршчы набраў ціхай і густой ад бадзягі і бузы вады, каб памыць аблічча, а тут якраз на ваду гэтую апала светлая аблачына. Як у песні — гусі селі-палі на ваду. Пытаюся, ці даўно быў на Горадні, адказвае гаспадар гасціннага кутка, што толькі летась не быў, бо цяжка было з бензінам. А так штогод едзе на радзіму Васіль Быкаў. Казаў жа ён: «З гадамі болей цэнім добрую пагоду і лагоду душэўную...»

А яны там, дзе першым крокам сваім чалавек звярнуў на сябе ўвагу свету, дзе думка прабілася. Як крыніца...

Вечнасць жыцця робіць трывалай думку. Думка спрабуе дапамагчы жыццю затрымацца ў вечнасці.

1993

Як васілёк у жыце Беларушчыны

Гэта шчасце і вялікая адказнасць жыць у адзін час з Васілём Быкавым. Можа, нашая Беларусь, нашая нацыя, нашая літаратура таму і выжылі, таму і трываюць ва ўмовах нязменнага ўціску, нязменнага жадання суседзяў нашых лічыць нашую зямлю сваёй спаконнай тэрыторыяй, нашую духоўную і матэрыяльную культуру таксама ж сваёй, што Усявышні ў самую цяжкую часіну пасылае на ўратаванне нам таленты такія, як Васіль Быкаў.

Васіль Быкаў прыйшоў у літаратуру нашую, у свядомасць нашую, калі, здавалася, усё нацыянальнае, усё людскае, усё беларускае было задаўлена жалезабетонам камуністычнай ідэалогіі, таталітарным рэжымам чырвонай імперыі. Прыйшоў і сказаў: «Жыве Беларусь! Думае Беларусь, мысліць Беларусь, мае сорам, мае сумленне!» І прыход Васіля Быкава заўважылі, голас сумлення Беларусі пачулі. Ва ўсім свеце.

Васіль Быкаў зірнуў у глыбокую студню душы ўсечалавечай, душы беларускае, каб на самым цёмным дне ўбачыць зоркі з неба духу. Зоркі ўдзень свецяцца на дне. Пісьмен-

нік, чыё імя гісторыя запісала з новага радка, адпаведна з вялікай літары ў суровым сказе пісьменства нашага, з першых сваіх твораў і да сёння служыў і служыць праўдзе, і толькі праўдзе. Сама ягоная прысутнасць робіць няўтульным і мулкім жыццё і ўладатрымцаў, і літаратурных паслугачоў, кан'юнктуршчыкаў і нядаўніх апавявалаў антычалавечай маралі камуністаў у законе. І няма чаго дзівіцца, што даследчыкаў творчасці вялікага творцы мала, а вось дасьетчыкаў багата.

Васіль Быкаў нябёсамі пасланы на грэшную зямлю нашую, каб несці крыж сумлення, а крыж гэты цяжкі, бо разлічаны на моцную натуру. І ўзышоў Васіль Быкаў на Галгофу за Беларусь, за людства, роднае яму, за ўсіх тых, што з ахвотаю ў далоні ягоныя праўдадарныя ўганялі цвікі абразы, цвікі паклёпаў, цвікі зайздрасці. Да нашых дзён уганяюць. Ды ўзляцеў дух лепшага сына Беларусі ў Слове шчырым, як сама праўда, у Слове чыстым, як думкі прарока, у Слове пакутным, як Маці-Беларусь.

І пакланіцца славутаму земляку дазволю сабе вершам, які называецца «За словам Быкава іду!».

Чытаю Быкава —
І зноў
Вяртаюся ў краіну сноў,
У старану маю лясную,
Якую,
Покуль я існую,
Люблю ў затуле туманоў,
Ёй плачу, бачу, ёй блазную.

Завецца ўшацкай старана,
Там Селішчы і Старына,
Бычкі, і Дольцы, і Гарані,
І Чараноўшчына,
І ўранні
Лубее ў елкі карына,
І каня нікне ў дакаранні.

Ашчадны быкаўскі радок,
Як непрытомлены хадок,
Вядзе на топішча,
На ляды,
На Посніцу, Дзяды, Каляды.
І рада, ўчуўшы халадок,
Душа, сабе не даўшы рады.

З раўка бярэ разгон рака,
З рыўка вітае ўзмах
Рука
Абнылае крыло самоты.
Пачуеш з даўніны само ты
Папрок шпака
І крок грака,
Напоўніш золлю смутку соты.

Узмежкам, палазнёй, лядком
За словам быкаўскім,
Радком,
Не ўзяўшы ў павадыркі стому,
Іду,
Вяртаюся дадому,
Што выціраў слязу крадком,
Не пахваліўшыся нікому.

Васіль Быкаў, як той васілёк у жыце Беларушчыны, робіць зямлю нашую бліжэйшай да неба, а неба слова беларускага вышэйшым.

1994

Замілаванасць

Бясспрэчнае: каб зразумець паэта, трэба пабыць на яго радзіме. Але я хацеў бы, не пярэчачы бясспрэчнаму, падаць і такое: каб зразумець паэта, трэба пачуць, як ён чытае свае вершы. Згадайце хай і недасканалыя тэхнічныя запісы галасоў Янкі Купалы, Сяргея Ясеніна, Уладзіміра Маякоўскага. (Няхай акцёры застаюцца пры сваім: чытае, як паэт, значыць — кепска.) Праўда, сярэднеарыфметычныя рыфмавальнікі і па галасах падобныя, і па вершах таксама. Але калі чытаеш сапраўдную паэзію, у думках чуеш ці, прынамсі, стараешся пачуць голас творцы.

Упершыню на вечары паэзіі, на вечары сустрэчы філфакаўцаў нашага універсітэта з беларускімі паэтамі пачуў я, як чытаў свае вершы Мікола Аўрамчык. Крыху спяваў. Крыху расцягваў кожны склад, нібы каваль выцягнутае з горна гарачае жалеза. Крыху няўпэўнена. Але дужа даверліва. Запрашаў да ўзаемнасці, да суперажывання. Усе госці чыталі вершы ўпэўнена, з абавязковымі, як ім самім здавалася, нечаканымі канцоўкамі. Быў 1956 год. Вярталіся з нябыту імёны новыя і новыя, вярталіся са сталінскіх паўночных «дамоў творчасці» ацалелыя адзінкі беларускіх паэтаў і празаікаў. Але ў паэзіі яшчэ адчувалася інерцыя «ўра-чыстых» настрояў. З аднаго боку «ўра!», а з другога — чыстыя, як дыстыляваная вада, чыстыя ўжо ад культу, але яшчэ і ад думак, і душэўнай глыбіні чыстыя. Радкі Аўрамчыка запомніліся:

> Толькі у мяне
>
> з табой
>
> ды з песняй
>
> Штосьці ўсё не так, як у людзей.

З гадамі дайшоў сэнс гэтых, на першы позірк, простых радкоў. Паэт не тое каб не верыў сабе, не тое каб не ведаў, як яму пісаць і пра што, ■ па творчым праве і абавязку сумняваўся, вагаўся, правяраў сябе, раіўся і раіў задумацца над вечнай праблемай творчасці, мастацтва, спасціжэння сэнсу жыцця.

Імя Міколы Аўрамчыка запомнілася мне са школы. Недзе ў сярэдзіне 1953 года на паліцах кнігарні прывабіла маё вока ашчадна выдадзеная кніжка вершаў «Шляхамі дружбы». Трэба зазначыць, што мае ўшацкія землякі, як і цяпер, гэтак і тады, не чыталі паэзіі. Пакупнікамі і спажыўцамі паэтычнага беларускага слова былі мы, удзельнікі літаратурнага гуртка «Узлёт», якім кіраваў наш настаўнік Канстанцін Баразна. Як сёння помню навобмацак цупкую кніжку з чырвоным сцяжком на вокладцы. Яшчэ на кожным кроку вайна напамінала пра сябе. І дужа блізка да сэрца гарнуліся радкі:

Ледзь толькі кулямёт паспеў са стужкі
Астатнія патроны праглынуць,
Як раптам, прыляцеўшы знекуль, птушка
Салдатам абвясціла пра вясну.

Не па кніжках ведаў я, як кулямёт косіць усё жывое, сам страляў і з сапраўднай партызанскай бацькавай вінтоўкі, і з самаробнага пісталета. Але толькі паэт мог убачыць, як кулямёт глытае патроны. Цікава гучала і слова «знекуль», перагукваючыся з куляй, не названай у вершы, але прысутнай у радках. Не было традыцыйных гучнапустых слоў і ў вершы «Салдацкая сляза», няхай сабе і крыху былінна-пафасна абмаляваны «плячысты беларус-асілак»:

...упершыню зусім —
не горкім потам —
Шчака на сонцы бліснула слязой.

Не думаў я тады, калі чытаў вершы Міколы Аўрамчыка, што шмат гадоў давядзецца сустракацца з паэтам, насіць яму свае вершы, чуць ягоныя парады, адчуваць ягоную далікатную падтрымку разам з іншымі пачаткоўцамі. Здаралася быць і першым слухачом вершаў Міколы Аўрамчыка. Ён дзяліўся радасцю задум, ахвотна правяраў на маладым свае вершы.

З дня заснавання часопіса «Маладосць» Мікола Аўрамчык быў загадчыкам аддзела паэзіі. Гэтага і ўявіць немагчыма, колькі рукапісаў (менавіта ад рукі напісаных) прачытаў уважліва, добразычліва, спагадна. Праз ягоныя рукі прайшлі тысячы тысяч вершаваных радкоў, праз ягонае сэрца прайшло некалькі пакаленняў беларускіх паэтаў. Пералік імёнаў зойме некалькі старонак. Назаву выбарачна некаторых «хрэснікаў» Міколы Аўрамчыка — Генадзь Бураўкін, Юрась Свірка, Сымон Блатун, Кастусь Цвірка, Анатоль Грачанікаў, Васіль Зуёнак, Янка Сіпакоў, Яўгенія

Янішчыц, Юрка Голуб, Рыгор Семашкевіч, Алесь Разанаў, Алег Салтук, Уладзімір Някляеў, Пятро Ламан і дужа шмат хто яшчэ.

Калі галоўным рэдактарам «Маладосці» быў усімі любімы (акрамя тагачаснага чынавенства ад ідэалогіі) Пімен Панчанка, Генадзь Бураўкін у вясёлым настроі імітаваў Міколу Аўрамчыка: «Я вазьму, а Пімен...» і пры гэтым разводзіў рукамі рыхтык як загадчык аддзела паэзіі часопіса. Мы ўсе любілі хадзіць у «Маладосць» да Колі Якаўлевіча, як называлі мы яго за вочы пракудна-пашанліва.

Па часе пачынаю здагадвацца, што з-за клопатаў пра ўсё наступныя і наступныя пакаленні паэтаў беларускіх, хачу падкрэсліць — з-за клопатаў, а не службова-рэдакцыйных абавязкаў, Мікола Аўрамчык, няйначай, багата недапісаў свайго, недаказаў вынашанага, выбалелага. Пра шчодрасць душы, пра жаданне падзяліцца ўсім самым дарагім сведчаць шматлікія прысвячэнні, па якіх, як і па вершах паэта, можна чытаць геаграфію і біяграфію. А біяграфія Міколы Аўрамчыка трагічная, ахвярная. Вайна перапыніла вучобу. Сам паэт у аўтабіяграфіі «Пра сябе» піша: «Вестка аб вераломным нападзе гітлераўскай Германіі на нашу краіну застала мяне ў інстытуцкай чытальні, дзе я рыхтаваў апошні экзамен за трэці курс. Уначы 26 чэрвеня з Міколам Сурначовым мы пакінулі ахоплены полымем Мінск...» На Паўночна-Заходнім фронце ваяваў гвардыі радавы Мікола Аўрамчык у дывізіёне «кацюш». А ўлетку 1942 года пры акружэнні каля Мяснога Бору на Волхаўскім фронце трапіў у палон і быў вывезены на каменнавугальныя шахты Рура.

Цяперашні малады і ўявіць сабе не можа, як было жыць чалавеку, у якога ў анкеце стаяла: «Быў у палоне». Сталінскі рэжым бязлітасна на кожным кроку напамінаў пра гэтую пляму ў біяграфіі чалавека, якому пашанцавала яшчэ выжыць пасля сваіх лагераў, пасля айчыннай катаргі. І калі чытаць памянёную ўжо аўтабіяграфію паэта, вонкава ўсё бясхмарна: «Толькі ў канцы красавіка 1945 года я быў вызвалены англічанамі і перасялены ў размяшчэнне савецкіх войск. З паўночнай Германіі наш батальён прыйшоў у Беласток. Адтуль мы паехалі на Украіну. Я аднаўляў Данбас, працаваў на ўскраіне Данецка сталяром у Рутчанкоўскім дрэваапрацоўчым камбінаце. У выніку ўсяго гэтага і была напісана нізка вершаў «Легенда аб залатой зямлі». З адных шахтаў на другія. Бо ў Нямеччыне набыў былы

студэнт літаратурнага факультэта новую прафесію, яна і спатрэбілася на радзіме, якая не давярала, карала, абражала, бо жыла па сталінскіх канонах, па сталінскай канстытуцыі, услаўленай акынамі, ашугамі і ўсімі, хто ўмеў і не ўмеў рыфмаваць. Заўважце, нізка называецца «Легенда...». Цяпер гэта гучыць як прытоеная іронія, а ў часы, калі пісалася нізка, іначай і нельга было называць. Зямля павінна была быць не проста зямлёй, а залатой абавязкова. Аднак сапраўдны паэт застаецца паэтам у любых абставінах жыццёвых і палітычных.

У Данбасе быў напісаны адзін з лепшых вершаў Міколы Аўрамчыка, цяпер ужо хрэстаматыйная «Беларуская сасна». Сам Пімен Панчанка пазней так ацаніў верш: «У многіх паэтаў ёсць адзін верш, у якім нібыта сканцэнтравана ўся сутнасць і асаблівасць іх паэзіі. У М. Святлова гэта «Гранада», у Я. Смелякова — «Калі я захварэю...», у С. Арлова — «Яго зарылі ў шар зямны...» і г. д. У М. Аўрамчыка такім вершам я назваў бы «Беларускую сасну»... Тут усё хораша: і думка, і сюжэт, і вобразнасць. Адразу адчуваеш і гордасць за сваю працу лірычнага героя, і любоў да роднай Беларусі з баравымі соснамі. Але галоўнае — верыш шчыраму даверліваму голасу паэта. У гэтым увесь Аўрамчык з яго яснай паэзіяй, з любоўю да радзімы, да людзей працы, з вернасцю франтавому сяброўству, з няўтольнай прагай пабольш паездзіць па свеце...» Адзін верш выклікаў гэтулькі асацыяцый, думак, разваг у народнага паэта Беларусі, чыя думка высока цанілася і цэніцца не толькі ў нашай Беларусі.

Шахцёрская, калі яе можна так назваць, тэма праходзіць праз усю творчасць паэта. І зразумелым было жаданне Міколы Аўрамчыка не проста пабыць у маладым горадзе на першых беларускіх шахтах Старобіншчыны, якая пасля стала Салігоршчынай, а папрацаваць, каб напісаць вершы ў зусім іншых умовах. І былі першыя нізкі вершаў, і была кніга лірыкі «Сустрэча былых канагонаў». Імя кнізе даў аднайменны верш, прысвечаны Паўлу Беспашчаднаму, шахцёрскаму паэту. Праз колькі год усё прыгадвалася:

> Паўзмрочная капальня ў дымным Руры,
> І ў ёй не я,
> а сноўдае штодзень
> Шкілет,
> які яшчэ абцягнут скурай,
> Ды на сцяне —
> чужы, сутулы цень.

Перачытайце, які дакладны малюнак, нібы наскальны, скупы і ёмісты. Колькі гаворыць пра пакуты «шкілет, які яшчэ абцягнут скурай». Слова «яшчэ» акцэнтуе ўвагу. Чалавек ужо толькі цень. Паднявольнік яшчэ жыве, але ўжо не пазнае ўласнага ценю, чужым здаецца свой цень.

Помню раніцу маладой зімы. Мікола Аўрамчык чытаў мне па памяці, смакуючы кожнае слова, вывяраючы яго:

> Закончылася змена.
> Як у сне,
> Мы ■ клеццю на паверхню паляцелі...

Мне, яшчэ не канчаткова з'урбанізаванаму ўшацкаму мальцу, на момант здалося, што ў казцы ляцеў паэт у клеці. Бо мне клець — перш за ўсё прыбудова. Клець была і ў песнях, і лірычных і фрывольных, як у той вясельнай: «Мамулечка, у клець вядуць...» Канкрэтнае, вякамі атайбаванае слова набывала новае значэнне, новае адценне. Знікаў сялянскі, спаконны пласт мовы, знікаў генетычна нязводны пласт сялянскага побыту. Паэт з усёй шчырасцю радаваўся новым абрысам беларускага далягляду, які традыцыйна заканчваўся вяршалінамі ялін ці сосен. «Засланяючы даль краявіду, Узняліся ўгару тэрыконы, Шмат вышэйшыя за піраміды, Збудаваныя пры фараонах». Паэт не ведаў, якой бядой абернуцца гэтыя тэрыконы на Беларусі, пагражаючы засаліць самыя ўрадлівыя землі. Гэта пазней славутыя слуцкія бэры зрабіліся салёнымі на смак. А яшчэ пазней, пасля чарнобыльскай трагедыі, на бэры пачалі вымяраць радыяцыю. Зноў слова беларускае змяніла свой сэнс пад націскам непрадуманага прагрэсу. Не ведаў паэт, і яго нельга вінаваціць за гэта, што і ў вершы «Адлёт жураўлёў», які высока ацаніў Якуб Колас, наіўна просіць крылатых вандроўнікаў: «Не сумуйце па родных балотах». Бо «...на месцы балот неўраджайных, Дзе ніхто не мог гнёзды чапаць, Трактары загрукочуць, камбайны, Пахавае дрыгву сенажаць». Верш пісаўся ў 1938 годзе на золку меліярацыі, калі яшчэ ў самую сілу ўваходзіў заклік не чакаць літасці ад прыроды.

Да балючай тэмы палону вяртаўся паэт і, у прыватнасці, у паэме «Волхаўская споведзь», у якой удаліся і сцэны лірычнага плана, і сцэны жаху. У самым пачатку нечаканая рыфма «у Ноўгарад — зноў гараць» актывізуе ўвагу чытача, робіць радкі напружанымі. Пра скінуты чужынцамі ў Волхаў звон:

> Цячэ няспынна плынь па дне,
> Язык пагойдвае ў зване.

Багаты гукапіс ствараюць і зычныя і паўгалосныя, а канцавое *е* як быццам балюча енчыць. І яшчэ хочацца цытаваць узоры малюнка і гукапісу:

Зноў парушае неспакой
Вісклівым скрыпам гэта птушка:
Пілуе сэрца асакой...

У палоне асабліва выразна паўстае роднае даваеннае хараство. І ў няволі душа сумуе па прыгажосці, і вока знаходзіць незабытую вабнасць:

Былі вяснушкі на шчаках
Смуглявай гэтай гараджанкі,
Нібы радзімкі на баках
Налітай сонцам сапяжанкі.

Дзяўчыну Груню закаханыя хлопцы проста назвалі Грушай. І ў памяці беларуса ўсплывае сапяжанка. Нават плямкі на баках грушы называюцца радзімкамі, каб хоць гэтым словам нагадаць пра радзіму, па якой пакутуе герой паэмы. Потым вяснушкі праступяць у вершы на волі, у вершы 1958 года:

Тое ж крапінне рабое -
На шчаках яе дачушкі...
І смяёмся мы абое:
— Ах, вяснушкі!..
— Ах, вяснушкі!..

Прывёў гэтыя радкі, і зноў загучаў мне голас Міколы Аўрамчыка. Здаецца, у чарговай аўдыторыі выступае ўзнёслы паэт. І павёў мяне гэты шчыры голас, зноў вярнуў мяне гэты па-даваеннаму наіўны голас у падзеі паэмы «Волхаўская споведзь». І яшчэ раз пацвердзіў паэт, што толькі перажытае кранае, толькі перажытае ўражвае. Трэба пахадзіць пад прыцэлам канваіра, каб напісаць:

Але іспанец на яго
Зноў утаропіўся з-за спіны
Глыбокім позіркам
свайго
Праніклівага карабіна.

Эпітэт «праніклівы» ў дадзеным кантэксце набывае зусім новае адценне. Гэты жалезны позірк пратне наскрозь, пранікне куляй, закрэсліць маладое жыццё. Ён жахам пранікае, неадступна сочачы за ахвярай. Жахае толькі голая канкрэтнасць смерці, немінучасці, наканаванасці, а не крыклівыя і самыя мудрагелістыя ў сваім жаданні напалохаць дэталі і вобразы.

Дапускаем, што герой паэмы (помнячы пушкінскае: «Спяшаю розніцу заўважыць паміж Анегіным і мной») напярэдадні вайны ў камсамольскім парыве зрываў крыжы з купалоў храмаў, цягаў папоў за бароды, апярэджваючы пазнейшую кітайскую хунвейбінаўшчыну, але абраза памяці, святынь асабліва балюча адчулася ў няволі:

Пад каменедрабілкі пошчак
Брук узрывае кіркай ён,
Дзе Неўскі
некалі на плошчы
Вёў крыжаносцаў у палон.
Нібыта рве
не камяні,
Адшліфаваныя вякамі,
А продкаў чарапы
ў агні
З зямлі выкопвае рукамі.

Другі слупок пачынаецца з мужчынскай рыфмы. Невыпадкова. Большая нацятасць, цвёрдасць, парыўнасць, рэзкасць. І не рыфма вякамі «пацягнула за сабой слова «рукамі». Асабліва жудасна рукамі выкопваць чарапы ды яшчэ родныя, балючыя. І, натуральна, пасля ўсіх жахаў надзвычай хочацца мірнае красы. Таму і парашут адухаўляецца, надзяляецца рысамі хлапечага замілавання:

На воднай гладзі,
як лілея,
Раскрыты парашут бялее.

Ды і ў гэты бясхмарны ва ўспаміне абрыс роднай волі ўрываецца вайна з яе рэаліямі:

На ім, чырвоныя тычынкі,
Ірдзеюць кропелькі-крывінкі.

Два колеры жыцця, белы і чырвоны, чырвоны і белы. Палоска світання праразае белае палатно туману. Мірны час. Пісяг крыві праступае праз белізну бінту. Грозны час вайны.

У паэме «Волхаўская споведзь» Мікола Аўрамчык сродкамі ліра-эпасу хацеў паказаць вайну, палон, няволю праўдзіва, без акрас. Але пісалася паэма ў гады, калі ўсё настойлівей і пагрозлівей патрабавалі пісаць толькі ў адным тоне — ружовым, а найлепей ружавата-салодкім. Даводзілася шмат што недагаворваць, шмат што ўтойваць. На аўтару, як і на большай частцы грамадства, яшчэ ляжаў страх паўтору

сталіншчыны. Калі быць шчырымі, дык і дагэтуль не пазбыліся мы ад гэтага ўжо генетычнага страху.

Больш псіхалагічным паказам палону, працы ў шахтах Рура вызначаецца раман Міколы Аўрамчыка «У падзямеллі». Лёс рамана, як і аўтара, быў нялёгкі. Напісаны пасля хрушчоўскай адлігі, ён, не па надвор'і, прыпаў на брэжнеўскія замаразкі. Доўга не мог убачыць свет. У рамане паэт застаецца верны сваёй манеры, бо гэта проза паэта.

Вершы Міколы Аўрамчыка беларускія сваёй канкрэтнасцю і акрэсленасцю, сваёй прыхаванай глыбінёй і стрыманасцю, сваёй радасцю і замілаванасцю. Сын свайго часу паказаў час, як ён бачыў яго, як адчуваў яго, не хлусячы, не становячыся на катурны. Радасць жыцця, радаванне жыццю ў Міколы Аўрамчыка можна зразумець. Ён сам гаворыць пра сябе ў вершы, прысвечаным Васілю Быкаву:

> Вам чэсць аддае з пашанай
> Ўваскросшы з мёртвых, жывы.
> Без вестак прапаўшы рана
> Гвардыі радавы.

Паэт сябе адчувае радавым, але без радавых няма арміі, без радавых няма войска. Якраз радавыя займаюць вышыні, а генералы толькі рапартуюць. Так і ў арміі, так і ў паэзіі.

Душэўная шчырасць спрыяе таму, што Мікола Аўрамчык надзвычай добра піша ўспаміны, эсэ, словы пра сяброў, асабліва пра франтавых, якія самі пра сябе ўжо не скажуць. Гэтак не перапыняецца, не перарываецца бег плыні жыцця, плыні, на якую паэт Мікола Аўрамчык глядзіць замілаванымі вачыма, узнёсла і трапятліва.

1989

На радзіме — усё паэзія...

Беларускае паэтычнае слова праз усю гісторыю правярали на жывучасць, на вытрымку, на моц усе абставіны, якія не спрыялі яму, а імкнуліся знішчыць, закрэсліць, аддаць у цёмныя лёхі нябыту і забыцця. Але слова нашае журботна ўсміхалася, цярпела разам з Паўлюком Багрымам у салдатчыне; здушанае пятлёй, помніла пяшчоту ў развітальных радках Кастуся Каліноўскага; у астрозе ў сумным расчуленні прамаўляла: «Мой родны кут, як ты мне мілы...», каб хоць крыху скрасіць закратаваны побыт Якуба Коласа; ля сіняй бухты самотна радавалася, што Максім Багдановіч, хоць перад сконам, убачыў сваю першую кніжку — «Вянок». Вянок на купальскую вечніну ракі славяншчыны. Вянок на магілу, далёкую ад роднага васільковага краю.

На сыходзе самай жудаснай вайны, у 1944 годзе ў канцлагеры Флігегорт нараджалася беларускае паэтычнае слова ў нявольніку, перадаючыся па генетычным кодзе песеннай памяці. Гэта да жудасці сімвалічна, што будучы паэт нараджаецца ў канцлагеры, каб пасля праклясці вайну, каб пасля радавацца нядоўгаму жыццёваму свайму бытаванню, застацца жыць у беларускім слове.

Паэзія Уладзіміра Лісіцына падкрэслівае нязводнасць беларускай мовы, яе неабходнасць душы ўражлівай і зварушлівай, душы неачарсцвелай і па-велікоднаму світальнай.

Даводзіцца толькі здзіўляцца, як помніў мову, як адчуваў слова паэт, які практычна мала жыў на Беларусі. Адчуваў гэтак глыбока і ўсебакова, што сам нават утвараў словы. І падчас цяжка разабрацца, дзе слова з Лёзненшчыны, а дзе слова, створанае самім паэтам.

Мне прыгадваецца паездка групы літаратараў родам з Віцебшчыны на нашу радзіму. Былі мы і ў Пагосцішчы. Ад хаты паэта засталося котлішча. Лісцінку бэзу ўзяў я сабе ў запісную кніжку, як запіску з вечнасці ад дарагога сябра. Была тады ў сваёй апошняй паездцы і нашая та-

ленавітая Еўдакія Лось. Самотная стаяла над котлішчам. Прыгадвала, што ад іхняй хаты пасля вайны асталося. Цяпер, перабіраючы лісты ад Уладзіміра, часта прыгадваецца журботнае котлішча. І ўсплываюць радкі з пасмяротнага першага зборніка «Жураўлінае вясло»:

Завітаў бы я ў Пагосцішча,
У лясочку б пагасціў.
Я б да той рачулкі госцейкам,
Як да маці, зачасціў.

Як бы прадчуваючы сваю раннюю смерць, сваё расстанне з радзімай, паэт выводзіць сімвалічную этымалогію сваёй роднай па пашпарце вёскі:

Ой, Пагосцішча, Пагосцішча!
На пагосце узрасло...
Ці яшчэ за мною гоніцца
Жураўлінае вясло?!

Жураўлінае вясло вяртае з маёй памяці паэта і чалавека рэдкага таленту, адгуклівага, сарамяжлівага, вечна няўпэўненага ў сваіх вершах. Бранзавець у яго не было ні часу, ні жадання, ні нават малейшага намеру. Бо вядома, пакуль паэт сумняваецца, датуль ён жывы. Дазволю сабе прывесці колькі ўрыўкаў з лістоў, адрасаваных мне.

«Бяда ўся, напэўна, у тым, што я імкнуся, каб у мае вершы прыйшло жыццё. Ды, праклён, прыходзячы, яно застаецца гэтакім жа непадлеглым кіраванню. І як у паэце не мае патрэбы ўва мне. У адваротным выпадку яно распадаецца. Вобразы, якія мне ўдаецца падгледзець у прыродзе, падчас проста цудоўныя і не маюць патрэбы ў дапаўненні да іх — гэта ўжо гатовыя мікра-вершы.

«Маленькае чаяня вострыць аб неба крылы».

«Як інвалід, адну нагу ніяк не ссуне бусел».

«Зрэзаны капытамі сажалчын бераг».

«Буслова дзюба — чырвоны стоп-кран».

«Луг не скошаны — а выкатаны».

«Маці абграбае граблямі толькі што складзены стог».

«Забыты з восені на ўзвалку дзярбак».

«А гарбузовыя кветкі — галовы малых індычанят».

«Вялы пах ссечанай алешыны ў траве».

«Пасохлая цыбуля».

«Лісце агурэчнага нацiння — гусіны ланцуг».

«Рабацінне кропу» (дзіцячае).

«Качаны капусты, як лакатары, ловяць хвалі будучых дажджоў».

«Мак, пастаўлены выспяваць ля сценкі».

«Хлопчыкі восенню на бульбянішчы з клубін «запускаюць» у неба бульбяныя спадарожнікі».

«На радзіме — усё паэзія. Хочацца завязаць сабе вочы ў думках, бо ўсё роўна я не магу нічога выкарыстаць у вершах. Дык лепей не чапаць, не адкрываць. А без усяго гэтага я не прызнаю вершаў. Вось і тупік...»

І зноў сумненні, і зноў незадаволенасць сабой, сваімі радкамі:

«Мне жахліва прызнацца ў тым, як, відаць, і Вам паверыць, што я не пішу болей вершаў. Дакладней, яны не атрымліваюцца. А калі якія і просяцца да завяршэння, дык не так, як я хачу. Але тут ужо я не магу саступіць ні ў чым. А ўсё тое, што напісана ў Мінску, мяне толькі раздражняе сваёй слабасцю, недасканаласцю. Бо яно не што іншае, як шалёны стэнаграфічны запіс дадзеных на кароткае імгненне блізкіх шчымлівых гукаў, пахаў, напаўненняў і нюансаў. І ўсё гэта без апрацоўкі, як быццам ведаў і адчуваў, што гэта адпушчана ўсяго толькі на час. Зрабіць вершы з усяго гэтага немагчыма...»

Валодаючы пяром майстра, Уладзімір называў сябе пачаткоўцам, бо заўсёды з прыдарожнай беларускай сціпласцю памятаў, хто быў перад ім у нашай паэзіі:

«Калі ж, аднак... вершаў пакуль што і няма, то ёсць задумы, ёсць! Як і ў кожнага пачаткоўца, бо тым ён і цікавы. А праходзіць час — і нідзе яны не ўвасобяцца. Гэтага баюся і я. Бо пры маім узросце і разам з пятнаццацігадовымі стукацца ў адны дзверы... Друк мяне зусім не вабіць. Недзе на Лёзненшчыне ў райгазеце можна было б з палову змясціць. Усё роўна там, у тым краі, паэтаў не было і, відаць, не будзе...»

Дужа трэба любіць свой край, дужа трэба браць яго да сэрца, каб так катэгарычна заявіць. А Уладзімір Лісіцын быў чалавек тонкі, далікатны, інтэлігентны.

У нас была адна паездка на Ушаччыну, калі ўжо не магла прывеціць майго сябра, як іншых, бывала, мая мама. Былі мы каля мёрзлага пагорачка пад соснамі. Слухалі мы і халоднае дыханне Вечалля, роднага возера майго. Пасля Уладзімір напісаў верш, прысвечаны возеру. А ў лісце мне надзвычай прыемна і ўдзячна чытаць: «Не толькі вонкавы ўшацкі краявід здзівіў, уразіў мяне. Нечым другім дыхаецца там, за Лепельшчынай...»

І зусім зразумелая мне туга Уладзіміра, яго адчай: «Божа! Як гэта мяне ўсё злуе! І чаму толькі не дасталася

мне ў спадчыну хоць старая-перастарая з бярвення матчына хата? Вось бы дзе мне, напэўна, пісалася добра! Ды нічога няма. Каменя на камені. А як хочацца ў Беларусь!..»

Туга па Беларусі жывіла паэта, з Беларуссю гаварыў Уладзімір Лісіцын па-беларуску, стараючыся не забыць ніводнага слова, ніводнай інтанацыі. Таму такія беларускія вершы, такое беларускае бачанне свету, такая беларуская плынь лісіцынскага радка.

Трагічна пачыналася жыццё, трагічна і заўчасна перапынілася. Але затое жыццё паэзіі Уладзіміра Лісіцына працягваецца. Паэт жыў у беларускім слове, жыў беларускім словам, і беларускае слова запрасіла яго ў вечнасць сваю.

Па свеце раскіданы магілы нашых паэтаў, ахвярнікаў роднага слова. У Ялце магіла Максіма Багдановіча. У Кракаве магіла Алеся Гаруна. Толькі радкамі сваімі яны ў родным краі.

У спякотным Джанкоі магіла беларускага паэта Уладзіміра Лісіцына. На роднай Беларусі вершы ягоныя. Вершам трэба радзіма, радзіме патрэбныя вершы, у якіх яна жыве.

1990

Каб араллёю пахлі аблокі...

З малых гадоў гучыць мне песня: «У зялёнай дуброве мы начаваць будзем, а вашае ласкі павек не забудзем». Гэта з цёмным разыходзіцца местачковая ўшацкая бяседа. Ужо два словы самі па сабе шумелі, хмялілі, ахіналі спакоем: зялёная дуброва! Ды яшчэ болей уразіла мяне, першакурсніка універсітэта, што на самой справе ёсць канкрэтная вёска на Старадарожчыне і ў ёй нарадзіўся паэт, старэйшы за мяне на курс. І паэт гэты таксама на самой справе паэт, бо ўжо друкаваўся ў паважных выданнях. І спадабаўся мне паэт сваёй таварыскай шчырасцю. На пытанне, як вучыцца ён пісаць, паэт адказаў мне, што чытае рэцэнзіі на паэтычныя зборнікі, што і мне параіў рабіць. Было гэта ў двары інтэрната па вуліцы Бабруйскай, аглухлай ад аб'яў пра рух цягнікоў. Побач быў вакзал. А паэтам, які падзяліўся са мной сакрэтам магчымага поспеху, быў Кастусь Цвірка. 28 сакавіка 1934 года, калі верыць апошнім даведнікам Саюза пісьменнікаў і біяграфічным даведкам у багата якіх зборніках паэзіі, у вёсцы Зялёная Дуброва нарадзіўся Кастусь, Аляксееў сын, Цвірка.

Без маленства няма паэта. Усе паэты родам з маленства. У Кастуся Цвіркі маленства прыпала на паслявайну. Прыпала фармальна. І сам паэт гэта тлумачыць лепей:

Ўсіх нас, пасляваенны вырай,
Дзяцей палёў з душою шчырай,
Што ў Мінску, бы птушкі ад шпакоўняў,
Зляцеліся ад хат, ад ёўняў,
Якісьці крытык незнарок —
Хоць, можа, быў ён і з сумленнем —
Філалагічным пакаленнем
Па блізарукасці нарок.
Нас, на каго з гарматных жэрлаў
Глядзела смерць не раз,
Нас, нас,
Чыё маленства — светлы час —
Вайна з жалезнай пашчы зжэрла.

І вайна напамінала паэту пра сябе. Ці калі пісаў пра аднагодкаў, пра герояў і пра ахвяры, ці калі распавядаў

пра маці, якая адна пяцёра гадавала, адна гаравала, ці калі ўспамінаў пра бацьку, які сеяў і зерне, і думы, узнёсла праспявана ў паэме «Дуб з бярозай звіўся». Паэма традыцыйна-нетрадыцыйная, сагрэтая любоўю і роспаччу, населеная роднымі баравінамі і ўрочышчамі, акрыленая зорнымі думамі сейбіта пра сяўбу, пра зямлю-карміцельку, на малой плошчы дала багаты ўраджай на адгуклівасць чытацкага сэрца.

Былі пра вайну радкі балюча-калючыя, як асколкі, былі і дыдактычна-халаднаватыя. Вайна называлася Вялікай Айчыннай. Партызаны, як і ў бальшыне нашае паэзіі, паказваліся толькі абавязкова дадатна. З гадамі асэнсоўваліся падзеі і дзеі, і назаве ўрэшце паэт вайну па-аратайнаму дакладна: «А ў часе Айчыннай Бяды».

Сталенне паэта, сталенне ягонай паэзіі (сталенне, вядома, не ад слова сталь) ішло на зайздрасць няўхільна. Ужо з-пад першых, так бы мовіць, блочных вершаў, на якія хварэлі ўсе аж да пачатку 60-х гадоў, у Кастуся Цвіркі прабіваліся, прарываліся, як трава, як атожылкі, радкі людскай паэзіі.

Разам выпала нам з Кастусём Цвіркам працаваць у студэнцкім атрадзе на ўборцы цаліннага ўраджаю на Кустанайшчыне. Мясілі гразь у дажджы, смажыліся на стэпавай патэльні, не спалі начамі, пасля пісалі вершы. Пазней даведаліся, што першы ўраджай, услаўлены не толькі намі, пайшоў не на цалінны каравай, а ў асноўным у бровары, бо зерне прэла, гарэла, бо не было куды яго хаваць. І ў цалінных вершах Кастуся Цвіркі былі па-сялянску канкрэтныя радкі накшталт: «А цаліна — хоць зубамі грызі». І колькі было маладой абаяльнасці, маладога ап'янення ў вершы «Двое ў стэпе»:

Вядзе іх вечны клопат,
Дармо, што згублен стан:
У тым баку — Еўропа,
Там — Ціхі акіян.

Дома, у Зялёнай Дуброве, сустракаючы восень,

...клён, не ведаючы выйсця,
Проста валасы рве на сабе.

Дома вясной:

Не пралез бы нават вуж у грэчцы,
Белая — цвіце яна.

Ішоў час, змяняўся час, «як зайца поўсць, мяняюцца часы», змяняліся тэмы і манеры пісьма ў паэзіі, а Кастусь

Цвірка быў верны тэме сваёй. Родныя мясціны, аднавяскоўцы, дзень сённяшні беларускай душы і радавод гэтае душы ў часе і ў прасторы. Самі імёны зборнікаў паэта сведчаць пра тое. Пасля размыта-агульнаватых двух першых («Такія сэрцы ў нас», «Бягуць раўчукі») зборнікі маюць імёны наўмысна заземленыя, а значыць, грунтоўныя: «Чарназём», «Каласы», «Сцежка дадому», «Хат вячысты дар», «Зялёная Дуброва». Ад прыблізна класічнага верша паэт ідзе да вольнага верша, да разгайданага верша, да прырыфмаванага там-сям верлібра. Памер верша дыктуюць плуг і каса, барана і аграблі, сякера і рыдлёўка, сяўня і грыбазборны кошык. Зборнік «Чарназём» пачынаецца вершам «Чорная скіба». Далей паэт хоча сказаць канкрэтна добрае слова пра сваіх зялёнадуброўцаў: пра Яся Дубовіка, які скора справіць сваё 80-годдзе, пра старога Галляша, першага грыбніка ў вёсцы, пра Антона Цвірку — вялікага пчаляра, пра Бэрнуся Паўловіча — скрыпача-чараўніка, пра Сымона — конюха-філосафа, пра цётку Хрысціну — найлепшую з лекарак. Кожнаму знайшоў паэт акрыленую характарыстыку. На чатырох вятрах жыве маці паэтава. Верш з чатырох часцін прысвечаны ёй. І называецца ён «Чатыры вятры». За далягляд разам з баразнамі кладуцца радкі:

О, як гэта проста —
за плугам ісці баразною.
О, як гэта мудра —
за плугам ісці баразною.

Паўтор ворыва, паўтор разганяння баразнаў падказвае паўтор радка. А за баразною — «Гракі, як грэкі». Гукапіс падказаў параўнанне. Яго можна апраўдаць.

Паэт арэ, косіць. Але ўжо глядзіць на працу хлебароба, якая падарыла яму цэлы свет, па-іншаму. «Азярына — зборнік аблокаў». «Кожная хата — аповесць». Вока нядаўняга хлебароба ўжо нейкім чынам аблітаратурана. Па-добраму. Па высокай меры. Гэта вока, якое засумавала па ўсім родным, бачыць, як сплаўляюць па звечарэлым Нёмане плыты, а

...дзядзька на спіне
Ляжаў і хроп — між зор відаць быў нос!

Гэта вока ўжо адрываецца ад зямлі на помірг, але бачыць кожную дробязь:

Напінаўся Гнедка, у капыт
Капытом цаляў — не трэба пужка!
І плыве з-пад плуга скібы стужка.
Дымная. Па полю. Пад блакіт.

Гнедка — канкрэтны конь, які і гуляе па волі, і цягне воз не ў адным вершы. Не ў адным зборніку. Але не дакучае. Проста і чытач пачынае лічыць яго за свайго. Паэт настойліва называе родныя яму мясціны, і чытач міжволі пачынае ў іх арыентавацца. У самім гучанні слоў і туман даўніны, і карані праславянства: Пагон, Перавалокі, Кадаўбы, Хімры. Бо калі паэт падаваўся ў горад па навуку, яму

Звінелі косы на Крушні,
Каровы рыкалі за Талам.

І не баючыся выклікаць гнеў крытыкі за непажаданую, аскомінную тэму, паэт упарта піша пра «маленства тупкія сцежкі», пра сцяжыны дадому. Бо гэта не літаратурныя сцежкі з псеўдазолкімі росамі, а вытаптаныя сваімі нагамі ходнікі ў першавытокі, у маленства, якое ніколі не старэе, дзе паэта чакаюць гракі-хадакі, чабарок-чубарок, брусніца-драмуха, хацінка-бярвянка, альшына-крывуля, харашуня-бяроза. Як у казцы, як у песні народнай. Заўважце, як пачціва вяртае паэт народу вобразы, створаныя на ўзор народных. Паэт любіць дакладнае слова «тут», якое, не пытаючыся згоды паэтавай, само рыфмуецца са словам «кут». (Хто не памятае коласаўскае: «Мой родны кут...»?!)

Я не госць тут. Тут — мая зямля.
...Я тут — я.
Тут мае і карані, і крона.

І яшчэ раднейшым робіцца слова «тут» (гэта і грукат капытоў каня, які прывёз дадому гаспадара, гэта і грукат у заспаныя дзверы — сын дастаўся з далёкай дарогі) ад таго, што маці

Тут з праскамі ў прыпол
...збірала сонца.

Тут бацькавыя сны
Ўставалі каласамі...

Тут бацька,

...холаду пусціўшы праз парог,
У ранак белы дзверы расчыніў.

Дарэчы, пра бацьку. У паэзіі Кастуся Цвіркі крыху насуперак нашае паэзіі, дзе звычайна ўся ўвага аддаецца маці, моцны, што называецца, бацькавы пачатак. Сын хлебароба ведае, што маці належыць хата, бацьку — поле, якое трэба араць, засяваць, даглядаць. Вяртаючыся дадому, да працы хлебароба, паэт вяртаецца ў бацькаў свет.

Зноў вярнуўся я ў бацькаў свет палявы —
У першароднасць дрэў і травы.

Дрэвы садзіў бацька, дрэвы пілаваў бацька, дрэвы траляваў бацька. Траву касіў бацька. Кола бацькавага воза пакінула след не толькі на зямлі. І сыну блізкі «бацькаўскі свет каляіны», сына вабіць «бацькаў высокі свет». У трох вымярэннях свет.

Паэт помніць сваіх зялёнадуброўцаў. Нават не помніць, а жыве сярод іх,— нібыта і не ад'язджаў ніколі з Зялёнае Дубровы. І верым радкам паэта, калі ён звяртаецца да землякоў:

І пра кожнага з вас,
калі ў мяне толькі хопіць сілы і таленту,
я напішу яшчэ — абавязкова! —
па самай светлай паэме!

І маленькімі памерам паэмамі гучаць вершы «Пра старую Адэлю», «Дзядзька Адам», не кажучы ўжо пра ўласна паэмы «Дзе дуб з бярозай звіўся», «Дома». Калі паэт гаворыць пра роднае, святлеюць словы ў ягоных наўмысна ўпірлівых радках. І сам паэт святлее. Святло перадаецца святлом.

Ад ног рагулі —
о светлы край! —
Пахне салодзенькім жытам.

У родным светлым краі ўсё жывое. І рэчка Пціч (у адным яе імі колькі ціўкату, чыркання, цёхкату, граю!) як маладзіца:

Ля моста жанкі, падаткнуўшы спадніцы,
За хвалі бяруць яе — мыць ручнікі,
Яна ж вырываецца з рук...

Колькі я ведаю Кастуся Цвірку, ён ніколі не быў раздабрэлым, распаўнелым, ленаватым, а толькі — паджарым, падцягнутым, імклівым і напружана роздумным. Гэтая вонкавасць нейкім чынам выяўляе ўнутраную сутнасць, стан душы. Здаецца, паджарасць, напружанасць, натуральная роздумнасць перадаліся і яго вершам. Паэзія Кастуся Цвіркі — паэзія думкі, думкі беларускай, думкі нетаропкай.

Пра навуковую дзейнасць, пра падзвіжніцтва ў фалькларыстыцы, у пачэснай працы вяртання ў лона беларушчыны Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Уладзіслава Сыракомлі дый шмат каго яшчэ, пра дапытлівасць даследчыцкую Кастуся Цвіркі трэба пісаць асобна. І трэба!

Як пра зялёнадуброўскае ўрочышча, піша паэт пра

Архіў дзяржаўны.
Сховішча вякоў.
Мне лашчыць слых
Папер пажоўклых шолах.
Пыл з папкі здзьмухваю
З усіх бакоў
І ціха адхінаю
Часу полаг.

І тут ён ашчадны селянін: пыл з усіх бакоў здзьмухвае. І ў горадзе паэт — селянін. Клопат яго шпурляе «нібы на арфе зерне», дамоў са службы ён пускаецца «як распрэжаны конь», яго «трымае яшчэ святлафор на прывязі». Толькі аратай можа так спалохацца:

Дзень прапаў у мяне!
Дзень!

Зусім, як пра сваіх вяскоўцаў, піша паэт пра беларусаў па крыві і па духу:

Лабаты Зан.
Міцкевіч задумёны.
Жывы рухавы карантыш —
Чачот.
Дамейка. Слізень...

Яны, землякі па зямлі беларускай, кіруюць думкамі і памкненнямі паэта, вучаць дбаць пра хлеб духоўны. Бо ў роднай паэтавай хаце

Хлеб мясілі ў дзяжы,
у печы яго, як добрага князя,
мясцілі.

І сумна паэту зазначаць:

Ад хлеваробаў адно засталося ў нас хіба:
тое, што хлеб, як і некалі,
есці мы ўмеем!

І дбае паэт Кастусь Цвірка — аратай, які пасвіць яблыкі, пра хлеб надзённы і пра хлеб духоўны, хоча, каб

Яблыкі раллёю пахлі.

1994

Першы склад перад націскам

Літаратурную змену, якая прыйшла ў беларускую літаратуру ў 60-х гадах, прынята называць пакаленнем, апаленым вайною. А, відаць, дакладней было б казаць пра пакаленне, прапаленае бальшавіцкай, антычалавечнай ідэалогіяй, пакаленне, скалечанае саветызацыяй. На шчасце, прапаленае не наскрозь, не да самай сарцавіны і не цалкам усё.

Пакаленне гэтае ў большыне сваёй падсвядома ўцякала ў вайну, ва ўспаміны маленства, зноў жа такі звязаныя з вайною. А менавіта ў вайну адкрываўся спрадвечны, біблейскі сэнс жыцця, зямнога бытавання. Бацькі падлеткаў, якія не абрамяніліся камісарскімі рамянямі і не садралі з блізкіх і суседзяў сваіх скуру сабе на скуранкі (а такія, дзякуй Богу, пераважалі), трымаліся запаветаў Вечнае Кнігі, у душы сваёй былі вернікамі. Гэтая непарушная чысціня веры па генетычным кодзе перадалася адзінакрэўным нашчадкам. Перадалася і мова, яшчэ жывая, яшчэ з расой, з зямлёй, з аблокамі. Пазнейшым хвалям у нашай літаратуры, каб сцвердзіць сваё права на калькаваную, сінтэтычную мову (крый Божа, не стаўлю ні ў віну, ні ў дакор маладзейшым іхнюю бяду, у якой болей віны ляжыць на старэйшых), даводзіцца называць яе гарадской. У такіх выпадках так і рупіць запытацца ў моўных алхімікаў, а на якой мове пісалі Янка Купала, Максім Багдановіч, Уладзімір Караткевіч?

Гэтым невялікім адступленнем я не маю на мэце абяліць, наблізіць да анёлакрылых ні сябе, ні сваіх адначаснікаў у літаратуры. Бо пішу не водпаведзь на крытыку з боку маладзейшых на наш адрас, ні юбілейную оду з нагоды шасцідзесяцігоддзя Юрася Свіркі. Пішу і заўважаю сабе, як даўгавата пішацца само слова «шасцідзесяцігоддзе». І чую, як гучыць у ім і шаскат калосся, і ўцёкі гадоў, і гойканне дзяцінства, і забыты ўжо цокат цапоў на таку,— усё наскае, крывіцкае, як пісаў выдатны паэт нашага часу Пімен Панчанка, «і звонкае «дзе» і густое «чаго».

А чуць, бачыць Юрась Свірка ўмее. Вось паслухайце голас драча ў стуманелай вечаровай цішыні:

Пракрычыць ён драздом уначы,
Як адыдуць стамлёныя ногі:
— Я жыву на карчы,
— Я жыву на карчы!
— Не забыў я дадому дарогі.

Толькі вуха нашчаднага аратая магло пачуць (чытаеш радкі, і аж хочацца нахінуць конаўку з бухматым сырадоем):

Цурчэла малако ў вядро,
Спачатку — звонка, потым — глуха.

Трэба слухаць душой, каб чуць, як «рака мелодыю люляе».

Трэба набыцца і на святле, і ў цемры, каб убачыць, як

...зіхатлівыя маланкі
Грызуцца моўчкі між сабой.

Трэба ўвесь час помніць пра родны край, каб зразумець тугу сасны (яна пачала тужыць у беларускай паэзіі ўжо з багдановічаўскага перакладу Гейнэ):

Сасна не забываецца напомніць,
Што цень яна адкінула на поўнач,
Каб быць бліжэй да дома
хоць на цень.

Паэт адчувае свае карані ў лесе, памятае пра гэта заўсёды і баіцца страціць карані маленства, карані сялянскае чысціні, карані беларускасці. Лес быў спрадвеку беларусу і клапатлівым бацькам, і шчодрым суседам, і верным заступнікам. І ў бясконцыя войны, і ў рэдкія часіны мірнага жыцця, дзе зноў-такі, дбаючы пра кавал хлеба надзённага, дапамогі чакаў аратай ад роднага лесу. Як пра жывога, дужа шаноўнага старэйшага кажа Юрась Свірка пра лес: «...не бярэш ты чужога ні znічкі». І знічка гэтая абагаўляе лес і ўзводзіць яго да касмічнае велічы.

Лёс рэдзіць людзей, людзі рэдзяць лес. І жыццё, і смерць родняць чалавека з лесам.

Нараджаюцца ў нас сярод сосен,
І пасля сярод сосен ляжаць.

Гэтак сказаць можа толькі той, хто і нарадзіўся ў лясной старане, і рос пад лясную калыханку, і цяпер пазнае кожнае ацалелае дрэва — па голасу. «А лес, нібыта годы,

за плячыма». І ў сэрцы, і ў думках, і ў паэтавых радках.

Некалі пра суседнюю, ушацкую старану сказаў маладзейшы за Юрася Свірку Алег Салтук: «У нас лясная старана — ласі пасуцца ў агародах». Лес — калыска нашае паэзіі, нашага замілаванага позірку на ўсё зялёнае, на ўсё жывое. Нават асацыятыўна-аддалена рыфмуецца: лес — беларус. Супадаюць тры важкія гукі.

Апошнім часам агульнажыцце нас і зямлі, вады, неба, лесу пачалі часцей называць экалогіяй, дужа сугучнай са словам акаляць, ваколле, калодзеж, лог, калець, кулогаць. І, як заведзена з самых першых крокаў былой савецкай імперыі, пачалі змагацца за экалогію, бо ў нас за ўсё звыклі толькі змагацца. І зноў жа, чым болей пішацца пра ахову лесу, тым болей лесу ідзе на паперу, на якой словамі бароняць лес. І сама прырода задумваецца, як уратавацца, ацалець, захавацца. І паэт заўважае гэтую прагу выжыць: «Праз чарацінку дыхае затока». Далёкія продкі нашыя, ратуючыся ў рэках ды азёрах ад чужацкіх, захопніцкіх коннікаў, дыхалі праз чарацінкі. А цяпер прырода ад нашага нашэсця не мае куды ўцячы. Прагрэс нават на побытавым узроўні ўчэпісты і зайздрослівы: адрывае чалавека ад зямлі ў шматпланавым яе значэнні, раўнуе чалавека да прыроды. І таму зноў памяць асацыяцыяй вяртаецца ў вайну, у гады, якія заўсёды з паэтам:

> Рык ласіны, нават спеў птушыны
> Дзелім, нібы той блакадны хлеб.

Чулы да ўсяго жывога Юрась Свірка ніколі ў адпаведныя гады ўказанняў партыі разбуральнікаў, якая кіравала ўсім, нават літаратурай, не ўслаўляў пакарэнне прыроды, выпростванне пераліўвістых, як сялянскі лёс, рэчак, асушэнне балот — апошняга прытулку ўсіх персанажаў казак і легендаў, перасяленне самабытных, як людзі, вёсачак у блочныя а ля кароўнікі. Памяць жадала бачыць, як на дне лясное рачулкі «ціха стаяць акуні». Паэт даваў веры прыродзе, верыў разам з ёю:

> Не ведае, ці будзе жыць,
> Але цвіце вярба.

Паэтава любоў адухоўлівае, ажыўляе нават цень. У самым пачатку гэтага невялічкага слова пра сябра і аднагодніка прыводзіў я прыклад, як сасна адкідвае цень. А вось яшчэ адзін цень, які мог убачыць той, хто вырас у пасляваеннай нястачы:

...цень пад вечар
Вырас,
Як у беднага даўгі.

І ў той жа час нечакана плоцевы цень:

Саджаю яблынькі я ўвосень
І так стаю,
Каб нават цень,
Мой цень, не цiснуў на карэнне.

Вечная тэма паэзіі пра несупыннасць жыцця, пра вечны працяг бытавання на зямлі і раптоўны паварот. Гэта ўсё пра тое ж — боязь за жывое, сялянскае, паганскае ўспрыманне будучага дрэва, якое дасць яблык і яблык той надкусіць Ева і Адам. І жыццё буяе, доўжыцца.

Вёска — акадэмія жыцця і паэзіі, таксама, як і прагрэс, раўнівая. Сочыць за сваім сынам, кліча яго, у сны прыходзіць, як некалі маці з гасцінцамі.

А ноччу доўгаю прысняцца ганачкі,
Прысняцца Выселкі ці Беражкі.
Прысніцца лепшая суседка Ганначка,
Прысніцца двор свой,
Прысніцца бор свой
І ўсхліп ракі.

Гэта не толькі вясковым бабулям, гэта сніцца і паэту.

Пра рыфму «Ганначка — ганачкі» я ўжо не кажу. Толькі зноў самапаўтаруся: па рыфмах можна вызначыць, на якой мове паэт думае, якая мова родная яму. У доказ таму, што Юрась Свірка чуе выдатна беларускую мову і думае на ёй, можна было б шмат прывесці не толькі рыфмаў у прыклад.

Тэма вёскі і горада, яшчэ з 20-х гадоў узараная на ніве нашае паэзіі, мае сваё разуменне і свой працяг у Юрася Свіркі. І з поспехамі, і са стратамі. Усё, так бы мовіць, як у людзей. Зразумела, што болей поспеху там, дзе паэт ідзе ад сябе, дзе шчыра спавядаецца і чытачу, і сабе самому. Хоць бы:

У роднай вёсцы
вершы я пішу,
У роднай вёсцы
вершы не чытаю.
Калі б я дома вершы прачытаў
Пра маляўнічасць родных краявідаў,
Я з галавой сябе,
напэўна б, выдаў
І больш ніколі б вершаў не пісаў.
Я знаю, што дзяды такія ёсць,

Яны спыталі б важна,
не для смеху:
«Навошта ж ты ад нас, сынок, паехаў,
Калі у нас такая прыгажосць?»

І споведзь, і шкадаванне, і палеміка з братамі-паэтамі і з самім сабой. Бо ходзіць у грыбы, косіць лугі, стамляецца на ворыве паэт болей у вершах. А стома гэтая можа перадацца і чытачу. У лесе добра, але жыць даводзіцца на людзях, з людзьмі, у свеце. Гэта з аднаго боку, калі быць прыдзірлівым, а з другога боку, калі глянуць на паэзію Юрася Свіркі, дык ён будзіць сум, падкрэслена заклікае вяртацца на кругі свае, да першакрыніц сваіх, да вершасцежак.

Гэта душа супрацiўляецца дзікай урбанізацыі савецкага крою. І разам з паэтам адчуваеш, як

...гармонік ірваўся з балкона:
Не мог пагадзіцца,
Што ён гарадскі.

І спачуваеш гармоніку. Спачуваеш, калі ты сам родам з вёскі.

З разгубленасцю, з адчаем, з болем прызнаецца паэт, разам з тым тоячы недзе на дне душы надзею на адваротнае:

Толькі мы ўжо не патрэбны вёсцы
З песняй настальгічнай і старой.

Ранейшая вёска мела скрыні пасагу — свае песні, казкі, паданні, сваю мову, сваю гаворку, сваю хаду, свой густ, свой нораў. А цяпер? Цяпер скрыні без вечак, як платы без веснічак. У горад змушана ехаць і па хлеб, і па малако. Пакуль не да песень, тым болей не самой складзеных.

Горад даў паэту прытулак, але не зусім прыняў паэта, паэт дае такі-сякі прытулак гораду ў сваіх вершах, але таксама не зусім прымае горад.

Заглядаю я у вёску, як у слоўнік,
Каб упэўніцца, што правільна пішу.

Паэт правільна піша там, дзе ён давярае сабе, дзе даражыць ісцінай, дзе шануе праўду. Удача па-сялянску спрыяе і спачувае паэту. Шкада, што слоўнік, памянёны паэтам, на вачах нашага веку робіцца бібліяграфічным.

Лес і партызаншчына, партызаншчына і лес, іх шмат у шчырай паэзіі Юрася Свіркі. Хто каго перашуміць славай? Час пакажа.

Сам пра сябе Юрась Свірка сказаў:

> Я — атожылак долі сялянскай.

У слове «атожылак» — і жыццё, і жылы. Корань адзін. Праца сялянская ўся на мазалі, на жылах. Памятаеце прымаўку: «Цягніце жылы, пакуль жывы». Жылісты сялянскі род, жылістая сялянская доля. Па жылах цячэ кроў неўміручая, як і крывіцкае слова.

І шумець атожылку дрэвам. Вячыста!

Усе навалы, усе няшчасці, усе вятры і завірухі браў на сябе сялянскі род, браў народ беларускі. У граматыцы нашае *е* ў *я* пераходзіць у першым складзе перад націскам. Пад націскам праз стагоддзі ўзнікала крывіцкае Я нашага народа. І толькі сын гэтак пытаецца ў бацькі, як паэт, толькі сын ведае пра бацькаў характар:

> Ты адкрыта жывеш,
> Не хаваешся ў зацішку.
> Як трымаешся ты,
> Першы склад перад націскам?

Трымаецца наш народ і трывае. Трывае і вытрывае.

1993

Радасць бліскавіцы

З універсітэцкіх гадоў памятаю невысокага, пышначупрыннага паэта, які напаўспяваў свае вершы і ў чытальнае зале, і ў аўдыторыі, і ва універсітэцкім скверыку, дзе абавязковая бетонная скульптура была не з абавязковым вяслом, а з каменным мячыкам. Чытаў паэт свае вершы пераважна дзяўчатам, пры гэтым нязменна грыз дужкі сваіх акуляраў.

Акуляры, здавалася мне тады, надаюць паэту большае паважнасці.

Усіх нас, хто таксама грашыў вершыкамі, уразіла незвычайная на памяці нашае падзея — у «Новом мире» ў 1955 годзе з'явіліся вершы Давіда Сімановіча. Іх надрукаваў ці, як прынята было казаць, даў Канстанцін Сіманаў, галоўны рэдактар паважанага ўсімі часопіса. Так пачынаўся паэт Давід Сімановіч. Пасля былі зборнікі вершаў для дарослых і дзяцей. Пасля настаўнічаў у Крынках Лёзненскага раёна, дзе, дарэчы, вучыў таленавіцейшага беларускага паэта, што заўчасна адышоў з жыцця, Уладзіміра Лісіцына.

А Лёзненшчына звязана з імем Марка Шагала, з каранямі вялікага віцябляніна, які шмат значыў у жыцці і ў творчасці Давіда Сімановіча.

Ужо ў так званыя перабудовачныя дні паспяхова скончыў Давід Сімановіч барацьбу за вяртанне майстра, за аднаўленне добрага імя геніяльнага мастака XX стагоддзя, выдатнага паэта.

Часта, і заўсёды безвынікова, ідуць спрэчкі вакол таго, ці павінен паэт быць прафесіяналам, ці недзе працаваць, быць на службе, пры пасадзе. Сусветная і айчынная практыка паказала, што паэтам застаецца пры любых абставінах толькі той, хто ім нарадзіўся, а рэшта — імітатарамі, падзёншчыкамі, рамеснікамі. Дадаткова пры падобных спрэчках прыводзіцца і такі важкі аргумент, што прафесія дае матэрыял, тэмы, вобразы. Але менавіта тут у паэта ёсць небяспека ўваліцца ў багну праблем, якія важныя

настаўніку ці журналісту, але пярэчаць паэзіі. А што канкрэтна дала паэту Давіду Сімановічу праца настаўніка, журналіста, праца на тэлебачанні? З аднаго боку — абвостраны позірк на жыццё, на жыццёвыя драбязінкі, на праблемы хлеба надзённага і духоўнага, а з другога — жаданне ўсё зарыфмаваць, абавязкова вершавана напісаць пра кожную паездку, пра кожную сустрэчу. У першым выпадку маем сапраўдныя вершы, тонкія, усхваляваныя, здзіўленыя, у другім — замалёўкі ў рыфму. Спяшаюся растлумачыць, што апошніх у Давіда Сімановіча не гэтак і шмат, што напісаў ён іх не болей і не меней, чым ягоныя аднагодкі, калегі па пяру. Паэт — заўсёды сын свайго часу, сваёй эпохі, і рэдкая птушка паэзіі даляціць да сярэдзіны Дняпра вякоў наступных, эпох нямінучых.

Адметная рыса паэзіі Давіда Сімановіча — радасць, радасць і яшчэ раз радасць. Радасць, што выжыў у чорныя часіны, радасць, што сустрэў сапраўдных сяброў, радасць, што жыве на зямлі. На злосць усяму чорнаму і агіднаму!

І няпраўда, што ў радасці затуманены позірк. Ён выяўны, ён дакладны, ён глыбокі.

Радасць умее:

> слушать доброго дождя
> необязательные речи.

Радасць бачыць:

> И ударилось яблоко оземь —
> и земля закачалась сильней.
> Вышла осень из теплых сеней,
> шкуру яркую сбросила осень.
> И нагая стоит.

Радасць уважлівая і дома, і ў гасцях. Гэта яна прыкмячае, што грузінскі дом

> всегда обвитый птичьим лепетом
> и виноградною лозой.

Радасць заўсёды безабаронная і чуйная да гора. Гэта яна не можа забыцца,

> как наши мастера уходят,
> на нас остановив глаза.

Ды адкуль з'явіўся здзіўлены і закаханы ў жыццё паэт Давід Сімановіч, не з іншае ж планеты? Вось як ён кажа пра сябе ўжо, так бы мовіць, у анкетнай прозе: «На беразе

Прыпяці ў Нароўлі я нарадзіўся ў 1932 годзе. Тры мовы — руская, беларуская, яўрэйская (ідыш) — гучалі вакол мяне і ўвайшлі ў мяне. На іх мовілі знаёмыя і суседзі, бацькі мае, перамешваючы словы ўсіх трох моў і не надаючы гэтаму ніякага значэння.

З тых дзён я памятаю арышт бацькі і ягонае вяртанне. Памятаю першы клас і першы дзень вайны...»

І невыпадкова ў 1952 годзе ў традыцыйным «Вершы пра мастака Левітана» паэт-пачатковец падспудна адчуваў, што трэба абавязкова напісаць пра жахлівыя часіны сталіншчыны:

Не скоро в преданье уйдет
Владимирка — ссыльных дорога.

У сталага паэта Давіда Сімановіча ў хрушчоўскую часовую адлігу праб'юцца з-пад пліт маўчання і страху словы гнеўныя і дакладныя, словы пра бацьку, пра бацькавых сяброў.

У вершы Давіда Сімановіча жыве маленства:

В пятницу у крылечка
я порхаю, как стриж.
В пятницу ставится свечка,
в пятницу славится фиш.

В пятницу бабкин клекот,
молитвы ее, как сны.
Все это — так далеко,
все это — до войны.

У вершах Давіда Сімановіча жыве Палессе — зямля ягонага маленства, ды штогод робіцца

Все меньше вокруг природы,
все больше вокруг среды.

Як цяжка было паэту пісаць вершы, прысвечаныя «памяці палескіх вёсак, што загінулі ў чарнобыльскае катастрофе», звяртаючыся да вёсак гэтых, называць «атамныя Хатыні нашыя». Вайна з маленства, маленства з вайны.

Як рытуальнае галашэнне па нябожчыку гучаць радкі:

Вас хороним порой осенней:
хаты зарыли, с землей сровняли.
И только деревья —
черные тени
над братской могилой
стояли в печали.

Як цень звугалелае галінкі, праступае, гучыць неназваная традыцыйная рыфма «деревья — деревня».

Усю паэзію Давіда Сімановіча можна назваць, цытуючы яго ж самога, радасцю бліскавіцы. Бліскавіца, асляпляючы, сама не слепне, усё бачыць, вырываючы з цемры забыцця ўсё самае важнае, з чаго і складаецца жыццё — Muter Dolorossa паэзіі.

1991

Так заплачу, нібы запяю...

Ой, чые то жыта,
Чые то пракосы,
Чыя то дзяўчына
Распусціла косы? —

Пыталіся мы было ў вясёлым застоллі, у дарозе, у гасціннай хаце беларускае паэткі, падцягвалі ўслед за палескай пяюхай, за дасціпнай весялухай Жэняй. Гэтак даверліва і пяшчотна называлі мы Яўгенію Янішчыц.

Вонкава бесклапотная, вонкава крылата-памклівая, вонкава бясхмарная. Калі і злавалася на каго, дык ненадоўга. Па-дзіцячы капрызіла ўражлівыя, амаль рашучыя губы, прыгаворваючы: «...і навогул».

Падбіралі, падбіраюць і падбіраць будуць эпітэты да Яўгеніі Янішчыц. Але цяжка падабраць нешта болей узнёслае і важкае, зменлівае ў руху і вечнае, чым прызнанае нашай моваю як сваё слова «паэтка».

Паэтка. Залатой аблачынкай праплыла яна па небе паэзіі беларускай. Прыплыла з Палесся, каб нагадаць пра гэты самой вечнасцю ахаваны край. На жаль, да часу. Прыплыла з Ясельды. Услухайцеся, як гучыць: Я-сель-да. І калядныя яслі, і стук бёрдаў аб набільніцы, і стук чоўна ў бераг, і ўсплеск, і ўсхліп тады яшчэ не атручанае вады. Недарэмна паэтка гэтым дарагім яе сэрцу і радку імем ахрысціла і адну са сваіх кніг паэзіі.

Ёй не цярпелася падзяліцца захапленнем ад родных мясцін, ад нетаропкага, як сама часта падкрэслівала, палескага гаварка, ад сваіх крэўнікаў і землякоў. З вуснаў не сыходзіла маці, з памяці не выходзіў бацька, у паэзіі Яўгеніі Янішчыц не месціліся дарагія і блізкія людзі, палескія дзядзькі і цёткі. Здавалася, як аднойчы заехалі да зямлячкі, дык так і засталіся ў яе на вечным пастоі. І ў душы.

Як тая кнігаўка, адводзіла бяду ад роднага гнязда. Спрабавала адвесці, прынамсі. Палессю мала было меліярацыі, якую так дырэктыўна песціў адзін з яе хросных бацькоў — Машэраў. Чарнобыль чорным крыжам лёг на старажытны і самабытнейшы край.

Паэтка надзвычай абвострана адчувала сваё заўчаснае расстанне з родным краем і з гэтым светам. Адсюль у вершах яе гэтакі прарочы сум, гэтакі непазбытна-непазбежны адчай і горкапалыновая радасць кароткага спаткання з клопатам зямным.

Напэўна, Бог выбірае месца народзін паэтаў. Невыпадкова Яўгенія Іосіфаўна Янішчыц нарадзілася ў палескае вёсцы Велясніца. Гэта ў гонар паганскага бога Велеса, які быў у асаблівае шане ў беларусаў, бога-апекуна пастухоў ды іхніх статкаў. Велясніца — як бы дачка Велеса. А паэтка Яўгенія Янішчыц была любімай дачушкай старажытнага бога слова. Таму і слова паэткі будзе яшчэ доўга гучаць у кожнай беларускай душы. Бо яно — беларускае, старажытнае мудрасцю і ранішняю шчырасцю сваёю.

Сама пісала свой партрэт:

> Распусціла жнівень валасоў
> Над вачыма,
> поўнымі адчаю.

Сама адчувала сваё заўчаснае знікненне:

> Вунь нечая зорка, начная ільдзінка,
> плыве па-над гаем.
> З люстэркаў усіх і з усіх фотаздымкаў
>
> Знікаю,
> Знікаю.

Адчувала:

> Паўстану я ў святле нязменных мар
> Дзяўчынкай той, якой вядома слова
> І невядомы ўвесь яго цяжар.

Успамінала сябе маладзенькую і позна папярэджвала яе:

> Дзяўчынцы хочацца ў паэты...
> О, дай апомніцца ёй, лёс!

Маладой жыла, маладой адышла з гэтага жыцця, бо прызнавалася:

> А я баюся пастарэць
> Хаця б на макавае зерца...

Нібыта загадзя рыхтавала сябе да страшэннага:

> Не ў самагубстве сілы соль,
> Хоць ёсць тут знак пратэста.

Умела хаваць свой боль, свой адчай:

Так заплачу, нібы запяю.

А наканаванне ішло следам, само грукалася ў радкі:

Пакуль мяне святлом не расстраляла
Акно,
што ў гром адчыненае мной.

І ўсё ж верыла. У сябе. У сваю паэзію:

Смерці ў Паэта няма —
Ёсць нараджэнне!

Сваю зямную трывогу завяршаючы, сваю зямную дарогу даходжваючы, ведала:

Ўсё міне,
А будзе сын і сонца.
І між іх — зямлёю буду я.

Таленавітай маці і дачцэ апорай была тая, што жыццё дала:

За грамамі веку, за дажджамі,
За чаканнем сонца і адліг —
Сойка скрухі,
Перапёлка жалю,
Кнігаўка маіх лірычных кніг!

Паклон мой і ўсіхні маці паэткі за дачку, апошнюю палескую язычніцу, якая пакланялася беларускаму слову.

Матчын плач па дачцэ, даччына песня па маці, яны паразумеліся, бо яны ад сэрца. І плач і песня чуйныя да фальшу, да няшчырасці.

Мая чатырохгадовая ўнучка Дамінічка прыдумала песеньку пра ластаўку, якая зачапілася за хмарку. Ластаўка песні Яўгеніі Янішчыц закранула хмурыну суму і жалю, якая пралілася слязьмі мілосці.

А мне будзе доўга чуцца самотны голас чаіцы ў чаратах холаду і зайздрасці, якія часта шумелі і клалі цень на роспачныя крылы. Будзе чуцца бяседны, інтымны голас песні, якую звалі Яўгенія:

Любы мой свякратка,
Любая свякрыца,
То ж з майго кахання
Прарасла крыніца...

1993

Верасовая кніга

> ...птушкі былі галодныя —
> Нават зоркі ў небе дзяўблі.

Гэта ўспамінае аднагодак вайны, паэт, які нарадзіўся на пачатку снежня 1943 года. Гэта пра блакаду ў Налібоцкім краі. Недзе каля возера Кромань, што надта ўжо да Свіцязі падобнае, як ад бацькі аднаго. Сказам з апокрыфа гучаць радкі паэзіі. Ці не тады «Шаравая маланка слова Заляцела... ў душу» Казіміру Камейшу? Пакаленне беларускае паэзіі, ахрышчанае філалагічным, амаль да нашых дзён усё яшчэ жыве ў вайне, у адгалосках яе, прынамсі. І таму асабліва ўсцешна чуць у вершах і паэмах аднагодка вайны радасць жыцця, у меру ацененую сумам.

Уважліва перачытаў я ўсе дзесяць кніжак свайго маладзейшага ледзь не на дзесяць гадоў сябра, з кім некалі надта ж добра было ўзяць поўную чарку, паехаць суправаджаць украінскіх гасцей (я — паэтку, а Казімір — аж трох сясцёр спявачак), наведацца ў Наднямонне.

Ужо ў сваёй першай кніжцы «Восеньскія позвы» пытаўся малады Казімір, сын Вінцука, «у дзеда з Налібоччыны, Ці прывёз налібоцкага ветру ў бочцы». Заўважце, як прыродны пушчанец, нібы тую бочку купец, слова на гук правярае. Крутабока перагукваюцца Налібоччына з бочкаю. І пазней, у кнізе «Сябрына», паэт падкрэсліць сваю сувязь, сваю повязь з лесам:

> Я таксама — лесавічанін,
> І лясное мне ўсё баліць.

І штогод баліць балючэй і шчымлівей. Бо ад Налібоцкае пушчы бадай што толькі назва адна засталася. Адно па традыцыі высечаныя, вытраляваныя, перадыбленыя як пасля атамнага выбуху прагаліны, танцпляцоўкі для скокаў д'ябла, выстраляны, выбіты свет звяроў і птушак хоча называцца пушчай. Тое, што не дасеклі палякі, давяршылі саветы. Бо, пачынаючы з 1946 года, пілуюць, сякуць, крадуць. І калі на пачатку паэтычнае дарогі верны сын

пушчы даваў вясёлы, кірмашовы загаловак вершу «Едзе пушча на базар», бачыў толькі, як «У кашоў разыходзяцца рэбры — Цяжка дыхаюць баравікі», дык па часе сумна зазначае:

Лес гэты сячэш ты сягоння,
А трэскі ў заўтра ляцяць.

Не даюць спакою, поўняцца адчаем «лесасекі памяці», бо «голас ракі перасох», «звер падабрэў, пазласнеў чалавек». І сумна гучыць усмешка, калі дзеткі за бацькоўскія кажухі вядуць «Вялікую аўчынную вайну». У вершы «Сон» з падзагалоўкам «Жарт пра нежартоўнае» апісваецца да жаху асязальна, як «ішлі ардой у наступ... рэчы», каб забраць у палон гаспадароў. Прыроднаму пушчавіку цесна ў празмерна заматэрыяленым побыце. Кліча воля, кліча пушча, кліча зялёная бяседа дрэў.

Яны з гэтае лесасекі, цені, якія паўсюль бачацца паэту. А калі ўдумацца, дык усе мы — толькі цені на снежыне, на мураве вечнасці. І людства ўсё — пушча, ад якой скон дазваляе на момант затрымацца хіба ценям. Самое прозвішча Камейша гучыць лясіста, пушчаніста. Тут і камель, і мох, і шаты, і межы, і як сувязь з небам і з лёсам — камета. Цені ў Камейшы з лесу, з пушчы. Калі ласка:

Спіленай елкі ценем
З коміна цягнецца дым...

Арэлямі закалыханы,
Заснуў халодны цень сасны...

Вока пушчанца пазнала ў сталіцы зямлячку (дарэчы, гэта факт — ліпы ў Мінску ў асноўным былі пасаджаны па вайне з Налібоцкае пушчы):

Службу ценю ёй даверыў горад,
А яна ўцякае да святла.

І на Апшэроне каля храма вогнепаклоннікаў паэт падкрэслівае, што ён — лясны вогнепаклоннік. Толькі лясны вогнепаклоннік мог заўважыць: «Згарыць прамень — пакіне цень».

Ды няхай не складзецца ўражанне, што Казімір Камейша жыве толькі ценямі, бачыць толькі цені. Аднагодак вайны пратэстуе супраць вайны, смуткуе па ахвярах своеасаблівa, па чалавечай сутнасці адзіна слушна — любіць жыццё ва ўсіх праявах, ва ўсіх абліччах, ва ўсіх формах. Быў малы, пасвіў статак, бачыў «лася лясны пагляд», выгля-

дзеў, як спяць птушкі, «у вянок склаўшы мокрае крылле», як «пчала чытае кнігу верасовую». Адрастаў разам з пушчай, зяб разам з пушчай, таму і чуў, як «косці маразоў трашчаць», чуў «снегу рып сарочы». І ўжо ў сталіцы станістым і прыгажавітым дзецюком, пра якіх кажуць, што такія могуць пароду паляпшаць, пасвіў прыгажунь — вынікова! Хоць і канстатаваў маркотна, што «Ёсць красуні ў сталіцы, Ды няма чараўніц», памятаў: «...маладому пеўню сорам спаць». Таму, відаць, спыняла ўвагу пушчанца «наіўная спаднічка», не палохаў «на гузікі ўсе... зашпілены страх» і нават «медсястра» гучала як «мёд-сястра». Не спыняла і згодлівая ўпірлівасць маладзічкі з асцючынкай, з гуллівінкай:

Скрыпучы якісьці зусім кавалер.
Баюся, ты мне надакучыш.
І боты са скрыпам,
і нават намер,
І ложак таксама скрыпучы.

У пушчы да скрыпаў прывык. А пільнае вока заляцанца заўважыць «...чужых акуркаў паўстога ў папяльнічцы». Хоць:

Цёмна было,
не заўважыў, калі
Рукі твае ў мае заплылі.

Наглядзеўшыся ў пушчы на маланкі, потым пушчанскі кавалер як бы згадае:

Мы з табой, як дзве зямных маланкі,
У адзін звіваемся клубок.

З гадамі прыйдзе выснова, што «не кожнаму мулкі чужы пухавік». І яўна не да чужога пухавіка адрасавана назіранне: «Верабей пагрэецца ў следзе Цёплага чужога капыта», асабліва калі ёсць ласкавы прымус:

Аржаное моцы кварту
Агародам закусі!

З асалавелага застолля, з расчулення прыйдзе «чарачка з вясёлаю смугой», з паўднёваўзбярэжжаў ускалыхнецца марская хваля «гранёным глытком залатога віна». І зразумела, толькі жыццялюб можа ведаць, што

Гэтак лёгка цурчыць,
Гэтак весела п'ецца.

Той, хто піў гора нагбом і каўшом, нагбом п'е радасць. Казімір Камейша п'е «Кубак блакіту» (гэтак ахрысціў сваю чарговую кнігу паэзіі), а на дне бачыць водцень хмурынкі смутку і тугі. Без чаго не можа быць жыцця. Ён ведае:

Як ні станавіся, чалавеча,
Да кагосьці будзеш ты спіной.

І спіной становіцца паэт да гора, да адчаю. Але цень заўсёды з ім. Але не стане ніколі спіною да пушчы. Хоць у слове хоча захаваць яе. Паэт душою адчувае бяду. Прадчувалі гэтак гора сваіх родных мясцін Міхась Стральцоў і Яўгенія Янішчыц. Чорным крумкачом апусціўся на іхнія землі Чарнобыль. Не мінуў крумкач і Налібоцкую пушчу.

Аднойчы Рыгор Бярозкін сказаў пра аднаго паэта: «Дужа я люблю яго, ды калі б змог знайсці ў яго хоць два радкі сапраўднае паэзіі, напісаў бы самы лепшы артыкул». Чаму прыгадаў мэтра, ды таму, што ўвесь час лавіў сябе на жаданні цытаваць і цытаваць Казіміра Камейшу. Дужа ж ашчадны і віртуозны, вытанчаны і, калі трэба, хуліганісты паэт. Годны паэт. Калі і хацеў дагадзіць, дык толькі паэзіі.

І колькі спакусаў ні было, колькі варункаў ні рознааблічылася, паэт Казімір Камейша застаўся верны сваёй пушчы, шум якое пранёс з сабою паўсюль, сваім бацькам, чые вобразы адухавіў словам, беларускае мове, якую збярог і пасыноўску бароніць.

Гэта хутчэй за ўсё пра сябе пісаў зоркі і чуткі пушчанец, ці, можа, лепей сказаць, пушчавік:

Ставілі прынаду з канюшыны,
Ставілі прынаду з барышоў.
Зайча мой,
А ўсё ж ты малайчына,—
Ты на іх прынаду не прыйшоў.

Паэт убачыў, як пчала чытае верасовую кнігу. А мне здаецца, што ўсе вершы і паэмы Казіміра Камейшы якраз і ёсць тая верасовая кніга, якую нашаптала, нагаманіла, наскрыпела, настагнала, нагула Налібоцкая пушча.

1993

Як сама паэзія

Традыцыі Цёткі ў нашае паэзіі добра і годна былі падхоплены паэткамі пазнейшага часу. Не трэба пералічваць імёны. Варта толькі згадаць постаць святое пакутніцы за беларушчыну Ларысы Геніюш. Але калі паэзію лічыць таксама за гаспадарку — хай меней зямную, а болей зааблочную,— дык у гаспадарцы, як вядома, усё прыдасца.

Нашае паэзіі, задужа заідэалагізаванай і празмерна ідэйнай у бок бальшавізму, не ставала паэткі, так бы мовіць, багемна-салоннага плана. У адпаведна нашых маштабах і ўмовах. Нават сама мова дае на замежнае слова «салон» беларускую рыфму ўслон.

Дык вось якраз Вера Вярба ішла ў паэзію 60-х гадоў і вершамі накшталт «Ручнікоў», што адразу ж з лёгкае музычнае рукі палачаніна Пятрэнкі сталі народнаю песняю, якую падхапілі ўсе застоллі, і вершамі, дзе з выклікам савецкае маралі паўшапталася: «Калі будзеш з іншаю ром «Бакардзі» піць, мая скрыпка не зазвініць». Наўмысна цытую па памяці, хай даруе памылкі спадарыня Вера, бо такім чынам друкаваныя аўтарскія радкі ў нейкай ступені фальклярызуюцца, сграваюцца ўспамінам.

У беларускую літаратуру ішла асоба новага і разам з тым жадана традыцыйнага характару. Ішла прыгожая, адухоўленая дзяўчына, якую кахалі, якую марылі кахаць і якая кахала. За вонкавай разняволенасцю хавалася ўражлівая, сарамяжлівая душа. І даводзілася прымераць маску рашучай абыякавасці, а часам нават не грэбаваць і словамі з мужчынскага лексікону, абы схаваць сваю душу ад ліпкіх позіркаў, абы захаваць свой свет у чысціні і ранішняй непасрэднасці.

Паэтку малявалі лепшыя мастакі, такія як Арлен Кашкурэвіч і Барыс Забораў, яны ж афармлялі яе зборнікі вершаў. Калі рабілі мы з Міхасём Лісоўскім кнігу шаржаў, Міхась зрабіў на паэтку закаханы шарж, а я ў тэксце падкрэсліў па-свойму прывабнасць паэткі: «Навошта смутак і журба, характарам я мяккая. Была б вясна, была б вярба,

а коцікі замяўкаюць...» І цяпер з усмешкай успамінаем даўні выпадак. Я, выпускнік універсітэта, ужо са зборнікам і нібы паэт, іду па традыцыі 60-х гадоў вечарам на добрым падпітку. Уперадзе, бачу, ідзе студэнтка нашага універсітэта і прызнаная ўжо шырока паэтка. Хачу дагнаць, хачу сказаць, што падабаюцца мне не толькі вершы. А яна ўцякае. Вера тлумачыць цяпер, што збаялася нейкага п'янага ахламона, чарговага прыхільніка. А недзе ў 70-х гадах у старым будынку Саюза пісьменнікаў ішла чарговая засядальня з ідэалагічнымі ўстаноўкамі з ЦК. Я пачаў насіць бараду і вусы. Вера і кажа (мы былі не ў зале, а ў калідоры), што ні разу не цалавалася з вусатым. Толькі мы пачалі дэманстрацыю, як расчыніліся дзверы і ўся пісьпубліка, натхнёная прадстаўнікамі мудрай камуністычнай, вывалілася ў калідор. Не ведаю чаму, а мне ўспомніўся наш дзіцячы выбрык.

А каб не склалася ўражанне, што Вера Вярба толькі тым і займалася, што кружыла ўсім галовы, бо мела на гэта ўсё — інтэлігентную прыгажосць і часам бітніцкія выхадкі, спяшаюся заўважыць: працавала шмат, працавала плённа, працавала не на час... Працавала ў рэдакцыі «Літаратуры і мастацтва», у «Беларусі». Умела прыцягнуць аўтараў, ласкава прымусіць іх працаваць на рэдакцыю. І падкрэслена пазбягала палітыкі, саветызацыі.

Падкрэслена, з верай у душы, на магіле бабулі на роднай Віцебшчыне ставіла вялікі каменны крыж.

Падкрэслена падтрымлівала Жэню Янішчыц, калі на крыштальна-чыстую паэтку абрушылася бяда. Падкрэслена ездзіла з Жэняй да знахаркі на Віцебшчыну.

Калі Вера Вярба стала маці, дык, калі можна так сказаць, класічна шалёнай. Гэта не з рэаліі паэзіі, гэта з душы Веры Вярбы як маці вырваўся паганскі голас мацярынства: «Ваўчыцай пераскочу поле... за твой адзіны слабенькі крык».

Апошнім часам рэдка калі можна ўбачыць Веру Вярбу. Заходзіла ў выдавецтва, дзе мае выйсці выбраная паэзія «Апошні верасень».

Вера Вярба самотніца, як сама паэзія.

1993

Ранішні і безабаронны

Першы свой верш надрукаваў ён у тым узросце, калі яшчэ амаль усе вяршуюць — дзесяцікласнікам. І надрукаваў яго ў роднай раёнцы. Потым, у 1979 годзе, на адрас слаўгарадскай раённай газеты «Ленінскае слова» прыйшоў выклік супрацоўніку рэдакцыі Паўлу Вераб'ёву на нараду маладых літаратараў у Мінску.

Звычайна абласныя аддзяленні Саюза пісьменнікаў рэкамендуюць удзельнічаць у нарадах самых актыўных пачаткоўцаў. І тым больш здзівіўся малады паэт, даведаўшыся, хто яго рэкамендаваў, хто выклікаў у Мінск. Перад пачаткам нарады па даўнім звычаі ўсе ўдзельнікі знаёмяцца, хто адкуль, хто каго выклікаў. І дужа нечакана было даведацца Паўлу Вераб'ёву, што выклікаў яго сам Міхась Стральцоў. Доўга карцела пасля запытацца ў свайго земляка, як гэта ён запрасіў на нараду зусім незнаёмага чалавека, тым болей паэта. Але не ставала смеласці і ўпэўненай дзёрзкасці, якой празмеру ў бальшыні нашай літаратурнай змены. У 1986 годзе (за год да смерці прызнанага майстра і настаўніка маладых) асмялеў ён падысці да Міхася Стральцова са сваімі вершамі і з даўнім пытаннем. Зямляк спакойна адказаў: «Ат, верш у раёнцы ўбачыў, спадабаўся, я і рэкамендаваў...» Але за гэтым кароткім адказам гэтульки душэўнага клопату, гэтулькі ўвагі да маладых, асабліва да землякоў. Баяўся малады паэт паказаць свае вершы земляку і настаўніку, бо ён жа заняты. Не хацелася лішні раз яго чапаць. І цяпер Павел Вераб'ёў набожна захоўвае лісты Міхася Стральцова, стральцоўскія праўкі.

Варта зазначыць, што ёсць агульнабеларускі характар, але ён складаецца з мясцовых характараў і асабліва з характару віцебскіх і магілёўскіх людзей. У Міхася Стральцова быў тыпова беларускі характар з магілёўскім адценнем, з магілёўскай падсветкай, з магілёўскай мяккасцю і роздумнасцю, з магілёўскай лагодай і рашучасцю. Характар Паўла Вераб'ёва блізкі да стральцоўскага. Ён увесь з

увагі і далікатнасці, з душэўнай чысціні і непахібнай пераконанасці. Чытач можа непаразумела ўсміхнуцца: усё пра характар ды пра настаўніка, а дзе ж сам паэт?

А ўся сутнасць сапраўднай паэзіі ў самым поўным выяўленні, праяўленні, самавыказанні вершатворцы. У асобе Паўла Вераб'ёва маладая беларуская паэзія мае прыклад супадзення характару творцы з ягонымі вершамі. Гэта паэзія стрыманая ў пачуцці і ўзважаная розумам, прапушчаная праз сэрца і ахалоджаная канкрэтным жыццём, няўмольным побытам. Вершы, у якіх пераважае роздум і памкненне спасцігнуць сэнс жыцця і вечнасці, аскетычна-дакладныя. Радкі пра тое спрадвечнае пачуццё, якое не дае жыццю спыніцца, трапяткія і па-беларуску цнатлівыя. Усмешкі, жарты па-народнаму добразычлівыя і жыццялюбівыя. Гнеў супроць усяго адмоўнага і злога мэтаскіраваны і сухі, як порах.

Паэт увесь час пытаецца ў сябе:

> Чысціню я трымаю ў руках,
> А жыццё ці ўтрымаю рукамі?..

Бо пасля Чарнобыля, чорныя хмары якога прайшлі і над роднай паэту Слаўгарадчынай, пытанне працягу жыцця, яго трывання на зямлі і вечнае, і самае надзённае.

Павел Вераб'ёў, ранішні і безабаронны, даверлівы і шчыры, ідзе да цябе, чытач. Прымі яго і паэзію ягоную адпаведна! Не ўкрыўдзі! Не абразь абыякавасцю.

1990

Рыгор Барадулін, Ларыса Геніюш і Міхал Дубянецкі на VIII з'ездзе пісьменнікаў Беларусі. *1981 г.*

З Уладзімірам Дубоўкам. *1960 г.*

З Піменам Панчанкам.
Гарбата ў віцебскім лесе. *1986 г.*

У дзень нараджэння Васіля Быкава.
19 чэрвеня 1993 г.

Са Станіславам Шушкевічам.
1979 г.

Чытае Яўгенія Янішчыц. Сядзяць (злева направа):
Р. Барадулін, В. Зуёнак, П. Макаль, А. Русецкі,
А. Куляшоў, І. Чыгрынаў, Н. Тулупава. *1977 г.*

Пад бацькавым вязам з Петрусём Броўкам.
1975 г.

Р. Барадулін, А. Вольскі, А. Бялевіч, А. Астрэйка.
1975 г.

З Міхасём Стральцовым
і Уладзімірам Кудзінавым. *1986 г.*

З Уладзімірам Караткевічам на Рыжскім узмор'і.
1965 г.

Ушачы. Рыгор Барадулін, Васіль Быкаў, Куліна Андрэеўна Барадуліна, Георгій Вылчаў і Барыс Забораў. *1964 г.*

Вада з ушацкай студні для Анатоля Анікейчыка. *1984 г.*

Ушацкі краявід

Іван Рыгоравіч і Куліна Андрэеўна Барадуліны. *30-я гг.*

З мамаю. *1939 г.*

9 «Б» клас Ушацкай школы. *1953 г.*
У другім радзе настаўнікі (злева направа): А. А. Красноў,
П. Ф. Харчанка і Ф. Ф. Багдановіч

Ва універсітэцкім скверы. Стаяць (злева направа):
Р. Барадулін, А. Клышка, В. Зуёнак, А. Вярцінскі,
Г. Бураўкін. Сядзяць: Ю. Свірка, М. Арочка, К. Цвірка. *1955 г.*

Нарада ў Каралішчавічах. Юрка Гаўрук, Уладзімір Караткевіч, Рыгор Барадулін, Мікола Засім, Васіль Вітка, Алесь Кузняцоў, Уладзімір Верамейчык, Юрась Свірка. *1955 г.*

У Міхаіла Ісакоўскага. Стаяць (злева направа): А. Грачанікаў, І. Шальманаў, Р. Барадулін. Сядзяць: М. Стральцоў, Г. Бураўкін, М. Ісакоўскі, Р. Тармола, А. Сідарэнка, М. Маляўка. *1964 г.*

З мамаю і дачкой Ілонкай. *1968 г.*

Каля бацькавага вяза. *1983 г.*

З дырэктарам Ушацкай школы
Алесем Антонавічам Карабанём. *1977 г.*

Выдавецтва «Мастацкая літаратура».
М. Аўрамчык, У. Паўлаў, С. Міхальчук, Р. Барадулін,
У. Шахавец, П. Прыходзька. *1980 г.*

На ганку мамінай хаты

Эсэ
і некананізаваныя
ўспаміны

Брагу я падстаўляю каўшу—
Хмель не ўвесь яшчэ лета забралі.
Успаміны смяшліва пішу,
Развітацца спяшаю з сябрамі.

У мяне паўваходзілі ўсе,
Праз мяне павыходзілі моўчкі.
Хто нямы галаю іх пасе?
Зараслі церамы-церамочкі.

Я прашу затрымацца душу,
Патрываць маё цела слабое.
Успаміны тужліва пішу,
Каб паспець
Развітацца з табою...

Мёртвая зямля — мёртвая нацыя

Антычны міф пра Антэя вядомы ўсім. Здавалася б, хрэстаматыйны, прыгожа-ўзнёслы. Але ён надзённы на ўсе вякі, пакуль будзе круціцца пад сонцам зямля. Дотык да роднае зямлі патрэбны не толькі чалавеку, расліне, усяму жывому, але і гуку, фарбе, слову. Нездарма ў наш час, калі збіралася кіроўчая і накіроўчая сіла пабудаваць «свой, новый мир», у першую чаргу адрывалі чалавека ад сваёй зямлі, ад свайго краявіду, ад гуку роднай мовы. Усіх клікалі на новабудоўлі, каб шапкамі закідаць загнілы капіталізм, каб чалавек быў не гаспадаром, а выканаўцам гарачкавых ідэй і жалезных указанняў, якія сыходзілі з аднаго цэнтра. Бо па Маякоўскаму «земля начинается с Кремля». І няма болей ні земляў, ні світанняў, усё — і дзень белы пачынаўся з Крамля, і час маскоўскі адлічваў паспешліва гадзіну за гадзінай, якія бліжылі абагулены, абкалгашаны народ да светлай будучыні, да гарызонтаў камунізму, хоць народ даўно і трапна ўдакладніў, што гарызонту ніколі не дагоніш. Калгасніку казалі, што сеяць, калі араць, калі збіраць ураджай, які рос няўхільна, як і дабрабыт простага савецкага чалавека. Да гэтага не магу забыцца Дзён беларускай літаратуры на Гродзеншчыне (заўважце, як Дні літаратуры Афрыцы ці Азіі). Было гэта недзе пад канец лютага. У кожным райкоме партыі нам даверліва паведамлялі навіну, што вясна будзе як ніколі ранняя. Калі я нясмела запытаўся, адкуль такія весткі, мне з гонарам паведамілі: сказалі на нарадзе ў ЦК рэспублікі. Дарэчы, у той год вясна была як ніколі позняя.

Адарваўшы чалавека ад зямлі, лягчэй было адвучаць ад працы. І з гэтай задачай кіроўчая і накіроўчая сіла паспяхова справілася. Заставаўся яшчэ адзін апошні пункт намечанай праграмы: сарваць усіх з родных гнёздаў, зрабіць усіх камандзірованнымі, каб нічым не даражылі, каб ні па чым душа не балела. Той, хто лёгка прайшоў усе тры кругі, рабіўся чалавекам будучага. А хто трымаўся за сваю зямлю, за сваю мову, за свае звычаі, называўся

кулаком, дробнаўласнікам, нацыяналістам. Такім не было месца ў сацыялізме, які называўся то сталым, то развітым. Хоць вядома, як у народзе кажуць, калі рука развілася, значыць, яна працаваць не можа. Усе адсталыя элементы ліквідоўваліся як клас. Да ўсяго быў класавы падыход.

Напачатку з цяжкасцю, але год ад году з поспехам, які ўсё ўзрастаў, адвучалі ў маштабах вялікай дзяржавы спаконных аратаяў ад зямлі, ад працы, ад мясцін, абжытых душой ды потам продкаў. Выраслі ледзь не дынастыі вечных энтузіястаў, якіх болей задавальнялі пад'ёмныя, чым скупая савецкая зарплата, але заробленая сваёй працай. Паступова летуны перараслі ў несуноў. Яшчэ былі і везуны, якім на дом усё гатовенькае вазілі. Калгас быў новым прыгонам. У прыгоне гэтым трымаў «молоткастый, серпастый советский паспорт». І Маякоўскі быў цынічна справядлівы, калі пісаў: «Читайте, завидуйте — я гражданин Советского Союза». Бо без гэтага дубліката неацэннага грузу чалавек, які гучаў горда ў перадавых артыкулах падцэнзурнай прэсы, быў ці прыгонным калгаса, ці «простым советским заключенным». Працадзень у калгасе быў мала сказаць скупы, ён быў міфічны. Падчас у прыгарадных калгасах выручаў крыху пралескавы працадзень — капейкі, выручаныя ад продажу першых кветак вясны, шчодра і стараннa апетых паэтамі ўсіх пакаленняў. Часта чулася: «Усё вакол калгаснае — не маё», як сумны варыянт вядомай песні. Калгаснае начальства змагалася то з кулакамі, то з аднаасобнікамі, то з вечным, атрыманым у спадчыну ад праклятага ладу, інстынктам дробнаўласніцтва. У гады маёй маладосці пры паступленні ў ВНУ запаўнялася анкета, якая пыталася, чый ты родам, адкуль ты. Немалаважнае значэнне мела графа сацыяльнага паходжання. На першым месцы ішлі з рабочых, пасля з сялян і як яшчэ дапушчальны варыянт — з інтэлігенцыі.

Мяне заўсёды бянтэжыць вызначэнне «працоўнае сялянства». Як быццам яно можа быць непрацоўным. Рабочы, той проста рабочы, яшчэ ён жа і гегемон. Грэблівыя адносіны да селяніна маюць глыбокія карані ў бальшавізме, дзе не хацелі чакаць літасці ад прыроды.

Ва ўсе часіны зямля і аратай першыя прымалі на сябе ўдары ўсіх войнаў, усіх смут, усіх бед. Успомнім хлеб ваеннае пары, успомнім вёску, якую абіралі і акупанты, і партызаны. Вёска ніколі і нікуды не адступала, як і яе жыхары. Нават самагонка, якую, не хаваючыся, гнала вёска, патрэбная была партызанам нароўні з патронамі, бо ішла не толькі

ў лясныя шпіталі, але і ў рацыён камандзіраў і камісараў. Першая пацярпела зямля і ад чарнобыльскае катастрофы.

Горад першы ўздымаўся з руінаў, вёска — потым. Спачатку трэба было вёсцы накарміць хлебам горад, потым самой хлеба пакаштаваць.

Чым толькі не захапляліся за апошнія дзесяцігоддзі — і ўзбуйненымі калгасамі, і калгасамі-мільянерамі, цэлыя рэгіёны падводзіліся пад графу «неперспектыўныя вёскі». Здаецца, яшчэ не забыліся пацёмкінскія вёскі, а зусім яшчэ нядаўна шырока рэкламаваліся прэсай і тэлерадыёвяшчаннем падобныя калгасы. І ў Сярэдняй Азіі ў багатых калгасах яшчэ багацей абстаўляліся гасцініцы, як казачныя церамкі, для абласнога і рэспубліканскага начальства. Сцены з кілімаў, столі з кілімаў, падлогі — абавязкова з кілімаў, каб мякка ступалася чарговаму ўдзельнаму князьку. Наўкол фазаны, газелі ды ўся астатняя экзотыка Усходу. У нас у рэспубліцы адпаведна болей сціпла абстаўляліся паляўнічыя хаткі, мясціны для рыбнай лоўлі з парыльнямі. Палявалі па-хатняму, па-гаспадарску ад Белавежскай пушчы да Бярэзінскага біясфернага запаведніка. Сама Белавежская пушча сціпла лічылася паляўнічым угоддзем ЦК і Саўміна.

Пасля ў калгасах з'явіліся катэджы, двухпавярховыя хаціны без хлеўчукоў, без гаспадарчых прыбудоў, без хоць бы маленькіх прысядзібных кузлачкоў зямлі. Калгасныя рэстараны з камiннымі заламі на цэнтральных магістралях былі разлічаны болей на ашарашванне заезджых рэпарцёраў. А трэба, каб чалавек босай нагой адчуваў толькі што ўзараную зямлю, тады і асфальт, і паркет у камiннай зале зарэкламаванага паказнога калгаса не перашкодзяць яму захаваць адчуванне гэтага халадку, гэтай свежасці.

Мяне ўпершыню недзе на пачатку 70-х гадоў уразілі штучныя кветкі ў Швецыі. Цяпер я ўжо спакойна гляджу, як у нас і ў крамах, і нават на Камароўскім рынку гандлююць штучнымі рамонкамі. Вядома, трэба мець сілу, каб паваражыць на такіх: кахае — не кахае. З аднаго боку, ашчаджаючца рэдкія краскі, а з другога — мярцвее зямля. Цяпер рыбакі могуць ісці ў заклад, што на вялікім кавалку калгаснай ці саўгаснай зямлі не выкапаеш і двух чарвякоў, як у нас на Ушаччыне называлі — «мазюкаў». Зямля, утрамбаваная звышцяжкімі, танкавага ўзору трактарамі, атручаная хімікатамі (варта пісаць праз злучок: хімі-катамі, бо гэта сапраўды каты), знясіленая бязглуздай меліярацыяй, знаходзіцца на штучным дыханні. Яна ў рэанімацыі. У рэанімацыі і наша беларуская мова, бо пазбаўлена кіслароду,

бо падрэзаны яе карані. Таму гэтак багата ў нас штучных, сінтэтычных слоў. Адпаведна і цэлы заклік у родную літаратуру піша на сінтэтычнай мове, называючы яе ў сваё апраўданне гарадской. Гэта не іх віна. Гэта віна палітыкі дзесяцігоддзяў, палітыкі, якая зводзіла, як у нас кажуць, на сомаў хвост — мовы, нацыі.

Рэанімацыйным варыянтам гучаць і таварыствы розных моў у рэспубліках, асабліва ў Беларусі. На самым пачатку 90-х гадоў я запытаўся ў госця — польскага пісьменніка Рышарда Капусцінскага, як бы выглядала Таварыства польскай мовы ў Варшаве. Ён толькі недаўменна пацiснуў плячыма. Нам, як тым індзейцам у пэўным штаце, далі дазвол нясмела напомніць пра сябе, замест права беларуса гарантавана паўсядзённа і ў побыце, і на працы гаварыць і пісаць па-беларуску. Бо беларуская мова, кожны гук яе вырас з беларускай зямлі. А зямля якраз знікае ў нас пад нагамі, яна мёртвая, яна дабіваецца чарнобыльскім генацыдам. А на мёртвай зямлі — мёртвая нацыя. А зямля і сёння без гаспадара.

Ён рухаецца...

З выступлення на кангрэсе ПЭН-клуба ў Парыжы ў 1991 г.

Канец XX стагоддзя нервовы і нецярплівы, поўны нечаканых праяў, непрадбачаных стасункаў. Прывід камунізму неахвотна, але няўхільна пакідае Усходнюю Еўропу. Ды прывід на тое і прывід, каб узнікаць раптоўна, каб вяртацца на ранейшае месца, якое ўпадабалася яму. Прывід, вядома, рэалія з вобласці міфалогіі, але ідэалогія пэўнай арыентацыі прымае яго за рэальнасць. Асабліва моцна трымаецца прывід тых мясцін, дзе яго найболей не хочуць. У прыватнасці ў Балтыі — Літве, Латвіі, Эстоніі. Народ Балтыі большасцю галасоў выказаў сваё жаданне быць самастойнымі дзяржавамі, якімі яны і былі да гвалтоўнага далучэння ў адпаведнасці са змовай Рыбентропа — Молатава.

Балтыйцы ж не возьмуць сваю зямлю ў торбы ды не адплывуць з ёю ў невядомым кірунку. Будзе незалежнасць, будзе самастойнасць — будзе і добрасуседскасць, і вольнае супрацоўніцтва і з непасрэднымі суседзямі, і з усім светам. Даволі нам замкнёнасці, адасобленасці, свайго саматужнага шляху, які прывёў адну з найбагацейшых часцін свету да сусветнай галечы, да бяспраўя. Ёсць агульны шлях усяго чалавецтва да святла, да прагрэсу, яго і мусім трымацца.

Што тычыцца Беларусі, дык яна ў асабліва цяжкім становішчы і ў нацыянальным, і ў чыста чалавечым. Беларусь цяпер жыве ў новай эры, у эры паслячарнобыльскай. Няўжо не чуе свет, як стронцый трашчыць у нашых касцях? Чарнобыль зрабіў беларусаў святымі — мы ўсе свецімся чарнобыльскімі німбамі, бо ўсе мы апраменены. На карту рэспублікі жахліва глянуць, яна ўся спярэшчана паметкамі забруджанасці. Дарэчы, бяздушныя чыноўнікі выдумалі слова «забруджанасць». Як быццам можна вымыць, адмыць, здаць у нябесную хімчыстку землі, якія практычна загублены, знішчаны і ніколі на памяці дзесяткаў пакаленняў беларусаў не будуць прыдатнымі на жыццё, на пражыванне на іх.

Пасля выбуху на Чарнобыльскай АЭС выкінута на Беларусь 77 кг радыеактыўных рэчываў, некалькі тон ядзернага паліва і графіту. Па выпаданню цэзію-137 выбух на Чарнобылі эквівалентны 300 бомбам Хірасімы, з 300—210 прыпадае на Беларусь. Газета «Шпігель» 23 красавіка 1990 года пісала, што пры чарнобыльскай аварыі было выкінута цэзію болей, чым пры ўсіх выпрабаваннях атамнай зброі разам узятых. Акрамя таго, калі глушылі 4-ты рэактар, яго закідвалі свінцом, свінец выпарыўся і ўзняўся ў паветра. У раслінах асеў выкінуты трыцій (ізатоп вадароду, цяжкі вадарод) і радыевуглярод. Не хачу згушчаць фарбы, але заўважу і такую акалічнасць, што перыяд паўраспаду плутонію 24 400 гадоў, а трэба 10 гэткіх перыядаў, каб ён поўнасцю распаўся. А з плутонію ўтвараюцца гарачыя часцінкі, якія жывуць у паветры. Трапіць такая разам з уздыхам у лёгкія ці ў страўнік — адразу рак. Атрымліваецца, што і дыхаць небяспечна. Радыебіёлагі лічаць, што пік захворвання на лейкемію чакаецца на сёмым годзе пасля выбуху, гэта значыць — у 1992—1993 гадах. Гэты рост ужо цяпер адчуваецца. Няма ніводнага дзіцяці на тэрыторыі Беларусі з нармальнай шчытападобнай залозай. А да ўсяго трэба дадаць лейкемію нацыянальную, духоўную. Рак крыві нацыі — нацыянальны нігілізм, амаль афіцыйны вялікадзяржаўны шавінізм, вынішчэнне мовы і культуры адной з самых старажытных славянскіх нацый. А яшчэ трэба ўлічыць сталінскі генацыд, вынішчэнне сялянства — асноўнага захавальніка ўсяго нацыянальнага, спрадвечна-генетычнага.

Пакуль што пракажона звыш 23 % тэрыторыі Беларусі, а не варта забывацца на хуткасць распаўзання, размазвання радыяцыі. Яна не такая ўжо і малая — 35 кіламетраў у год. Прыгадаем, што ў даўгія часіны ледавік, які каменным панцырам сціскаў Еўропу, рухаўся з хуткасцю некалькі дзесяткаў метраў у год. Ледавік радыяцыі сунецца на Беларусь і на ўсю Еўропу сучаснымі тэмпамі. Асабліва жахлівыя тры фактары радыяцыі: канцэрагенны, мутагенны і імунадэпрэсіўны. Ужо цяпер на тэрыторыі Беларусі нараджаюцца мутанты і ў людскім, і ў жывёльным свеце, перараджаюцца нават травы, расліны. Ідзе непадкантрольная генная інжынерыя. Падаўленне імунітэту — гэта ж няўмольны атамны СНІД.

Асабліва балюча глядзець на малюнкі беларускіх дзяцей, яны малююць неаб'яўленую атамную вайну. Забітыя вокны хат, вычварны грыб, з аблiччам нейкай неіснуючай жы-

вёліны, традыцыйны беларускі бусел, спрадвечны ахоўнік беларускага роду, і той абвуглены, з нямоглымі крыламі. Мастакі заўважылі, што дзеці з так званых пакуль што незабруджаных тэрыторый малююць усё ў жахлівых, чорных фарбах, а дзеці з чарнобыльскай зоны — у светлых. Гэта ўпартая мара ўбачыць чысты, вясёлкавы свет, свет, які чалавецтва павінна пакінуць дзецям, змене сваёй.

Не бывае бяды чужой, бяда агульная. Бо ледавік радыяцыі, калі не запыніць яго, папаўзе далей і далей. Прыслухайцеся, ён рухаецца...

Ці цяпер адродзімся, ці ніколі!

З адказаў на анкету часопіса «Нёман» 1991 г.

— *Як вы ацэньваеце становішча Беларусі ў цяперашняй палітычнай сітуацыі?*

— Становішча Беларусі ў цяперашняй палітычнай сітуацыі, як і ва ўсе вякі, хісткае. Ужо нават рабочаму класу, якім партакратыя палохала інтэлігенцыю і ненавісны ёй Беларускі народны фронт, зразумела, што патрэбны суверэнітэт, што толькі палітычная і эканамічная незалежнасць могуць вывесці рэспубліку з таго тупіка, з таго прадоння, куды трапіла Беларусь дзякуючы імперскай палітыцы Масквы, так званага цэнтра, і адзінаўладдзя партыі, якая імянуе сябе камуністычнай. Калі ж пад камунізмам разумець утопію, дык назва партыі цалкам апраўдвае сябе. Рэспубліка практычна ўсе гады савецкай улады была эксперыментальнай. На ёй выпрабоўваліся і першыя дубінкі, і першыя, часцей за ўсё неабгрунтаваныя, пачынанні цэнтра, і дэнацыяналізацыя. Яшчэ здзіўляцца не перастаеш, як у такіх умовах маглі з'явіцца і ацалець Васіль Быкаў, Алесь Адамовіч, Зянон Пазняк, проста сумленныя людзі, якіх не змаглі адвучыць працаваць, ашчаджаць родную мову, звычаі, норавы. І дарэмна партчыноўнікі і Масква лічаць, што беларусы самыя спакойныя, самыя пакладзістыя, самыя рахманыя. Усе войны, якія ішлі праз Беларусь, паказалі партызанскі характар беларусаў. Характар наш падобны да торфу, калі ўжо загарыцца, дык патушыць будзе цяжка.

— *Вашае стаўленне да сучаснага беларускага Адраджэння?*

— Ва ўсе вякі беларусы толькі і робяць, што адраджаюцца — насуперак лёсу і волі ўсіх заваёўнікаў. Асабліва стараліся нас унікнуць з агульнага еўрапейскага кантэксту — бо мы нацыя і дзяржава еўрапейскія,— дэнацыяналізаваць — і царская імперыя і яе прамая спадчынніца —

савецкая. Паўсюль, дзе толькі можна і няможна, удзень і ўночы падкрэслівалася, што Расія першая сярод роўных, што толькі яна нам прынесла святло, дазволіла сонцу ўзыходзіць і для нас, малодшых братоў, хоць у гэтых братоў малодшых была свая культура, сваё пісьменства і нашыя асветнікі вучылі царскіх дзяцей. Адчуваю, што заносіць мяне, але хачу толькі падкрэсліць — адраджэнне нам неабходнае, інакш так і застанёмся ў малодшых братах, не Янкамі, а Іванамі, што радні свае не памятаюць. Ці цяпер адродзімся, ці ніколі!

— *Якія працэсы ў беларускай літаратуры апошніх гадоў (1986—1991), на Ваш погляд, найболей прыкметныя? Якія імёны?*

— Адыход ад шаблоннага мышлення, ад славаслоўя, ад хлусні, вяртання духоўнай спадчыны беларускага народа, больш пільная ўвага да свае гісторыі, культуры. Апошняе асабліва заўважаецца ў маладой змены вучоных, пісьменнікаў, нават у мастакоў і акцёраў, апошнія ў асобе сваіх самых абтытулаваных прадстаўнікоў былі ў лепшым выпадку абыякавыя да ўсяго беларускага, усяго нацыянальнага. Гэта былі праслаўтыя інтэрнацыяналісты. На шчасце, у нас з'явілася цэлая плеяда нацыянальна свядомых пісьменнікаў. Па-новаму, па-асабліваму засвяціліся іхнія маладыя, адграненыя высокай адукацыяй таленты. Тут хацеў бы назваць Уладзіміра Арлова, Леаніда Дранько-Майсюка, Лявона Баршчэўскага. І нельга не парадавацца прыходу ў нашую культуру такіх бліскучых публіцыстаў, як Алесь Лукашук, Сяргей Навумчык.

— *Вашае стаўленне да беларускай эміграцыі, літаратурнай у прыватнасці?*

— Мы ўсе ў даўгу перад нашай беларускай эміграцыяй, перад пісьменнікамі, якія дзівам ацалелі ад сталіншчыны. Гэта яны ашчаджалі чысціню беларускае мовы, натуральны для нашае мовы правапіс. Яны першыя казалі праўду пра сталінскі генацыд. Мы пачалі гаварыць, калі было дазволена. Мы мусім папрасіць у нашае эміграцыі прабачэння за тыя цэбры памыяў, за ўсе тыя абразлівыя ярлыкі, якія вылівалі на іх, навешвалі на іх па ўказцы КДБ і партыі. Газета «За вяртанне на радзіму» (потым «Голас радзімы») з падачы арганізацыі імя Лаўрэнція Паўлавіча нават слова

выдумала для большае знявагі «бебурнацы» (беларускія буржуазныя нацыяналісты), каб супрацьпаставіць іх рабоча-сялянскім інтэрнацыяналістам, каму — дзе хлеб, там і радзіма. Трэба пашанліва выдаць нашую эміграцыйную літаратуру, як гэта робіць Расія.

— Ці лічыце Вы, што ў саюзнага, альбо «русскоязычного», чытача ёсць аб'ектыўнае ўяўленне пра беларускую літаратуру? Што перашкаджае і што спрыяе гэтаму?

— Безумоўна, аб'ектыўнага ўяўлення пра нашую літаратуру ў рускамоўнага чытача няма. Дый наўрад ці будзе. Тут прычын шмат. І якасць перакладаў, і пранырлівасць адных, быццам бы жывых класікаў на адзін дзень, і ляната, і адсутнасць прабіўной здольнасці ў сапраўды яскравых талентаў і маладых, і старэйшага пакалення пісьменнікаў. Ёсць і даўні парадокс. У арыгінале, па-беларуску, паэт гучыць быццам бы новатарам, а перакладзены, дакладней, прыведзены да тых узораў, якія ён пераймаў, успрымаецца рускім чытачом як трэці ці нават чацвёрты экземпляр з-пад капіркі. А наогул, існасна нацыянальная паэзія практычна не перакладаецца. Могуць быць хіба што таленавітыя варыянты на зададзеную тэму на іншай мове. Паспрабуйце, напрыклад, перакласці на рускую мову крылатае коласаўскае «Мой родны кут, як ты мне мілы». Радок стаў беларускай ідыёмай, знаёмай кожнаму беларусу з маленства. Альбо тургенеўскае «Как хороши, как свежи были розы»— перакладзіце раўнацэнна на беларускую мову.

— «Паэт — ты цар, жыві адзін»; «Паэтам можаш ты не быць, ды мусіш быць грамадзянінам». Якая пазіцыя Вам бліжэй?

— Пасля звяржэння царызму афіцыйная ідэалогія, няйначай, хацела б гэтую фразу чытаць, як «паэт — ты таварыш». А слова «таварыш» паходзіць ад слова «тавар». Партыйная ўсёдазволенасць зліквідавала паняцце суверэннасці душы, духоўнай незалежнасці, адно што падкрэсліваючы, што «жыць у грамадстве» і быць незалежным ад яго» нібыта і па канстытуцыі забараняецца. Усе за аднаго, адзін за ўсіх, а ў выніку ніхто ні за кога, ніхто ні за што не адказвае. Рэальней было — усе на аднаго! Творчаму працаўніку аднаму жыць не давалі, і, бадай што, не скора гэтакую раскошу дазволяць. Усіх павінны былі ахапіць калекты-

вамі, усіх заразіць калектыўным мышленнем, а ад калектыўнага мышлення да калектыўнага даносу — адзін крок. Дай Бог, каб у нас што-небудзь змянілася ў нармальны, людскі бок!

Што было прагрэсіўным і прачутым душой для Някрасава, тое сталася прымусовым і недарэчным ва ўмовах таталітарнага рэжыму. Адсюль і заклікі станавіцца нагой на горла сваёй жа песні. Мне па душы першая пазіцыя, у прыватнасці, два заключныя словы.

— *Ці магчымы зварот да «жыцця ў хлусні»?*

— Словы з «царкоўна-савецкай» песні «Широка страна моя родная», пра тое, што «другой такой страны не знаю», дакладныя да жудаснасці. Такой краіны болей няма і быць не можа. І не сумняваюся, рэжым, за плячыма ў якога гэтакія цёмныя сілы, захоча яшчэ не раз вярнуць усіх да «жыцця ў хлусні». Іншая гаворка, што з гэтага выйдзе. Хто вырваўся з пашчы пасткі, не спяшаецца зноў у яе трапіць.

— *Як уяўляеце сябе — як пісьменніка — сёння, заўтра?*

— Аптымізму мала. У нас размылася самое паняцце пісьменнік, падмянілі яго членам Саюза пісьменнікаў. У краіне дзесяткі тысяч гэтых членаў. Саюзы — спараджэнне сістэмы — зжылі сябе ў век амаль пагалоўнай пісьменнасці. Цяпер няма неабходнасці адрываць ад станка чалавека і рабіць з яго абавязкова рабочага, пралетарскага (хопіць, быў адзін пралетарскі, чым імем абазваныя як не ўсе паркі культуры і адпачынку, тэатры, вуліцы, бібліятэкі) пісьменніка. Гэтаксама і з сялянскімі пісьменнікамі. Чытача ўжо болей не абалваніш «шэдэўрамі» сацыялістычнага рэалізму, не прымусіш чытаць тое, што яму не па душы. А душу гэтую, як рыбу хімікатамі, атруцілі і непрыхаванай халтурай, і нацыянальнага пляцення лапцямі пра шчаслівую будучыню, і самае жахлівае — пустымі прылаўкамі і страхам магчымага голаду. Пісьменніку застаецца толькі спадзявацца на самога сябе, на свае духоўныя і душэўныя сілы, каб выстаяць, застацца самім сабою. Надышла пара падумаць, а хто будзе чытаць цябе, для каго пішаш?

Калі няМоМу вяртаюць мову...

З інтэрв'ю газеце «Комсомольская правда» 1993 г.

— Існуе ходкае ўяўленне, што беларускі народ сам адмовіўся ў сваёй большыні ад роднае мовы?

— Гэтакае ходкае ўяўленне, а дакладней думка зверху, дагэтуль падаграваецца рознымі пракамуністычнымі арганізацыямі з дэмакратычнымі назвамі. Добраахвотна... Гэтак жа добраахвотна арганізоўваліся калгасы, гэтак жа добраахвотна падпісваліся на пазыку, гэтак жа добраахвотна стопрацэнтна галасавалі за блок камуністаў і беспартыйных на чале з вялікім кормчым усіх нашых перамог.

Выкарчоўванне ўсяго беларускага пачалося ў пачатку 20-х гадоў. Гэта ў 1937-м і наступных гадах часцей расстрэльвалі. А на досвітку новае эры высылалі беларускую інтэлігенцыю ў мясціны не гэтак і аддаленыя на вывучэнне мовы партыі. Высылалі мовазнаўцаў, гісторыкаў, філосафаў. Знішчалі мозг, клёк нацыі. Давалі тэрмін і кіламетры. Гэтулькі, значыць, тысяч кіламетраў ад Беларусі. Любы, хто гаварыў па-беларуску, аўтаматычна залічваўся ў нацыяналісты. Дарэчы, пра гэта па-быкаўску глыбока напісана ў ягонай аповесці «Сцюжа». Не надта і ўтойваўся механізм выкарчоўвання. Здаецца мне, механізм і да сённяшняга дзейнічае.

Не трэба забывацца, што пад рознымі абэлкамі на Беларусі адбывалася масавае насаджэнне рускіх партыйных, кэдэбісцкіх, дзяржаўных чыноўнікаў. Яны і задавалі тон. Любая даведка — па-руску. Любы мітынг, аб прастольных партыйных святах і казаць лішне,— усё па-руску. І чалавек, трапіўшы з вёскі ў быццам бы беларускі горад, губляўся. А тут яшчэ па-кэдэбісцку пільны напамін пра нацыяналізм — пра самы страшны расхістальнік устояў імперыі. «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки великая Русь». Непарушны. Навекі. Вялікая... Што заставалася не гэтакай вялікай рэспубліцы?

Такі абавязковы ахоп рускай моваай неабсяжных абсягаў, дарэчы, згубна адбіўся і на рускай мове. З глыбокага во-

зера не зрабіць акіян, хіба што вялікую мелкаводную лужыну. Прынясце закону не аб мове, а, заўважце, аб мовах, засталося на паперы. Зрухі ў свядомасці людзей ёсць, але яны яшчэ слабыя. Добра, што маладое пакаленне, дзякуючы намаганням Беларускага народнага фронту «Адраджэнне» і сапраўды нацыянальнай інтэлігенцыі хінецца да роднае мовы, да роднае культуры, да першапластоў сваёй гісторыі.

— Аднак часам даводзіцца чуць, што, бачыце, руская мова з практычнага пункту гледжання болей карысная...

— Не думаю, што многія сапраўды гэтак лічаць. Гэта яшчэ ад царскай, савецкай імперыі прыйшло перакананне, што начальнік павінен гаварыць па-руску. У нашыя дні яскравы прыклад таму: «чырвоныя памешчыкі» — старшыні калгасаў дома гавораць часцей за ўсё на «дземянцееўцы» (маецца такі тэрмін у нас у гонар першага Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі), а перад мікрафонам стараюцца гаварыць очань «по-русски», як бацькі партыі — ад райкома да ЦК. Усё ад невуцтва.

— Вас вельмі цяжка перакладаць на іншыя мовы — і гэта яшчэ адзін доказ, што беларуская мова — самастойная, а не дыялект рускай мовы. Ці не было спакусы ў Вас, як у многіх, пісаць «прасцей», каб прасцей перакладалі, ну, хоць бы для большае вядомасці?

— Беларуская мова не саступае перад іншымі славянскімі мовамі ні сваім гістарычным існаваннем, ні багаццем слоўніка, ні мілагучнасцю. Пішу я ў сілу сваіх здольнасцей так, як успрымаю свет,— калі пераходзіць на высокі тон. Ну а пісаць прасцей, каб лягчэй перакладалі, жадання не было. Гэта б азначала, што я не веру ні сабе, ні тым бліскучым (усім ім дзякуй!) перакладчыкам, што перакладалі мяне.

— А для каго пішаце Вы? Ці ведаеце Вы свайго чытача?

— Не, вядома, не ведаю. Іншы раз складваецца ўражанне, што пасылаеш поклічныя сігналы ў невядомыя сусветы. Ды я гатовы пісаць і для аднаго *беларускага* чытача. Пагоня па масавага чытача, з аднаго боку, прывідная, з другога — смешная.

— Ці не здаецца Вам, што адміністрацыйнае ўкараненне беларускае мовы можа выклікаць адваротную рэакцыю, супраціўленне?

— Бальшавіцкае мышленне, яно унікальнае. Зачыняць нацыянальныя школы, перасяляць цэлыя народы можна, ні ў кога не пытаючыся, а вяртаць гораду ці краіне іхнія гістарычныя найменні, нацыі — родную мову — справа непадумна цяжкая. Пачынаюць крычаць пра волю народа, пра ўціск інтарэсаў насельніцтва, пра матэрыяльныя страты. Калі нямому вяртаюць мову, ці патрэбнае славаслоўе?

Тое, што ўкралі ў народа царскія і бальшавіцкія самадзяржаўнікі, надышоў час вярнуць. Гэта натуральна і з чалавечага, і з юрыдычнага пункту гледжання. Самое імя краіны Беларусь робіць зразумелым, што дзяржаўнай мовай павінна быць родная, беларуская! «Северо-Западным краем» мы ўжо называліся.

— Здаецца, у 20-х гадах у Беларусі на роўных існавалі школы на чатырох мовах: беларускія, рускія, польскія, яўрэйскія. Ці магчыма гэта сёння? Як глядзіце Вы, напрыклад, на стварэнне літоўскіх школ у Беларусі?

— Я за тое, каб былі школы на рускай, польскай, літоўскай, яўрэйскай, татарскай мовах. Але, на жаль, у нас з цяжкай, а не з лёгкай рукі савецкага рэжыму, толькі рускамоўныя школы.

— Ці здольная зразумець, як Вы лічыце, руская інтэлігенцыя боль інтэлігенцыі Беларусі?

— Любая інтэлігенцыя разумее боль інтэлігенцыі іншае нацыі. Руская — асабліва. Думаю, што вераць у адраджэнне беларускай мовы Булат Акуджава і Андрэй Вазнясенскі, Юрый Каракін ды Ільля Фанякоў, Якаў Хелемскі і Канстанцін Ваншэнкін. Пералік атрымаецца, на шчасце, такі, які выкліча павагу.

— Ведаем, дзед у Вас латыш. Ці адчуваеце Вы крэўную сувязь з Латвіяй?

— Мой дзед па матчынай лініі — рыжанін Андрэй Галвіньш, механік па млынах. Усё ўмеў. Ведаў пяць моў. Балтыю, асабліва Латвію, люблю. Мне яе заўсёды не стае.

Там шмат сяброў. Стараюся перакладаць латышскіх паэтаў. Мову ведаю слаба, але яна гучыць ува мне, як рэха.

— *Вашая малая радзіма — гарадскі пасёлак Ушачы на Віцебшчыне. Ці часта бываеце там?*

— Пры любой магчымасці імкнуся пабыць у Вушачы. І гэтакае ахоплівае дома пачуццё, што нікуды адтуль не выязджаў. Гэта мама мая — Акуліна Андрэеўна, дала мне жыццё, падарыла мову, пакінула ў спадчыну Вушачу. Дзякуй ёй! Хоць землякі мае вершаў не чытаюць, аднак, не ведаючы гэтага, яны дапамагаюць мне пісаць вершы.

Існасць

Да абрысаў беларускае душы

Існасць, менталітэт, душа народа. Паняцці, адцягненыя сваім сэнсам высока і далёка, як зоркі ў нябёсах, і доле, і пад рукою, як апалы яблык, што ў сузор'і да сябе ж падобных на яблыні паўтараў асязальныя зоры.

Душа сама па сабе — касмічная цыганка, вандроўніца, яна вечная, яна — нязменная. Яна селіцца, тайбуецца ў целе людскім часова, так бы мовіць, кватаранткаю. Але і кватарант пераймае нешта ад гаспадара, вандроўнік ад мясціны перадыху, цыганка ад тых, каму яна варожыць.

Душа народа, нацыі гэтаксама, як і душа кожнае паасобіны, звыкае да месцейша свайго, кіруючы думкамі і подумкамі народа, сама робіцца ў нечым падобнаю да яго, у нейкае ступені паддаецца наваколлю, асяродку, калі хочаце, нават паветру. Падпадае пад уплыў.

Біяграфічныя звесткі душы народнае ў казках і ў песнях, у прыказках і прымаўках, у абрадах, у календары народным, у захаваным паганстве, дакладней, у жывучых рэштках ягоных. І чым болей захавалася ў побыце і ў поглядзе на свет паганства, тым болей першародная душа народа, тым болей бліжэйшая яна да першакрыніц міфатворства.

Душа — валадарка над чалавекам. І чалавек, ведаючы гэта, спрабуе ўсё ж слаба пярэчыць ёй, нечым неяк стрымаць душу, бо нездарма кажацца: «Дай душы волю — завядзе ў няволю». І разам з тым: «Мая душка — не перабірушка», «Душа меру ведае». Пра лядашчага чалавека, у якім ледзь ліпіць душа ў целе, нязлосна пакепліваюць: «Толькі дух ды пятух». Бо дух, дыхаць, тхнуць, тхло, натхненне, задуха, задушыць, душа — словы аднаго кораня.

Беларус імкнуўся адухувіць наваколле нерукатворнае і рукатворнае, прыпадобіць нават побытавасць да сябе. У сваёй карміцельцы печы бачыць ён і чалеснік (сваё чало), і паднябенне (тут і паднебнае, паднябеснае ўяўленне, і паднябенне ў роце). У хаты таксама свой лоб — залобак (пазней ён аеўрапеіўся на франтон).

Душа мае часовую апратку. У беларуса, у прыватнасці, як носьбіта душы, апратка свая. Яна яшчэ з часін Бібліі — лён ды кужаль. (І, як выявіла чарнобыльская катастрофа, лён найлепей бароніць ад радыяцыі, бо з даўніны ад празмернае ласкі космасу, ад прамянёў ягоных засланяў.) І невыпадкова на льняной кашулі расцвіў васілёк — сіняя зорка, сястра нябесных зорак. Беларус душой праз вякі адчувае сваю еднасць з космасам.

Адна з легендаў — адкуль пайшлі беларусы — па-свойму перагукваецца з Бібліяй, усё ж натурай сваёй паганская. Я дазволіў сабе вольнасць крыху падрыфмаваць, падрытмізаваць легенду.

Калісьці, яшчэ на пачатку свету, нічога нідзе
не было і следу. Панавала жуда.
Усюды стаяла мёртвая вада.
А пасярод вады тырчэў нібыта камень ні шэры
і ні руды.
Разыграўся неяк пярун угары, і пасыпаліся
ў камень стрэлы буйносці ягонае.
Ад стрэлаў выскачыла яскаркі тры: белая,
жоўтая і чырвоная.
Упалі яскаркі на ваду, і скаламуцілася вада
ва ўсім абшары, і свет, здавалася,
на бяду памуціўся, што тыя хмары.
А як усё высветлілася, дык і адзначылася пасля —
дзе вада, дзе зямля.
А яшчэ на нейкім часе ўсё ўляглося, і жыццё
ўсякае засмяялася і заплакала —
і ў вадзе, і на зямлі завялося.
І лясы, і травы, і звяры, і рыбы,
і пасля і чалавек завёўся няхібы:
ці ён прыйшоў адкуль, ці вырас тут.
Не адказвае цуд.
Па нейкім часе гэты жыхар, на выдумкі падкі,
стаў заводзіць людскія парадкі.
Ці доўга ён гэтак жыў, а ці мала,
але ў ягонай сялібе ўсяго хапала.
Пушчу жонак меў і дзяцей цэлы гай.
А было яму прозвішча Бай.
А як прыйшла па яго з іржавай касой на плячы ягомасць,
ён склікаў усіх сыноў уначы і ўсю сваю
падзяліў маёмасць.
Толькі сына аднаго забыўся, можа, ад хвалявання,

сын з бацькавымі любімымі сабакамі быў
на паляванні.
Стаўры і Гаўры сабакі зваліся, як трэба
ўзвіваліся пад нябесную столь.
Прозвішча гэтаму сыну было Белаполь.
Калі Белаполь з палявання вярнуўся, яму
і кажуць браты:
— Бацька ўсю нам маёмасць сваю падзяліў,
пакуль за ветрам у полі ганяўся ты.
Вось так.
А табе адказаў ён сваіх сабак.
З цябе і таго даволі. Ды бацька яшчэ казаў,
каб ты іх пусціў па волі:
аднаго — у правы бок, другога — у левы.
Колькі яны за дзень аббягуць валок, гэта й будзе
твая зямля, і на ёй і цені,
і дрэвы, і птушыныя спевы.
Не чакаў Белаполь, пакуль распагоднее,
пакуль браты не ўлюцелі, дзвюх птушак злавіў,
што прыляцелі,— адну з паўднёвага мора,
другую з заходняга.
Пусціў адну птушку на поўдзень, стоячы ўжо
не ў сваім двары, і кажа сабаку:
— Бяры!
Пусціў другую на захад і, у сэрцы глушачы грай,
кажа другому сабаку:
— Хапай!
Як паляцелі птушкі, вырваўшыся з няволі, з тугі,
адна ў адзін бок, другая ў другі...
Як сабакі ўляглі за птушкамі,
ажно зямля закурылася, ажно загушкалася...
Як пайшлі тыя сабакі, дык, небаракі, дасюль
не вярнуліся,
а па іх слядах дзве рэчкі,
спяваючы, стогнучы, крэкчучы,
працягнуліся.
У адзін бок, сведкай Бог, прайшла Дзвіна,
светлая да дна,
а ў другі бок радасна пацёк сам Дняпро,
сцюдзёнае нутро.
Вось у гэтых абшарах,
дзе начуюць маланкі ў хмарах,
Белаполь і пачаў сяліцца каля вады,
капаць крыніцы, заводзіць свае лады...

У гэтага Белаполя ад розных жонак, бо тады
дазвалялі законы,
і развяліся розныя плямёны.
Маладзіцы,
са стога ўцёкшы, папраўляць спадніцы,
мужчыны, адным духам
асушыўшы коўш медавухі, выціраюць вусы.
Плямёны гэтыя маюць прозвішча Беларусы.
Яны і да гэтага часу там ходзяць,
зямельку скародзяць ды сеюць жыта.
Жывуць і ўлежна, і ўежна, і самавіта!

У легендзе пазначаны і каардынаты памкнення беларускае душы — да паўднёвага і заходняга мораў, абазначаны абсяг бытавання крывічоў.

У іншых легендах і паданнях Бай завецца Боем. Зноў жа ягоныя любімыя сабакі ўпамінаюцца — Стаўры і Гаўры. На Віцебшчыне перад Сёмухай спраўлялі стаўраўскія даты. У паданні пра Боя апавядаецца, як людзі збіраліся на тое месца, дзе Бой закапаў калісьці любімых сабак, якія скончылі сваё жыццё ад старасці, бо Бой назначыў памінальныя дні. Да позняе начы трывала баляванне. Рэшткі яды і косці кідалі ў агонь, паўтараючы імёны сабак Стаўры і Гаўры, і клікалі іхнія сцені з тога свету...

— Стаўры, Гаўры, гам, прыхадзіце к нам!

Беларуская душа адчувае сваю лучнасць з небам. Па-паганску, з паганскіх часін. Таму і бусел — перунова служка — самы любімы птах. Любімы спаконна, не эмблемна.

Хто ў нас не ведае легенду, як Бог даверыў чалавеку гаршчэчак з гадзюкамі, жабамі, з розным плюгаўствам аднесці і ўкінуць у мора. Папярэдзіў не развязваць і не глядзець. Як заўсёды жонка перахітрыла мужыка, і праз яе цікаўнасць усё гадства распоўзлася па зямлі. Легенда тлумачыць далей:

«Але ось прыходзіць Бог і кажа тым людзям:

— Вы выпусцілі гадаў, вы і збірайце іх.

І абярнуў Бог тых людзей у буськоў. Ходзяць з тае пары па балоце босыя, з чырвонымі нагамі, у белых сарочках і чорных світах буські ды і збіраюць усякую нечысь. Яны і стараюцца жыць бліжа к сваім братам — людзям, што іх, як братоў, людзі не будуць біць. От адкуль узяліся буслы».

Успрыняцце бусла як брата. Бо ў хату, на страсе якое пасяліўся бацян, ніколі не ўдарыць пярун. А калі разбурыць буслова гняздо, ён можа, пакрыўджаны, прынесці ў дзюбе

галавешку і падпаліць страху. Звычайна стрэхі былі саламяныя.

Яшчэ ў калысцы маломy Беларусянятку (як любіла называць і пісаць слова з вялікае літары паэтка-змагарка Ларыса Геніюш) баяць (згадайце Бая, ад якога пайшоў наш род) пра святога птаха:

Жыў-быў буцян
На шырокіх лугах,
На высокіх нагах,
Ставіў пунькі-прыпунькі,
Накошваў сена-сянца.
Будзем пачынаць зноўку з канца?

Вырасце малое і ў позняй бяседзе пачуе такую беларускую, такую крывіцкую песню, што сам у душу бусел заляціць:

І дождж ідзець,
І снег падзець
На каміну хату.
— Ідзі, кумок,
Касі мяту,
Накрый куме хату.
Ідзі, кумок,
Касі сена,
Накрый куме сені...

Дагэтуль душа мая хмялее ад мяты і млее ад сена з бяседнае ўшацкае песні, бо спявала яе ўпершыню мама...

І ў бусла, і ў Сцяга нашага, і на кашулі-вышыванцы любімыя колеры беларускае душы — белы і чырвоны. Чысціня і рашучасць да апошняе кроплі крыві адстойваць сваю волю, сваю незалежнасць, сваю роўнасць у людстве і ў космасе. Беленыя палотны, чыстыя снягі і чырвань гронак і агню, паўнамоцнага гарачага пасланца неба на зямлі, на зямлі беларускай.

А на просьбу парадзіхі з хрэсьбіннае песні муж, які чакае аратага і касца сабе на падмогу, адказвае так не з-за грубасці.

— Ой, пазавіце Іванечку з току,
Хай прынясець ён вішнёвага соку.
— Калі сыночак, за морам здабуду,
Калі дачушка, дык так абыдзецца...

Мужчын, не чакаючы, калі нарастуць, нішчылі войны. І на Беларусі асабліва, бо ў свае мулкія абдоймы хацелі беларусаў узяць і з Усходу, і з Захаду.

Клопат за беларускай душой, за чалавекам-працаўніком ідзе з калыскі да дамавіны. Смаленскія беларусы казалі: «Свадзьба слаўна песнямі, хаўтуры — вытніцамі».

А мой татулечка... хто нас паіць-карміць будзець?
Ды кароўкі мычаць, ды авечкі бляюць,
чаму не накорміш, чаму не напоіш?

Мая ж ты матулечка! Ды мы ўжо з табою
апошні разік бачымся, ды прыйдзі ж к нам
хоць разочак у госці, ды раскажы ж нам,
як у вас тамацькі жывуць, ды навучы ж нас,
як тут жыць, а не прыйдзеш, хоць сасніся нам.

Гэта не вытніца, гэта клопат галосіць па бацьку, па матцы. Гэта галашэнне па родных. Дый па няродных галашэнне тое ж:

Я думаў, што пойдзеш з намі араці,
а ты, бачу, ох як падхарашыўся ды вылізаўся,
нянача на вяселле.
От які гультай, не ідзе рабіці, а расцягнуўся на лаве;
можа, табакі занюхаць хочаш?
Хутка я да цябе пайду.

Гэта суровае галашэнне мужчыны. Зноў жа клопат галосіць.

Ва ўсё, што ні робіць, беларус укладвае сваю душу. З гліны лепіць і гаршчок, і пеўніка, з лазы пляце і кошык, і плот, з ігрушыны выразае і лыжку, і вераценца, з лясіны гне і абруч, і полаз, з воўны валіць і магерку, і валёнкі, з жалеза куе і нарог, і падкову.

Толькі беларускай душы родныя ўзоры ткуць кросны. Ліштвы на вокнах зразумелыя душы беларускай.

Нават дровы на зіму складаюцца па-беларуску, адметна.

Беларуская душа відушчая. Бачыць яна, што жаўранак прылятае на праталіну, шпак на прагаліну, жораў з цяплом, ластаўка з лістом. Ведае: адзін з'еш і вала — адна хвала. За колькі стагоддзяў да сённяшніх прэзідыумаў, парламентаў ведала: дзе многа на куце сядзіць, там мусіць мыш галодна быць.

Бадай жа беларуская душа будзе здаровай і вясёлай. Душа няўлоўная і нечаканая, душа бунтоўная і рахманая. Пачаткова ж слова «бадай» гучала як Бог дай. На Ушаччыне захавалася яшчэ форма багдай. «А багдай ты быў здароў!»

Дай жа Божа! Бог дай!

Смяяўся, язык прыкусіўшы...

Усеімперская катоўня дужа не перабірала, не выбірала — давіла ўсіх, хто трапляў у яе. Цяжка і несумленна судзіць тых, хто зламаўся. Ёсць старадаўні спосаб, які прымяняюць каты. Гэта нейкім чынам самаабслуга. Зэкі сочаць за зэкамі, даносяць адзін на аднаго. Даслужваюцца да начальнікаў кандзеяў лагерныя капо, «кумы». Тыя, хто выжыў за кошт сваіх жа братоў, атрымаўшы волю пасля смерці Сталіна, яшчэ старанней за непасаджаных, дзівам ацалелых славяць партыю, усё, што звязана з імем Леніна і ягоных сатрапнікаў. Потым атрымліваюць дазвол ад гаспадароў з масава-масонскай арганізацыі называць сябе ахвярамі і крытыкаваць лагернае начальства, сабепадобных сексотаў, адчуваючы хутчэй скурай, чым душой (яе няма, яе даўно прадалі), трапятанне перад сістэмай, якая задумана на доўгія гады. Калі б такія ахвяры паведалі ўсё без утойвання, ім бы верылі. Бо яны ахвяры, яны пакутнікі. Ужо толькі трапіць за калючы дрот, пад крысо сібірскіх сураveяў — гэта страх і найвысокая кара. Але, відаць, страх вышэй за чалавека, якога ўжо зламалі.

Хапіла, аднак, мужнасці протаіерэю Гаўрылу Туманаву ў накідах свайго жыццяпісу, надрукаваных у 1-м нумары «Полымя» за 1994 год, прызнацца: «Пры садзеянні ўпаўнаважанага па справах царквы я быў прыцягнуты да супрацоўніцтва з органамі дзяржаўнай бяспекі. З гэтай новай работай я спраўляўся здавальняюча. Але ўзнікалі і цяжкасці...» Ад гэтага вобраз пакутніка рэжыму не прынізіўся. Наадварот. Д'ябальская сіла камуністычнай практыкі яшчэ болей падкрэслена. Вядома, высокія іерархі царквы не прызналіся дый не прызнаюцца. Можа, толькі перад самім Госпадам насмеляцца.

Невыпадкова дзівіўся Васіль Быкаў. У адным выступленні ён сказаў, наўмысна гіпербалізуючы, што кожны другі ў Саюзе пісьменнікаў супрацоўнічаў з органамі. І думаў, што будуць выклікаць на дуэль, зацягаюць па судах. Цішыня. Ці нацыянальная лянота і прынцып, які гумарысты

прыпісвалі Броўку: «За што нас, беларусаў, любяць, цэняць і паважаюць? За тое, што мы нідзе ніколі нікому нічога, мы ніколі «супраць», мы заўсёды «за»; ці па Бібліі: хай той кіне камень...»

Не выступаю ў ролі суддзі. Бо змалку памятаю: не будзь ні войтам, ні сватам — не будзеш чалавекам праклятым. І права такога не маю — павучаць ці папракаць. Проста прыгадаў некаторых па кантрасту з дарагім мне чалавекам і паэтам Міколам Хведаровічам. Ён тлумачыў, як выжыў. Перад пасадкай якраз прачытаў «Прыгоды бравага салдата Швейка». І працаваў пад любімага героя. Так і ўратаваўся. Ды не трэба думаць, што Хведаровіч толькі капіраваў Швейка. Па сваёй прыродзе ён быў чалавекам іранічным, з чыста беларускім адчуваннем і разуменнем гумару, чалавекам вострым на язык, дасціпным і ў меру хітраватым. Пра такіх у нас гаварылі — пратарэка.

Ужо, можна сказаць, у пекла спускаючыся, жартаваў са смерцю. Калі Хведаровічу сказалі напісаць саўдзельнікаў антысавецкай арганізацыі, за ўдзел у якой забралі паэта, ён пералічыў кіраўнікоў кампартыі Грузіі на чале з Лаўрэнціем Берыем. Бо была паездка групы беларускіх пісьменнікаў у Грузію. Група складалася з трох чалавек — магічная ў гады бальшавізму тройка. Віталь Вольскі-Зэйдаль, пільны памежнік, чэкіст са званнем, Эдуард Самуйлёнак, якому колькідзённага матэрыялу хапіла на раман, што ўпёрлі ў хрэстаматыі, і перакладчык Шата Руставелі Мікола Хведаровіч. І гадоў праз пяць, на незлічоным этапе — успамінаў потым смелы жартаўнік — выклікалі яго, каб сурова пагаварыць, бо нарэшце нехта прачытаў паказанні, занесеныя ў пратакол. Жарт мог каштаваць жыцця.

І ў сваёй паўночнай нізцы вершаў Мікола Хведаровіч ухітрыўся сказаць шмат і пра самае страшнае. Гэта тады, калі нельга было. Бо аднойчы выклікалі выпушчаных на абмежаваную волю вязняў і сказалі, каб трымалі язык за зубамі, бо адрас сталага месцажыхарства можа быць ранейшы. І царская, і савецкая імперыі мелі прастору, куды можна было выслаць усіх вальнадумцаў з паловы зямнога абшару. Ды паэт пісаў:

> Сотню пар пасталоў знасіўшы,
> На ухабах жыццёвых дарог
> Я смяяўся, язык прыкусіўшы.

Але слаба прыкусваў сабе язык. Да слова, дужа ж шумна рэагавала застолле ў Вільнюсе, калі Мікола Хведаровіч на-

помніў, што Вільня і беларуская старажытная сталіца. Ледзь без носа не застаўся беларускі паэт. Літоўскі брат па пяру звычаем, які быў вядомы яшчэ з паганскіх часін, хацеў прымусіць замаўчаць паплечніка па сяброўскай вячэры.

І зноў жа ў Вільнюсе не на паўгубы смяяўся Мікола Хведаровіч, расказваючы пра свой Капыль, пра паслярэвалюцыю, пра літаратурнае жыццё Менска 30-х гадоў. Мы ўтрох, Мікола Хведаровіч, Уладзіслаў Нядзведскі і я, так актыўна «seклі вінаградную лазу», што напрыканцы бяседы панеслі здарожанага Міколу Хведаровіча ў ягоны нумар гатэля. Раніцой наш старэйшы сябра не з вячэрняй весялосцю казаў, як прачнуўся ён, зірнуў на столь, на сцены і разгубіўся. Дзе гэта ён? Калі на чарговым этапе, дык занадта ж шыкоўная камера... Страх раўніва сачыў за вясёлай натурай. Напамінаў пра сябе.

Мікола Хведаровіч не кінуўся навыперадкі з маладымі, бядой не скубленымі пеўнікамі апяваць новабудоўлі з іх парторгамі і кранаўшчыцамі, бо на самай галоўнай будоўлі светлага будучага адбарабаніў каля дваццаці гадоў. Ён напісаў, як гнаў плыты па Енісею, як «на злосці сабачай» ляцеў па ледзяной магільні. Думаю, што аднагодкаў, якія мевыслужылі сабе на волі, хоць і не ланцугу, лаўрэацкія медалі з вусатым профілем, утульныя пасады і агародзістыя дачы, праймала холадам ад хведаровічаўскіх вершаў. Прыгамсі, мусіла праняць. Гэта толькі на першы позірк Галоўліта верш быў пра бушлат. Гэта пра сябе, пра аднапакутнікаў, пра паэта-выгнанца наогул. Футэркі і макентошы — тыя, з кім пачынаў паэт,— сталі на дыбачкі і са стала рэжыму ўхапілі кусанікі і крошкі, выйшаўшы ў адказнапаснікі, акадэмікі, віцэ-прэзідэнты акадэмій.

> Пасцеллю быў ён у палатках,
> Абаграваў марознай ноччу.
> І хоць цяпер на латцы латка,
> Шаную свой бушлат рабочы.
>
> Сярод футэркаў, макентошаў
> Няма яму надзейнай пары.
> Яго і колер нехарошы —
> Ён сярод іх, як воўк паджары.
>
> Сыноў, нявестак поўна хата,
> І ўсе ганяюцца за модай.
> Няма сяброў майму бушлату,
> А мне яго, як друга, шкода.

Бывала, вёў гульню там, дзе трэба было прыніжацца, крывіць душой. Захацеў адзін, каб Хведаровіч сказаў слова

пра быццам таксама рэпрэсіраванага (які ў вайну працаваў у ваеннай камендатуры ў Маскве, у Заходні Берлін ездзіў нібыта як спецыяліст па кнігах). І Мікола Хведаровіч болей казаў пра «Маладняк», пра Менск нэпманаўскі, а мне ў перапынку перад запісам кінуў два словы: «Страшны чалавек...»

Нялёгка апавядалася чалавеку з гумарам, кепліваму субяседніку і пра такое. Жонка ягоная ляжала ў бальніцы. І раптам з рукамі, растапыранымі ад гасцінцаў і кветак, у палату ўкаціліся жонкі жывых класікаў, стырнавых роднай літаратуры. Хведаровічыха ледзь стрымала слёзы расчулення. Аж стырнавіхі і не заўважылі яе. Яны неслі дары ад літаратуры жонцы дырэктара выдавецтва, галоўнага героя літаратурных анекдотаў. А Сара Майсееўна паехала да мужа ў выгнанне, была са сваім Міколам да вызвалення.

Страх ці, хутчэй, руплівая абачлівасць жылі ў паэце. Як другая натура, прыдбаная прымусова. Рэдагаваў я зборнічак Міколы Хведаровіча па серыі «Бібліятэка беларускай паэзіі». Нармальны верш пра рачулку. Але слупкі тры былі пра тое, як вырасце электрастанцыя, як будзе даваць яна святло ледзь не пры камунізме. Ну, вядома, зняў я гэтую лірыку, прызначаную на закусь Галоўліту. Прыносіць паэт карэктуру, аднавіўшы ўсе слупкі. Кажу, што пераверстка, што кніжка затрымаецца, аўтар стаіць на сваім, толькі паўтарае: «Грышка, не лезь у бутэльку».

А, дарэчы, за бутэлькай сядзець з Міколам Хведаровічам было і прыемна, і цікава. Любіў узяць чарку, любіў пачаставаць. З паездкі ў Венгрыю прывёз параду, што «Бікавер» («Бычыную кроў») трэба піць пад сакавітае мяса. Лірыкі па натуры, багата гэтае «крыві» пусцілі мы з дзядзькам Міколам. Ездзіў у Венгрыю Мікола Хведаровіч як перакладчык Шандара Пецёфі.

А чалавекам Мікола Хведаровіч быў добрым. Як і Станіслаў Шушкевіч, помніў сяброў сваіх, што сталі ахвярамі ідэі, якую яны шчыра ўслаўлялі. Няхай сабе, як градусы ў «Бікаверы», гуляла фантазія ва ўспамінах, але яны пісаліся ад душы. Хадзіў нават жарт, што ў Міколы Хведаровіча як не на ўсіх вядомых жывых маюцца ўспаміны і толькі свайго часу чакаюць. Пісаў і я паэту:

Пад класікаў падкласці б міны —
І ўвесь апошні клопат з рук.
Даўно гатовыя ўспаміны
Я ў той бы дзень аддаў у друк.

Калі выйшаў «Віцязь у тыгравай шкуры» ў перакладзе Алеся Звонака і Міколы Хведаровіча, мы, тады маладыя і, калі бывала за што, вясёлыя, крыху іначылі Крылова: «Чему обрадовался сдуру, знай, Коля, всю испортил шкуру».

Брат Хведаровіча — Нічыпар Чарнушэвіч (Хведаровіч — псеўданім) у процівагу рухаваму, дасціпнаму, непаседліваму Міколу задумліва-рахманы, неяк казаў, нібыта з пахвалой, нібыта з зайздрасцю: «Мікола спрытны, ён з-пад сучкі яйцы ўкрадзе». А сябра жарту, Мікола Хведаровіч, крыху скасіўшы і адвесіўшы губу, сам стоячы перад апошнім парогам, спачуваў: «Як уявіць Броўка, што ён бронзавы будзе стаяць на холадзе, дык з галавой пад коўдру лезе».

Сябе Мікола Хведаровіч, накалеўшыся на сібірскіх маразах, грэў жартам. Каб забыцца.

І свае кузлакаватыя ўспаміны хачу закончыць вершам у гонар і памяць іранічна-лірычнага паэта.

Адной да скону верыў ісціне —
Не паддавацца злой бядзе.
І не пятляў кружнымі выйсцямі,
А кій дадому прывядзе.

Рукамі шчырасць жару выверыў,
Пачуў глухую скаргу дрэў
І верш,
Што з ім асіп на сіверы,
За пазухай, як пеўня, грэў.

Не затрымаліся гадоў плыты,
І засталіся там, дзе скруха ные,
У саркафагах вечнай мерзлаты
Яго сябры, навечна маладыя.

Верш паляцеў шляхамі выраяў,
Вярнуўшыся пад родны дах.
Хоць посах свой
Вандроўнік выраніў,
Вясёла здарожаны,
Чытае памяць па складах:
Мі-ко-ла Хве-да-ро-віч.

Розныя слёзы

Ва універсітэце была ваенная кафедра. Філолагі, вядома, вывучалі артылерыю. Хоць у бальшыны, відаць, па тэорыі імавернасці, засталіся ў памяці толькі дзве скрынкі. У адной белыя шары, у другой — чорныя. Яшчэ падабаліся нам каманды «Цэль бачу», «Дым. Запісаць!». Загадчык кафедры быў тыповы генерал. Герой за масавае фарсіраванне Дняпра. Спіскавы герой, калектыўны. Гэта ён пайшоў да прарэктара Павецьева з прапановай выключыць студэнта Барадуліна з універсітэта і здаць служыць у войска. Прарэктар запярэчыў генералу, што ён жа, студэнт гэны, філолаг, вершы піша. Якраз выйшаў першы зборнік універсітэцкіх паэтаў «Узлёт». Прарэктар вазьмі дый зачытай генералу колькі радкоў. Ад крыўды і абразы генерал заплакаў: «Я вам о деле говорю, а Вы мне какие-то стишки тычите...»

Але быў на кафедры палкоўнік Усціновіч. Ён яўна любіў філолагаў. У непраграмных гутарках называў паэтаў і празаікаў, пра якіх на асноўных філалагічных кафедрах маўчалі. У прыватнасці, паўтараў часта палкоўнік, калі «плавалі» мы ў тэорыі і саматужнай вайсковай практыцы: «Раніца рыкае». І неяк цяплеў вачыма. Ваеншчына не выбіла з яго беларуса, які чытаў «нацдэмаў».

Пасля ўбачыў я аўтара зборніка «Раніца рыкае». Гэта быў па-беларуску інтэлігентны, шляхетны чалавек. Зажураны вачыма і душой, паэт болей нагадваў сельскага настаўніка, ціхагалосага, разважлівага, добрага.

По традыцыі пасля пісьменніцкіх з'ездаў урад і партыя (хоць гэта было адно цэлае) давалі банкет. А ля фуршэт. Сталы стаялі літарай П (пісьменнікі ж — спадручныя партыі). За перакладзінай літары П сядзела цэкоўскае начальства, сакратары Саюза пісьменнікаў, класікі жывыя. Хоць, калі перафразоўваць «агітатара і галавара» Маякоўскага, мы казалі «сакратары», а падразумявалі «класікі». Бо сакратары ў ЦК, сакратары ў Саюзе пісьменнікаў. Усё ў сістэме. Па канцах літары П стаялі ўсе астатнія члены, маладыя і тыя, што хацелі быць далей ад «бацькоўскіх» вачэй.

Язэп Пушча стаяў у самым канцы стала. Сумны, разгублены, як не ў сябе дома. І тады мы з Уладзіславам Нядзведскім, ужо трохі назбіраныя, падышлі да аднаго з пачынальнікаў беларускае савецкае паэзіі і паднялі тост за здароўе яго, наўмысна гучна, каб хоць суседзі пачулі. І Язэп Пушча разгубіўся. І заплакаў. Толькі не так, як генерал з ваеннае кафедры універсітэта, адкуль выключылі «нацдэма».

Розныя людзі. Розныя слёзы.

А ведаеце...

Гэты выраз ён паўтараў перад тым, як нешта расказаць. «А ведаеце...» — пачынаў Станіслаў Пятровіч Шушкевіч, адзін з тых рэдкіх, дакладней, прарэджаных савецкім сітам, хто вярнуўся з завейных этапаў у родную Беларусь.

І расказваў дзядзька Стах.

Як бацька ў часы нэпа купляў хату ў Менску. За трыццаць папяровых савецкіх рублёў. І гэтакі высокі быў курс чырвонца, як тады казалі, што за трыццаць рублёў савецкіх аддаў трыццаць пяць залатых, мікалаеўскіх.

Як прэміравалі цяляткам яго, актывіста, за падпіску на газеты.

Як сядзеў у менскай «амерыканцы» па цяперашняй вуліцы Урыцкага, дзе нельга было ні сесці, ні легчы, а лямпачка Ільіча гарэла з класавай злосцю. Выйшаў, правёў па галаве рукою — валасы ўсе і апалі, як ігліца з сухое сасны. І да канца дзён хадзіў лысы. Не пад Катоўскага галіўся, як заўзятыя рэвалюцыянеры.

Як на допыце следчы, калі ахвяра супраціўлялася, выцяў цяжкім прэс-пап'е па пальцах. Да крыві разбіў. Тады ён, падсудны Станіслаў Шушкевіч, махнуў скрываўленай рукой наўзмах. На пратакол палілася кроў. Нарабіў клопату кату. Трэба было новы, чысты ад крыві пратакол рабіць. Прыйшоў урач Якаў Нейфах і ўгаворваў падпісаць усё, каб лепей было. Потым лагоднейшы і ўважлівы Якаў Уладзіміравіч узначальваў паліклініку пры Саюзе пісьменнікаў.

Як гналі іх па этапе. Абначавалі ў нейкае стадоле. Раніцай падняўся адзін з этапнікаў, які да арышту спрабаваў рыфмаваць, і абвясціў, што ён будзе за галоўнага. І па зверству быў куды таленавіцейшы за прафесіянальных чэкістаў.

Як перад чарговай высылкай (былі часова дазволілі вярнуцца ў Беларусь) на вакзале сустрэў сябра па даваенным Менску. Пацалаваліся, абняліся. Канваіры толькі прасіпелі: «Ишь, сука, с польским полковником обнимается. Не зря, выходит, добавили срок...» А палкоўнік гэты, як беларус з

прозвішчам на -іч, быў залічаны ў армію імя Касцюшкі. Пасля вайны, ужо ў чыне ўказаным, прыехаў у Мінск і пачаў патрабаваць, каб яго пакінулі тут, на радзіме. У адпаведным аддзеле яму параілі падумаць. Калі ён, не перадумаўшы, прыйшоў зноў, з яго здзерлі пагоны і кінулі ў турму. У турме, вядома, прыйшла яснасць, што лепей быць палкоўнікам Войска Польскага, чымся савецкім зэкам. На вакзале сябры і сустрэліся, едучы ў розныя бакі. Адзін у Варшаву, другі туды, дзе «бегут, спотыкаясь, олени».

Як ужо на пасяленні было пад ягоным кіраўніцтвам нейкае рачное судна. Прывезлі бульбу, пачыналіся замаразкі. І аддаў загад Шушкевіч раздаць бульбу зняволеным. Неўзабаве прыехаў інспектар. Таксама з ссыльных, таксама пісьменнік. Склаў пратакол на самаўпраўства. «Братачка, непарадак». Тады Шушкевіч звярнуўся да начальства вышэйшага. І атрымаў падтрымку. Выклікаў кадравы начальнік інспектара-правершчыка і даў прачуханца: «Ты ж сам з зэкаў. Як жа не паспагадаеш сваім?»

Як маладыя літаратары ездзілі выступаць, здаецца, на Магілёўшчыну. Кіраўніком групы быў Іларый Барашка. Грошы таксама былі ў кіраўніка, агульныя, камандзіровачныя. Хлопцы прапіліся. А Барашка грошы не дае. Тады бастрэслі апошнія капейкі, напаілі Барашку. Павялі на базар, дзе быў фатаграфічны атракцыён, так бы мовіць. Намаляваны на фанеры голы казак. Хто галаву ўсоўваў у проразь, атрымліваўся на фотаздымку голым п'яным казаком. Сфатаграфавалі гэтакім чынам Барашку і заказалі багата фотакартак. І потым у рыфму патрабавалі за кожнага голага Барашку — пляшку.

Як яго слухалі на выступленнях, асабліва дзеці.

Як ён шукаў сляды свайго сябра Змітрака Астапенкі.

Як знайшоў у падшыўках яшчэ адзін паклёп на пісьменнікаў Алеся Кучара.

Ад сябе хачу сказаць: як шкада, што няўважліва слухаў, не запісваў цікавых успамінаў Станіслава Пятровіча. Жывая гісторыя ўспамінала...

Укоптур

Відаць, аднаму мне з усіх ушацкіх школьнікаў ішло «Полымя». Мама дала мне нейкія грошы, каб выпісаў часопіс. Бо дужа ж прасіў. А на Ушаччыне, як і цяпер, не модна было нешта выпісваць ды чытаць. А ў «Полымі» з працягам друкаваўся раман Піліпа Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах». Што добра запомніў я з рамана, дык гэта польскую песню: «Гуралю, чы ці не жаль отходзіць от строп ойчыстых?» Праўда, калі ў часе майго першага падарожжа ў Польшчу са студэнцкай дэлегацыяй прадэманстраваў сваё веданне, ураженне было ў слухачоў і слухачак (пасля мацаванага віна, лічы, без закусі) не гэтакае, на якое разлічваў. Бо песня была ў пашане ў застоллях, калі ўжо іншае не спявалася, накшталт расійскай «Шумел камыш...» ці цяперашняе нашай «А я лягу-прылягу...».

Тут мушу агаварыцца, каб не было пасля крыўд і крыватолкаў. Не зайздрошчу славе паэтаў-пеюноў, бо справа гэтая не так тонкая, як небяспечная. Кладачка, па якой ідзе паэт-пяюн, дужа ж хісткая, а багна банальнасці ціністая і прадонная. А што тычыцца шлягераў, дык мецъ іх любой культуры трэба як мага болей. Гэтаксама, як і каялітаратурнага асяроддзя. Шлягер прапагандуе мову, асабліва ўдалы. Не зусім для жарту казаў некалі Дзмітро Паўлычка, няўрымслівы ўкраінскі паэт: «Нацыя ў сваёй мове жыве датуль, пакуль на ёй гаворыць хоць адна прасталытка. Няхай хоць на вакзале».

Зразумела, як пачаткоўцу ў Мінску было цікава ўбачыць жывога аўтара рамана. А на нарадзе маладых у Каралішчавічах Піліп Сямёнавіч пасля позневячэрняга абмеркавання твораў нарадаўцаў багаслаўляў у вялікую літаратуру і выпадкова пераблытаў дзверы пакоя з дзверцамі шафы. Ён быў сваім, даступным класікам. Гэта нам імпанавала.

І ў самым пачатку 1960 года нашая чароўная і клапатлівая Таццяна Кузьмінічна з Саюза пісьменнікаў сказала мне, каб пазваніў я Піліпу Пестраку. Ён шукае мяне. І разгублены ды ўзрушаны — званю. Піліп Сямёнавіч першае,

што пытае, ці ведаю я песню пра Ваньку-ключніка. Я проста ў трубку зацягнуў пачатак. Пестрак спыніў мяне і абрадаваў, што бярэ з сабою ў паездку на Гродзеншчыну. Папярэдне сустрэліся ў кавярні-аўтамаце каля студэнцкага інтэрната. У кавярні кідалі жэтончыкі ў так званыя «аўтапаілкі». Пілі, як той бацюшка ў анекдоце, і піва пасля віна.

Паехалі, значыць, у камандзіроўку Пiлiп Пестрак, паэт-франтавік і я, яшчэ цёпленькі выпускнік універсітэта. Першы вечар у Гарадзішчы. Гэта непадалёк ад Завосся, дзе нарадзіўся Адам Міцкевіч. Нарада настаўнікаў. Усё добра і цікава. Піліпу Сямёнавічу было што казаць. Пасля начлег у гатэлі. Гатэль гэты ўяўляў сабой звычайную сялянскую, праўда, некалгаснага часу, хату. Як толькі зайшлі мы, нашага старэйшага адразу ўразіла і замілавала невялічкае люстэрка, якое было ўмуравана ў печку справа над загнетам. Пестракоўская ўсмешка мне заўсёды нагадвала сваёй смачнай цеплынёй ячны блін, які толькі што здымаюць з патэльні. І тут яна была. І яшчэ пестракоўскае «пшсс». Яно, здавалася мне, ішло ад рахманага вожыка. І яно было тут. Ну а пасля вячэра на маленечкай кухні. Пілі, зразумела, «малянкоўскімі» шклянкамі. Апошнюю, налітую ўкоптур, са словамі: «Не дазволю, каб маладых спойвалі», паэт, які быў зняты на фоне Рэйхстага, узяў на сябе, і табурэтка не змагла ўтрымаць паўлітрука, як сам сябе называў часам франтавік.

Спалі ў агульным пакоі і ўдзельнікі настаўніцкай нарады, і госці з Мінска. Калі паэт-франтавік захроп, Пестрак у цёплай блакітнаватага колеру бялізне пачаў час ад часу падыходзіць да яго і падазрона пытацца: «Броўкаў паслугач, усё раскажаш Броўку?» Здарожаны паэт прачынаўся і механічна адказваў: «Але, але, Піліп Сямёнавіч». Далёка за поўнач слухалі настаўнікі другую, неафіцыйную частку літаратурнага вечара, хоць рабілі выгляд, што смачна спяць.

Зварот у Мінск быў яшчэ весялейшы. Грошай засталося мала. Але Пестрак быў упэўнена-аптымістычны — у Баранавічах ён пазычыць пенёндзы ў таварышаў па рэвалюцыйнай барацьбе. І цягнік спыніўся ў Баранавічах. Паэт-франтавік прылёг адпачыць на вакзальную лаўку. Яшчэ заставалася паўбутэлькі. Пестрак пайшоў да рэвалюцыянераў. Вярнуўся, ужо сагрэты і акрылены сустрэчаю. За гэты час у паэта-франтавіка, якога змарыў сон, адцягнулі за вушы шапку і ледзь не ўкралі. А рэштку пітва ўсё-такі ўкралі, па ягоных словах, хоць Піліп Сямёнавіч не верыў: «Брэшаш. Сам выжлукціў...» Як цяпер помню, пазычыў змагар за са-

вецкую ўладу ў Заходняй Беларусі 200 рублёў. У мяне было заданне купіць закуску. Сам Піліп Сямёнавіч купіў дзве бутэлькі і паставіў іх у абедзве кішэні свайго зімовага паліто з каракулевым каўняром. Аб'яўлена пасадка. Пестрак урачыста кіруецца да вагона. Узнікаюць двое выхаваных і ўважлівых і, пад локці ўзяўшы, акі балярына, дапамагаюць паважнаму пасажыру падняцца па выкідной лесвічцы. Пестрак толькі прыгаворвае: «А старых падпольшчыкаў яшчэ ведаюць...» Селі ў купэ. Хутчэй давай я рэзаць тлустую, як райкомаўскія анекдоты, каўбасу, хлеб. Усяго шмат. Пестрак нахінаецца ўзяць з паліто бутэльку. Цоп адну кішэню — нічога няма, цоп другую — і там пуста. Нездарма кажуць: вада не гарэлка — шмат не вып'еш. Таксама і закусь, асабліва загадзя ахвяраваная пад чарку, у рот не лезе. Дакалыхаліся да Стоўбцаў. Амаль паўночы трэба чакаць на станцыі цягнік на Мінск. Палічылі свае апошнія шанцы ды ў буфет. Заказваем па нейкіх сто пяцьдзесят. Афіцыянтка глядзіць па-савецку: слабыя кліенты. А яшчэ нічога закусіць не бяром. Нібыта няўзнак кладзём на стол свой хлеб і парэзаную каўбасу. Цягнемся да чарак. І паэт-франтавік рукавом чапляе крышталёвачку з дарагім змесцівам. Чарачка на цурачкі. І за яе трэба плаціць. А яшчэ, калі афіцыянтцы надумаецца, дык і за ўвесь прыбор, бо камплект. Зачапіўся рукаў, бо ў буфеце не распраналіся з-за марозу. Раненька, калі паэт-франтавік зноў спаў на вакзальнай лаўцы (прывык на службе ў ваенным друку да прывалаў), палічылі мы з Піліпам Сямёнавічам драбязу і белую, як за мутнымі шыбамі новы дзень, і зялёную, як тугу залы чакання, ды хоць разбаўленым півам прагналі крыўду. Адно, што развесяліла старога падпольшчыка — дык гэта маё паведамленне, што паэт-франтавік палкоўнік. Да самага Мінска пышкаў і паўтараў: «Паўкоўнік...»

У Мінску пайшлі да Пестрака на кватэру. З кніжнай шафы былі здабытыя дзве няпоўныя бутэлькі. Адна чамусьці з воцатам. Пасля гаспадар пачаў перабіраць фаліянты, пакуль у нейкім не знайшоў грошы. Гэткім метадам хаваць ад жонак грошы нашыя старэйшыя майстры слова карысталіся шырока. Дачакаліся адкрыцця рэстарана «Нёман» і там разгавеліся.

«Нёман» наогул навявае шмат успамінаў. Зноў жа адзін з іх пра Піліпа Сямёнавіча.

Групе творчай інтэлігенцыі ўручалі ўзнагароды ў Доме ўрада. Уручаў падкрэслена хамаваты партызанскі кіраўнік, маццяршчыннік Клімаў. Некалькі чалавек, у тым ліку Піліп

Пестрак, Алесь Асіпенка і я пайшлі ў «Нёман» адзначыць падзею. Прынеслі закуску. Пестрак казытнуў відэльцам і незадаволена канстатаваў: «Цо то за следзь? Я ў Лукішках лепшы еў». (Уладзімір Караткевіч любіў часта паўтараць заўвагу Аксаны Куляшовай пра «мукі» польскай дэфензівы з Пестраком з-за ягонага ўпартага характару.) Афіцыянт нешта не так падаў. Асіпенка зазначыў, што абслугоўвае не абы-каго, а ардэнаносцаў, на што афіцыянт адрэзаў: «А по мне что уголовники, что орденоносцы. Лишь бы деньги платили». Асіпенка, былы партызан і гарачы камсамолец, з некім яшчэ пайшоў грукацца ў дзверы дырэктара, а Пiлiп Сямёнавіч, глыбей нацягнуўшы саламяны а ля Хрушчоў капялюш, спакойна піў шампанскае, не забываючы, дзякуй яму за ўвагу, і мой фужэр. І мы сядзелі і цёпла гутарылі.

З гэтай цёплай гутаркай Пестраковай звязана шмат вясёлых здарэнняў. У зале ЦК камсамола Саюз пісьменнікаў наладзіў нешта накшталт ідэалагічнай канферэнцыі на тэму марксізму-ленінізму і ягонага ўплыву на ход сусветнай гісторыі. У прэзідыуме Мазураў і адпаведна нашыя класікі, быццам толькі з партрэтаў сышлі не зусім на зямлю, а за стол пад чырвоным сукном. Усё мусіла быць чырвоным, вядома, не ад сораму. І зусім не дзіва, што і нейкая арцель пасля рэвалюцыі называлася «Чырвоная сінька». Нейкім чынам вобраз «простого советского человека» — твар сіні, а нос чырвоны. Але гэта да слова прыйшлося.

Пра канферэнцыю. Падазрона савецкімі, у сэнсе чырванатварымі, кумачовымі рабіліся шмат якія ўдзельнікі такога святога форуму. Антон Бялевіч выйшаў на трыбуну, спрабаваў нешта сказаць, не змог. Хацеў хоць рухам рукі выказаць сваё разуменне сілы марксізму-ленінізму, але не разлічыў сваю сілу і ледзь не рухнуў разам з трыбунай. Так і выступіў, як на фота пісалі — «без слов, но от души». Вярнуўся ў залу да народа.

На трыбуне Пiлiп Пестрак — суперсавецкі па чырвонасці аблічча. Пачынае: «Марксізм-ленінізм — гэта не тое, каб выпіць дзве пляшкі каньяку і цёпла пагутарыць...» У парторга Саюза пісьменнікаў, пра якога казалі, што ён плача вушамі (парторгавы вушы ацаніў Рыгор Бярозкін, сказаўшы, што з кожнага можна зварыць па місцы сцюдзеню), пара павалiла з галавы, як туман з далёкаўсходняй сопкі. Парторг умомант зрабіўся такім кумачовым — хоць замест транспаранта нясі на дэманстрацыю. Мазураў адчуў сябе ніякавата. Хвіліна маўчання. І стары падпольшчык з ходу ўключыў

умоўны рэфлекс. «Марксізм-ленінізм — гэта такая сіла...» — казаў выступоўца так, як і трэба было. А прычына была простая. Буфетчыца цётка Маша ў падвальнай сталоўцы прадавала каньяк бутэлькамі амаль без ніякай закусі. І Піліп Сямёнавіч ад стала ў падвале ўзнёсся за трыбуну. На момант каньяк перамог ідэі. Але толькі на момант.

Даводзілася сядзець з Піліпам Сямёнавічам і за столікамі кавярні ля Дома друку (цяпер «Батлейка»), якую мы празвалі «Акварыумам». Пра вайну, пра партызаншчыну казаў загартаваны рэвалюцыянер. І дужа ж абураўся на «перапёлачку». Працаваў Пестрак у міністэрстве культуры. Дарэчы, гэта ён «прабіваў пытанне» і дамогся перамогі, каб у Мінску расчыніў свае дзверы тэатральна-мастацкі інстытут, цяперашняя БелАМ. «Сяджу я цэлы дзень, пішу, пішу, а гэтая ... прыйдзе да Панамарэнкі — чырк-чырк, і ўсё маё прапала!» Не хацеў чамусьці разумець рэвалюцыянер, што партыйны бос быў мужчынам і што лашчылі яго-нае вуха не толькі загады з Крамля, але і спевы салісткі оперы...

Гады, праведзеныя ў турме (сядзеў увогуле 15 гадоў), нейкім чынам паўплывалі на характар Пестрака. З аднаго боку — падазронасць і недавер, а з другога — любоў да субяседніка, да сяброўскага застолля. Пісалася і ўспаміналася пра Пестракоў партфель, дзе не пераводзіліся сала, часнок, бутэлька. Быў, вядома, і нож, не для класавай барацьбы. І ў сістэме вобразаў паэзіі і прозы неўтаймаванца сала займала не апошняе месца. Нездарма ж пра аднаго паэта, які шчыраваў у дакументальным кіно, наганяючы шорах на адміністрацыю кінастудыі заявамі, што сядзеў на адной парце то з Сільніцкім, то з Машэравым (з апошнім нават у адной лазні парыўся), казаў: «Гэны аброс грашыма, як япрук салам».

Польская турма для палітычных рознілася ад савецкай. Паспрабавалі б вязні ГУЛАГа выпусціць часопіс. А ў Лукішках быў доступ да літаратуры. І Піліп Сямёнавіч мог гадзінамі чытаць па памяці Бранеўскага (уплыў польскага паэта на вершах Пестрака відавочны), Ясеніна, Пастарнака. Ведаў і цытаваў працы філосафаў, эканамістаў, тэарэтыкаў рэвалюцыйных рухаў. Ён быў рэвалюцыянерам, якім цяжка было кіраваць. Казаў пра ўсіх усё, што думаў. У вочы. І, натуральна, пакрыўджаныя яшчэ пры жыцці Пестрака складалі пра яго анекдоты, дзе яны выглядалі Сакратамі, а Пестрак — Іванькам. Гэта пад канец жыцця згубіў недзе стары падпольшчык партбілет. Выклікае яго ў ЦК малады

функцыянер высокага рангу і пачынае распякаць, бачце, як магло здарыцца, такі пільны, такі вопытны, пляма на ўсю партыйную гвардыю. Трохі паслухаў Пестрак і, быццам так сабе, запытаўся: «Паслухай, хлопча, а як цябе завуць?» І ўвесь красамоўніцкі запал з цэкоўца як карова языком злізала. І партбілет знайшоўся пасля, бо хаваўся, як і грошы ад жонкі, у кнігах.

Любоў Пестрака да Пастарнака адбілася і ў камічным люстэрку свайго часу. У Саюзе пісьменнікаў адкрыты партсход. Адкрытыя і для непартыйных мас сходы былі рытуальнымі «во дни торжеств и бед народных». Ганьбуюць Барыса Пастарнака за тое, што прысудзілі яму Нобелеўскую прэмію. Яна ж брудная, бо з рук капіталістаў. Крытыкуюць раман «Доктар Жывага», хоць ніхто, лічы, што не чытаў яго і ў вочы не бачыў. Стараліся навыперадкі. Своеасаблівае сацыялістычнае спаборніцтва. Напал мацнеў, як пара на палку ў лазні. Крапіва, каб падкрэсліць адарванасць Пастарнака ад працоўных, сказаў з'едліва, як яму самому здалося, «сноб», прытым вымавіў як «сноп». З задніх радоў упаўголаса папрасілі ўдакладніць, які сноп — аўсяны ці ячменны. Потны ад праведна камуністычнага гневу ўсхапіўся Кірэенка: «Я ніколі не чытаў Пастарнака і чытаць не буду. Але я супраць!» Пафас падаў. І тут слова ўзяў акадэмік Барысенка. Пачаў вяршынна: «У той час, калі наш народ сямімільнымі крокамі ішоў да зззяючых вяршынь камунізму, гэты вораг, гэты здраднік, гэты крывасмок, гэты...» І тут позірк савецкага акадэміка ўпаў на Пiліпа Сямёнавіча, які сядзеў у першым радзе, бо спазніўся крыху. Міжвольная паўза. Прамоўца ўдыхнуў паветра гневу і выдыхнуў: «Гэты Пестрак...» Зала прыціхла. Чакае. Слова просіць Пестрак. «Яшчэ Пётр першы казаў, што акадэмікам трэба казаць па-пісанаму...» — кінуў рэпліку і сеў. Толькі дадаў сваё нязменнае «пшшсс». Зала загрымела ад рогату. Мерапрыемства было сарвана. Рэзалюцыі, здаецца, не вынеслі. Знік сур'ёз. Яго з'еў кур'ёз. А ўсё гэтая адкрытасць сходу і прысутнасць непартыйцаў.

Недзе ў сярэдзіне 80-х гадоў сядаю ў таксі. Чытаю шыльдачку: «Пестрак Піліп Сямёнавіч». Пляменніку ў гонар дзядзькі далі імя. Расказваў, як прыязджаў дзядзька на радзіму, як касіў разам з аднавяскоўцамі, а пасля наладзіў застолле. Луг быў сталом, абрусам — мурог.

У апошнія гады жыцця паэта еду ў тралейбусе. Заходзіць са сваім славутым партфелем Піліп Сямёнавіч. І тут убачыў — дзядзька нейкі вязе колькі свежавыгабляваных

дошчачак. Яшчэ потных жывіцай ад гэбліка. Сучкі так і гараць, як вугалькі грудак маладухі. Падышоў, удыхнуў, уцягнуў у сябе пах сасны і пацалаваў у сучок. І пачуў я знаёмае «пшсс». Шэпт пілы і прысвіст гэбліка.

Было яшчэ адно любімае слова ў Пестрака — «галубка». Калі завяршылі мы ў «Нёмане» вышэй памянёнае падарожжа, кіраўніка групы і гаспадара застолля давялося мне ўгаворваць ісці дамоў адпачываць. І падтрымліваць зноў, акі баля́рына, пад локці. Але дадому Піліпу Сямёнавічу ісці яўна не хацелася. Хоць і не трэба было фаліянты перабіраць, і без таго мы трохі такі перабралі. Як цяжка ні было, але падвёў я рэвалюцыянера і лірыка да дзвярэй ягонай жа кватэры. Націснуў на кнопку званка. У гэты момант з вышэйшага паверха спускалася маладая і дужа зграбная паштарачка. Як добрая вясцінка з неба. Піліп Сямёнавіч расцвіў усмешкай і, на адлегласці акрэсліўшы маладым рухам рук контуры грудак паштарачкі, пачаў скарачаць адлегласць. І лёгкакрыла вылецела — «галубка!..». Ды дзверы расчыніліся, і на парозе ўзнікла хатняя фігура жонкі. Не чакаючы аддзякі, скаціўся я па сходцах лесвіцы — і, як казалі ў Вушачы, проздзверы.

Вылятала на мяккіх крылах слова «галубка» і ў Каралішчавічах, калі рэвалюцыйны рамантык пад гітару спяваў: «Милая девица, что тебя бросила в бурные волны реки?» Рамантыка і раманс — даўняя радня.

Аўтар эпапеі, раманаў, аповесцяў, апавяданняў перадусім быў Паэтам. Любіў жыццё, слухаў жыццё, слухаўся жыцця. І жыццё любіла яго. І налівала любімцу свайму і салодкага, і горкага, і вясёлага, і сумнага ўкоптур. Каб піў нагбом!

А пісаць Грыша ўмее...

— Дык, значыць, малады чалавек, на чым мы спыніліся ў мінулы раз? — спакойна і сур'ёзна запытаўся следчы.

А на плячах у маладога чалавека толькі што былі капітанскія пагоны, на грудзях — баявыя ордэны высокае пробы. І прысудзілі яшчэ дзесяць год. Прычым адным з асноўных злачынстваў значыліся ўцёкі.

А ўцёкі былі такія. Вайна падыходзіла да Мінска. Урад і партапарат уцякалі першыя на чале з Панамарэнкам. Вязняў мінскае турмы вывезлі ў лес пад Чэрвень. Перад тым як замесці сляды (сталінскі афарызм быў у дзеянні: «Есть человек, есть проблема, нет человека, нет проблемы»), прапанавалі крымінальнікам адысці ўбок. Ён быў палітычны. Не выйшаў. Калону энкавэдысты расстралялі з кулямётаў і, каб не было памылак, у давяршэнне закідалі гранатамі. Калі заціхлі стрэлы і выбухі, малады чалавек (чуў, як у яго каля вуха прасвісталі дзве кулі) падняўся. На супрацьлеглым канцы крывавага капца ўбачыў жывога. Бег да яго сапраўды ашалеўшы. Гэта быў паляк аднекуль з-пад Брэста. Паляк запытаўся: «То тэраз до немцув?» Малады чалавек заківаў галавой: «Не могэн, естэм жыдэм». Паляк удакладніў, ці абрэзаны ў яго, малады чалавек адказаў, што так. Абняліся і разышліся ў розныя бакі.

У бліжэйшым ваенкамаце малады чалавек сказаў, што ён з мясцін пасялення. Стомлены паджылы капітан цвёрда перапыніў: «Нічога я не чуў. Забудзься, што казаў мне. Вось табе прадпісанне, ваюй!» І ваяваў. І даваяваўся.

У Патсдаме забралі ваеннага карэспандэнта Рыгора Саламонавіча Бярозкіна. А перад чарговай пасадкай (першы раз пасадзілі ў 37-м) паспеў атрымаць водпуск, пабыць у Маскве. Не ўцярпеў і ў Мінск наведаўся да сваіх, да родных. А нехта даў сігнал куды трэба. Кажуць, што, магчыма, той, пра каго пісаў пасля лагераў Рыгор Бярозкін як пра здольнага, той, што ў апошнія гады жыцця найлепшага крытыка ў п'яных прыступах даводзіў, быццам Бярозкін у скрынках з-пад артылерыйскіх снарадаў развозіў на фронце

сіянісцкую літаратуру. Бярозкіна няма, а гэны пільны плят-кавоз нешта іншае пра некага хрыпіць.

І рэдка каму магло прыйсці ў галаву, хто першы раз ба-чыў, чуў Бярозкіна, што прайшоў гэты дасканалец думкі і слова кругі не Дантавага, а яшчэ страшнейшага савецкага пекла. Бо ў часіны добраахвотна-прымусовага зліцця моў асобу «опрометчивую» кіравалі ў апраметную.

У канцы 50-х гадоў добры лёс звёў мяне, маладога і аблавухага паэта, з мэтрам, крытыкам, чыйму слову давя-ралі, нават позірк чый улавіць стараліся. Асабіста мне ўсмешка Рыгора Саламонавіча, ягоны зварот да мяне — Грыц, не кажучы ўжо пра нейкую пахвалу, значылі ўсё. Нядаўна Навум Кіслік прыгадваў, як на вяселлі ў мяне мама мая пераказвала мае словы і Бярозкіну і яму: «Вось калі Рыгор Бярозкін скажа, што я паэт, тады ўсё!» І не раз мы сыходзіліся з Навумам на думцы, што трэба было запіс-ваць за Бярозкіным ягоныя жарты, хохмы, выдумкі, вы-хітрыкі.

Не хацеў і ніколі не казаў Рыгор Саламонавіч пра ўсё чорнае і пакутнае. Свой боль, свой жах насіў у сабе. І міглі-вымі іскрынкамі жартаў і досціпаў адганяў змрок напамінаў і ўспамінаў. Хоць такім чынам уцякаў ад цяжару, які ціснуў на ягоную ўражлівую, поўную дзяціннасці душу. Таму і за-сталося ад Бярозкіна шмат вясёлага і задзірыстага, свет-лага і радаснага, бяскрыўдна-хітрынкавага і глыбока роз-думнага.

І ўсплывае, выплывае, наплывае ўсё Бярозкінава, што грэе, радуе, журбоціць.

Заходжу ў «Неман». Рыгор Саламонавіч праглядае рэ-дакцыйную пошту. Разгарнуў «Знамя юности». Там асвят-ляецца тыдзень саду. На развароце шапка: «Пасадзіш дрэ-ва — друг вырасце». Заядлы курэц завівае колькі пасмаў дыму за вуха і працягвае ўслых: «Пасадзіш друга — дрэва вырасце». Захінае газету.

У Віцебску па бруку падскоквае матацыкл. Матацыкліста абдымае, каб не ўпасці, дамачка. Бярозкін кінуў сваім па-шчупаковаму пукатым вокам і патлумачыў: «Перед упот-реблением взбалтывать». Якраз стаялі мы непадалёку ад аптэкі.

У выдавецтве «Беларусь» была пышнагрудая, з асабліва крутымі клубамі бухгалтарка. Трапна, як тую кнігу, назваў яе Бярозкін «метательницей бедра». Плоцева і неабразліва.

І не ўсміхнуўшыся казаў: «Заходжу я ў майстэрню да Азгура, а на галаве ў Сакрата Кірэенка».

«...Мангол ажаніўся з яўрэйкай. Нарадзіўся сын. Назвалі Чынгіз-хайм».

Аднаго паэта ён празваў Хрыстапор Калун.

«...Раманіст, узяўшы сэрца ў далонь, як гранату, заплюшчвае вочы і кідаецца на дзот, а адтуль куры фур-фур-фур...

...Пэўным крытыкам уяўляецца, што паэт-трыбун і спіць у трыбуне...»

Сустракаю на радыё Рыгора Саламонавіча. Захоплены: «Чытаў новыя вершы Ігарка Шклярэўскага. Хлопчык вершы з паветра робіць. Гэта ж не пасляабедзенны трагік Вінакураў».

Уяўна глыбакадумнага крытыка ахрысціў Бярозкін вундэрхундам. Гэта пра яго распавядаў. Ідзе згорблены, нібыта пуды мудрых думак нясе. Бярозкін у яго і пытаецца, чаму такі замаркочаны, такі заклапочаны. Адказвае, што дужа хвалюе яго лёс паўднёвав'етнамскай паэзіі.

Любіў Бярозкін распавяданне нібыта Рыгора Няхая. Гэта пародыя на псеўдапартызанскую героіку: «Сяджу ў стозе сена. Вакол немцы. Выпіць хочацца, ■ ў кішэні ні рубля...»

Пра адну літаратурную даму казаў, што ў яе вочы, як у назіральніцы Равенсбрука...

Паказваў у асобах сцэну ў Саюзе пісьменнікаў, калі было шмат сакратароў. Прыдумаў псіхалагічна дакладна. Прымаюць у Саюз былую партызанку, журналістку з «Советской Белоруссии».

Шамякін кажа пераканаўча, што ведаў мужа пісьменніцы, рэдактара абласной газеты, сапраўднага камуніста. Трэба прыняць.

Брыль на правільнай рускай мове гаворыць коратка, падтрымлівае прапанову.

Мележ кажа, што нічога не чытаў пастулпанткі, але неяк ішоў ля «Сінтэтыкі», пачынаўся дождж. Стаў пад дашак магазіна. І тут паступантка сказала, што ёй дужа падабаюцца «Людзі на балоце». Гэта сведчыць пра тонкі густ пісьменніцы. Трэба прыняць.

Панчанка маўчыць, нервова змагаючыся з самім сабой.

Ставіцца на галасаванне пытанне аб прыёме ў Саюз пісьменнікаў. Усе падымаюць рукі. Панчанка з-за пляча паўдалані...

Пра паэта, які ценем хадзіў за Куляшовым,— двухспальны халадзільнік...

Да юбілею Броўкі напісаў артыкул у «Вячэрні Мінск» (тады яшчэ і па-беларуску драбніцу тыражу ціснулі) і, сам

з сябе пакепліваючы, хваліўся: «У двары пачалі вітацца суседзі, у цырульнях пазнаваць мяне. Адчуў я, нарэшце, сілу друкаванага слова».

Цытаваў савецкую класіку:

> І гучна брахалі сабакі
> Над нашай шчаслівай зямлёй.

Так адгукнуўся адзін паэт-пяюн на палёт Белкі і Стрэлкі ў космас.

Добры настрой выклікалі ў мэтра і радкі магіляўчаніна, па-зямляцку расчульвалі:

> Пасецца калгасны статак
> Каля блакітнай ракі,
> А там, у Злучаных Штатах,
> Рэжуць кароў мяснікі.

У застоллі ґрунтоўным, у нахапковым застоллі, адчыняючы ваду, прыгаворваў: «Мы клялі вас тады, Мінеральныя Воды». Пачатак Броўкавай паэмы распачынаў размову шклянак.

Вясёла паказваў крытык, як у дождж ад старога будынка Саюза пісьменнікаў да плошчы Якуба Коласа праводзіў яго Мележ, увесь час просячы: «Грыша, паўтары ты гэтую фразу пра мяне, дзе ты падкрэсліваеш маё майстэрства і талент...»

Пра аднаго паэта казаў, што ён кідае лозунгі: «Смерць бюракратам!», «Смерць чыноўнікам!». І над галавой круціць чырвоным сцягам.

Дасціпнай выдумкай было нібыта выказванне рэцэнзента: «Нават нязначныя адзначаныя недахопы Петруся Броўкі з'яўляюцца дасягненнямі нашай паэзіі».

Часта Бярозкін, ужываючы слова Васіля Сёмухі, выдурняваўся, строіў з сябе прасцячка. Мог з абсалютна сур'ёзным выразам на твары заявіць: «Для мяне што рубаі, што Наваі — усё нешта ўсходняе».

Так здарылася, што ўвесь час пасля вайны беларускія народныя казкі выдаваліся (дый цяпер выдаюцца) толькі ў апрацоўцы Алеся Якімовіча. Бярозкін і прыдумаў узор Якімовічавай апрацоўкі: «— У чым справа,— запытаўся воўк у зайца».

Жарты жартамі, а здзіўляў Рыгор Бярозкін і маладых і старых выключным веданнем сусветнай паэзіі. Гадзінамі мог чытаць па памяці ад беларускай, рускай, украінскай да антычнай класікі. Чытаць так, як не могуць чытаць ні акцёры, ні паэты. А сам жа быў выдатным паэтам. Пісаў на ідыш, па-руску, па-беларуску. Віртуозна і пашанліва-

дакладна перакладаў паэзію. Ды нічога не сабрана, не захавана.

Аркадзь Куляшоў рабіў захады, каб вызваліць яго, калі гэта было небяспечна. А некаторыя ўжо вызваленага крытыка хацелі вызваліць ад хлеба надзённага. Не давалі працы, не друкавалі. Перабіваўся рэцэнзіямі, як чорнарабочы літаратуры. I заставаўся нязломнадухім.

I засталіся мудрыя кнігі Рыгора Бярозкіна.

I не сумуюць кпіны і жарты Рыгора Бярозкіна.

Яго любілі, яго паважалі, з ім лічыліся творцы, і з ім хацелі, ды не маглі, разлічыцца выпадкоўцы ў літаратурным жыцці.

Згадалася здарэнне. Прынёс Бярозкін у выдавецтва прадмову да зборніка паэзіі Хаіма Мальцінскага. Прыскакаў на мыліцах і Мальцінскі. (Гэта Мальцінскі даводзіў Бярозкіна на першых часах пасля жаніцьбы Рыгора Саламонавіча адным і тым жа пытаннем: «Грыша, ці быў ты сёння мэлах элаін (анёлам зверху)?») Спачатку ветлівае ўзаемавітанне. Потым слова за слова, і перайшлі на ідыш. Спрэчка набірала разгон. Паэт замахнуўся на крытыка мыліцай. Бярозкін убягае ў пакой (асноўная эмацыянальная размова ішла на калідоры) і патрабуе аддаць яму прадмову, хоча падраць. Мне як рэдактару трэба заўтра здаваць зборнік у набор. Хаваю прадмову. Бярозкін выбягае. Праз які час заходзіць ужо спакойны Мальцінскі. Просіць даць яму пачытаць прадмову. Чытае, святлее не толькі аблiччам, але і душой і, быццам нічога толькі што не здарылася, думае ўслых:

— Што ні кажы, а пісаць Грыша ўмее...

Юрка Гаўрук

Неяк гадзіны ў дзве ночы пастукаўся да мяне ў пакой у Дубултах аўтар вострасюжэтных дэтэктываў Андрыс Колбергс. Запрашае ў кампанію, ужо цёплую. Пярэчу, што не п'ю. Ды не піць прасіў мяне Андрыс, а каб удакладніў яму блатны пераказ «Стракозы і мураша». Сонным голасам пачаў я: «Жил-был крот-муравей, и жила-была фурсетка-прафурсетка стрекоза. Муравей замастырил себе хавиру, натоптал мандреца. Хавает себе мандрец поманеньку да припухает. Пришла зима, пришел пургевич. Тут стрекозу и провебло. И почимчикивала она к муравью: «Крот-муравей, открой свою хавиру, дай мандреца похавать, бля буду, дохожу в натуре начисто».— «А не хотела бы ты буя?» И взял он дрын и начал ее дрыновать».

У Каралішчавічах у зажурана-гарэзлівым настроі перадаваў мне ў галасах вандроўны сюжэт на фені знаўца англійскай, французскай, нямецкай і іншых моў, перакладчык, інтэлігент, і вонкава і душэўна, выкшталцоны Юрка Гаўрук. Гэта любімага вучня Брусава Юрыя Паўлавіча Гаўрука як «нацдэма» паслалі на сібірска-таежныя курсы, каб удасканаліць на працягу дваццаці з гакам гадоў свае веды ў рускай мове. «Великий и могучий» гучаў з вуснаў сапраўдных арыстакратаў, з вуснаў канвою, з вуснаў крымінальнікаў, якіх спецыяльна садзілі разам з ненавіснай «самаму чалавечнаму чалавеку» інтэлігенцыяй, каб дэмаралізаваць. Каб зламаць дух непакоры.

У Каралішчавічах таксама расказваў Юрый Паўлавіч, як хадзіў да Якуба Коласа пад час кароткага наведвання Беларусі перад чарговай пасадкай. Прасіў Якуба Коласа паспрыяць выданню драмы Шэкспіра, якую пераклаў ён, Юрка Гаўрук. Якуб Колас кепска сябе пачуваў. Размова была шчырая. Але калі зайшоў прыстаўлены да народнага паэта сакратар, якога некалі Мікола Хведаровіч называў пасцельнічым, што мулка слаў, Якуб Колас вачыма паказаў Гаўруку перавесці тэму размовы. Не давяраў, значыць. Ведаў, хто паслаў сакратара.

Тады ж расказваў Юрый Паўлавіч пра дужа дарагі касцюм, які ён справіў перад пасадкай. Меў густ. Любіў добрыя рэчы. Нават успамінаў пра іх.

Падараваў мне кнігу ў сваім перакладзе. Дасюль у мяне цёпла і ўтульна ад навел Маруа, якія мякка і годна гучалі па-гаўрукоўску.

Дужа захапляўся Юрый Паўлавіч халодным Брусавым, Левікам, у чыіх перакладах уся класіка гучала аднолькава.

З падазронай патрабавальнасцю ставіўся да перакладчыкаў, асабліва маладых. Памятаю, як колькі гадзін даводзіў мне, што Васіль Сёмуха не справіцца з перакладам «Фаўста». Калі меў намер (а тады меў я і сілы болей, і яшчэ свежа памяталася англійская мова) перакласці ўсяго «Чайльд Гарольда», Юрый Паўлавіч суха запытаўся: «Вам гэтак трэба грошы?» І адразу ахаладзіў. Пераклаў я толькі часткі з Першай песні «Паломніцтва». Можа, у гэтай суровай патрабавальнасці і была свая праўда. І ў галаву прыходзіць яўрэйская прыпавесць. Трэба было абрабіць неацэнны дыямент. Ніводзін майстра не браўся. Узяўся абрабіць толькі адзін майстра. І аддае ўладальніку. Той пытаецца, а ці ведаў майстра пра кошт гэтага дыямента? На што майстра спакойна адказаў, што ён дык ведаў, а вось чалядднік, які яго абрабляў, дык не ведаў сапраўднага кошту дыямента. Гэтак, відаць, было і з Юркам Гаўруком, які ведаў цану дыяментам сусветнае паэзіі, але чаляднікам не давяраў.

Лічыў Юрый Паўлавіч, што ніхто не можа перакласці Сяргея Ясеніна. У нас з ім адбылася ледзь не спрэчка.

Ніяк не мог пагадзіцца з перакладам Аркадзя Куляшова: «Я адзін выходжу на дарогу». Чаму Я наперадзе, а ў Лермантава не з Я пачынаецца.

Відаць, вучыць можна не столькі хвальбой, колькі крытыкай. Бо сапраўдная ласка звычайна з суровым тварам.

Зямляк

Кожны ўшацкі школьнік ведаў, што Пятрусь Броўка — наш зямляк. Пуцілкавічы зусім недалёка ад Вушачы. Шмат каму імпанавала, што ў вершах земляка ўпамінаецца нашая Ушаччына. Але аднойчы за любімага земляка ледзь не палова класа атрымала двойкі.

Вучылі на памяць верш «Пасылка». Гэта пра тое, як усе ў калгасе ладзяць пасылку, вядома ж, Сталіну. Дома ў школьнікаў галеча, пасніца. Ну і нейчая маці, слухаючы, як пакутуе дачушка, завучваючы даволі доўгі верш (бо дары прыносілі і пчаляры, і садоўнікі, і пастухі) не вытрымала і паправіла адно слова ў радку. І калі першая, каго выклікала настаўніца да дошкі, дайшла да гэтага радка, яна і прадэкламавала:

> У нашым калгасе жанчынамі пашуць —
> І ложыць старая ручнік вышываны.

Пашуць замест пашана. Як разумею цяпер, беднай настаўніцы Сібірам дыхнула. Абарвала вучаніцу, паставіла двойку. І колькі пасля ні выходзілі, усе, як у вядомым акцёрскім анекдоце пра Валабуева, чыталі «пашуць».

Колькі разоў наважваўся расказаць Петрусю Усцінавічу, але, загаварыўшыся, забываўся. Затое ягоны шафёр, калі ўзначальваў акадэмік Броўка «Беларускую Савецкую Энцыклапедыю», у добрым настроі не за рулём чытаў вершы па школьнай праграме, дзе пра Сталіна было шмат, як і ва ўсіх паплечнікаў паэта.

Пры жыцці Пятрусь Броўка быў папулярны шырока. Як на кожную папулярную асобу былі і на яго брахлівыя вершыкі. Ён быў аптыміст, які на вачах аўдыторыі напампоўваў сябе пафасам. І тады ляцеў, забыўшыся на зямлю. Грамадзянскі пафас, як раней казалі, трымаў яго і маральна, і фізічна. Усё вырашаў хутка. Нахапку. Быў такі ідэалагічны сакратар ЦК Гарбуноў. Любіў на сходах у Саюзе пісьменнікаў даваць указанні, ставіць задачы, вызначаць накірункі. Гэта на яго абароне (калі з ЦК ссылалі ў га-

наровую ссылку ў Акадэмію навук) сказаў без кроплі гумару Кандрат Крапіва: «Мае звыш 500 навуковых прац». Ішлі выбары ў акадэмікі. Дык нехта не з гуманітарыяў і не са «светапоглядных» дактароў навук, акадэмікаў дадаў: «...улічваючы ўсе нататкі ў раённых газетах». І гэты Гарбуноў як вястун з ЦК выступаў раз перад пісьменнікамі, ставячы за мэту напісаць сучасныя частушкі, нарысы пра перадавікоў. Ён быў тым апошнім з цэкоўскіх, які пры пісьменніках яшчэ стараўся гаварыць па-беларуску. І дадаў: «Броўка частушак, напеўна, не напіша». *Е* замест *э* надавала слову іншы змест. Зала заўсміхалася: напеўна не напіша. Броўка адразу ж пахваліў ідэі Гарбунова і канкрэтна даў заданні: даручыць падумаць Тарасу Хадкевічу, даручыць падумаць Міколу Ткачову. Ведаў, што пярэчыць цэкоўскаму — тое ж самае, што дзьмуць супраць ветру, а «падумаць» да нічога не абавязвае.

На пачатку 70-х гадоў была паездка на Ушаччыну да Петруся Броўкі і на Полаччыну да Генадзя Бураўкіна і Алеся Савіцкага.

У Пуцілкавічах сталы накрытыя былі пад ліпамі. Проста ў разорах халадзіўся каньяк. Быў райком партыі як не ў поўным складзе, прадстаўнікі абкома. Абавязвала фігура Петруся Броўкі. А яшчэ Алесь Савіцкі быў прадстаўніком ЦК на грэшнае ўшацкае зямлі. Хапала тостаў, хапала чаго ліць па тосты. Начавалі на сене ў хляве ў Броўкавай пляменніцы Настассі. Ды не дужа спалася. І вырашылі не па пратаколе пакаштаваць Настассінай бражкі. Апошняе, што яшчэ помнілася, дык гэта, як мы з Петрусём Усцінавічам, седзячы на падлозе, звесіўшы ногі ў адчыненую яму, па чарзе раскручвалі слоік і цадзілі ўжо ажамеры.

У сярэдзіне гэтага застолля, ці дакладней будзе сказаць падложжа, Броўка прапанаваў мне ўступіць у партыю. Вяла супраціўляючыся, я толькі запытаўся, а хто рэкамендацыю дасць. Броўка адказаў, што ён дасць рэкамендацыю. А другую рэкамендацыю даць прапанаваў Савіцкаму, але той, наколькі помню, не дужа гэтаму ўзрадаваўся. Пасля, калі настойліва прапаноўвалі мне ўступіць у партыю парторгі Грамовіч, Кулакоўскі, у мяне быў дужа цвярозы козыр: рэкамендацыю даваў мне сам Пятрусь Усцінавіч, калі пілі, а цвярозы ні разу пра гэта не заікнуўся. Гэта было паратоўным кашчунствам. Ад мяне адсталі. З гэтай паездкі мяне цвяроза ўразіла пільнасць Алеся Савіцкага. З сабою ўзяў я магнітафон «Вясна», няўклюдны, прымітыўны. І ўвесь час стараўся яго ўключыць. Помню, па дарозе дамоў

уключыў магнітафон, бо ўсе былі вясёлыя. Назаўтра на плёнцы нічога не было. Думаю, Алесь Ануфрыевіч выключыў своечасова.

Бачачы сябе на партрэтах, у школьных падручніках, Броўка не дужа насіўся са сваёй славай. Любіў жарт, разумеў яго.

На адным з пісьменніцкіх з'ездаў у Маскве ўрадавы прыём прыпаў на 25 чэрвеня — дзень нараджэння Броўкі. З сярэдзіны застолля Броўка выйшаў. Пайшоў яго праводзіць. Ідзём па крамлёўскім двары, а імяніннік і кажа: «З усіх цароў люблю Пётру. І не толькі таму, што цёзка. Гэта ж ён пасылаў Меншыкаву запіску: «Пришли Катьку, страшно есть хочется».

Мяккім голасам заўважаю:

— А нам здавалася, што вашае пакаленне толькі кароткі курс ведала.

— І гэта ведала! — успамінна ўсміхнуўся мой субяседнік.

Неяк я ў панібрацкім запале выгукнуў: «Цісну Вашу лапу!» І сумеўся. Броўка скрасіў маю збянтэжанасць: «А калі дзяўчыне дагодзіш, яна цябе гладзіць, прыгаворвае: «Лапушка мая». Адна актрыса з Віцебска пасля мне неяк хвалілася, што мае вершы Броўкі, напісаныя ў яе гонар. Пафас паэт любіў ва ўсім.

Апранаўся Броўка сціпла, але ўсё на ім заўсёды было вымыта і адпрасавана. А напярэдадні 70-годдзя, на пачатку чэрвеня 1975 года, давялося ўбачыць земляка зусім па-зямляцку зямнога.

Званю ў дзверы. Адчыняе мне выхудалы чалавек сталага веку ў традыцыйных шырспажывецкіх трусах і майцы. Жонка Алена Міхайлаўна было затукала на яго, чаму ў такім выглядзе, але гаспадар запярэчыў, што я свой.

Пачынаўся дужа спякотны чэрвень, а былому франтавому фотакарэспандэнту Аркашову захацелася як мага болей нарабіць кадраў юбіляра ў поўным парадзе, што называецца. На канапе ляжыць пінжак, дзе пачэплены ўсе ордэны, усе знакі і адзнакі.

— Во, паглядзі, які цяжар на сабе трымаў, ды яшчэ пад сонцам. Ледзь не сканаў. І навошта мне гэта?

Крыху перавёў дых, паспакайнеў і тут жа дадаў:

— Тут, Грышка, уся гісторыя беларускай савецкай літаратуры.

І смутак, і гонар, гаркота і асалода — усё, як у жыцці. Перада мной быў не ўсемагчыма аблаўрэачаны і ордэнаўве-

шаны Пятрусь Усцінавіч Броўка, а просты, як бы абскублены ўшацкі дзед Стахван. І блізкі ён быў мне, і зразумелы. А сялянская ашчаднасць праявілася і ў маленькай заўвазе:

— Але я ўзяў стары пінжак, бо добрага шкада, каб дзюркі круціць...

Гэткі ж самотны і бездапаможны ляжаў ён у двухпакаёвым нумары ў лечкамісіі. Глядзеў тэлеперадачу пра Ушаччыну.

Даверліва распавядаў Броўка, як пад час агрэсіі, якую пазней па-савецку сарамліва назвалі канфліктам на фінскай мяжы, Янка Купала хваліў Фінляндыю, фінскі народ, як абураўся ганебнай вайной. Значыць, давяраў Петруську (так пад добры настрой называў маладога сябра), бо за такія размовы абодва маглі апынуцца далёка на поўначы.

Праўда, я не спытаўся пра лесніка Шыманскага, які быў у купалаўскіх Ляўках, а ў вайну сустрэў Броўка гэтага яўна «мастацтвазнаўцу ў цывільным» у Маскве.

Затое пачуў распавяданне, як зайшоў неяк Броўка да аднаго пісьменніка. Той некуды адхінуўся, а на стале ў машынку закладзены ліст. Зірнуў госць, аж гэта данясенне ў нядрэмную ўстанову. А ўнізе подпіс: Беразняк. Спалохаўся я, успамінаў Броўка, адышоўся і гляджу ў вакно, як быццам нічога і не бачыў. Зусім нядаўна адзін наш паэт, які ад званка да званка адбыў сталінскія курорты і застаўся чалавекам і выдатным майстрам, пацвердзіў гэты псеўданім рупліўца, толькі ўдакладніў: Беразак. І мне прыгадалася студэнцкая паездка на Случчыну, дзе ўпершыню пачуў, як на бярэзнік казалі там беразак. Гэты пісьменнік, якога цяпер называюць старэйшым, а раней удумлівым, што азначала занудлівым майстрам, родам лічыцца са Случчыны.

Страх, які перадаўся і маладзейшым, асабліва ўчэпіста трымаў Броўку. Ён, страх гэты, называўся пільнасцю. Ужо недзе ў канцы 70-х гадоў пайшлі мы з Броўкам у «Юбілейны» гатэль да Якава Хелемскага, які асабліва шмат і выдатна пераклаў на рускую мову Петруся Усцінавіча. За невялікай чаркай разгаварыліся. Хелемскі пахваліў прызнанага мэтра: «А ты, Пятрусь, стаў пісаць лепей і лепей». Броўка ўзвіўся ў радасным забыцці: «А што раней? Нельга ні пра каханне, ні пра што людскае. Толькі ўра партыі, ура Крамлю!» Мяне як нячысцік пацягнуў: «Пятрусь Усцінавіч! Круцішча!» — і паказваю пальцам. Броўка ў запале не заўважае. Раптам, крыху астыўшы, пытаецца: «Што круцішча?» Жэстамі паказваю, што «службовы» магнітафон. «Ну, няхай

круціцца. Не баюся я!» Толькі на секунду паўза, і Броўка кажа: «Пойдзем на вуліцу, тут нея́к душна. На вуліцы ж — вясна...»

Былі, як цяпер — смешнаватыя, а на той час сумнаватыя здарэнні. Выходзіў чарговы том Збору твораў Броўкі з публіцыстыкай ды ўспамінамі. Я рэдактар Збору твораў. Выклікае намеснік галоўнага, аўтар эпахальных тамоў, ледзь не напісаў апухальных, і катэгарычна: «Ну, што, даскакаўся? Пішы тлумачальную запіску!» А ў карэктуры такая памылка: замест «партыя бачыць найдалёка» набралі «недалёка». Выходзіць, памылка палітычная, а не граматычная. Ведаючы, што Броўка б выгарадзіў мяне, адказваю, што тлумачальную запіску варта пісаць нам абодвум, бо ён жа, былы газетчык і пільны камуніст, падпісваў у набор тэкст. Абмяк. Броўку пра гэта не казаў. Каб не расхваляваць без патрэбы.

А хваляваўся, здаралася, зямляк за земляка. Звоніць. Чую, узбуджаны нечым. Думаю, нехта нейкія чубы звёў. Прыходжу. Здагадаўся. «Гэта Вы наконт дэпутацтва,— кажу,— дык я б там не глядзеўся і аднаго б склікання не ўтрымаўся».— «Ну, дык ты не перажываеш?» — пытаецца. Адказваю, што не. «Падзякуй,— кажа ўзрушана,— сябрам і адной установе, бо такую характарыстыку далі як нацыяналісту і ненадзейнаму». «У мяне,— тлумачу,— з гэтай установай любоў узаемная». А гэта Броўка вырашыў мяне зрабіць дэпутатам Вярхоўнага Савета. У тыя часы нават пазнейшае фармальнасці не было, ЦК і КДБ назначалі дэпутатаў. Калі пачалася гэтая валтузня, праз добрых людзей мяне папярэджвалі, каб не хадзіў да Навума Кісліка дамоў, не брахаў на ўладу. Бо тое, пра што гаварылася ў Навума, праслухвалася.

Праз колькі часу дайшло да мяне: болей за ўсё расхваляваўся Броўка не гэтулькі за тое, што я не прайшоў у дэпутаты, а што ўпершыню яго не паслухалі. Можа, пачалі і яму не давяраць.

На пасадзе старшыні Саюза пісьменнікаў Броўку паважалі. Падначаленыя непасрэдна па апараце СП ставіліся багавейна. Так, калі атрымаў я першы ордэр на кватэру, на хаду вырашылі замачыць. Генадзь Кляўко, Уладзімір Нядзведскі і я запрасілі раздзяліць радасць доўгі час нязменнага сакратара Міколу Ткачова. Пасля працоўнага дня селі ў кабінеце Броўкі (гэта ў старым яшчэ будынку) за Броўкаў стол. Каньяк, хлеб, сырыя яйкі. Асушылі па адной. Толькі я разбіў яйка аб аналагічныя «запчасткі» бронзавага каня, што ўпрыгожваў старшынёўскі стол, як Ткачоў прапа-

наваў перайсці на другі паверх. Бо гэта ж конь Петруся Усцінавіча. І «запчасткі» ў каня як бы Броўкавы.

Пра ідыятызм не вясковага жыцця, а савецкага, асабліва літаратурнага, можна казаць бясконца. І пры канчыне Броўкі ідыятызм гэты праявіўся.

Стаю ля труны. Дарагі мне чалавек. Старэйшы таварыш. Ушацкі. Усе словы блытаюцца ў галаве. Раптам падыходзіць нехта з рухавых членаў Саюза і віншуе мяне. Недаўменна, хутчэй машынальна пытаюся, з чым гэта? Той член і кажа: «Тваё прозвішча ёсць пад некралогам у «Правде». Не каменціруючы мінулае, зазначу, што ў Саюзе пісьменнікаў сапраўдная вайна была — у падпісанты пад некралогам не трапіла цэлая група таварышаў на чале з Кірэенкам. Дабіліся праз ЦК, каб паўторна далі некралог усе беларускія газеты, дзе былі падпісаны ўсе, хто любіў бачыць сваё прозвішча разам з членамі ЦК.

Пра такіх партыйных работнікаў і членаў Саюза пісьменнікаў у Петруся Броўкі было добрае сырамятнае сялянскае слоўца — хамуты!

Акадэмік

Першае чытанне Пятра Глебкі запомнілася тым, што шмат слоў было незразумела перакручана — ва ўшацкім маім успрыманні. Гэта тычыцца аднатомніка 50-х гадоў. Аднолькавымі цаглінамі былі выдадзены і Броўка, і Глебка, і Куляшоў. Як разумею цяпер, да нейкае важнае савецкае даты.

Імя Пятра Глебкі ў вучняў было звязана з цяжкім запамінаннем клятвы Сталіна над труной Леніна. Незразумела гучала першая ўжо фраза: «Падымі мяне, сіла класа, над галовамі паўшых ніц...» Лягчэй запаміналася, праўда: «Вышывана там, дзе Горы, на святой зямлі грузін». Святая зямля грузін таму, тлумачылі нам настаўнікі, што там нарадзіўся Сталін.

Яшчэ да універсітэта, да майго прыезду ў Мінск, чуў ад мамы і ад мястачковых: «А гэны вылез з машыны перад рэстаранам, чырвоны, як бурак. А плашч увесь як цяляты пажавалі. Няўжо так прапіўся, што людскага плашча сабе купіць не мог?» Гэта, цяпер магу патлумачыць, Глебка выбіраўся (дакладней, назначаўся ЦК) дэпутатам ад нашае акругі. Ну і пасля цяжкое працы трэба было падсілкавацца ў рэстаране. А Вушача — мястэчка маленькае, усё як на далані. А плашч быў амерыканскі, якія толькі ў моду ўваходзілі. Міністр замежных спраў БССР Кісялёў любіў браць з сабой Глебку, бо той мог начамі сядзець, гуляючы ў карты, за адпаведнай дозай капіталістычнага галавабойнага напою. Аж некалькі разоў браў міністр за акіян з сабой акадэміка (тады ўсе, хто быў у пашане ў ЦК, мелі званне).

Пасля ўжо ў Мінску ўпершыню ўбачыў я Глебку, пачуў, як ён гладка і з ходу ўзнёсла выступае і за жалобным сталом, і з любое прычыны. У рэстаране «Нёман», куды падчас залятаалі мы, маладыя літвераб'і, часцяком палуднаваў акадэмік Глебка, абавязкова за пузатым поўным графінам, які гарэў, як гіль, на першым снезе рэстараннае сурвэткі. Зноў жа мама мая, неяк пабачыўшы Глебку

бліжэй, сказала, што яму не трэба рот расчыняць, калі п'е, бо ў яго ніжняя губа, як латачок — толькі лі.

Здарылася мне быць з Глебкам на Дэкадзе беларускае літаратуры ў Таджыкістане. Уночы, вядома, не хапіла таго, што грэе і на поўначы ў снягах. Глебка даў ідэю, каб схадзіць у буфет, можа, што ўдасца раздабыць. Асабліва маральныя былі супраць. Але вясёлы розум узяў перавагу. Паслалі самага маладога. Буфетчыца (а размясцілі нас на дачы Саўміна ці ЦК Таджыкістана) сядзела з нейкімі цэкоўскімі візіцёрамі з Масквы. Разгаварыліся. Беларуска. Дала мне некалькі пляшак каньяку. Праўда, па дарозе ў буфет міліцыянер, адзін з невядома колькіх ахоўнікаў дачы слуг народа, спытаўся, куды іду. Паабяцаў, што не забудуся і яго. На што ён сумна адказаў: усе абяцаюць. Дык вось калі шчаслівы вяртаўся я з буфета, наліў паўнюткую «малянкоўскую» шклянку міліцыянеру. Кажу, што няма закускі. Ён працягвае ўгору руку і зрывае важкую гронку вінаграду. Сапраўды, цэкоўскі Эдэм!

Наступныя ночы на правах земляка хадзіў у буфет і браў сам, а грошы клаў у дамоўленым месцы, чым дзівіў маскоўскіх начальнічкаў. Амаль як пры камунізме на дачы ЦК. Дадам, што асабліва ідэйныя нашыя першыя цягнулі свае чаркі, калі з'яўляўся каньяк.

Праз колькі дзён Глебка ад'язджаў у Маскву, а там у бальніцы ляжаў Пятрусь Броўка ці то сакратарыў у Саюзе пісьменнікаў. Дык акадэмік зайшоў удзень у буфет пры значку дэпутата Вярхоўнага Савета рэспублікі папрасіць з сабой пляшачку каньяку. Буфетчыца зрабіла яшчэ сінейшыя, чым у яе былі, вочы і здзівілася: «Які каньяк? У нас толькі сокі...» Тады Глебка папрасіў мяне: «Ты маладзейшы. Мне не даюць...»

А пасля вярталіся з Масквы цягніком. Мне, маладому і п'янаватаму, карцела неяк зачапіць акадэміка. І пачаў я ганіць «Руска-беларускі слоўнік», да якога прычыняўся Глебка. Што ён мне ні даводзіў — не падабалася. Вядома ж, адпаведная гадам самаўпэўненасць не дазваляла мне ні з чым пагадзіцца. Нарэшце недзе каля паўночы Глебка з апошняй надзеяй выгукнуў: «А я замест «вучашчыйся» прыдумаў «навучэнец»!» І я пачаў захапляцца словам. І Глебка ў дэпутацкае купэ сваё паклікаў буфетчыцу. І мы аж да Мінска замочвалі ўдалае слоўца.

Шмат часу прайшло, але непрыемна ўкалола і не праходзіць папраканне ў дзённіку Глебкі. Калі рыхтавалі дзённік да друку, гэтае папраканне не далі. Але яно за-

сталося ў крыўдлівай памяці. Глебка гараваў, што моладзь заражана нацыяналізмам. Гэта, як і ў лісце Андрэя Александровіча ў ЦК, пасля ўсіх адседжванняў і этапаў, дзе ён даводзіў «ідэйным пастухам», што і Янка Купала, і Максім Багдановіч — нацыяналісты. Ліст гэты паказваў мне адзін паэт, набліжаны праз шклянку да целаахоўнікаў Машэрава. Але даруем усім гэным «інтэрнацыяналістам».

У акадэміка Пятра Глебкі было надзвычай прыгожае, беларускае вымаўленне. І на тым дзякуй яму!

Вясёлы дзівак

Не лесам, а пушчаю анекдотаў, вясёлых здарэнняў, неверагодных прыгодаў пры жыцці аброс Антон Бялевіч. Прыкідваючыся вясёлым дзіваком, паэт хоць гэтак стараўся жыць амаль нармальна ў рэгламентаваным існаванні.

У поце чала свайго здабываў хлеб надзённы, пішучы нарысы, вершы да юбілейных дат, абавязкова даўгія паэмы. І пры такім тэмпе і вале заставаўся шчырым беларускім паэтам у сваіх незаказных вершах і паэмах. Дазволю сабе маленькае адступленне адразу.

Неяк быў я рэдактарам анталагічнага тома беларускіх балад, як заўсёды, грунтоўна і дасведчана складзенага Янкам Саламевічам. Дык магу катэгарычна падкрэсліць, што лепшымі, сапраўднымі баладамі былі і застаюцца ўзоры Уладзіміра Караткевіча і балада пра Маланку Антона Бялевіча.

Цяпер, як гэта і вядзецца здаўна, на хвалі захаплення Караткевічам дужа шмат з'явілася і сяброў, і апекуноў, і падтрымцаў таленту нашага Уладзіміра Вялікага. А першым рэдактарам, які багаславіў у жыццё «Матчыну душу», быў Бялевіч, да каго да канца дзён цёпла ставіўся Караткевіч.

Неаглядны ў разгуле, смелы, калі сапраўды смелым быць было рызыкоўна, Антон Бялевіч выходзіў раніцай на людзі альбо з'яўляўся ў рэдакцыі з гатоваю прадукцыяй адпрасаваны, паголены, ледзьве ненапудраны. Савецкі, сацрэалістычны варыянт беларускага шляхтуна.

І гэты ж — пылінкі з сябе здзіманец,— маючы зусім благі зрок, паляцеў з Масквы за лінію фронту да партызан. У маскоўскіх гатэлях як не ўсе песняры беларускага народа нудзіліся па радзіме на словах друкаваных, а паляцела за лінію фронту некалькі. Далёка пасля вайны адзін з нудзьбітоў па маці-радзіме гуляў у більярд. Трэба заўважыць, што пісьменнік гэты ўсю вайну працаваў у штабе партызанскага руху ў Панамарэнкі. Вярнуўся ў Мінск як лепшы прэферансіст і більярдыст, бо цяжкія гады барацьбы з ворагам вытанчылі майстэрства. І калі да гэтага штабіста

дый, вядома ж, былога «цыкуна» падышоў Бялевіч і ўзяў у рукі більярдны кій, майстра більярда захацеў падкалупнуць падвяселенага Антона: «Антон, ты ж кепска бачыш, як жа гуляць будзеш?» Антон перапсюрыў яму кіем па спіне, нагадваючы, як на прапанову ляцець да партызан знаны більярдыст лямантаваў: «У мяне дзеткі худзенькія, сіненькія і зрок неважнецкі».

Часта распавядаў Антон Бялевіч пра свае сустрэчы з Янкам Купалам. Чытае малады паэт Купалу верш, а там што ні радок — ой, ой. Купала пытаецца, чаму гэтак шмат ойкату і айкату, Бялевіч адказвае, што гэта па-народнаму. Зразумела, Янка Купала растлумачыў, што народнасць не ў выклічніках.

Праўда, ніколі не ўспамінаў Бялевіч пра адну з сустрэч са Змітраком Бядулем. У Доме друку вітаецца малады паэт з класікам:

— Добры дзень, дзядзька Бядуля.

— Добры дзень. Я — Бядуля, а ты зязюля. Бо яйцы ў чужыя гнёзды кладзеш.

Малады Антон хадзіў да жонкі нейкага начальніка, які жыў па суседству са Змітраком Бядулем. Гэтую сустрэчу аднойчы прыгадаў Заір Азгур.

Гарэзныя гісторыі бытавалі пра першую жаніцьбу Антона, пра спробу пацалаваць маладую на цыганскім вяселлі. Сумна, праўда, скончылася спроба.

Была і ледзь не палітычная гісторыя. Чарговы з'езд пісьменнікаў. Пасля з'езду абавязковы банкет на ўвесь размах перамогшага сацыялізму ці, можа, ужо развітога. Бялевіч прыйшоў дамоў, недзе адшукаў кватэрны тэлефон Мазурава і прыблізна такое заявіў:

— Кірыла! Гэта звоніць Антон Бялевіч. Рыхтуй мне партфель для перадачы, я буду сакратаром ЦК.

Парткіраўнікі іншы раз любілі пагутарыць з беспартыйнымі. Мазураў адказаў, што гатовы перадаць партфель. Няхай заўтра Антон Пятровіч прыходзіць у ЦК.

Але назаўтра прачхнуўшыся, Бялевіч успомніў начную размову. Атрымалася, як у тагачасным анекдоце: «Як жывяцё? — пажартаваў Мікіта Сяргеевіч.— Добра! — пажартавалі калгаснікі».

Пабег Бялевіч хутчэй у Саюз пісьменнікаў браць камандзіроўку, каб напісаць нарыс пра лепшага старшыню калгаса. Меў ён сталых staноўчых герояў на свае нарысы і нават паэмы. Нарыс быў напісаны, прагучаў па радыё, апублікаваны ці ў «Звяздзе», ці ў «Калгаснай праўдзе».

Усё, здавалася, забылася. Але на нейкім пленуме Саюза пісьменнікаў, дзе партыя вызначала накірункі літаратуры, прысутнічаў сам Мазураў. У перапынку ля дзвярэй стаяць адпаведна набліжаныя да партыі, а значыць, і да Мазурава, Кандрат Крапіва, Пятрусь Броўка, крыху воддаль накіраваны ў літаратуру з пагранвойск Віталь Вольскі ды іншыя верныя памочнікі партыі. Антону Бялевічу трэба выйсці з залы (усё адбывалася ў старым будынку Саюза пісьменнікаў), але бачыць Мазурава. Доўга вагаецца, але нарэшце наважыўся прашмыгнуць зайчыкам-пярэзімкам. І тут Мазураў партыйна-тэатральна развёў рукі дый пытаецца:

— Антон Пятровіч, чаму ж не прыходзіш партфель забіраць? Даўно падрыхтаваў. Чакаю.

— Дурны быў, п'яны быў,— скорагаворкай прасакатаў Бялевіч і, чырванейшы за сцяг, выскачыў з залы.

Бялевіч быў дужа шчырым, асабліва калі перабіраў ватэрлінію. Неяк яму Мікола Гамолка пачытаў свае вершы, перад гэтым адскупіўшыся на добрую чарку. Выслухаў Антон вершы дый кажа:

— Ты малайчына, сапраўдны паэт, не тое што гэны бездар Гамолка...

У Саюзе пісьменнікаў навагодняя вечарына. Бялевіч падыходзіць да століка, дзе сядзіць Навум Кіслік, і заяўляе:

— Навум! Ты геній!

Кіслік пярэчыць. Тады абураны Бялевіч амаль лозунгава, як у кастрычніцкіх калонах, благае:

— Маўчы, сабака, бездар, гаўнюк! Я сказаў геній, значыць геній.

Завітаў Бялевіч у госці да аднаго празаіка. Пілі, пілі. Расчуленая жонка выцягнула са сховінаў яшчэ пляшку, і тады госць сказаў пра гаспадыню, што думаў і што не думаў. Гаспадыня выгнала вон. Назаўтра прыйшоў паэт з кветкамі, гарэлкай і кампліментамі ў гонар гаспадыні. І калі колькасць выпітага стала ўчарашняй, Бялевіч паўтарыў усё даслоўна. Болей у госці да празаіка не хадзіў.

Неяк да мяне ў кватэру па вуліцы Рэспубліканскай прыйшлі тыя, хто не дабраў у рэстаране. Быў і Антон Бялевіч. Ну, папрасіў яго, каб усё-ткі дужа экспрэсіўных слоў унікаў. Згадзіўся. Стараўся ўжываць мой дарагі госць толькі любімае слова «сабака». Яно гучала ў вуснах Антона як вышэйшая ацэнка, як пахвала, якую варта было заслужыць. На развітанне Антон Пятровіч не мог не сказаць камплімент гаспадыні. Стараўся гаварыць культурна:

— Якія ў вас прыгожанькія губачкі і цыцачкі...

Іскра ў попеле

Драўляны дом па вуліцы Энгельса. На акне ляжаць спелыя, сакавітыя, як лаянка балаголаў, грушы. П'ём нейкае віно. Не слабое і не моцнае. Хаім Мальцінскі, якому радзіма аддзячыла ссылкай за тое, што дайшоў да Берліна, страціў ногі, і я, востракадыкі і стогачупрынны малады паэт, у высокага, танклявага, спакойнага настаўніка і яўрэйскага паэта Рыгора Рэлеса. Мне гаспадар дае самую большую грушыну. Мне ў выдавецтве «Беларусь» даверылі перакласці кнігу вершаў Рыгора Рэлеса. З гэтай кнігі, якая выйшла і называлася «Бяроза пад акном», пачыналася мая перакладчыцкая праца, праца, якую аднойчы Васіль Быкаў назваў дужа смалістай.

Вершы і разважлівыя, і па-яўрэйску хітравата-мудрыя, паэмы з незабытым мястэчковым каларытам. Перакладаць было і цяжка, бо першы раз цалкам кніжку рабіў, і ўсцешна, бо пазнаваў і свае мястэчка. Вушача і Чашнікі — радзіма Рыгора Львовіча Рэлеса — і геаграфічна і душэўна блізкія. Быў у рукапісе верш «Іскра ў попеле», ён тагачаснай рэдактуры на чале з загадчыкам, якога мастак Юзаф Пучынскі называў варшаўскім афіцыянтам, здаўся крамольным. Знялі, каб не азмрачаць ясныя і пільныя вочы цэнзуры, якая цнатліва, быццам тая прасталытка, называлася Галоўлітам. Пра аплату і казаць не варта. І аўтару і перакладчыку заплацілі па стаўках меншых, чымся плоцяць машыністкам за перадрук. Яшчэ ва ўмовах канспірацыі па-бальшавіцку насіў аўтар пачастунак памянёнаму загадчыку рэдакцыі. Але кніга выйшла і разышлася. Не залежалася. Хоць і зрабіў я з сырадою парашковае малако.

Потым перакладаў падборкі вершаў Рыгора Рэлеса і паэмы. Як гаворыцца, ужыўся ў паэтычны свет, на жаль, апошняга яўрэйскага паэта ў Беларусі. А Беларусь жа была фактычна калыскай яўрэйскай (на ідыш) паэзіі. Паколькі класікі нарадзіліся ў нас, дык шмат якія беларускія словы ў першародным выглядзе абжыліся ў ідыш.

Рыгор Рэлес з'ездзіў усю Беларусь, запісваў, збіраў

рэшткі мудрасці свайго народа, пісаў пра яўрэяў, якія ацалелі ад навалы.

Заўсёды прыемна слухаць расповедзі яўрэйскага паэта пра давайну. Пра тое, як Хаім Мальцінскі злавіў ката з чатырма белымі лапкамі і занёс у кабінет да кіраўніка БелАППа, кажучы: «Вы не БелАППы, во сапраўдны белап».

Гарэзлівы ўспамін у Рэлеса пра Цодзіка Даўгапольскага, якога я застаў і запомніў старым класікам яўрэйскай літаратуры. Малады Цодзік Даўгапольскі ў творчае камандзіроўцы ў мястэчку ходзіць і лічыць зоры. Падыходзіць стары яўрэй і пытаецца:

— І чым вы гэта займаецеся?

— Паэзіяй,— адказвае Даўгапольскі.

— А што такое паэзія?

— Ну як вас завуць?

— Мота.

— Ну вось: Мота, сюкай у балота.

— І гэта паэзія? Дык і я так сумею. Ну, як вас завуць?

— Цодзік.

— Цодзік, сюкай у лазні.

— Дык не гучыць.

— А ты падстаў тазік.

І вясёлыя і сумныя гісторыі, здарэнні. Усё гэта можна пачуць ад Рыгора Рэлеса.

І калі я даволі-такі не мякка запытаўся ў Рыгора Рэлеса, чаму ён не едзе ў зямлю абжытую, ён адказаў мне прыпавесцю свайго старога знаёмага: «Бачыш гэтую шафу, яна стаіць, а пачні рухаць — рухне...»

Выпіўшы чару гаркоты поўную, аж з коптурам, Рыгор Рэлес захаваў мудрую ўсмешку і нават насмешку з сябе. Гэта і трымае яго.

Як іскра ў попеле, паэзія Рыгора Рэлеса. Не дае прыску роднае мовы астыць.

Мыюся, брыюся...

Генадзь Іванавіч Цітовіч і вясёлай натурай, і народным светаўспрыманнем розніўся ад акадэмічна-ікананізаванага Рыгора Раманавіча Шырмы. Цітовіч кіраваў народным хорам, Шырма — харавой капэлаю. Душэўны і шчыры ў беларускасці, Шырма вонкава здаваўся недаступным. Цітовіч наадварот — як кірмаш, куды можна было ісці ўсім. Яны адзін аднаго дапаўнялі, рабілі агульную справу — будзілі душу беларуса крэўнаю песняй.

Для Шырмы перакладаў я райнісаўскія «Зламаныя сосны», некалькі тэкстаў.

Для Цітовіча пісаў частушкі. З Цітовічам наогул скláліся ў нас амаль сяброўскія адносіны. Кажу «амаль», бо не было панібрацтва. Я помніў змалку, як вучыла мама: з кім не рос, таму не дзьмі ў нос. І я стараўся не дзьмуць у нос маэстру. Праўда, былі вясёлыя прыгоды.

Аднойчы ў летняй кавярні кінатэатра «Перамога» стаім і п'ём не толькі ліманад. Пачынаю чытаць па кніжцы,— і такія ж смачныя і дужа ўжо знаёмыя словы, якія ўслых звычайна на людзях не кажуць, нясуцца да вуха міжвольных слухачоў. Падыходзяць, глядзяць — лацінскімі літарамі кніга, а лаянка нашая, свойская. Той-сёй аж цверазець пачаў. Гэта Цітовіч падарыў мне дадатак да тома Федароўскага з фрывольным фальклорам.

Любіў Цітовіч жарт, досціп. Сам пра сябе расказваў — і як ён, у мора Балтыйскае заходзячы, зняў замест майкі трусы; і як унучак па тэлефоне міністру культуры адказаў, што дзядуля «какае». І шмат-шмат іншых выпадкаў.

Мяне Генадзь Іванавіч прасіў напісаць на яго дужа рэзкую эпіграму. Дужа рэзкую — падкрэсліваў неаднойчы. У задатак нават з Парыжа ручку прывёз, каб ёю напісаў эпіграму. Пісаў такія, напрыклад:

Мы Цітовічавы дочкі,
Сумна ў нас праходзяць ночкі.
Родненькі Генадзь Іваныч
Хай часцей прыходзіць нанач!

Ад імя харыстак, што называецца. Гэта не задавальняла ўтрапёнага, апантанага майстра.

Прыходжу неяк у оперны тэатр, дзе ішлі рэпетыцыі хору ў асобных пакоях. З сабой у мяне кагор і «Агеньчык». Прапанаваў. Кажа, што заняты, бо робіць апрацоўку песні «Я табун сцерагу». Але цяжка ідзе толькі першая чарка. Кагор Генадзю Іванавічу напомніў прычасце. Успомніў, як пад час вайны працаваў у аптэцы і яму прыносілі масла, каб рабіць мазь ад каросты. «Бывала, грамаў сорак пойдзе на мазь, а рэшту намажаш на эрзац, і гэтак добра...» — ды я, п'янеючы, нахабнею, перабіваю: «Закусіць». Але Генадзь Іванавіч папраўляе мяне: «Укусіць». Я з ходу пачынаю рыфмаваць:

Калісьці сябе аддаваў медыцыне.
Народны цяпер СССР.
Люблю ў медыцыне я
Спірытус віні,
А з юнымі — юны, як звер.

«Рыгорка, запішы, запішы!» Запісваю на адгорнутым календары. Надыходзіць чарга слова ўзяць у нашай бяседзе «Агеньчыку». Быў такі напітак пасля 50 градусаў. Генадзь Іванавіч салавее. Я нахабнею. На рагу парцітуры ўверсе, як рэзалюцыю, пішу:

Я, .бун, сцерагу
Маладых харыстак.
Хоць і сам не магу,
Але ганарысты.

Звычайна на ранішнія званкі Генадзь Іванавіч адказваў у добрым гуморы, распытваў пра здароўе, пра справы. Калі ж назаўтра пазваніў я, дык у трубцы прагучала кароткае: «Мыюся, брыюся, бягу ў ЦК».

Ускруціўся ні свет ні зара

Ускруціўся ні свет ні зара. Звычайна кажуць пра тых, каму не спіцца, хто не дае спаць іншым, спаць спакойна і мякка.

І Лявон Баразна ўскруціўся ні свет ні зара. Ён не даваў спаць усім, хто праспаў нацыянальную свядомасць, нацыянальную памяць, хто праспаў беларушчыну.

Ён быў мулкі ўсім тым, хто прамяняў сумленне беларуса на інтэрнацыянальную ўтульнаць, хто, як сабака перад пастухом, перадкаваў перад ахвосцем з метраполіі чырвонай імперыі.

Ён быў скразняком, які ўрываўся ў душныя ад пакоры і дабрабыту душы, які кудлаціў бальшавіцкае ўчасанне мазгоў пярэваратняў, ваўкалакаў.

Ён быў смаляком, які гарэў жарка, каб адтавалі заінелыя шыбіны абражаных надзей.

Ён вяртаў менавіта наскія, беларускія строі, бо не хацеў, каб хай сабе толькі назваю нацыянальныя калектывы мастацкае самадзейнасці і прафесіяналы насілі абноскі вялікадзяржаўніцкага крою. Любы чысты кавалачак паперы прыдаваўся на замалёўку арнаменту, убору, паставы. Бо і ў самой паставе праяўляецца дух натуры, нацыянальны гонар. Пра арнамент — касмічныя пасланні продкаў нашых — і казаць не даводзіцца.

Злавіць Лявона было цяжэй, чымся іншапланецяніна. Удзень і ўночы ў клопаце. Заказы. Касцюмы. Паездкі па зборы матэрыялу. Некалькі разоў пашчасціла мне пабыць у майстэрні Лявона на Нямізе. Драўляная. На другім паверсе. Уся ў палотнах, падрамніках. Дазваляў сабе іншы раз расслабіцца — са слоікаў пілі і царкоўны кагор, і нешта мацнейшае. Дужа мне падабаўся падсвечнік з нейкага разрабаванага храма. І падарыць прасіў Лявона, і спробы рабіў украсці (хай даруе мне Бог), але Лявон быў пільны; і пасля колькіх слоікаў — не ведаю, ці першы спосаб, ці другі дапамог,— толькі падсвечнік гэты апынуўся ў маім пакоі.

У сваю чаргу яго забрала дачка Ілона, якая рабілася не па спадчыне філолагам, а мастачкаю.

Падсвечнік падсвечнікам. У ім гарэлі свечкі ў памяць Лявона. А ў майстэрні ўражвала мяне тады, у змрочныя гады наступу на ўсё нацыянальнае, беларускасць карцін Лявона Баразны. Гэта ягоная Марыська сядзела на пяньку ў лесе. Беларуская русалка. Гэта з палотнаў Лявона Баразны глядзелі на мяне беларусы і казалі, наказвалі: «Будзь беларусам! Дзе Беларусь, там — вячніна». Дарэчы, і Марыська ў Лявона была чыстай вады беларуска. Мама мая назвала яе па-сялянску пашанліва, па-гаспадарску любоўна — бульбінка. Як толькі Лявон вымаўляў «Марыська», мне адразу ішлі на памяць радкі верша Кастуся Каліноўскага. Бо калі добра ўгледзецца, Лявон быў нечым нават вонкава падобны да навальнічнага Кастуся.

Нядзіва, што цягнуліся адзін да аднаго Лявон Баразна і Уладзімір Караткевіч. І вясёлыя, і смешныя здарэнні былі. Недзе ў годзе ў 72-м Уладзімір Караткевіч быў запрошаны на хрэсьбіны дачкі Лявона на радзіму Марыські (дзявочае прозвішча яе ласкава-скоклівае — Тананушка) у вёску Збляны на Гродзеншчыне. Наогул, Уладзімір Караткевіч любіў быць хросным бацькам. Наколькі я ведаю, быў ім і ў латыша Ераніма Стулпана, і ў Васіля Сёмухі. Адпаведна ўрадна апрануўшы нацыянальную вышыванку, хросны бацька вёў рэй. Але з хрэсьбінаў вярнуўся сумны. Пакусаў сабака. Бо хроснаму бацьку ў вышыванцы захацелася залезці ў будку да сабакі. Відаць, праверыць санітарныя ўмовы. Гаспадару будкі гэта яўна было не ў нос. І вось сумны сябра мой жаласным голасам кажа, што давядзецца рабіць сорак уколаў ад шаленства. І што самае страшнае — нельга піць сорак дзён. На што я запярэчыў, што сабака гаспадарскі здаровы. А што тычыцца забароны, то давай, кажу, у запісную кніжку-дзённік напішу табе на адпаведным дні гарантыю, што будзеш жыць. На тым і пагадзіліся. І яшчэ раз адзначылі народзіны дачушкі Лявона.

Памятаю, патроху пачалі бурыць услед за Нямігай раён Юбілейнага рынку. На ўзгорку стаяў асабнячок. Яго павінны былі зносіць. Лявону дужа ўпадабаўся куты хвартушок над ганкам. Выдатная кавальская праца. І грошы гаспадарам прапаноўвалі і гарэлку. Не згадзіліся прадаць. Так недзе і прапала, як і балконнае ліццё з выявай коннікаў з будыніны Гарадскога тэатра па Рэвалюцыйнай, 28 (разам з будынінай). У абарону гэтага гістарычнага дома выступаў і Уладзімір Караткевіч.

Як самую дарагую памяць, берагу я тканы нацыянальны гальштук-жычку, што мне падараваў Лявон. У паездцы ў Францыю завязваў я яго ў самыя ўрачыстыя моманты. На вечар паэзіі, на прыём у пасольстве. І было ўсцешна, калі французы ў гадах прасілі дазволу бліжэй разгледзець незвычайны гальштук. І тлумачыў я, што гэта беларускі, што гэта ад нашага мастака Лявона Баразны.

Незадоўга да трагічнае смерці (фактычна, забілі тыя, каму быў косткай у горле няскораны беларускі нораў мастака) Лявон збіраўся з'ездзіць у Вушачу. Бо расказаў яму, што мяне вучыў настаўнік, празаік, былы партызан Канстанцін Баразна. Лявон вылічваў, вылічваў і вылічыў, што Канстанцін Паўлавіч не дужа і далёкая радня.

Канстанцін Баразна вучыў у школе беларускай мове і літаратуры.

Лявон Баразна вучыў сваёй творчасцю, сваім вятрыстым жыццём беларускасці.

Рэдкае гэта прозвішча — Баразна. Хлебаробнае, хлебароднае. Дарагое аратайнай душы.

Як і Скарына...

8—1460

І коскі з месца не зрушу!..

Дасье ні на кога не пісаў. На сяброў тым болей. Таму і ўспаміны не могуць быць датавана дакладнымі. Дасьетчыкам лацно. Цэлыя кнігі атрымліваюцца.

Усё першае, ранейшае помніцца лепей, чымся пазнейшае. З апрамецця памяці знічкава прахопліваюцца дэталі, эпізоды, нейкія падзеі, нейкія здарэнні. Вясёлае чамусьці само пра сябе нагадвае болей настойліва, падчас нават, хочацца сказаць, нахабіста. Сумнае, бо яно ў перавазе сваёй душэўнае, інтымнае, звычайна саромеецца абазвацца. Пісаць пра сябра, успамінаць пра чалавека, які табе баліць, неяк боязна.

Уладзімір Караткевіч настолькі глыбока ўвайшоў у маю свядомасць, запоўніў мяне з маладых нашых гадоў, аж не верыцца, што рана ці позна ён не прыйдзе, не прыедзе, не пазвоніць, не напіша смяшлівай паштоўкі ці ўрачыста-кеплівага ліста.

Упершыню ўбачыў я здзіўленавокага, нязвыкла даверлівага, амаль па-малечы, цыблакаватага і разам з тым мажнога хлопца, у якога нечакана спалучалася вясковамястэчкавая беларуская шчырасць з урбаністычнай еўрапейскай шырынёй і ўзважанасцю. Было гэта ўвосень 1954 года на традыцыйнае нарадзе маладых у Каралішчавічах. Першае ўражанне памыляецца рэдка. Такім і застаўся, такім і быў Уладзімір, Сямёнаў сын,— падлеткам, якому хочацца ведаць болей за ўсіх астатніх, таму і ведае, якому, між іншым, рупіць паказаць сваю глыбокую дасведчанасць, сваю касмічную шырыню, таму і паказвае сваю неабачлівую любоў да ўсіх, таму і любіць.

У Каралішчавічах у тую першую нашую сустрэчу далёка заходзілі мы па тады яшчэ ціхай дарозе. Уладзімір здзіўляў мяне і ашаламляў і развагамі і задумамі. Глядзеў я на яго, як тубылец на касманаўта. І трэба быць шчырым, да апошніх дзён заставалася жыць у мне гэтае пачуццё багавейнасці і здзіўлення. Сам Уладзімір ніколі, нічым, ніяк не падкрэсліваў ні перад кім сваёй перавагі,

сваёй адметнасці. Яна сама выдавала яго, незвычайнасць Караткевічава. Любіў маштабнасць, любіў гіпербалу. Любіў размах. Потым, калі ўжо не стала крыштальна чыстага пастыра духоўнасці беларускай, калі адчынялі ў Оршы мемарыяльную дошку на вуліцы, якую перайменавалі ў гонар Уладзіміра Караткевіча, любімая сястра Наталля Сямёнаўна паказвала мясціну, дзе стаяла хата, у якой нарадзіўся новы звястун Адраджэння. Паказвала і крынічку, у якую бегаў маленькі Валодзечка мачаць ледзь не цэлую галаву даваеннага цукру. З малечых гадоў цягнула да шырыні жэста, да крыніцы. Метафарычна.

А ў тую першую нашую восень чытаў Уладзімір вершы і балады, якім суджана было стаць хрэстаматыйнымі, анталагічнымі. Пра адну баладу насмеліўся я заўважыць, што дужа нагадвае «Івікавых журавоў». Хацелася ж і мне паказаць, што нешта чытаў, нешта чуў. Чытаў Уладзімір, які настаўнічаў у роднай Оршы, і пераклады з Гейнэ.

І былі пазнейшыя Каралішчавічы, калі мы сядзелі ў лесе аж два месяцы. Уладзімір жыў у левай прыбудоўцы (калі стаць тварам да дома), а я ў правай. Пісаў, як заўсёды, шмат. Чытаў Біблію. Па тых часінах гэта было амаль выклікам не толькі кіруючай і накіроўчай, але і ўсяму грамадству. Пісьменніцкаму найбольш. Бо пісаў жа адзін паэт: «Мая зямля, мая радзіма, чуў прыказку такую я: — Народ без партыі любімай, як гай вясной без салаўя». Цэлы дзень Уладзімір працаваў, а ўвечары збіраліся звычайна ў маім пакойчыку. Кухар, які хваліўся, што гатаваў некалі маршалу Жукаву, выразаў самыя любовыя кавалачкі мясюгі, смажыў, пасля клаў у дзве плыткія талеркі, а талеркі хаваў за халяву афіцэрскіх ботаў. Ішоў да нас на агеньчык. Гэтае закусі хапала пад дзве-тры пляшкі. Часта з ваеннымі ўспамінамі выступаў Юрый Багушэвіч: ...у Эльзы пантофлік гайдаецца на кончыку пальца нагі. ...Не хапіла спірту. ...У тайзе ён з дамай, яна яму галінкай адганяе камароў з таго месца, адкуль ногі растуць...

Паколькі Багушэвіч ночы праводзіў недзе на ацалелых хутарах, дый днём рэдка сутыкаўся ў сваім вялікім — хоць ваўкоў ганяй — пакоі на першым паверсе, мы з Валодзем прывучылі сучку Джэры спаць на падушцы ў Багушэвіча. Пры гэтым накрывалі яе коўдрай.

Уладзімір хадзіў у унтах. Сабакі, чуючы дух сваіх братоў, на першых часінах брахалі на ногі добрага чалавека, які частаваў іх самым смачным. Пра любімых нашых сабак нават склалі былі вершык: «Сук Дазор і сучка Джэры

жралі суп і сок з фужэра». Ці яшчэ такі, парадыруючы заклічную паэзію: «Гэй, да сонца, гэй, да зор, з намі Джэры і Дазор!» Каб пачаставаць сабак, пасля працы часцяком ехалі мы з Уладзімірам у «Мінск», у рэстаран, названы ў гонар сталіцы. Уладзімір заказваў абавязкова куранятка табака, каб костачкі завезці брахлівым любімцам. Здаралася, што швейцары не хацелі пускаць кліента ў унтах і ў шыкоўным світэры (Уладзімір падкрэсліваў, што вязалі яму світэры дамы сэрца). Усё ўладжвала невялікая, па-польску кажучы, лапуўка. Пасля вячэры ў таксі везлі сабакам костачкі.

Часцяком і ўдзень бегалі па трохі заснежанай грудзе ў недалёкі Апчак. У сельскім магазіне было тое, што нас вяло, як партыя да зіхоткіх вяршыняў. Там віселі і кажухі, ды я так і не сабраўся прыдбаць цёплую адзежынку. З малых гадоў памятаў мамін прыгавор: чалавек відаць летам без кароўкі, а зімой без кажушка.

Беглі мы ў Апчак пад прыдуманую амаль дзіцячую гаварынку. «Чак-чак-чак-чак, хлопцы чэшуць у Апчак. Іх чакае ў Апчаку сто чыкушак начэку». Бегаў з намі колькі разоў Пятро Васілеўскі, якога, казалі, любіў слухаць Твардоўскі. Але апошні раз разбіў лоб аб груду, а ў пакоі чакала жонка Галіна на сваёй чарговай «Волзе».

Некалькі паходаў ці марш-пабегаў зрабіў з намі Аляксандр Дракахруст, высокі, станісты маёр, сябра Юрыя Багушэвіча па Далёкім Усходзе. У Дракахруста Уладзімір дапытваўся, ці будзе страляць у людзей, калі паступіць загад. Бо аднекуль ведаў пра падзеі ў Новачаркаску. Гэта на Дракахруста паглядала Еўдакія Лось, і часта паўтаралі мы ў лесе: «Ах, немножко б красивей, ах, немножко б моложе, и попала бы я в Дракохрустово ложе». Любіў Уладзімір прыгаворваць: «Пан Чэсь сказаў панчосе: памераемся ў чосе». Тут, у лесе, Вячаслаў Адамчык распачынаў шматпрацяжныя раманы свае. Да гонару ягонага варта сказаць, што, ідучы навыперадкі па колькасці, не збіўся на прозу двух вялікаборцаў.

У Каралішчавічах падоўгу працаваў Аркадзь Куляшоў. Пры ім, мяркую, па абавязку службы на кінастудыі і на асноўнай быў і коласазнаўца. Апошняму было дадзена заданне канкрэтна ад дырэктара выдавецтва Матузава зарэзаць «Каласы пад сярпом тваім». Праўда, закрытую рэцэнзію напісаў памерам ледзь не з быкаўскую аповесць, але да пераразання жылаў твора не дайшоў. З імі па вечарах гуляла ў прэферанс маці Уладзіміра Надзея Васільеўна.

І пад час збірання нашага ў «Мінск» Уладзімір па-гаспадарску журботна паведаміў, што маці прайграла аж тры рублі. А паездка нашая ў Мінск і ў «Мінск» у два бакі з вячэраю і абавязковымі костачкамі сабакам каштавала куды болей.

Пра Надзею Васільеўну трэба пісаць асобную кнігу. Выпускніца гімназіі, прыроджана панавітая і тонкая ў веданні людзей, яна была рэхам, адгалоссем былое годнасці і велічы старадаўняга беларускага роду. Яна была нейкім чынам прататыпам інтэлектуальна-велічных натур у творах сына. Недзе ў 60-я гады Павел Кабзарэўскі прывёз мне з Пецярбурга (тады Ленінграда) фотакартку свайго здымання Анны Ахматавай. Я быў уражаны, так бы мовіць, двайніковасцю. Шляхетнасць. Вялікасвецкасць. І вонкавае падабенства.

Надзея Васільеўна гаварыла ціха. І нават маўчанне яе было красамоўнае. Адным словам, магла ацаніць і ўцаніць, запрасіць і загадаць, вылучыць і паставіць на месца. Любога. Перад Надзеяй Васільеўнай і ў сталым узросце пачуваў сябе кожны дзіцем. Як перад маці.

З усмешкай распавядала, як Антон Алешка прыйшоў да яе, каб дапамагла перакласці на французскую мову каманды паветранага бою. (Алешка пісаў пра вайну, пра лётчыкаў у згодзе з патрабаваннямі часу.) У Марыінскай гімназіі французскую мову вучылі зусім з іншым ухілам. Нармальна.

Любіла Надзея Васільеўна дарагія, тонкага густу рэчы, фамільныя рэліквіі. Гэта і сыну перадалося. Пра рэвалюцыю, пра паслярэвалюцыйную мітусню казала з ноткамі ўсмешкі. Паказвала білет на права перайсці праз мост. Ён каштаваў звыш двух мільёнаў. Эмансіпаваныя дамы (папярэдніцы сённяшніх валютных) надзявалі гадзіннік на нагу. Гэта азначала, што плата пагадзінная. І нікому я гэтак не баяўся трапляцца на вочы дужа вясёлым, як Надзеі Васільеўне. Удвух з Уладзімірам пабойваліся мы і маладзейшага за нас Зянона Пазняка, які ганяў нас за злоўжыванне аквавіты, ці за ўжыванне зла. Тут да слова прыйшлося падзякаваць Зянону за фотаздымак, які ён зрабіў у мяне дома, калі перавыхоўваў нас з Уладзімірам. Гэта на здымку найадменнага майстэрства (талент Пазняка шматбаковы) мама мая трымае маленькую Ілонку. Вадзіў я сваю Ілонку да Уладзіміра, і чула мая маленькая дачушка добрыя словы на дарогу ў жыцці ад Надзеі Васільеўны, ад дзядзькі Валодзі, нават аўтографамі ў школе хвалілася.

Уладзімір любіў маці, ганарыўся ёю. Быў уважлівы і чулы, але без цялячасці, якой хварэлі мы пасля застолля.

Было, што пілі ў нас дома. Адыходзячы ці, можа, дакладней сказаць, адплываючы, Уладзімір тоненькім голасам (не раўнуючы, як той воўк з казкі, якому каваль адцягнуў язык на тоненькую лісціначчку, на дрыготкую шапаціначчку) папрасіў: «Ці няма ў вас маленькае мензурачкі. Я хачу маме шампанскага занесці».

А мяне зноў, як ваўка таго, цягне ў лес. У лес каралішчавіцкі. Гэта, калі мы з магілёўскае шашы, прыбіўшы мляваватыя ногі па выбітай дарозе, уваходзілі ў значэлы галінашумны змрок з рэдкімі зоркамі недзе ўгары, Уладзімір паўтараў: «Уехаў у лес, як у кажух улез». У залежнасці ад наяўнасці ў нашых кішэнях мы то пешака часалі, то ехалі. Калі чым. Запомніўся адзін эпізод нашае езданіны. Злавілі таксі. Запас пры нас. Настрой вясёлы. Уладзімір пачынае казаць пра свой радавод. Шмат што мне ўжо вядома па ранейшых прыгадках сябра. У салодкай дрымоце слухаю. Раптам Уладзімір паведамляе:

— Заснавальнік Дома Раманавых, Іван Кабыла, быў конюхам у майго дзеда...

Па інерцыі нясмела, а болей млява спрабую запярэчыць, што ў 1913 годзе адзначалася 300-годдзе Дома Раманавых. Колькі ж тады гадоў дзеду магло быць? Уладзімір, як і заўсёды, хутка загарэўся ў сваім гневе праз маю нязгоду:

— Ну, не дзед, а прадзед! А ты наогул гісторыю не ведаеш...

Пярэчыць супраць апошняга аргумента не было як. Я ж выпускнік БДУ імя У. І. Леніна, дзе на філфаку выкладалі толькі гісторыю КПСС. Праўда, на семінарскіх занятках ледзь да інфаркту не давёў партдаму, калі запытаўся, які ўхіл лепшы, правы ці левы.

Болей Уладзімір ніколі пра Івана Кабылу не ўспамінаў. Затое ставіў я яго ў тупік пытаннем, дзе ён нарадзіўся. Пачынаў прыкладна так:

— Калі ўзяць ніжняе Падняпроўе і верхняе Падняпроўе, калі да паўстання Кастуся Каліноўскага, калі ўзяць Панямонне, Віленшчыну...

І калі я напамінаў Уладзіміру пра Оршу, ён адмахліва казаў, што гэта пашпартны запіс. Адчуваў сябе сынам усяе Беларусі, народжаным з-пад сэрца яе.

Далей у каралішчавіцкі лес, болей прыпамінаў. Рэйсавым аўтобусам, відаць, апошнім, даязджаем да памянёнай паваротکі. Далей трэба пехатой. Цяжкавата. Цёмна. Ды нечакана нашую ціхую самоту разбудзіў трактар з прычэ-

пам. Галасуем. Сядаем у жывое цуда часоў калектывізацыі. У нас дзве авоські чацвяртушак (Уладзімір, бывала, казаў «чвырка»), за дзве трактарыст ахвотна згадзіўся давезці да мастка, адкуль асфальтаваная дарожка вяла ў будынак Дома творчасці. Нам трактар, а трактарысту нас сам Гасподзь паслаў. Едзем. Пад'ехалі да самага мастка. Тут я прапаноўваю яшчэ за дзве чацвяртушкі, каб трактарыст аб'ехаў два разы вакол Дома творчасці. Трактарыст згадзіўся і за адну пляшачку, як называлі мы, няпоўнагадовую, аб'ехаць хоць пяць разоў. Тут варта растлумачыць, што ўся загваздка была ў тым нечуваным грукаце матора трактара. Дый было ўжо недзе пасля дванаццаці гадзін начы. Добра, што Уладзімір праявіў пільнасць — адгаварыў трактарыста і мяне ад крамолы парушыць спакой класікаў. У нас пуцёўка была на два месяцы. Выселілі б нас з трэскатам, не цішэйшым за трактар. Не сцярпелі б ні Куляшоў, ні коласазнаўца.

А масток гэны, можна смела сказаць, гістарычны. Уладзімір пісаў «Хрыстос прызямліўся ў Гародні». Была дамова з кінастудыяй, якая толькі называлася «Беларусьфільм», бо працавала на адходах, ці, дакладней, на отбросах маскоўскіх халтурмайстраў. Да Караткевіча прыехаў ягоны сябра Анатоль Забалоцкі. З сібірскіх беларусаў. Сяло, дзе нарадзіўся ён, затапілі, калі разлівалі так званае рукатворнае мора. Камуністы, выклікаўшы на сацыялістычнае спаборніцтва Усявышняга, недзе на шасцідзесяты год шайтанскае ўлады свет парадкавалі. Гэта Забалоцкі пасля рабіў «Каліну чырвоную». А Караткевіча болей за ўсё ўразіў акрамя майстэрства аператара тым, што аб галаву разбіваў бутэлькі з-пад «Савецкага шампанскага». Хто быў мацнейшы, ці савецкае, ці галава, мне Уладзімір ні разу не патлумачыў. Прыехаўшы да Караткевіча ўранні, не зусім упэўнена падаўся Забалоцкі недзе з паўдня. Назаўтра раніцой іду я з нашымі сабакамі. Дазор пачынае нюхаць і грэбці лапамі ў канаўцы каля самага мастка. Пачынаюць вызваляцца з-пад снегу паперы. Знаёмы почырк. Гэта Караткевіч даў Забалоцкаму сцэнарны план і накіды будучага рамана, каб завёз машыністцы перадрукаваць. Як і світэры, дамы сэрца рабілі Уладзіміру перадрук. Нават перадрукоўвалі зборнікі тады забароненага Мікалая Гумілёва.

Гусі ўратавалі Рым. Ваўчыца сасіла Ромула і Рэма. Каралішчавіцкі сабака Дазор уратаваў славуты раман Уладзіміра Караткевіча. І павінен застацца ў гісторыі

нашага прыўкраснага пісьменства. Напамінаю, звалі сабаку Дазор.

Дазор спаў у мяне ў пакоі. Уночы даводзілася ўставаць і выпускаць. Застудзіўся я, захварэў. І мяне лячыў Уладзімір. Зноў жа з Мінска прывёз каньяк і лімон. Дапамагло. Хутчэй за ўсё значэнне ў лекаванні мела доза. А наогул у маім пакоі стаяла нашае агульнае тое зелле, што робіць вяселле. Шмат хто забягаў перад сняданнем, большына заходзіла вечарам.

І яшчэ два месяцы быў я разам з Уладзімірам Караткевічам. І было гэта ва Уладзівастоку. А пачаўся наш вояж і проста і вясёла. Сядзелі мы ўтрох у мяне на кватэры па вуліцы Бялінскага. Калі бутэлькі на стале можна было падстаўляць ветру, каб свістаў, сумна пачалі разважаць, што хочацца паездзіць, свету пабачыць. Мне цюкнула ў галаву пазваніць генералу Аляксееву, які ўзначальваў ваенна-шэфскую камісію пры Саюзе пісьменнікаў. Генерал любіў літаратуру, сам пісаў прозу. Дужа стараўся выбіць як мага болей значкоў за культурнае шэфства над арміяй. Было гэтых значкоў, здаецца, тры ступені. І калі неяк уручалі гэтыя значкі, Іван Шамякін з крыўдай у голасе заўважыў, што не мае яшчэ такога значка. Праз колькі дзён меў. Цацкі сунімаюць слёзы не толькі ў немаўлятак.

І пазваніў я генералу Аляксееву, каб паслаў ён нас на стажыроўку ў якую-небудзь вайсковую газету. Нас — гэта Уладзіміра Караткевіча, Генадзя Кляўко і мяне. У добрым настроі мы прасіліся паслаць як можна далей. Генерал адказаў, што далей Уладзівастока паслаць не можа. Тэлефонная просьба да генерала была глыбокай восенню, амаль зазімкам 1964 года. Дні ішлі. Пра размову мы забыліся. Настала вясна. Уладзімір сабраўся ехаць да любімага дзядзькі ў Рагачоў, дзе, у асноўным, і пісаліся «Каласы пад сярпом тваім». Я навастрыўся да мамы ў Вушачу. І тут прыходзяць позвы ў ваенкамат усім тром. Задобрыўшы добрай чаркай, паслалі на праведзіны ў ваенкамат Кляўко. Хай усё разведае і скажа, што нас няма. І калі наш пасланец з'явіўся ў ваенкамат (на ваеннай кафедры нашых выкладчыкаў прыводзіла ў шаленства слова «з'явіўся»,— «является только Христос народу,— крычалі яны завучаны салдаціста-савецкі жарт,— а курсант должен докладывать: «Прибыл!»), там і аб'явілі, што камандзіруецца на Далёкі Усход, у горад Уладзівасток для стажыроўкі ў акруговай газеце. Тут жа дадалі, каб перадаў гэта Караткевічу і Барадуліну. А ў нашага выратоўцы было, як цяпер пішуць

у дэтэктыўнай літаратуры, алібі, што нас няма ў Мінску, што мы хворыя і гэтак далей. Ды ў ваенкамаце амаль паўтарылі фразу з прыблатнёнага раманса: «Шутки морские — жестокие шутки».

І былі мы 1 жніўня 1965 года ва Уладзівастоку. Прылёт свой адзначалі ў рэстаране морвакзала. Ледзьве ўбіліся за нейкі столік сесці. З намі з Масквы ляцеў берагавы маёр Валерый Зайцаў, ён жа пісаў вершы пад псеўданімам Рында. Маёр і дапамог убіцца ў рэстаран. Якраз у гэтыя дні вярнулася кітабойная флатылія. І таму ўвесь Уладзівасток працаваў на прыём кітабойцаў, дапамагалі ўсе як маглі пазбавіцца маракам ад пуцінных грошай. Асабліва стараліся так званыя нявесты. Самы шык — мужчынскія каляровыя безпамерныя шкарпэткі і газавая касыначка. Нявесты за газавую касыначку вечар сядзелі з маракамі ў рэстаране. Але атмасферу ўсеагульнага ўздыму ў рэстаране лепей за ўсё паказаў Уладзімір у пачатку сваёй «Чазеніі». Гэта быў першы твор, на які адгукнуліся мяхамі лістоў падзякі і захаплення з усіх куткоў Саюза. Дапамагла руская мова. Мы з Кляўко па-журналісцку стараліся нешта злавіць у запісныя кніжкі, вывучалі жыццё, а Караткевіч пад час нашых паездак па Прымор'і толькі не выпускаў з рота цыгарэту, абавязкова чытаў нейкую кніжку і як бы драмаў. А пасля мы ахнулі, што ён убачыў і як, галоўнае, убачыў. Праўда, шмат пісаў лістоў. Тросся над чыстай паперай і атрамантам да скупечага. На нейкі тыдзень з кайстраю за плячыма некуды знік. Вярнуўся, казаў пра Кедровую падзь, пра запаведнік. Нам прывёз у падарунак кедровых шышак. А пасля ўсім пра гэта распавёў у «Чазеніі». Як заўсёды, фантазія бушавала і тут вышэй за дзевяцібальны шторм. А некалі ж Крапіва параіў яму біць камяні на дарозе, а не займацца літаратурай.

У рэдакцыі газеты «Боевая вахта» было дужа няўтульна і нам і з намі. Усе ў форме, ад апраткі да мыслення, а мы разгільдзяі ў цывільным, дый думкі не па статуце ў нас.

Мы з Кляўко стараліся пры любой нагодзе кудынебудзь збегчы. Уладзімір дысцыплінавана хадзіў на працу, выгароджваў нас перад начальствам, прыдумляў прычыны нашае адсутнасці. Праўда, быў пакрыўджаны, што нам па заканчэнні праходжання стажыроўкі далі па зорачцы на магчымыя пагоны, а яму — не. Бо казаў усё, пра што лепей было не казаць, бо казаў, што зрабіў і што зрабіць наважыўся. А гэта выклікала палітычны гнеў і звычайную салдафонскую зайздрасць. Ну, як, напрыклад, мог трываць галоўны

рэдактар, які вёз нас «представить» адміралу (сустрэча не адбылася, бо не ў форме нас нельга было прымаць, а нам у нашым становішчы належала толькі карабельная форма, не выходная), а Уладзімір, сур'ёзна заклапочаны, пытаўся ў яго, як бы гэта купіць вайсковы «газік», каб на ім ездзіць па Беларусі.

Тут дарэчы будзе ўспомніць, як мы прымяралі форму «б/у второй категории». Павялі нас трох на склады. Сталі падбіраць. З фуражкамі лёгкі клопат быў. А вось з кіцелямі — пакуты. Уладзіміру падышоў-такі кіцель з некалькі прымерак. Мне шукалі даўжэй. А абмундзіроўка была сырая, зляжалая, практычна збуцвелая. Уся бяда была ў тым, што Караткевіч і я былі ў званні малодшых лейтэнантаў, Кляўко — лейтэнант, а жыватамі мы цягнулі як не да адміралаў (быў такі ў савецкім флоце камандуючы, які не ўлазіў у падводную лодку з-за чрэва). Лічы, уся служба складоў збеглася паглядзець на бясплатны канцэрт. І вось вымаклы ад натугі Кляўко ўспёр на сябе кіцель, зашпіліўся, уздыхнуў: «Ну, нарэшце!» — і ўсе гузікі зрыкашэцілі долу. Танкашыі Караткевіч выглядаў у кіцелі, што падбіраўся на жываце, ну не раўнуючы, як цяля ў валовым хамуце. Адразу ж пайшлі сфатаграфавацца. На фота зусім спакойна глядзеліся мы ў фуражках і кіцелях. Гэта калі ад'язджалі пасля двух месяцаў стажыроўкі, то кожны з нас мог захінуць крыссі недзе за спіной.

Няўтульна з намі было і ў інтэрнаце падводнікаў. У суседнім пакойчыку пасяліўся класічны адстаўнік аднекуль з Украіны. Паказваў характарыстыку з нейкага прадпрыемства, замусоленую, як салёны агурок пры закусцы, дзе казалася, што таварыш маральна ўстойлівы. Калі мы адыходзілі на службу, наш супакойнік заставаўся дома і цадзіў свае бутэлечкі, лежачы ў ложку. Аднаго разу прыходжу да сябе ў пакой, а адстаўніка распірае, як дуб ад раптоўнага веснавога соку, ад гневу праведнага. Не можа зразумець, як такога карэспандэнта, як Караткевіч, маглі ўзяць у ваенную газету. Заўтра ж ён пойдзе да камандуючага акругі. Пачаў далікатна выпытваць. Дапамог нават яму галаву мыць — палівўў на рэшткі былой чупрыны з чайніка цёплую ваду. А выходзіць, што Уладзімір, пакуль нас не было, паспеў выкласці адстаўніку гісторыю нэнькі Украіны ў антымарксісцкай, антыбальшавіцкай трактоўцы, такой, як яна была і ёсць. Давялося акрамя дапамогі пры мыцці галавы здабываць недзе пляшку і няхітрую закусь. Ледзьве атушыў вулкан савецкага патрыятызму.

Баявых афіцэраў, якія жылі ў інтэрнаце, шакіраваў Уладзімір, калі раніцой, уключыўшы ледзяны душ, зычным густым голасам спяваў то італьянскія, то духоўныя песні, дзе гучалі словы «Бог, цвярдыня мая» і шмат кавалкаў з Біблії (цяпер, калі чытаў вечную Кнігу, успамінаў я спевы-цытаванні). Спевы былі сапраўдныя, а вось з ледзяным душам Уладзімір крыху хітрыў: стаяў збоку. Афіцэрам было ўжо ад аднаго ўпамінання Усявышняга зябка. А наогул з афіцэрамі жылі мы дружна. Як мелі чым, частаваліся. Звычайна ў сталоўцы на дэсерт давалі кампот па-флоцку. Прыходзіць неяк на абед нашая тройца. У афіцэраў, суседзяў па пакоі, свята — недзе расстараліся спірту. Ну і нам налілі ў «люміневыя» конаўкі. Мы з Уладзімірам развялі вадой, выпілі, смакуючы. Кляўко, як жох, удыхнуў паветра, уліў у горла спірт і нявогляддзю схапіў кубак з дэсертам. Сербануў і зароў на ўсю сталоўку падводнікаў. Партыйныя ды камсамольскія лідэры пачалі абурацца: вечна гэтыя цывільныя выкідваюць конікаў. А вінаваты быў не наш сябар, а змена ў традыцыйным меню — замест кампоту па-флоцку далі гарачы кісель. Плевачка не давала астыць напою, апетаму ў фальклоры. І выйшла, як тушэнне ляснога пажару — агонь агнём.

І дома, і ва Уладзівастоку, калі бывалі грошы на рэстаран, стараўся я заказваць салянку, каб абавязкова з маслінамі. Па традыцыі з яшчэ некранутай лыжкай міскі выкладваў я масліны ў міскі Уладзіміру і Генадзю. І пачыналася вясёлая размова. Кожны раз. Уладзімір казаў, што са мной усё зразумела, маслінаў не прызнаю, бо радаводу простага, з сялян ці з рабочых, як пісаць загадвалі савецкія анкеты. Але хто ж усё-ткі быў панавіты ў Кляўковым родзе? Генадзь загадкава змоўчваў, старанна закусваючы. Даваў Уладзіміру палатунак на роздум, на яшчэ адзін напамінак пра сваю шляхетнасць. Мне, праўда, прызнаўся. У магазіне каля студэнцкага інтэрната былі толькі масліны. І давялося прывыкнуць закусваць маслінамі, мучыцца.

Праз Уладзіміра, а дакладней, праз сваю цікаўнасць засталіся мы неяк без вячэры. На дзікім пляжы пазнаёміўся Уладзімір з боскай прыгажосці, як часта казаў не раз, карэянкай. Уладзімір і сапраўды быў у вадзе, як рыба. Мы толькі любаваліся з Генадзем, як грэлі яны і без таго цёплую ваду. Неадмыты ад салёнай вады Уладзімір, на зайздрасць нам, паведаміў, што карэянка прызначыла спатканне. Пад вечар і мы ўвязаліся за Уладзімірам, каб хоць здалёку паглядзець на ўсходнюю красу. А давялося

ўбачыць заход сонца. Гэта таксама прыгожае відовішча, але яно не замяніла нам вячэры. Карэянка не прыйшла. Ішлі мы пешкі да інтэрната падводнікаў, бо не мелі на трамвай, а зайцамі ехаць гонар не дазваляў. Пасля і ў Мінску, і на рыжскім узмор'і ў добрым настроі мурлыкаў Уладзімір: «Купались две форели, и с ними был форел, форели постарели, форел не постарел».

Уладзівасток, наогул, здзіўляў, захапляў, ашарашваў, агарошваў. Што б ні збіраліся рабіць — ехаць, ісці, піць спірт ці «Чорную хмару» (гарэлку ў 45 градусаў так празвалі за змрочную этыкетку), прыгаворвалі адно: «Вперед до Кенигсберга!» Гэта ва Уладзівастоку маленькая плача, а бацька грозіцца: «Не плач, бо аддам міліцыянеру». Малая тут жа пытаецца: «А дзе яна?» Міліцыянерамі ў форме былі звычайна жанчыны. Бо і п'яныя ў тумане кітабоі не будуць біцца ▪ дамай. Выхаванне не дазволіць. Праўда, і міліцыянеры мужчыны там іншыя. Захацелася мне неяк апоўначы пакупацца на дзікім пляжы. Я ўжо на беразе мокры і цёпленькі, але набраўся нахабнасці папрасіць чалавека ў форме павартаваць мае штаны, бо яны ў мяне апошнія, ды яшчэ прапяяў яму ўшацкую весялушку: «Ой, дзяўчаткі, Бог із вамі, здзену штаны, лягу з вамі, здзену штаны і сарочку, лягу з вамі на ўсю ночку». Згадзіўся папільнаваць, адно папярэдзіў, каб не бавіўся. Гэта ва Уладзівастоку на загад адчыніць працвярэзнікі быў сапраўды з адчыненымі дзвярыма пакойчык на два ложкі. Як не сямейны пакой. Туды заходзілі пахаладацца ў спёку здарожаныя, хто яшчэ сам мог ісці. Бо ў дні, калі вярталіся флатыліі, палову горада ні ў які працвярэзнік не ўтаўчэш. Гэта ва Уладзівастоку ідзе трамвай, на рэйках ляжыць стомлены гараджанін, трамвай спыняецца, выходзіць трамвайшчык і ездакі, асцярожна бяруць за рукі, за ногі соннага і нясуць на лавачку, каб выспаўся. А раніцай на тратуары ляжыць «уладзівастоцкая нявеста», а ад яе бяруць разгон цёплыя ручаінкі, дужа любімае слова ў нашай паэзіі 60-х гадоў. У кавярні «Льдинка» раніцай выбітыя шыбіны ў дзвярах замяняюць фанераю. Вечарам швейцар пад аховай міліцыянера прадае гарэлку па цане, якая яму падабаецца. А як рамантычна гучаць мянушкі забягайлавак: «Цешчын язык», «Там, дзе заканчваецца асфальт», «Шэрая кабыла», «Крываручка» (апошняя ў гонар прапаршчыка-ўкраінца). Гэта ва Уладзівастоку Караткевіч пачуў, як пісалася партыйная характарыстыка афіцэру: «В пьянке замечен не был, но по утрам подозрительно много пил холодной воды».

часта пасля паўтараў раніцай у Мінску, смагла каўтаючы халодную, тады яшчэ нехларыраваную ваду.

Доўга абяцалі ўзяць нас на баявыя караблі, якія стаяць поплеч, ці вобач з караблямі шостага амерыканскага флоту, але так і не ўзялі. Адзінае, што ўдалося нам — трапіць на прыём да Чарнышова — партыйнага гаспадара краю, былога партызанскага кіраўніка ў Беларусі. З яго ласкі далі нам машыну, на якой мы і накруцілі некалькі тысяч кіламетраў па таежных дарогах, калі іх можна назваць дарогамі. Сапраўды, старцу вярста не круг. Цецюхе. Кавалерава. Чугуеўка. З намі ездзіў і дужа ж сімпатычны аператар з уладзівастоцкай тэлестудыі Віктар Пятровіч Кузняцоў, Герой Савецкага Саюза. І цяпер не разумею, як гэта мы пераходзілі па мокрай і круглястай жэрдачцы праз крутую таежную рачулку. Караткевіч яшчэ ўзяўся пераносіць «Конвас». Мы ўсе былі ў тумане, і ўсё было ў тумане. У Чугуеўцы выступалі ў рэдакцыі. Была і пазна́я вячэра. Уладзімір і тут па традыцыі закахаўся ў тубыльную журналістачку. Не абышлося без цалавання рончкі (падкрэсліваў гэтае слова рамантык), без укленчвання і абяцання шмат чаго.

А ўсё-такі, відаць, самай вясёлай была паездка нашая на паўвостраў Пуцяцін. У звечарэлым наўколлі нагадваў ён здалёку адзін з вобразаў Чурлёніса. Ужо адно гэтае ўражвала Уладзіміра. Прыехалі, а дакладней прыплылі, адразу ў гатэль. А там з нас толькі пасмяяліся. Сядзім разгубленыя. І тут нейкі кудлач нясе за клюшню, як за ручку ад штурвала, непамерна вялізнага краба. Уладзімір пасля, калі распавядаў каму, паказваў на сваю руку, а то і на дзве разам складзеныя, у залежнасці ад адпаведнага настрою. Ну, натуральна, ахнуў я ад здзіўлення, чым і здзівіў кудлача. Запытаўся, ці я крабаў не бачыў і адкуль тады, калі дзівіць мяне звычайны ягонаму воку краб. Разам пачалі адказваць, сказалі, што на стажыроўцы мы, што начаваць няма дзе, а назад у Уладзівасток толькі праз дзень можна будзе трапіць. Расчулілі мы хлопца. І апынуліся на малым рыбалавецкім сейнеры, ці на МРС, бо абрэвіятуры даскакалі «от Москвы до самых до окраин», і зусім нармальным чыталася на картах паметка «Морзверь».

Пераначавалі на сейнеры. Раніцай дапамагалі лавіць рыбу. Асабліва шмат лавілася мінтая. Белацелая, моцная рыба. Японцы з яе рабілі самыя вытанчаныя прысмакі, а ў краіне перамогшага сацыялізму мінтай ішоў на муку ўгнаення. Але болей балюча ўражвала распавяданне пра тое, як з

галоў маладых чаек варыцца суп. На сейнеры знайшлося што закусіць і без галоў чаек. І ў самы разгон нашага зыбкага застолля прыплыў капітан з суседняга сейнера. Ён, выходзіць, бачыў нас па тэлевізары (быў такі грэх, хацелі зарабіць на якую бутэльку) і дужа ўзрадаваўся. Маці ягоная, калі памірала, наказвала: «Глядзі на Захад, там Беларусь, там твая радзіма». У пачастунак прывёз нам зямляк паўмісак крабаў, засмажаных у масле. Застолле набыло, як кажуць у спорце, другое дыханне.

Настрой застольцаў набываў штармавы характар. Ага, дык вы — пісьменнікі? І пачалося раскрыццё душ. Выходзіла, што меней як 10 гадоў ніхто з каманды не сядзеў. Адзін член экіпажа, ліючы слёзы расчулення, паўтараючы, што любіць капітана сейнера, усё ж прысягаў, што зарэжа яго. Памочнік капітана, плачучы цвярозымі слязьмі, прасіў у Караткевіча, каб напісаў маці пісьмо, бо сам памочнік ужо сёмы год збіраецца напісаць, але так і не сабраўся. Уладзімір слухаў уважліва і спагадліва, як умеў толькі ён, і абяцаў напісаць пісьмо і ўсё растлумачыць. Нехта даводзіў на поўным сур'ёзе, як цяжка трапіць у Еўропу. У далёкаўсходаўцаў усё, што за Уралам, Еўропа. Гэта ў нас дасюль спрэчкі, як нам увайсці ў Еўропу. Дык, значыць, двойчы спрабаваў пакутнік трапіць у Еўропу, на радзіму. Першы раз сеў у цягнік ва Уладзівастоку, узяў з сабой 200 тысяч (курс 1965 года), дзве скрынкі гарэлкі і тры скрынкі піва. Прачнуўся ў Хабараўску — ні рубля, ні бутэлькі. Пуста. Даў тэлеграму Пецьку і Ваньку — прыслалі грошы, вярнуўся «во Владик». Праз год зноў паспрабаваў на адпачынак з'ездзіць на радзіму. На гэты раз узяў 150 тысяч, скрынку гарэлкі і дзве скрынкі піва. І зноў усё паўтарылася, як і ў першы раз. З роспаччу ў голасе рыбак закончыў распавяданне: «Не, у Еўропу трапіць немагчыма...»

Мне запомнілася неба над галавой у збянтэжаных зорках, бо, загнаўшы мяне ў трум, рыбак-паэт чытаў мне свае вершы, прытым казаў, колькі разоў і дзе сядзеў ён, «срок тянул». Як зацугляны конь, касіўся я паглядам ды хваліў паэта.

Неўпрыцям нарастаў нейкі бунт. Пітво скончылася. І падаліся мы з Кляўком шукаць прадаўшчыцу. Знайшлі ў нейкім бараку. Упіралася. У ноч ісці не хацела. Угаварылі. Апошняе яе ратаванне было: у магазіне толькі віно. І на віно згадзіліся. Прынеслі на сейнер. Патушылі пажар, які ўжо займаўся. Караткевіч працаваў зампалітам. Гэта быў рэдкі выпадак, калі пераканана беспартыйны вёў палітмасавае

выхаванне. І калі вярнуліся ў інтэрнат, доўга яшчэ нас гайдала ў сне, здавалася, начуем на сейнеры. З нашае навігацыі прывезлі мы шмат ракавак і пачалі іх чысціць на сувеніры. Уладзімір ужо ў Мінску любіў прыкласці ракаўку да вуха і слухаць, як мора шуміць. Дык, чысцячы ракаўкі, гэтым як бы мясам перакармілі любімца нашага, сібірскага катка Васька. Ледзь выжыў Васёк. Уладзімір марыў яго прывезці дадому, з запалам апісваў, як возяць катоў і сабак у свеце, што запяты ад нас жалезнай заслонай.

Дадому вярталіся мы да сумнага вясёла. Білеты бясплатныя. А на 12 сутак дарогі ў нас выйшла па рублю на душу. Гэта выявілася, калі раніцой прачнуліся ў вагоне. Уладзімір думаў, што дасць тэлеграму ў дарозе і на Байкале сустрэне калега па Вышэйшых літаратурных курсах, я вырашыў тэлеграфаваць дадому, каб на станцыі, дзе даўжэй стаіць цягнік, атрымаць прывітанне ад жонкі. Ды з добрых намераў нічога не атрымалася. Сама болей цягнік, бо лічыўся скоры, стаяў 15 хвілін. Гэта, можа, і вялікі час для вопытных рэзідэнтаў, а на наш разгон — нічога. З намі ў вагоне ехаў салдат на пабыўку ў Еўропу. Адной толькі чырвонай рыбы вёз як не мех, бо маці працавала дырэктаркай рэстарана «Уладзівасток». Перад ад'ездам з раніцы займалі мы чаргу па нейкія рыбныя гасцінцы. Хоць уладзівастокцы яшчэ помнілі, як на плошчах стаялі чаны з варанымі крабамі, як чорнай ікрой кітавалі вокны. Дужа добра трымала шыбы чорная ікра. І, як на тое ліха, за нашым вагонам быў вагон-рэстаран. Усе ішлі ў рэстаран і з рэстарана. А мы сядзелі і глядзелі. На прыпынках выбягалі купіць бульбы варанай ды калі-нікалі малака. Бабкі хітра намазвалі бульбу алеем ці маслам, і некалькі дзён таму звараная на пагляд здавалася толькі адцэджанай і на патэльні падрумяненай. Ужо ў вагоне бачылі, што купілі, ды цягнік ішоў. І меў я ўсеагульнае ганьбаванне ад калектыву, бо на нейкай станцыйцы з'еў суп капеек за сорак. І цяпер і нялоўка і смешнавата. А з суседняга купэ палкоўнік запасу ўсё цікавіўся, хто мы. Караткевічу карцела сказаць, што мы пісьменнікі. Ды з Кляўком забаранілі мы яму прызнавацца. Бедныя. Галодныя. Палкоўніку з таямнічай важнасцю растлумачыў я, што не маем права выдаваць ваенную тайну. Ён зразумеў ці зрабіў выгляд, што разумее. Адзіную раскошу маглі мы дазволіць сабе — карты. Гулялі ў дурня. І, калі змахляваўшы, далі Уладзіміру дурня з пагонамі, спадчынны арыстакрат не мог перанесці абразу. Некалькі дзён з намі не гаварыў. Яўна бачыў, што ашукалі.

Дарогі. Яны разводзяць і зводзяць, чужыняць і родняць. Дарогі з Уладзімірам Караткевічам роднілі, зводзілі. Дарогі прыводзілі Уладзіміра на ўшацкую зямлю, дзе помняць яго дасюль, дзе яго любяць і шануюць. Ушаччына дала Уладзіміру і спадарожніцу ў жыцці. Гэта з Валянцінай Браніславаўнай часцяком бываў ён у навуковых экспедыцыях на зямлі Васіля Быкава. Бываў і па кіношных клопатах. І проста так, з-за любові да нашага краю. Вяртаюся з Ваўчэнскага возера. Мама кажа, што ў нас госці. Пад бэзавымі кустамі, вываліўшы самавітыя жываты з маек, спяць два віцязі. Уладзімір Караткевіч і Еранім Стулпан. Стаміліся, адолеўшы 200 кіламетраў пыльнай, летняй дарогі ў дабітым аўтобусе, а яшчэ Уладзімір у аўтобусе прачытаў лекцыю на тэму беларускасці нейкім дзяўчаткам-ветрадуечкам. Маме было прыемна ўспомніць латышскія стравы і пачаставаць Ераніма, а Валодзечку (так ласкава называла любімца) клёцкамі з душамі.

У адзін з прыездаў Уладзіміра ў Вушачу была наладжана бяседа па-ўшацку, высокі госць пачаў лавіць акунёў, як у нас кажуць. Тады мая крэўніца Марыя Рыгораўна папрасіла: «Дайце відэльцы, каб падперці вочы гэтаму пану». І хадзілі мы з гэным панам у грыбы. Мама дала нам з сабой славутай бражкі, якую мінскія цмакуны-смакуны прымалі за сухое віно, адпаведна бутэльцы, у якую ўліта была. Халадзілі мы яе ў Быковым ручаі, а потым згубіліся ў лесе каля Вечалля, толькі праспаўшыся на пасцелях імшаных, знайшлі адзін аднаго. Упадабаў Уладзімір мясціну, дзе некалі пасвіла кароў латышачка Кулінка, мясціну, якая завецца Андрэеўшчына. Як бы ў гонар дзеда майго Андрэя Галвіньша. А яшчэ болей упадабаў Уладзімір ушацкую рагатушку:

> А лісіца і барсук
> Любіліся цераз сук,
> А маленькі барсучок
> Цераз маленечкі сучок.

Уладзімір вымаўляў «цэраз» і расцягваў, смакуючы кожны гук, слова «маленечкі».

Дамовіліся неяк паехаць з Уладзімірам на Вялічка ў Вушачу. Ілона была яшчэ маленькая, за барсучка таго меншая. Да вакзала з вандзэлкамі і дачкой дабірацца грамадзянскім транспартам цяжкавата. Набіраю таксі — няма машын. Іду на хітрыкі, кажу, што ў мяне важны госць — славуты чэшскі пісьменнік. Падзейнічала. Прыходзіць таксі. Уладзімір пачынае гаварыць, мяшаючы бела-

рускія і польскія словы. Я трымаюся адпаведна пачціва з дарагім госцем. А таксіст нешта ўхмыляецца. Уладзімір выйшаў з машыны падыміць, тады таксіст нахінуўся да мяне і пытаецца: «Як сябе Валодзя адчувае? Я ж яго ўчора да пад'езда падвозіў, а да дзвярэй амаль даносіў...» А мой чэшскі класік, высмаліўшы папяросіну, падкрэслена панавіта сеў у машыну.

У Вушачу ў маміну хату завёз Уладзімір на захаванне на ўсялякі выпадак некалькі папак трэцяга ці чацвёртага экземпляру перадруку «Каласоў пад сярпом тваім». Пасля ўсіх заварух і перабудоў хаты і сёння ёсць дзве папкі з праўкамі аўтара. А вандраванне рукапісу «Ладдзі роспачы» мае як не дэтэктыўную гісторыю. Напісаў Караткевіч сваю найталенавіцейшую рэч. Чытаў і прысвяціў мне. Рукапіс мне падарыў. А паколькі «Ладдзя роспачы» і не мела намеру прыставаць да берага сацыялістычнага рэалізму, дык не друкавалі нідзе. Васіль Сёмуха пераклаў на рускую мову. Даў «Неман». Праз нейкі час з'явілася надзея надрукаваць у арыгінале. Перадрук недзе згубіўся. Рукапісу Уладзімір не мог дашукацца. І ўзнікла ў аўтара ідэя перакласці на беларускую мову сваю рэч з Сёмухавага перакладу. Ды выручыў выпадак. У Вушачы пераглядаю паперы — рукапіс «Ладдзі роспачы». Прывожу. Адзначаем падзею, што знайшлася прапажа. Назаўтра спахопліваецца шчаслівы аўтар, а дзе ж рукапіс? Зноў шукаем. І ўрэшце за газаваю плітою ў маёй кватэры па Рэспубліканскай знаходзіцца рукапіс. Нясём перадрукоўваць у некалькіх экземплярах. Мне Уладзімір вяртае рукапіс, яшчэ раз падпісаўшы. Зусім нядаўна сказаў пра такія прыгоды «Ладдзі...» Васілю Сёмуху. Узрадаваўся болей, як Уладзімір Караткевіч, калі рукапіс аб'явіўся, бо аўтар пад гарачую руку ўпікаў перакладчыка, нібыта ён згубіў рукапіс, а пасля не сказаў яму пра знаходку. Сёмуху ўвесь час мучыла сумленне.

Шчасціла мне лётаць з Караткевічам у Латвію да Ераніма Стулпана. У самалёце Уладзімір гэтак захапіўся маладой пасажыркай, што ўжо наважыўся падарыць ёй сваю паркераўскую ручку (а пісаў Караткевіч толькі самымі лепшымі ручкамі на самай лепшай паперы, бо пісаў, як свяшчэннадзейнічаў), ледзь адгаварыў, а прывабнай прыхільніцы таленту нястомнага аратага на гонях прыўкраснага беларускага пісьменства патлумачыў, што ручкай гэтай напісаны «Каласы пад сярпом тваім». З адведзін Латвіі Караткевіч напісаў выдатнае эсэ. Хоць зноў, здавалася, толькі смаліў папяросы ды цадзіў «Піва продкаў». На ўзбярэжжы ў захмя-

лелым расчуленні дужа прыгожай латышцы пачаў тлумачыць, што перакладаю «Ветрык, вей!», а яна пажадала мне перакласці і драму «Залаты конь» і памахала рукой у такт з чайкамі.

На ўзбярэжжы раніцай заказалі мы па 150 каньяку і па шклянцы мінеральнае вады. Уладзімір бярэ шклянку з вадой, робіць глыток. І мяне чорт ускруціў. Кажу, што ўсё-такі ў радавітага шляхціца пралетарскія замашкі. Бо на ваду падумаў, што гарэлка, а на каньяк — піва. І наважыўся па-рабочаму, па-гегемонаўску гарэлку півам запіваць. Як падхапіўся мой сябар, як пачаў даказваць, што гэта я так прымаю каньяк за піва, а ён проста, каб горла не апячы, надпіў мінералкі, як арыстакрат. Давялося яшчэ паўтарыць заказ, альбо, як любіў прыгаворваць Караткевіч, заечую норму — сто пяцьдзесят і капусны ліст.

Не дужа каб часта наведваў я Маскву. Але даводзілася і на экскурсіях бываць. Толькі так ведаць гісторыю Масквы, яе славутыя мясціны ніхто не мог, як Караткевіч. Між іншым, ён паказаў, як ў марозны дзень шэрасам закрэслівaецца імя Сталіна на Маўзалеі.

У Маскву раіў мне падацца на Вышэйшыя літаратурныя курсы Уладзімір. Ухапіўся я за гэтую ідэю. Пасля універсітэта паслаў належныя паперы. Адказ прыйшоў неўзабаве. Адмовіць. А ўсё пасля Караткевіча. Энцыклапедычна адукаваны слухач Вышэйшых літаратурных курсаў Уладзімір Караткевіч літаральна да слёз даводзіў сваімі як бы наіўнымі пытаннямі выкладчыкаў. Спытае нешта. Выкладчык не ведае, абяцае заўтра адказаць, а заўтра ў Караткевіча новае пытанне. Не хочацца шмат казаць пра выкладчыкаў, хопіць аднаго, што, напрыклад, Леў Ашанін меў званне прафесара. Былі, вядома, і сапраўдныя свяцілы. Але Караткевіч заганяў у казіны рог ашаністую прафесуру. І, як вынік, рэктар ВЛК (толькі дзвюх літар не стае — СМ) Лапцеў падпісаў загад не прымаць на вучобу асоб з філалагічнай адукацыяй — хопіць, адпакутавалі з разумнікам Уладзімірам Караткевічам! Мая заява якраз і падпала пад загад. Караткевіч раіў паступіць, і ён жа не дапусціў да вучобы, сам таго не ведаючы.

Ужо ў наш час распавядаў мне ў Туркменіі слухач ВЛК, як беларускі празаік, былы партызанскі радыст, выручыў увесь курс. Партызанскі радыст, значыць, выцягнуў пытанне не па ягоных сілах — «Медны коннік». Не доўга думаючы, звярнуўся з пытаннем да выдатнага пушкіназнаўцы прафесара Бондзі, бо ён, вядома, лепей ведае

Пушкіна, чым сам сябе Пушкін ведаў. А пытанне было такое, ці здраджвала Наталі Пушкіну. І, зразумела, завёў прафесара. Той казаў і так, і не. А потым спахапіўся, зірнуў на гадзіннік, трэба чытаць лекцыі ў Маскоўскім універсітэце. Похапкам прапанаваў Бондзі здаць заліковыя кніжкі і сказаць, хто якую адзнаку хоча. Трохі адхіліўся, каб паказаць, якім нежаданым слухачом быў Караткевіч для прафесуры ўзроўню Ашаніна, аўтара песні «А у нас во дворе».

Лёталі самалётам у Полацк на святкаванне юбілею Францыска Скарыны. Славутая Сафійка, як заўсёды, рэстаўравалася. Уладзімір мне выбраў з друзу некалькі штук плінфы, пры гэтым прачытаў бліскучую, бо маланкавую, лекцыю па гісторыі і Сафійкі і Полацка. Ён мне іншы раз здаваўся сейфам, у якім захоўваюцца падзеі, факты, даты. На цяперашні час яго можна назваць і камп'ютэрам, у чыю памяць закладзена як не ўся гісторыя за шмат стагоддзяў. Ляцелі назад. Уладзімір сядзеў насупроць Еўдакіі Лось у цесненькім «кукурузніку». У галаву мне, дзе яшчэ шумеў і не вычхаўся юбілей славутага палачаніна, ускочылі радкі: «Вочы ў вочы, каленькі ў каленькі. Будзе ў Валодзі ад Дусі маленькі».

Трэба ранерька ляцець у Віцебск. Юбілей старадаўняга места. Уладзімір застольнічаў за поўнач. Ідзём у самалёт. Праваднiца западозрыла, што пасажыр нецвярозы. Іду на выручку. Пытаюся, ці п'яны я, адказвае, што не. Ну, а мы разам былі і разам ляцім, значыць, і сябра мой цвярозы. Махнула рукой. Паляцелі.

Караткевіч любіў вандраваць. Праўда, мог наталіць любоў сваю толькі ў межах Саюза. Удалося вырвацца ў Польшчу і ў Чэхаславаччыну. Чэхі (перакладаў Караткевіча шмат і таленавіта Вацлаў Жыдліцкі, у якога шмат каму з нашых членаў Саюза пісьменнікаў трэба было б павучыцца беларускай мове) выдалі шыкоўна і з густам раман «Хрыстос прызямліўся ў Гародні». Караткевіч паехаў атрымаць узнагароду выдавецтва «Альбатрос» за лепшы бестселер. І калі вярнуўся, вітаў я яго прыкладна так:

Мой лепшы друг,
Мой друг бестселер,
У поўнай сіле і красе,
Уставіў класікам прапелер —
Па адрасу ляціце ўсе!

Апрача «Званоў Віцебска» ў коласаўскім тэатры п'есы Уладзіміра Караткевіча не ставіліся. Да іх не дарасла

рэжысура, а цэнзура перарасла іх. Затое як не ўсе тэатры, акрамя Макаёнка, кананізаванага партыяй, ставілі гледзіва аднаго цэкоўскага драматурга. Ну, хай бы ставілі сабе, раз свярбела кіраўнікам тэатраў атрымаць падзяку з установы, што была насупраць Купалаўскага тэатра. Горай было тое, што ўсіх членаў Саюза пісьменнікаў ледзь не ў загаднай форме запрашалі на прагляд спектакляў па п'есах таго, хто ў ЦК кіраваў культурай. Рабіліся культпаходы. Некалі Пестрак распавядаў, як у Лукішках палітвязняў абавязкова ганялі «на Троцкего» — на вывучэнне твораў Троцкага ў піку марксізму-ленінізму. Здаецца, у Рускі тэатр на антыалкагольную п'есу партдраматурга Караткевіч усё-такі не пайшоў. Але ў Купалаўскі тэатр на п'есу пра Францыска Скарыну прыйшоў. З-за цікаўнасці. Шкада, што не было магнітафона,— запісаць бы каментарыі знаўцы нашае гісторыі Уладзіміра Караткевіча. Таццяна Кузьмінічна, нязменны сакратар Саюза пісьменнікаў, як чулая нянька, толькі і прасіла: «Уладзімір Сямёнавіч! Валодзя! Не трэба». Безумоўна, гэтая як бы мізансцэна была цікавейшая і драматургічнейшая.

Караткевіч наогул ніколі не паказваў кукіш у кішэні. Яму нічога не значыла падысці да сакратара ЦК Кузьміна і прапанаваць яму пігулкі, якія адбіваюць пах алкаголю. Ні на якія кампрамісы ніколі не ішоў. У 60-я гады было гэта. Сядзім у мяне дома па вуліцы Бялінскага (Уладзімір заўсёды цытаваў абразлівае выказванне гэтага рускага крытыка пра свайго любімага Тараса Шаўчэнку) і традыцыйна бавім час за поўнай чаркай. Званок. Трэба падпісаць калектыўны ліст супраць беларускіх эмігрантаў, якія пахвалілі некалькі маладых савецкіх пісьменнікаў, у тым ліку і нас з Караткевічам. Не паспеў я і ацверазець, як супрацоўнік газеты «За вяртанне на Радзіму» ўжо стаяў на парозе з гатовым тэкстам і подпісамі. Падпісаўся. Ды Уладзімір, пачуўшы пра такое, адразу зашыўся ў цёмную бакоўку, як тады звалі, у цешчын пакой, і сядзеў, пакуль завяртанец не выйшаў з хаты. Не толькі дурны прыклад заразлівы, добры яшчэ болей. Караткевічаў метад партызанскай вайны скарыстаў я, калі прадстаўнік той жа фірмы, з сімвалічным прозвішчам, якое стукае, прапанаваў мне падпісаць зноў жа калектыўны ліст, ужо супраць акадэміка Сахарава. Трохі выпіўшы, корчыў я п'янага ў дамавіну, які нічога не разумее. Адсталі.

Застоллі ў наш час не былі суцэльнымі п'янкамі. Нездарма ж хадзіў райкомаўскі афарызм: «Выпіўка без

тостаў — п'янка, з тостамі — культурна-масавае мерапрыемства». І культурна-масавых мерапрыемстваў было багата. І пітво багатае было. Зноў жа райкомаўскі афарызм: «Каньяк — любімы напітак пралетарыяту, які ён п'е вуснамі сваіх лепшых прадстаўнікоў». Як былі грошы, і мы на момант маглі сябе лічыць лепшымі прадстаўнікамі гегемона. І тады гучала задушэўная песня ў выкананні Караткевіча «Ой, п'е казак, п'е, ў яго грошы е» альбо «Ой, сабралася бедна басота».

У Нікіфаровіча дзень нараджэння, ідзём утрох — Бурсаў, Караткевіч, я. Імяніннік жыве ў маленькай цеснай «хрушчоўцы». Мы з Бурсавым неяк адыходзім з гасцей, а Уладзіміра пакідаем начаваць. Назаўтра Нікіфаровіч кажа, каб болей гэтакіх сувеніраў яму не пакідалі. Праз дзень Караткевіч заяўляе рашуча: «Болей мяне ў такія госці не вадзі, там не даюць пахмяляцца». І ўсё вясёла, іскрыста, усмешліва.

У выдавецтве «Беларусь» выходзіць кніга Адама Міцкевіча, складзеная Адамам Мальдзісам, «Зямля навагрудская, краю мой родны», выдавецкім рэдактарам я. Караткевіч перакладае паэму «Мешка, князь Навагрудка». Зацягвае. Трэба хутчэй здаваць у набор кнігу. Нарэшце звоніць мне дамоў якраз у нядзелю: «Нясу пераклад паэмы. Чакай». Чакаю. Заходзіць з Валянцінай Браніславаўнай. Лета. Цёпла. Уладзімір у льняной кароткарукавачцы, Валянціна ў льняной сукенцы. Гляджу, мой госць з пустымі рукамі. Пытаюся, а дзе ж рукапіс? Валянціна расхінае таксама льняную торбачку (іх тады называлі піжоніста — старцоўка), дастае лісты добрай паперы, а яны мокрыя. І на іх на ўсіх нічога няма, толькі сінія, здаецца, рагі. Што засталося, дык на першай старонцы два словы справа ўверсе — Адам Міцкевіч, а на апошняй злева ўнізе — Уладзімір Караткевіч. Калі падымаліся да мяне, Валянціна Браніславаўна не заўважыла, як гэная старцоўка мякка ляснулася аб бардзюр асфальтаванай дарожкі. Гэтага дотыку бутэльцы з гарэлкай хапіла.

Жартавалі, што з мора бутэльку, пакінутую нашчадкам, дасталі, але не ўтрымалі. Нават акавітая не пасмела змыць два зрыфмаваныя яе Вялікасцю паэзіяй прозвішчы.

У Доме акцёра мой невялікі вечар. Пасля традыцыйнае застолле.

У перапынку пад нізкім скляпеннем пастаўленым голасам Караткевіч спявае:

Багаты чалавек каня запражэ
Дый выедзе,
А бедны чалавек жонку пакладзе
Дый вылюбе.
Радуйся, сарока, радуйся, варона,
Радуйся і ты, верабей-цудатворца!

Саліст оперы Віктар Чарнабаеў аж рот адкрыў. Здорава да зайздрасці! А да ўсяго дом гэты стаяў на архіерэйскім падвор'і. У Доме акцёра шмат актрыс. Уладзімір глядзіць на адну вузкаклубую, якіх мы звычайна ласкава называлі пласкадоначкамі, і, нібыта між іншым, зазначае, што ў даўнія часы ў Беларусі лічылася, што ў прыстойнай маладзіцы азадачак мусіў быць не меней як на пятнаццаць кулакоў. І з сур'ёзным выглядам на рабрыне сталяніцы пачаў адмяраць — кулаком за кулак — патрэбны памер. А неяк іншым разам паведаміў Уладзімір адзін пункт з правілаў добрага тону нашага сярэднявечча: «Нудзіць на сярэдзіну стала ёсць непрыстойна».

Бывала, раніцай летуценна-маркотна казаў Караткевіч: «Галава, як дзікі стэп, такая ж бяскрайняя і такая ж дурная». Пад вечар, стомлены працай, бегатнёй, мітуснёй, мінорна як не шаптаў ён: «Я хачу легчы і ціха сканаць...»

Як дакладны факт падаваў жарт, што ў Літве пад час калектывізацыі самыя распаўсюджаныя прозвішчы былі Нежалайціс і Неўступайціс. А на ВЛК адзін літоўскі паэт даказваў, што і Даўгаўпілс — літоўскі горад, так даказваў, пакуль пад стол не асунуўся. Караткевіч напісаў яму:

Хотел дойти до Даугавпилса,
Но вместо этого допился.

На кінастудыі ставілі фільм па адной з аповесцей Васіля Быкава. Уладзімір напісаў на паперчыне і прымацаваў на дзвярах кінагрупы:

Доведем мы Быкова
До стыда великого.

З кінастудыяй у Караткевіча былі такія ж стасункі, як і з беларускімі тэатрамі (беларускімі не па мове, а па шыльдах), хоць у дадатак да Вышэйшых літаратурных курсаў закончыў і Вышэйшыя сцэнарныя. Сцэнарыі ягоныя адхіляліся, а калі, да прыкладу, удалося прабіць ілбом мураваную сцяну савецкіх кіначыноўнікаў з фільмам «Хрыстос прызямліўся ў Гародні», дык, зрабіўшы фільму абрад абразання, паклалі гатовую прадукцыю на паліцу. І калі перад апошнімі днямі Караткевіча пачалі здымаць «Чорны замак Альшан-

скі», ухітрыліся кінастудыя і рэжысёр не прымацаваць да карціны аўтара, што значыла б некалькі месяцаў плаціць аклад. А самы вялікі працаўнік, самы цягун, як у нас ушацкія казалі, быў самы бедны. Багаты быў Караткевіч толькі на даўгі. Даводзілася часта хадзіць у пазыкі да афіцыйнага драматурга, пра якога казалі, што ён пацее грашыма.

Караткевічава шчодрасць, Караткевічава гасціннасць, Караткевічава сябрыстасць сталі хрэстаматыйнымі. Але быў Караткевіч і скупы. Скупы на вобраз, на дэталь, на першаадкрыццё. Неяк распавядаў мне, што ў Маскве ў працвярэзніках ставяць на пятках нумар хімічным алоўкам. Я хапіў гэтую дэталь, дарэчы са згоды сябра, і перанёс гэты нумар на качарэжку капусты ў вершы пра Камароўку. Пры адпаведным выпадку Уладзімір падкрэсліваў, што даў мне дэталь. Яшчэ ў мяне выходзіў зборнік вершаў у Маскве. Прыдумлялі загаловак. Уладзімір прапанаваў нешта накшталт «Дом под крыльями аиста». Бо ў хату, па народным павер'і, на страсе ў якой гняздзіцца бацян, ніколі не ўперыць пярун. Пасля кручэння, перакручвання зборнік выйшаў пад назвай «Аист на крыше». Бярозкін адразу ж прачытаў «Аист на Грише». І сваю шматпакутную кнігу пра карані і вытокі беларушчыны назваў Караткевіч «Зямля пад белымі крыламі». Калі я пачаў пісаць вершы для маленькай сваёй Ілонкі, Уладзімір прапанаваў мне напісаць казку пра вераб'я і саву. Ды ўрэшце напісаў сам.

Калі Уладзімір жыў халасцяком, у яго і на стале, і пад сталом, і на падваконні стаялі бутэлькі з так званымі настойкамі. Настойваліся і перац, і кмен, і грушы, ледзь не гайкі. Сам сабе і гасцям любіў шчодры гаспадар варыць супешнік, як называў ён любое варыва. Раніцай ванна з «Бадусанам», потым спорная чарка, супешнік, кава патурэцку, абавязкова з каймаком — з пенкаю. І ў беласнежнай кашулі за пісьмовы стол, дзе быў музейны парадак і акуратнасць. Не адрываючы рукі гэтак старонак 10—15 убо-рыстым, да смачнага акруглым почыркам на фінскай паперы, вядома ж, залатым пяром пісалася за першы прыскок новая аповесць, новае эсэ, рэцэнзія, а то і проста ліст. Варта адзначыць, што з Караткевічавай старонкі ад рукі выходзіла болей за дзве старонкі перадруку.

Акуратнасць, дакладнасць, размах. Гэтыя рысы вабілі ў Караткевіча. Калі ён бараніў каго, дык абавязкова ад цэлай банды. Калі ішоў ад дзяўчыны, дык тут жа ўдакладняў, што сёння ўжо не ад першай. У нас нейкі час жыла маладая студэнтка, радня сябра майго сябра. Хто толькі ёй

пры адыходзе з застолля не прызнаваўся ў каханні. Ілона празвала яе кошкай. Спакойна інтэлігентны Навум Кіслік неяк назаўтра казаў: «Гэта ж трэба так узяць, што нейкую кошку цалаваў». Караткевіч пайшоў далей, ён папрасіў рукі і паабяцаў купіць дачу на Чорным моры і ў прыдачу (якраз у рыфму) дачу прэзідэнта Акадэміі навук Купрэвіча з атамным бамбасховішчам. Я, праўда, абразіў ягоныя парыванні, заўважыўшы, што ў атамнае бамбасховішча добра і надзейна будзе хаваць пустыя бутэлькі. Хоць Караткевічу надзейней за ўсё трэба было хаваць рукапісы. Людзі старажытнейшай прафесіі, не ведаю толькі парадкавага нумара яе, імітавалі кражу ў кватэры пісьменніка, якраз Караткевіч адпачываў недзе на ўзбярэжжы цёплага мора. Укралі ордэн, пярсцёнак ды нейкую яшчэ драбязу. Пярсцёнак дык неўзабаве падкінулі. Яўна шукалі крамолу. А можа, і пераздымалі тое, што цікавіла. Самыя ўважлівыя чытачы. Удумлівыя. Прыдзірлівыя. Маўклівыя. Любіў жа Уладзімір паўтараць пачатак верша ўкраінскага паэта Яўгена Лецюка:

> Я так не знаю сам сэбе,
> Як знаюць хлопці з КДБ —
> Мої біографы невтомны.

Прапала пры той кражы веку і вязаначка розных экспромтаў, якія пісаў я сябру то на сурвэтках, то на лістках. Уладзімір любіў пародыі, жарты. І чым зласнейшы, тым лепей яму падабаўся. Дужа абыгрывалася імя Фама. Бо (пра гэта добра напісана ў Мальдзіса) тэлефон Караткевіча блыталі з нейкай канторай, дзе працаваў нехта Фама Фаміч. Ведаючы гэта, бывала, набіраў я нумар кватэры Караткевіча і пытаўся, ці можна Фаму Фаміча. У трубку ляцеў крык абурэння: «Выкіньце гэты нумар з вашае запісной кніжкі, тут жыве і працуе Караткевіч, празаік, паэт...» Я, не даючы астыць Уладзіміру, дадаваў: «Драматург, эсэіст, сябра...» І яшчэ болей сярдзіта чулася: «Ах, дык гэта ты! Няма чаго рабіць. Хадзі, пахмялю, каб паразумнеў...» На Фаму Фаміча адгукаўся Караткевіч гэтаксама, як на Уладзіміра Сямёнавіча. І чытаў я яму:

> *На Беларусі ёсць Фама,*
> *А больш пісьменнікаў няма.*

У адказ чую: «На Беларусі шмат дзярма, але дзярмей за ўсіх Фама». Пасля доўгасядзення ў гасцінах з'явілася: «Мы сядзелі ў Фаміча доўга і цярпліва. Стала піва, як мача, і мача, як піва». Альбо: «У гарэлку ўткнуўшы лыч, задрамаў

Фама Фаміч». Усё ўспрымалася на рогат. Караткевіч не насіўся з сваёй персонай, як дурань са ступай. Ведаў сабе цану. Ведаў, што і тыя, у каго ёсць галава на плячах, ведаюць яму цану. Не гуляў у літаратуру, у генія, бо тварыў літаратуру, бо геніем быў. І калі ў адной паездцы з начлегам у стозе я запытаўся: «Наша моц і гордасць, што ж твой лёс цяжкі — на каленях торбы, пад вачмі мяшкі?» — толькі засмяяўся тым смехам, якім смяюцца людзі, што любяць жыццё, людзі дужыя і глыбока мудрыя. Уладзімір Караткевіч казаў жыццю: любі мяне такога, які я ёсць, увесь, адкрыты, непрыхаваны. І жыццё любіла жыццялюба.

Талент Уладзіміра Караткевіча быў настолькі шматгранны, калі ўжыць штамп літаратурнай крытыкі, што можна сказаць — рэалізаваўся ён увобмаль. Пра ўсе жанры літаратуры і згадваць не трэба. А быў жа яшчэ Караткевіч і прыродна выдатным акцёрам, апавядальнікам, педагогам, спеваком. А мастак Караткевіч мог бы, відаць, спаборнічаць з пісьменнікам Караткевічам. Бездакорна валодаў лініяй, кампазіцыяй. Некалькімі штрыхамі мог перадаць характар, ці ўлюбёна-рамантычна, ці здзекліва-гратэскна. Пушкінскія накіды на палях рукапісаў выдадзены неаднаразова. Пара і нам пабагацець душой і выдаць малюнкі пяром, накіды, шаржы Уладзіміра Караткевіча. Скарбы гэтыя раскіданы па ўсёй Беларусі, па краінах былога Саюза, яны ў сяброў і прыхільнікаў вялікага пісьменніка. Маю колькі Караткевічавых замалёвак, шаржаў і я.

Загадка Уладзіміра Караткевіча — гэта загадка бурштыну. Колькі стагоддзяў жывіцы беларускага духу, беларускага клёку, беларускага слова трэба было згушчацца ў самы цёплы і самы светлы камень, каб пасля сагрэць стылыя руіны нашае гісторыі, каб асвятліць ноч нашага паднявольлення, які цяжар і ціск давялося вытрымаць жывіцы беларускай жывучасці, каб стаць самым лёгкім каменем, які хочацца на сэрцы насіць, бо ён гоіць душу. Мы маем наскі, беларускі бурштын. Ён з беларускай жывіцы, з беларускага сонца. Ён трымае ўсмешку нашага сонца. У нас свой духоўны бурштын — Уладзімір Караткевіч, талісманны камень крывіцкае душы.

Умеў Караткевіч сагрэць словам прыязні, словам спагады, словам падтрымкі. Умеў распагодзіць настрой усмешкай, жартам, некалючай кпінаю. У застоллі на нейкую хвіліну змаўкаў, засяроджваўся і падносіў даме яблык не разладу, а яблык-сюрпрыз. Лёгкі рух — і ў дзвюх руках у дамы былі дзве лілеі, бо разьбяром папрацаваў Уладзімір Сямё-

навіч. Пра велікодныя пісанкі Уладзіміра варта было напісаць цэлае даследаванне — яно б адразу на кандыдацкую пацягнула! Распісваючы яйка, успамінаў, бывала, пра сваё настаўніцтва на Украіне. Гаспадар, у якога кватараваў малады настаўнік, узяўшы добрую чарку, выходзіў на вуліцу, глядзеў на сваю мазанку і заўсёды паўтараў адзін і той жа радок Тараса Шаўчэнкі: «Стоіць, моў пысанка, хатына». Далей цытаваць не мог, бо тут жа заліваўся слязамі расчулення. Чыста па-ўкраінску. І ўсіх, хто слухаў Уладзіміра, да слёз даводзіў анекдот пра ўкраінскую логіку. Трое. П'юць гарэлку з перцам. Як на губным гармоніку іграюць, цягаюць шматкі сала. Ідзе размова:

— Куме, а куме, дзе ты буў?

— В місце.

— А шчо ты там бачыў?

— Велізный-велізный залізный міст без водного цвяха.

— Без водного цвяха і трымаэцься?

— Уявы собі, куме, трымаэцься.

І тут, адцягнуўшы як далей сала, па-філасофску змрочна заключае трэці:

— Вось так і людына — жыве, жыве, та й вмрэ.

А сыплючы соль на яйка, усміхаўся і рэаліст і фантаст, як недзе ў Расіі ў рэстаране прачытаў просьбу: «Пальцами и яйцами в соль не лезть!»

Цікава, любіў Караткевіч эпіграмы падколістыя, злосныя, асабліва на сябе, а сам па сваёй выключна беларускай лагоднай натуры пісаў, я сказаў бы, сарамліва-мяккія накшталт: «Сцяпан Захарыч Гаўрусёў уцёк ад жонкі без трусёў».

Пытаюся, бывала, у сябра: «Каласы пад сярпом тваім», пад тваім жа цапом зярняты. Дзе ж працяг абяцаны? Чым, творца, рукі твае заняты?» Адказ годна-гарэзлівы — чаркай. Але гэта ішло на ўзроўні жарту. На справе ўсё было куды складаней. Увесь час Караткевіч збіраўся дапісаць свой раман. А што замінала, толькі сам аўтар ведаў. А тут яшчэ ў апошнія гады Валянціна Браніслававна пераканала мужа, што якраз ён павінен напісаць беларускі дэтэктыў. Горы дэтэктыўнай і фантастычна-прыгодніцкай прадукцыі перачытаў Караткевіч і на рускай і асабліва на польскай мовах. Ды ўсё-такі часцяком можна было застаць Уладзіміра за чытаннем на нейкай старонцы абгорнутых «Каласоў...». Каб злёгку падкалоць раманіста, здаралася, казаў, што дужа ж аўтару свой твор падабаецца — аж перачытвае, каб мець насалоду (любімае слова Караткевіча). Ды зразу-

мела было, што зноў уваходзіў у свой твор, каб пайсці далей.

Шмат часу забіралі тэлеперадачы. Гэта Караткевіч вёў праграму з крамольнай на тыя часіны назваю «Спадчына». Пісаў эсэ. Гэта Караткевіч у піку нарысам пра даярак, пра партызанскіх камбрыгаў, пра іхнія рукі, ногі, сэрцы пісаў эсэ, ужо адным вызначэннем жанру гарнуў чытача да еўрапейскасці, ад якой нас, прыродных еўрапейцаў, «людзі як са сталі» стараліся адвярнуць, абусходзіць, абазіяціць абавязкова.

У выдавецтве з дазволу ЦК і Камітэта па друку ствараўся альманах, дзе меліся літаратуры народаў СССР гучаць па-беларуску. Прапанаваў я, бо назначылі галоўным рэдактарам, назваць «Сябрына» — нельга, дужа беларускае слова і няма ў ім ідэалагічнага грунту. Назвалі «Братэрства». У першым нумары папрасіў я дарагога сябра напісаць эсэ пра Украіну. Згадзіўся. І калі прынёс Караткевіч эсэ пра Украіну, я зноў здзівіўся, як хутка, як прачула, як таленавіта было ўсё напісана. І зноў жа фантазія іграла, як тое сонейка на Вялікдзень. Былі ў эсэ і ўражанні ад цёплай яшчэ, сцюдзёнай паездкі ў Мсціслаў: «...паехаць у гэты дзень у Мсціслаў, дарогаю (пры трыццаці градусах марозу) трапіць у буран, калі снег ад зямлі да неба, блукаць, бо за метр ужо не відаць нічога, некалькі разоў думаць, што ўжо — канец (тым больш што праз нябачныя шчыліны ў машыну насейвае снег, а матор глухне, мабыць, у Беразіно заправілі бензінам з вадой), выбіцца ўрэшце на аўтакалону, што таксама засела, капаць, выцягваць і вылезці-такі ў дзве гадзіны ночы з дапамогай бульдозераў». І чаго там дзівіцца з класікі, дзе рэдкая птушка можа даляцець да сярэдзіны Дняпра!

Пасля абмену, які лёг на плечы Валянціны Браніславаўны, Караткевіч пасяліўся ў доме, сцены якога адразу прызначаліся пад мемарыяльныя шыльды, доме, які партыя падаравала сваім верным памочнікам пад бокам у ЦК. Я ўсё блытаў пад'езд, ды мне дапамагалі зарыентавацца на кожным паверсе прымацаваныя да радыятараў крэслы. Апошнія гады Надзеі Васільеўне стала цяжка падымацца. Дык Уладзімір і зрабіў для маці палёгку. Што тычыцца кватэры, дык яе пазнаваў адразу. Як алімпійскія колцы, значыліся на дзвярах ямінкі ад малатка. Да Караткевіча прыехаў польскі пісьменнік. Адпаведна было застолле і скокі. Сусед, які жыў пад Караткевічам, чамусьці пачаў грукацца ў дзверы не кулаком, а малатком, патрабаваць

творчае цішыні. А ў Уладзіміра было любімае слова пахвалы — малаток. І самі рыфмаваліся — творчы паток і малаток. А суседу пасля была нагода ўспамінаць, як спрыяў апальнаму класіку Уладзіміру Караткевічу.

Успомнілася пра суседзяў. Званю Караткевічу, дзякую за кніжку, за аўтограф Ілоне, за эсэ пра Скарыну ў красавіцкім нумары часопіса «Беларусь» за 1980 год, кажу, калі буду некалі пісаць пра сябра, напішу, што з гісторыяй быў як роўны, як з суседкай. А Уладзімір тут жа дадаў:

— У якой суседа няма.

Захаваўся лісток адрыўнога календара з выдавецкага стала, дзе выразна ашчадным почыркам Уладзіміра канстатавана: «Мы не дачакаліся Вас, Рыгор Іванавіч! Адыходзім у мяккіх тапачках. 3.VII.80, г. Мінск». Подпісы: Ул. Караткевіч, Н. Кіслік. А ўнізе зноў жа рукой Уладзіміра: «Бес удалился, смердя», (Н. В. Гоголь)».

Фантазія Караткевіча рэалізавалася featnaпраяўна. У побыце, у прыгодах, нават у лістах. Да прыкладу ў такім:

«МЕНЮ НА ВЯЛІКДЗЕНЬ 18 КРАСАВІКА 1982 г.

Фарбаванкі.
Студзіна з хрэнам.
Студзіна без хрэна.
Хрэн без студзіны.
Целенціна, шпігаваная часныком, для важнасці па-польску.
Огéркі хіньскі (або в'етнамскія, хто іх ведае).
Бульба вараная а la Караткевіч.
Бутэрброды з сырам гарачым.
Крывое мяса (па-простаму каўбаса).
Сала а la свіння.
Кансервы скумбрыя п'янага пасолу.
Грыбы-баравікі, над грыбамі палкаўнікі.
Масліны а la Арыстафан Папасатырас.
Зялёны гарошак па-заечаму (фірменнае Валі Барадулінай).
Лімон а la Кісламардзевіч.
Сыр хатні з радзімы Янкі Купалы.

Напіткі

Тураўская Юбілейная Крыварылаўка.
Жыватоўка з перцам
et cetera, et cetera.

Дарагі Рыгор! Дасылаю табе меню, якое хацеў забраць. Віншую з 1 Мая і жадаю тысячы год і дзвюх тысяч кніг. Будзь шчаслівы.

Уладзімір

Дадатак да меню: «лыжка дзёгцю». Бо трэба, калі абяцаў, заходзіць да сяброў не толькі на Вялікдзень. Нават калі б у цябе стрыечны брат адышоў да Абрама прабацькі на піва — пазвані, папрасі жонку ці сябра. І не адгаворвацца, што меў на ўвазе 28 красавіка... 1983 года.

Справа, для якой ты быў патрэбен — ляснулася. Цяпер пра яе і гаварыць не буду. Іншым можаш «званіць ужо з трамвая», але я ані разу, абяцаючы зайсці, не падвёў цябе».

Дзякуй лёсу, што паслаў мне шмат сустрэч з Уладзімірам Караткевічам. Не пералічыць усіх мясцін, дзе даводзілася быць разам з сябрам, не ўспомніць усіх застолляў, дзе добра гулялася. Адно можна сказаць: дзе з'яўляўся Караткевіч, там усё жыло, там абуджаўся дух беларускі.

І цяпер настала пара сустрэч з неацэнным сябрам маім, сустрэч не традыцыйных. Хоць трэба адразу агаварыцца, што Караткевіч быў наватарам ад першага надрукаванага верша да слова на сваім пяцідзесяцігоддзі. Рыцар беларускасці ніколі не ганяўся за славай па прынцыпе пеўня — калі не дагоню, дык хоць сагрэюся. Гэта рабілі прыжыццёвыя класікі, аўтары рэгіянальных хронік, глыбакаплынных партыйных раманаў, бясконцых шматлогій. Слава, ачомаўшыся, сама даганяе Караткевіча. Вуліцы захацелі назвацца імем да шаленства таленавітага пісьменніка. Як на вокладках гаманлівых кніг, на дамах чытаю: Уладзімір Караткевіч. І пакуль што на Віцебшчыне ўзыходзіць помнікамі любімы сын крывіцкае зямлі. Следам за сваім папярэднікам, духоўным настаўнікам Францыскам Скарынам. Маладой вясной стаў помнікам Уладзімір Караткевіч у Оршы. Тэма «Меднага конніка» вырашылася самім жыццём: не «дзядзя Косця», а радавіты, панавіты сын святой зямлі, дзе ўзышла слава Беларускага войска, Уладзімір увасобіў крывіцкі дух, накінуўшы на юначыя плечы бронзавую апранаху. Ды і ў бронзе не забранзавеў Караткевіч. Восенню 1993 года ў стольным Віцебску ладзьбавалі помнік Уладзіміру. Насупраць абавязковаму Уладзіміру Ільічу, які дагэтуль усё паказвае, куды ісці. Наш Уладзімір Сямёнаў сын вясёла задумаўся, маркотна ўсміхаецца. У традыцыйным берэце. Толькі папяроскі не стае. Аднекуль з позніх гуляў, абмінаючы лужынкі, ступае, як у шаляпінскім футры, кот. І мяне

рассмяшыў любімы анекдот Уладзіміра. П'яны ляжыць на ранішнім тратуары. Аднекуль выходзіць кот на мяккіх лапах, як клубок туману. І яшчэ неацверазелы жрэц Бахуса пакутліва просіць: «Падла, не тупай!»

І з бронзавым сябрам ёсць пра што пагаварыць, лёгка пажартаваць, ёсць пра што ўспомніць.

Ну, хоць бы пра дзядзькоў і цётак, якіх у Уладзіміра было амаль столькі ж, колькі буйных гарадоў на абшарах былое царскае, а пасля савецкае імперыі. У залежнасці ад абставін і характару прыгадваў: яны то ўдзельнічалі ў рэвалюцыі, то падымалі мяцеж супраць бальшавікоў. Іначай і быць не магло, бо род Караткевічаў быў даўні і непакорны. Найяскравей свой вольны нораў паказалі папярэднікі Уладзіміра ў паўстанні Кастуся Каліноўскага, асабліва любімага нацыянальнага героя нашчадкаў радавітых падданцаў волі.

У рэанімацыі трылузілася Караткевічу атамная вайна. І казаў мне Уладзімір: «Бачыў, як цябе, Рыгор, усяго расплюскала, толькі цень твой на зямлі ледзь акрэсліўся...» Гэта прывід чарнобыльскай катастрофы прадбачыў самы чулы, самы чуткі, самы шчыры сын Беларусі Уладзімір Караткевіч. І апошняя ягоная вандроўка была на Палессе, на Прыпяць. Каб развітацца. Харон чакаў. Воды Леты без радыяцыі.

Гэта на шасцідзесяцігоддзі Васіля Быкава ўжо падупалы здароўем Уладзімір пасля тоста перадаў юбіляру невялічкі гарэльеф з выявай ільва і голасам, што пачынаў слабець, амаль пракрычаў:

— Рыкай, акі леў!

Як наказ. Бо ведаў, што толькі мужнасць і сіла волі Васіля Быкава дужыя процістаяць сілам цемры і зла. Бо сам Уладзімір Караткевіч, далікатны інтэлектуал, быў нясхібным і нязломным. «І коскі з месца не зрушу!» — гэта не фраза, не афарызм на публіку. Гэта штрышок да вобліка вялікага творцы, хто здоўжыў і доўжыць вякі беларускай думкі, беларускага слова, беларускага роду.

Конь гуляў па волі...

У музычным свеце, у музыказнаўстве ёсць паняцце абсалютны слых. Паняцце гэтае можна прымяніць і да літаратуры, хутчэй за ўсё да вылучнага пісьменніка, хіба што з невялічкім удакладненнем — абсалютны слых і абсалютнае адчуванне слова, ягоных магчымасцяў, ягонай незаменнасці і дакладнасці ўжывання. Гэта, відаць, болей, чым у музыцы, у літаратуры талент надзвычай рэдкі.

Вырай беларускіх паэтаў і празаікаў пачатку 60-х гадоў шчаслівы быў тым, што ў ім з першага прылёту быў Міхась Стральцоў, які меў прыроджаны абсалютны літаратурны густ. Сказаць пра яго — талент, будзе правільна, асоба — таксама. Але, бадай, слова «з'ява» больш акрэсліць маштабы Міхася Стральцова. У свой час сярод іншых сяброўскіх эпіграм пісаў я свайму сапраўды сябру і такую:

За Гамера спрачалася сем гарадоў,
Тры секцыі —
За Міхася Стральцова:
Празаік Стральцоў,
Лірык Стральцоў,
Крытык Стральцоў?
За вечнасцю слова!

Вечнасць скажа сваё слова пра ўсіх. Але на тое яна і вечнасць, што не звыкла спяшацца, бо часу, калі можна так сказаць, у яе нямерана, няважана, нялічана. Міхась Стральцоў ведаў пра характар вечнасці, таму і не мітусіўся, не мітаўся, як адначаснікі ягоныя, каб хоць у імгненні затрымацца, каб палюбавацца на сябе ў люстэрку бяглівых дзён. Ён проста працаваў і думаў, шмат думаў. Не адна змена ў беларускай літаратуры вырасла пад апекаю ягоных слованастаўленняў, пад апекаю ягонай падтрымкі і ўвагі, пад апекаю ягонае творчасці.

Міхась Стральцоў даў інтэлектуальны пачатак сучаснай яму прозе, пачуццёвую глыбіню эсэістыцы, шырыню і гарызонтнасць крытыцы, акварэльнасць і адухоўленасць паэзіі

ад класічнага радка да верлібра. Да стральцоўскіх ацэнак прыслухваліся ад самакаранаваных убурэлых класікаў да самых утрапёных нізрынальнікаў усяго ў прозе і ў паэзіі. Дзе б ні працаваў Міхась Стральцоў, да яго хвасцілася чарга, як пасля вайны на млын. Так было ў рэдакцыях «Маладосці», «Літаратуры і мастацтва», «Полымя», «Нёмана». Які б аддзел ні ўзначальваў Міхась, у ім засяроджваліся ўсе аддзелы — і прозы, і паэзіі, і крытыкі, і публіцыстыкі.

Міхася, крытыка і даследчыка, бядзіла загадка Максіма Багдановіча. Думаю, што нашых літаратуразнаўцаў мусіць зацікавіць загадка Міхася Стральцова. Адкуль гэтакія веды, гэтакая празарлівасць, гэтакая нястомнасць? Асабліва нястомнасць. Бо фармальна спадчына Міхася Стральцова не дужа ўжо і шматтомная (помніцца, як прыжмурыста ўсміхаўся патрабавальны да сябе майстра з аднагодка, што налічыў сваёй прадукцыі на Збор твораў у шасці тамах), яна пераважыць тысячу і адну ноч аднячаснікаў-эпапеістаў. А варта ўлічыць толькі адну акалічнасць — колькі раманаў, аповесцей, кніг крытыкі і саветызаваных нарысаў ён перапісаў. Якраз перапісаў,— пра праўкі, заўвагі, пра перапісаныя падборкі вершаў і не кажу. Стральцова расцягвалі, разбіралі, як той Акропаль турысты, сябры, знаёмыя, проста выпадкоўцы, каму хацелася быць сваім чалавекам у літпрацэсе. Праўда, адзіныя, хто, пэўна, даваў знаўцу ўсяго вытанчанага і ўзнёслага сілу і натхненне, былі дамы як з адвечным, так і з літаратурным клопатам. Цяпер, калі не стала Міхася, ці Мішы (як каму пяшчотней было называць), некаторыя калегі, каб хоць як узвысіцца ў сваіх жа вачах, пачынаюць крычаць пра сваё ледзь не мецэнацтва, падкрэсліваць любоў Стральцова і да чаркі. Гэтак жа плявузгалі і пра Караткевіча. У так званыя застойныя часіны ў застолле ішлі, як у партызаны, уцякалі ад хлусні, ад маны, ад абавязку славіць догмы, уцякалі, душу ратуючы. Было, што Стральцоў браў і лішнюю чарку, але ж ён не дапіўся ні да пасады рэдактара часопіса, сакратара Саюза пісьменнікаў, да члена ЦК КПБ — не выслужыў сабе тытулаў. Кіраўнікі Саюза пісьменнікаў, сакратары пісьменніцкай партарганізацыі абавязкова са згоды ЦК складалі спісы на выбраныя шматтомнікі і аднатомнікі, спісы, часткова прывязаныя да юбілеяў творцаў. Усім было адшчодрана па два і болей тамоў, акрамя Міхася Стральцова да ягонага пяцідзесяцігоддзя. Фармальна ўсё зацвярджалася ў Маскве, вядома, з падачы рэспублік. Не ў заслугу сабе стаўлю, але не забыў-

ся, як давялося ехаць у СП СССР да Юрыя Верчанкі хадайнічаць за сябра. Добры па натуры чалавек, майстра кабінетна-апаратных гульняў Верчанка званіў у Камітэт па друку свайму сябру, прасіў, каб дадаткова ўключылі ў план аднатомнік Міхася Стральцова. Пачынаў з уступу, з успаміну, як ён, Верчанка, разам адпачываў з камітэцкім чыноўнікам на поўдні. Пад дазвол Стральцову ў нашым Камітэце па друку старшыня дадаў па другому тому Гаўрылкіну па-зямляцку, па-палеску. Толькі карэктуру паспеў вычытаць Міхась свайго першага аднатомніка.

Засяроджаную роздумнасць характару Стральцова ведалі ўсе. Падчас і выкарыстоўвалі немітуслівасць і нетаропкасць задуменца ягоныя ж сябры. Ляжаў у Бараўлянах. У Маскве, здаецца, літаратурныя шанавальніцы стральцоўскага таленту парупіліся падтрымаць — прапанавалі выдаць кнігу прозы і эсэістыкі. Сябры прыходзілі наведваць. Падзяліўся Міхась прыемнай вестлкай. І кінуліся сябры навыперадкі заняць гэтую пазіцыю ў маскоўскім выдавецкім плане, як на вайне. Перамог спрытнейшы і рухавісцейшы, бо хутка зрабіў расклейку. А Стральцоў да апошняга працаваў думкаю, багацеў душою: цікавіўся філасофскімі развагамі Розанава, перачытваў новае, паслязабароннае выданне «Столбцов» Мікалая Забалоцкага. Яму дачка прынесла паасобнік, папрасіў, каб і мне купіла, падарыў праз колькі дзён.

Сябры праяўляліся і пры апошнім развітанні. Можа, зашмат кажу пра сяброў. Але ж Міхась, думаю, і жыў сябрамі, і жыў для сяброў. Хвароба, як і смерць, былі раптоўныя. Жонка Алена Дзмітрыеўна з дачушкай Алесяй, пястункай Міхасёвай, засталіся без капейкі. І калі пачаў я збіраць нейкія грошы, адчуў цану сяброў нябожчыка. Пра актыўнага ўспаміншчыка не хачу казаць, а вось крытык і аж празаік, які прасіў Стральцова ўладзіць ягоныя «нетленки» абавязкова ў маскоўскіх выданнях, артыстычна-нарцысіста сказаў, што пры сабе мае нейкіх паўтара рубля. Прапанову прынесці грошы заўтра не пачуў. Адгукнуліся на гора Быкаў, Брыль, Адамовіч і на радасць (хоць па смерці слова гэтае гучыць не зусім дарэчы) шмат сяброў і проста знаёмых. Гэта да памянёнага вышэй аднатомніка Алесь Адамовіч уночы пісаў прадмову, бо раніцай ляцеў у Амерыку са сваім фільмам «Ідзі і глядзі». Пахаваны Міхась Стральцоў на Чыжоўскіх могілках, тамсама, дзе ляжыць дужа малады сябра нашых маладых гадоў Сымон Блатун. І ніколі не бачыў я такіх выплаканых, да паветра, вачэй, як у жонкі Міхася Алены.

І зноў непрыемна чытаць некаторыя ўспаміны, дзе кідаюцца камяні ў яе. Калі ўжо замінае чалавек, дык і жонка ягоная не такая. Народжаныя ў балоце без бузы не могуць.

Пішу пра сумнае, нават пра недарэчна-брыдкае, а пад руку штурхаюць успаміны пра вясёлыя гады, пра сумесныя падарожжы, вандроўкі. Ездзілі ў Маскву на Усесаюзную нараду маладых, на Гомельшчыну, з рэдакцыяй «Маладосці» ў шмат якія раёны Беларусі. Была і апошняя наша паездка ў веснавую, яшчэ з плямкамі снегу, Вушачу.

А першае нашае падарожжа было ў 1957 годзе. Пра яго нагадаў мне Міхась у лісце з Палесся ад 15 лютага 1982 года, дзе, у прыватнасці, пісаў: «Чулае слова ад цябе было мне асабліва дарагім, бо нібы другі раз пасля мышанскай эпапеі (памятаеш тое лета вайсковых збораў на Мозыршчыне?) злучыла нас — праз добрае слова і шчырае сяброўскае пачуццё — і вось я прыгадваю і патаемны наш начны паход у паляшуцкую вёску, і начоўку ў палатцы, і начную ці перадранішнюю трывогу з выпадку гэтага, і тваё дзяжурства на «Насцінай кухні», і тое, як чыталі мы з табою Фета, абмяркоўваючы прыроду ягонага вобраза, і, і... як падумаеш, чаго толькі не пракацілася па «палянах» нашых вачэй...» Трывога тады была сапраўды вялікая, бо я вырашыў пераначаваць у палатцы, дзе халадней і паветра досыць, а не ў душнай двух'яруснай казарме, таго не ведаючы, што гэта ледзь не ўцёкі.

У Стральцова быў своеасаблівы, чыста беларускі, магілёўскі нават гумар, пераплецены з лірычнасцю, як суровая нітка з ваўнянаю. На дне вачэй ягоных сонечна пераліваліся хітрынкі, прабіваючыся праз смугу смутку і душэўнага клопату. У тым жа лісце напрыканцы далікатна годная просьба, сяброўская просьба з лёгкім пакеплiваннем з мяне і з сябе: «Да цябе просьба: памажы давесці да ладу маю кніжку ў вас і, можа, возьмешся, калі захочаш, яе рэдагаваць. Там трэба дадаць друкаваных вершаў (у мяне нічога няма пад рукой): з «ЛіМа», здаецца, можна, можна з апошняй «палымянскай» падборкі, з вершаў, якія я пераслаў на перадрук Але Іванаўне. Дома ў мяне недзе ёсць недрукаваныя вершы, але дзе цяпер яны — эх, лепш не гаварыць. Але зразумей: я хачу, каб быў, аж і на мой ніякі-сякі ўзровень, больш-менш прыстойны зборнічак,— тут ужо табе як рэдактару поўная воля, бо густу твайму я давяраю цалкам. Кажу гэта таму, што мы з табой часта яшчэ гаварылі пра вершы і адзін другога разумелі. Выбірай на чатыры аркушы (не, 4,4 — для салiднасці): я не Цютчаў, а ты не

празаік, як Тургенеў, хоць і ён забаўляўся ў маладосці вершыкамі — можа, я і не акалечуся. Праўда. Памажы...» Зборнік Міхася Стральцова «Яшчэ і заўтра» выйшаў у «Бібліятэцы беларускай паэзіі».

Калі Міхась вярнуўся з Палесся, задумаў напісаць новую рэч. У часопісах анансавалася: «Конь гуляў па волі». Радок з вясёлай бяседнай песні. Бо Міхась Стральцоў любіў волю, не цярпеў ні хамута, ні цугляў, якімі яго хацеў ацішыць рэжым. У працу ўваходзіў цяжка. Ненавязліва стараўся я ўцягнуць сябра ў рабочы стан, просячы перакладаць што цікавага было ў «Братэрства». Пішу, што расцягвалі, расхоплівалі час Стральцова, а сам першы з тых злодзеяў. Колькі я натлуміў яму галаву сваімі вершамі, перакладамі, артыкуламі, просьбамі прадмоў да іншых і да сябе таксама. Наіўна лічыў, што абуджаю смак да пісання, ды цяпер здаецца, што, можа, усё наадварот выходзіла. Дый адчуваў Міхась сваё расстанне. Ездзіў дадому выбіраць бульбу, а хутчэй за ўсё паспець развітацца з бацькам.

Перад самым днём свайго пяцідзесяцігоддзя (нарадзіўся Міхась Стральцоў на Грамніцы — 14 лютага 1937 года) паехалі з тэлебачаннем у роднае гняздо. Па выгаленым лесе ехалі, як па Марсе. І лютаўскі Сычын сустрэў Міхася неяк маўкліва. Каля хаты радні адламаў сталічны госць галоднаму сабаку кавалак хлеба, кавалачак каўбасы, напханай невядома чым, але таўстой. Гэта з сабой прывёз зямляк закусь і колькі пляшак куплёнай. Пры слабым святле сельскай электралучыны вячэралі. Былі маці, сястра, дачушка Алеся — прыехала з бацькам.

Нетутэйшы быў позірк у Міхася ў пакінутай ужо бацькавай хаце, расхрыстанай, расцягнутай, яшчэ з цэлымі шыбамі. Не нахінуўся, не ўзяў ніякай драбязінкі. Ведаў, што ўжо ніколі не адчыніць гэтыя дзверы, у якіх ужо няма замка, не сядзе за стол, што рабрыўся крыгаю ў крыгаходзе агульнага бязладдзя, бесгаспадароўства. І маўклівы выйшаў з бацькоўскай хаты. Рыжая шапка. Да каўняра караткаватай паддзёўкі прышыта таксама рыжая аўчына, каб зімовай апранаха здавалася. На галаве і на плячах агонь нябыту загараўся, каб спаліць. І прысак снегу засыпаў усё, што было.

І самая апошняя сустрэча з Міхасём Лявонавічам была самай кароткай. У Бараўлянах. Цяжка было гаварыць яму, стамляўся, дагасаў. Але, самому сабе хлусячы, казаў, што з'ездзім яшчэ ў Вушачу, у Каралішчавічы і адразу ж папраўіўся — у «Іслач». А мне і дагэтуль у натоўпе ўзнікае сябар.

Забудуся. Узрушуся. Прыгледжуся — нечым падобны. Няйначай, Тварэц Усявышні ўпадабаў такі вобраз, як самы дасканалы.

І раптам хлопец малады
З аблічам Міхася Стральцова,
Расчырванелы ад хады,
Узнікне,
Быццам выпадкова.

І пацяплеюць халады.
Замлеюць каташкі марцова.
Дамы засеяць гарады,
Як дáмы Міхася Стральцова.

Праступяць праз траву сляды.
Ад снегу абтрасецца слова.
Пайду да Міхася Стральцова
На шклянку думкі.
Як тады...

Чорначупрынны, чорнабароды, дужы

З самога Анатоля Анікейчыка можна было ляпіць класічныя скульптуры. Па працаздольнасці і тэмпераменце роўных яму не было. Ён любіў жыццё і кахаў прыгожых. Прыгожыя таксама кахалі яго. Сапраўды, у поце чала свайго здабываў Анатоль хлеб надзённы, заўсёды помнячы пра хлеб духоўны. Граніт, бетон ды бронза скараліся ягонаму духу, рабіліся слухмянымі.

Анатоль быў сынам свайго часу, а мастак, як вядома, паднявольны часу, часу, які лепіць яго самога, часу, які дае заказы мастаку, часу, які раўніва сочыць за мастаком, каб не працаваў на іншы час, бо час будучы забываецца на час мінулы.

І працаваў скульптар Анікейчык і на свой час. Гэта ягоныя леніны яшчэ і цяпер паказваюць дарогу ў светлае заўтра; ягоны бетонаглыбісты партызан вырываецца з блакады на Ушаччыне. Тады, калі рабілася фігура партызана, чуліся заспінныя папрокі, што мала адухоўленасці ў позірку. А цяпер, калі падумаць, дык амаль першабытнасць гэтага героя лепей перадае сутнасць подзвігу. Па загадзе Панамарэнкі 16 партызанскіх брыгад мусілі мясам сваім трымаць значныя сілы нямецкае арміі, адцягваючы іх ад Полацка. Шкада, што не паспеў сказаць гэтага пры жыцці сябру свайму.

І ўсё-такі працаваў скульптар Анікейчык на іншы час, на будучы час. Гэта ягоныя выявы прарока нашага Адраджэння Янкі Купалы ў Араў-парку ў Нью-Йорку, у Мінску, у Ляўках сцвярджаюць веліч беларускага духу, душы беларускае. Мне пашчасціла бачыць і за працай Анатоля над вобразам Янкі Купалы ў майстэрні, і за апошнімі турботамі перад адкрыццём помнікаў у Мінску і Ляўках. Хапіла хвалявання і тузання нерваў.

І не зусім вясёлы быў жартаўлівы адказ майстра на пытанні журналістаў і сяброў: «Калі гаварыць пра помач, дык лепей, хто не перашкаджаў...» І настолькі закруціўся і затлуміўся скульптар, сам робячы непасрэдна чорную і

цяжкую працу, што ў глушэчы лясной, на паляне, зачапіўся за бронзавую галінку ляўкоўскага помніка.

І пасля, як прыжыўся ўжо бронзавы Янка Купала над дняпроўскай кручаю, успамінаў Анатоль: «Калі зірнуў на мясціны ў Ляўках, зразумеў Купалу...» Вядома, не ведаў майстар, што выбіралі вялікаму паэту мясціну не па маляўнічасці, а па глухаманнасці і аддаленасці ад сталіцы і людзей. Высылалі каго на Салаўкі, каго ў Ляўкі. І цяпер яшчэ крыцікі, якія праседзелі не адны штаны ў сектары літаратуры ЦК КПБ, капаюцца ў вершах зацкаванага паэта, тыцкаючы паслужлівымі пальцамі на культаўскія радкі. І не толькі ў Ляўках усё легла на магутныя плечы Анатоля. Думаецца, дужа надзейна было начаваць світальным хмаркам на такіх плячах. І начавалі. Ім, відаць, і ад успамінаў дагэтуль цёпла...

А з якой любоўю рабіў Анатоль помнік Уладзіміру Караткевічу. У мастака камень загаварыў. Як кавальскі мех, дыхаў скульптар, сам усё даводзячы да ладу перад адкрыццём помніка. Яшчэ даў мне адзін абломлены бронзавы колас, які цяпер ляжыць у мяне на пісьмовым стале перад партрэтам Уладзіміра. Унізе роспіс рукою Караткевіча пад ягонаю фотавыяваю.

І помніцца мне, калі можна так назваць, застольнае вогнішча над ушацкім возерам Доўжыцай. Языкі полымя выхоплівалі з цемры аблічча нейкага казачнага асілка. Чорначупрыннага, чорнабародага, дужага. Згасла полымя. Згасла застолле. На цвярдой далані ў Анатоля, як добрым духам пасланы, засвяціўся светлячок. Цяплей і святлей, чым «Seiko» ў мяне на руцэ. Цёпла было на душы ад слоў Анатоля пра нашыя мясціны: «Пейзаж, які трэба спасцігнуць...» І ён спасцігнуў. Бо ахвотна ездзіў на Ушаччыну, быў у нас як свой.

Па традыцыі сфатаграфаваліся мы з Анатолем пад бацькавым вязам у Вушачах. У мяне бацьку забрала блакада, у Анатоля — савецкі хапун. Паказваў лісты маці ва ўсе інстанцыі і адпіскі. Выкладчыца беларускае мовы не магла зразумець, за што забралі мужа, за што закатавалі. Заўчасна страціла зрок, заўчасна занядужала.

Першасакратары, атрымаўшы пасаду з ласкі Масквы, пачыналі сваё «знаёмства з культурай» з майстэрні Анікейчыка. Бо ў думках бачылі сябе ў бронзе ці ў мармуры, хоць бы і там, дзе няма ні пленумаў, ні павышэнняў. Анатоль распавядаў, як Мазураў, убачыўшы помнік Машэраву, расчулена пажадаў, каб і яму некалі зрабіў Анікейчык...

Кісялёў — рэспубліканскі варыянт Чарненкі — асабіста

ўказваў, якой велічыні павінна быць фігура Машэрава. Раўнаваў свайго папярэдніка. Але скульптар усё-такі абхітрыў першасакратара, паказаўшы яму будучы помнік «нашаму Пятру Міронавічу» ў маштабе ў шмат разоў паменшаным. І калі ўжо стаяў помнік на палігоне ў натуральную велічыню, памочнік Кісялёва запатрабаваў адсячы кавалак ад глыбы са спіны. Тут кіраўнік партыі адступіў і сказаў: «Не дави на художника!»

Ратавала і трымала Анатоля праца. А яшчэ гумар, самаіронія. Думаецца, скульптурныя шаржы на сяброў не кожнаму могуць удацца, не кожны мастак зверне сваю ўвагу на гэтакі жанр.

Любіў паказаць дзедава гора: кот з'еў падмазку, якой стары бараду мазаў, а потым хваліўся аднавяскоўцам, што аб'еўся бліноў — аж сала па барадзе цякло.

Умеў Анатоль і ў асобах паказаць чалавека. Пакепліванне ягонае было нязлое. Хутчэй замілаванне іскрылася ў Анікейчыкавай прасмішцы. Асабліва выразна паказваў Андрэя Бембеля. І голасам старэйшага калегі паўтараў, як студэнт Бэмбель (так вымаўляў сваё прозвішча вядомы скульптар, зазначаў Анатоль) заходзіў у рэстаран і шорах наводзіў на афіцыянтаў заказам: «А сегодня амлет «Сюрприз» пойдет три раза!»

Але шаржы, жарты былі адпачынкам, пераходам у штодзённай працы ў каменаломні скульптурнай майстэрні, у тэатральна-мастацкім інстытуце, які тады яшчэ не называлі акадэміяй, апярэдзіўшы міліцэйскую акадэмію. Хоць, калі зірнуць у гісторыю, невыпадкова найпершаю ўсё ж была славутая смаргонская.

І ў часіны, калі галоўнай мэтай пануючай ідэалогіі было выхаванне савецкага інтэрнацыяналізму, майстра падкрэсліваў неаднаразова ў гутарках, што трэба выхоўваць цераз красу, цераз душу, якая красу зразумее, самых адданых патрыётаў.

Уражваў глыбінёй задумы і выразнасцю вырашэння помнік Кастусю Каліноўскаму. Прапанаваў групавую скульптуру Пушкіна і Ваньковіча. «Ідэалагічныя бацькі» палічылі, што будзе прыніжаны вобраз генія рускага народа малавядомай ідэолагам фігурай Ваньковіча. Анатоль нават знайшоў, што няня Арына Радзівонаўна была родам з Палесся. І гэты факт прыніжаў вобраз?

Клалі вока на самавітага скульптара і партдамы. Кацярына Фурцава ўзяла з сабою Анатоля Анікейчыка на Кубу і дужа раўнавала, калі ён ласа паглядаў на спецыяльна

выведзены гатунак суперпрыгажунь-кубінак. Выступаў Фідэль. Гарачыня. Духата. Ледзь было памкнуўся Анатоль палезці ў кішэню, каб дастаць насоўку, як у поміг вока адзін з целаахоўнікаў Фідэля, што сядзеў у першым радзе, схапіўся за кабуру. Анатоль зразумеў і папрасіў перакладчыцу сказаць, што ён асабісты целаахоўнік Фурцавай. Як свайму калегу белазуба заўсміхаўся рэвалюцыйна-пільны кубінец. Там жа, на востраве Свабоды, гожы беларус, якога можна было экспарціраваць хоць куды на паляпшэнне пароды, вучыў былую расійскую ткачыху, а тады міністра культуры СССР, як піць усе тосты і не п'янець.

Пры ўсёй гульні, пры ўсім улешчванні ўлады да канца трымаюць, што называецца, дыстанцыю паміж сабою і мастаком. Сумнай памяці 30 кастрычніка 1988 года, калі Беларускі народны фронт ладзіў Дзяды, у ход пайшлі дубінкі і газ. Маскоўскі могільнік потым прапаноўвалі назваць Піскароўскім — імем генерала, якому пасля даручылі весці справы рэабілітацыі ахвяр бальшавіцкага генацыду. Не пусцілі на могільнік і дэпутата Вярхоўнага Савета БССР Анатоля Анікейчыка. Тлумачыў, што хоча да магілы Караткевіча прайсці,— нельга! Расхваляваны і абражаны мастак назаўтра кінуўся да Васіля Быкава.

А неўзабаве стаялі мы з Васілём Быкавым каля свежае магілы на тым жа могільніку, куды не пусцілі Анатоля Анікейчыка 30 кастрычніка. Міліцыя і органы бяспекі не пусцілі, Бог пусціў. І смутна зазначыў Быкаў: «Добрых людзей Бог падбірае, яны і там патрэбны. А свалату і СНІД не бярэ!»

Непадалёк ад Уладзіміра Караткевіча і апошні прытулак мастака. Мастакі і тут поплеч. Праўда, магіла Анатоля Анікейчыка дагэтуль без надтруння. Усім аздобіў вечныя дамы́, а яму не могуць. Як і ў жыцці, шавец без ботаў, кравец без рукава...

Але вобраз незаменнага сябра, уражлівага майстра, жаданага мужчыны, незлічона разоў паўтораны ў вачах і ў сэрцах сяброў, паклоннікаў, паклонніц, будзе доўга трываць як жывы помнік.

Як я быў Кайсынам

Кайсын Куліеў дужа сябраваў з нашым Аркадзем Куляшовым. Калі Куляшову надышоў 60-гадовы юбілей, натуральна, было гасцей з усіх валасцей. Усіх сустрэць сам юбіляр не мог. У аэрапорце, у прыватнасці, сустрэць Кайсына папрасіў мяне. І я, не падумаўшы ўдакладніць нумар рэйса, сустрэў шмат самалётаў з Масквы, пакуль не ўбачыў на трапе аднаго з апошніх Кайсына з ягоным сынам. Праводзіў у гатэль «Мінск». Шчодры, расхрыстаны насустрач усім вятрам Кайсын Куліеў заставаўся чалавекам Каўказа. На борце пінжака, як абавязковыя зоркі на борце самалёта, шанаваўся значок Вярхоўнага Савета СССР. Калі разлічваўся за нейкія паслугі, выцягнуў пасведчанне дэпутата, а ў ім некалькі сантыметраў сторублёвак. На Каўказе звычайна грошы лічылі так: колькі сантыметраў сторублёвак.

Потым быў банкет на ўвесь рэстаран. У тыя часіны гэта было абавязкова-рытуальнай нормай. Зноў-такі юбіляр не мог казаць тосты ў гонар шаноўных гасцей — тут і табель аб рангах, і чарговасць, можна пакрыўдзіць каго. Мне было даручана ўздымаць тост за Кайсына Куліева і незаменнага на ўсіх датах і падзеях саюзнага значэння Давіда Кугульцінава. Тосты, зразумела, сам прыдумаў. Чаму кажу сам, бо ў ЦК была завядзёнка іншая. Кожную дэлегацыю ці асобнага госця віталі даручэнцы загадзя завучанай хохмай, у напісанні якіх бралі ўдзел асабліва давераныя і праверaныя смехуны. І калі я пракрычаў:

Нібыта косы лівень
Па веснавой зямлі,
Прайшоў Кайсын Куліеў,
Дык за яго налі!

Кайсын ускочыў і таксама пракрычаў: «Друг мой, брат мой, прыязджай на Каўказ!»

Назаўтра быў таксанабег двух джыгітаў, Кайсына і Давіда, некуды ў раён Курасоўшчыны па нейкім дзявочым адрасе. Даму сэрца не знайшлі. Каўказская кроў кіпела.

І надышоў без сарака стогадовы юбілей Кайсына Куліева. Аркадзь Аляксандравіч кепска пачуваўся. Зноў дарулы мне з'ездзіць на ўрачыстасці ў Нальчык. Адпаведны палац, адпаведна перапоўнены. Калі пачаў вітаць ад імя Беларусі і асабіста ад Куляшова выдатнага сына Балкарыі, звярнуўся з савецка-расійскай формай — Кайсын Шуваевіч. Кайсын перабіў: «Кажы проста Кайсын!» Тады я паправіўся і сказаў, што буду называць, як і нашага Янку Купалу панародну называлі, дзядзькам. Форма дзядзька Кайсын дужа спадабалася і юбіляру і зале. Уручыў драўляную фігуру зубра, ручнік, прачытаў на беларускай мове (як і ўсё выступленне) верш, прысвечаны Кайсыну Куліеву, «Няма народаў малых, бываюць малыя паэты». І гэта зала прыняла добра. Адно сумна было: не гучала родная мова паэта. Усё па-руску.

Як заўсёды блазнаваў Сяргей Міхалкоў. Аб'явіў, што ад імя Саюза пісьменнікаў РСФСР уручае юбіляру машыну. Зала ахнула. Аўтар «Дзядзькі Сцёпы» паднёс Кайсыну Куліеву малюпасенькую дзіцячую заводную машынку. Калі на банкеце Кайсын падарыў Якаву Казлоўскаму джыгіцкую бурку, Міхалкоў сядзеў як пакрыўджанае дзіця, якому не далі цацу. І як скакаў са шчаслівай усмешкай, атрымаўшы такую ж бурку. Шмат каму з гасцей гаспадар паднёс туровыя рогі.

Дарога ў горнае гняздо Кайсына — у Чыгем — чырванела ад алычы. Нібы саромелася дагэтуль за тыя часіны, калі дазволіла сталінска-берыеўскім хіжакам выправіць у выгнанне цэлы народ. У Чыгеме Міхалкоў хваліў настаўніцу і вучняў, што добра авалодалі рускай мовай. Авалодаеш, як з нажом да горла ці з пісталетам да скроні прыстануць. Сама таго не хочучы, савецкай уладай высакародная руская мова як для беларусаў, так і для іншых народаў імперыі зрабілася нечым накшталт духоўнай наркаманіі. Той жа самы аўтар гімна СССР раздаваў усім плакат з тэкстам гімна, ахвотна ставячы аўтографы. Савецка-партыйнае чынавенства радасна прымала. Прынамсі, на тварах былі ўсмешкі прыязні.

У Чыгеме Кайсын падарыў Іраклію Абашыдзе вадаспад, які біў з расколіны. Было яднанне душ землякоў са сваім любімым паэтам. У былым акцёр, Кайсын дома быў натуральна расчулены, забыўшыся на ўсе ўрокі акцёрскага майстэрства.

Ад'язджалі з Нальчыка. Раньком у сціплы гатэль забегся заклапочаны Кайсын. Пад пахай нешта па-мужчын-

ску неахайна загорнута ў савецкую прэсу. Разгарнуў — туровы рог. Сказаў: «Прымі ад мяне. Не хацеў пры ўсіх, даруй. На ўсіх гасцей ні тураў, ні рагоў не хопіць. Хай вісіць у цябе ў кабінеце. Люблю Беларусь...»

Лячу ў самалёце. Чытаю, перачытваю Кайсынаву «Кнігу зямлі». Не памятаю пасля якой пасадкі, падыходзіць да мяне бортправадніца і кажа, што мяне запрашае да сябе экіпаж самалёта. Іду. Просяць даць аўтограф на «Кнізе зямлі». А гэта ў кнізе было фота Кайсына Куліева, і лётчыкам чамусьці здалося, што я сам чытаю сваю кнігу з такім замілаваннем. Давялося расчараваць нябесных аматараў паэзіі. Добра, што неўзабаве селі ў Мінску.

Былі яшчэ паездкі разам з Кайсынам Куліевым. Паўсюль яго прымалі цёпла і прасілі аўтографы.

Праз усе выгнанні, ганенні пранёс у сабе Кайсын Куліеў любоў да роднага слова, якому служыў ён з гонарам, служыў аддана і шчыра.

На вечары 70-годдзя Петруся Броўкі ў Маскве, слухаючы выступленне латышскага паэта Юлія Ванага, шапярнуў мне на вуха: «Відаць, не дужа добры латышскі паэт, бо занадта чыста гаворыць па-руску. Празмерна чыста. На якой жа мове ён думае?» Не ўдаючыся ў ацэнкі таленту Ванага, не лішне заўважыць, што пісаў Юлій Пятровіч і па-латышску і па-руску. У залежнасці ад абставін, як і Анатал Імерманіс, што друкаваў паэму пра палёт Хрушчова ў Амерыку па-руску, у прыватнасці ў «Советской Белоруссии». У нас часцяком стаяў на моўным раздарожжы Аляксей Зарыцкі.

Прызнаны дасціпнік Кайсын Куліеў быў і прызнаным тамадой. На тым жа 70-годдзі Петруся Броўкі ў ЦДЛ было застолле. Тамадзіў Андрэй Макаёнак. Кайсын доўга не вытрымаў і запярэчыў:

— Кепскі тамада. За Броўку ды за Броўку. Толькі першы тост трэба падымаць за віноўніка застолля, а пасля за сябра юбіляра, за сябра сябра, за суседа, за суседа суседа і гэтак да пераможнага канца!

Кайсынам ніхто не мог быць акрамя самога Кайсына...

А наконт Сарбоны...

З падказкі Андрыса Веяна і Ераніма Стулпана афіцыйна на З'езд пісьменнікаў Латвіі запрасілі мяне з правам прапанаваць ад нас яшчэ аднаго чалавека. Ну, вядома, я кінуўся да Міхася Стральцова. Міхась з ахвотаю згадзіўся прыняць удзел у з'ездзе. Бо любіў час ад часу падацца ў дарогу, пазнаёміцца з новымі людзьмі, знайсці аднадумцаў.

З'езды пісьменнікаў Латвіі ледзь не традыцыйна прыпадалі ці на маладую зіму, ці на раннюю вясну. Гэты адбываўся ранняй вясной, па-балтыйску маразяна-скразняковай, золкай, але поўнай надзеі на неўзабаўнае цяпло.

Была афіцыйная частка. Прывітанні ад рэспублік уваходзілі ў пратакол. Быў вечар паэзіі. Па паперцы, якую мне напісаў Еранім Стулпан, прачытаў я колькі фраз па-латышску, а пасля свой пераклад «Зламаных соснаў» Яна Райніса. За гэта мяне пацалавала Мірдза Кемпе.

Ды самым папулярным госцем быў літовец Вітаўтас Бложэ. Авангардыст, мадэрніст ад барады да вершаў без кропак і косак. Смакавала ягоную паэзію латышская эліта, як знаныя дэгустатары віно. Гэта з ім пад час афіцыйнай часткі з'езда, дзе гучалі справаздача і раздача лаўраў, Міхась Стральцоў за столікам нахапку разважаў пра лёс і шляхі старажытнага майстэрства слова.

Не адставаў у сваёй папулярнасці і госць з сонечнае Малдовы Аўрэл Бусуёк (Бусуёк з малдаўскай васілёк). Аўрэл таксама браў ухіл на мадэрн. Але галоўным ягоным козырам быў, як любілі казаць міліцыянты і пашпартысты, «наружный вид». І халаднаватыя балтыйкі не маглі ўстаяць перад паўднёваю спякотай, раставалі.

Па нацыянальнай традыцыі Аўрэл прывёз з сабою важкі чамадан. Важкі ён быў ад пляшак каньяку. Малдаўскі госць запрасіў у нумар даму і для кампаніі Вітаўтаса Бложэ. Прадстаўніку Літвы была пастаўлена ўмова — выпіць колькі кілішкаў і пакінуць спякотнага мужчыну на чатыры вокі з масквічкай з «Литгазеты». Ды калі Аўрэл пачаў міргаць, Вітаўтас рашуча адрэзаў: «І не міргай, пакуль не вып'ем усё,

не пайду нікуды. Аднаго ў бядзе сябра літоўцы не пакідаюць». Вядома, усё не выпілі, але дама пайшла ў свой прахалодны нумар, а Вітаўтас вярнуўся да сябе пад раніцу. З ім у нумары жыў ураўнаважаны Тайсто Суманен — апошні ў Карэліі пісьменнік, які пісаў на фінскае мове. Паколькі Вітаўтасу было душна, ён расчыніў вокны ў халодную ноч. Тайсто зачыняў вокны, укладваў не па-балцку гарачага літоўца. П'яны сон, як правіла, моцны, а часцяком кароткі. Вітаўтас раніцай ускочыў, як заяц з-пад куста, а Тайсто спіць. Пачынае будзіць і геаграфічна недалёкага суседа:

— Тайсто, Тайсто! Прачынайся. Праспаў сацыялістычную рэспубліку, праспіш і аўтаномную!

Тайсто сонна перасцерагае Вітаўтаса, што той прап'е Літву. На перасцярогу літовец адказвае:

— Вітаўт Вялікі не прапіў. І я не прап'ю!

У знак пратэсту Тайсто цэлы дзень ляжаў у ложку і не пайшоў на з'езд.

Каб карпарацыйна падтрымаць Вітаўтаса, напісаў я экспромт:

Да будь я фином таким, как Тайсто,
Хоть, правда, немножко моложе,
Литовский бы выучил только за то,
Что им разговаривал Бложе!

А пасля, калі і мяне Аўрэл запрасіў паспытаць вінаграднае крыві, калі і я далучыўся да размовы пра паэзію, напісаў яшчэ экспромт:

Я думаю стоя и лежа,
Я думаю весь в бреду:
Спаси меня, Боже, от Бложе,
От смерти я сам уйду.

У дадатак да мацнейшага за смерць каньяку Бусуёк падкрэсліваў, што ён ледзь не палкоўнік румынскае арміі (хоць па гадах не выходзіла ніяк) і вучыўся ў Сарбоне.

Кажучы пра гасцей з'езда, варта заўважыць, што ад самай сонечнай рэспублікі, адтуль, дзе Памір галавой падпірае нябёсы, была паслана ў Латвію паэтэса. І натуральна, што вока на яе паклаў Бусуёк. Але не толькі ён. Нейкім чынам і мяне ўкруціла ў гэты рыцарскі турнір. Відаць, мая маладосць дапамагла мне ўрэшце. Аўрэла забрала за жывое. Пачаў падколваць. Калі ў рэстаране кола застольнікаў звузілася, слухаючы падколачкі спякотнага сэрцаеда, я з нявінным выглядам заўважыў:

— Мы ў Сарбонах не вучыліся.

Аўрэл адразу ж, як вайсковец з анекдота, падхапіў:

— Яно і відаць.

Тут пасля маленькае паўзы я пракаменціраваў, што з Беларусі ў Сарбоне вучылася двое і абодва па лініі КДБ. Бусуёк адразу ж папрасіў у афіцыянта рахунак і выйшаў з рэстарана.

На Новы год прыйшла мне ад Аўрэла маленькая паштоўка ў канверце. Віншаванне. Пажаданне кніг, дарог, сустрэч. І ў канцы: «А наконт Сарбоны ты кінь. Я яе толькі бачыў».

Захацеў Аўрэл застацца толькі палкоўнікам румынскае арміі.

Недзе ў 1991 годзе і мне давялося здалёк убачыць Сарбону...

А на заключным абедзе ў «Рызе» (да вайны гатэль «Рым») за паэтэсу мяне паабяцаў пры зручным выпадку зарэзаць кіраўнік Саюза пісьменнікаў Бурацііі. Выпадак не налучыўся...

Як у п'янку, уцягваешся ў Парыж...

Парыж, як неба. Яго хапае на ўсіх. І ў кожнага яно сваё.

Парыж, як лёс. Сустрэчы з ім чакаеш усё жыццё. І тым шчаслівейшым пачуваеш сябе, калі — нарэшце! — сустрэнешся.

Парыж, як мантач. Гэтак шчодра траціць сябе, гэтак раскрадацца паломнікамі па вечную загадкавасць можа толькі ён. Сталіца летуценнікаў — тая сонечная грубка, ля якое ў суровыя зімы самоты грэецца зажураная душа ўспамінамі.

У пасляваенным маленстве грэўся я ў зімовыя вечары ля вогненнае ўсмешкі маленькай грубкі, якую з цаглін, сыраватых ад снегу і марозу, склаў ушацкі мурнік з прозвішчам Цагельнік.

Цяпер буду да схілу дзён маіх грэцца прыпамінамі ля грубкі велічынёю ў паўнеба (асабліва ў светлыя вечары), імя якой — Парыж...

У кастрычніку 1987 года ў недарагім гатэлі ў Лацінскім квартале Парыжа зазваніў тэлефон. Пачуў я голас і разгубіўся. Няўжо гэта я перамясціўся ў часе, вярнуўся ў Мінск мае маладосці? Голас той жа, крыху прыглушаны, з ледзьве ўлоўнай хрыпоткай, з мяккай картавінкай, з беларускім выгаварам, дакладней, з мінска-рускім. Гэта званіў сябра маладых гадоў, з кім было і шмат пражыта, і шмат выпіта да ўсіх потымтэйшых загадаў, з кім было лёгка пазнаваць свет, што не замінала грунтоўнасці пазнання, вандраваць, проста хадзіць, проста бачыцца. Гэта да мяне асязальна і канкрэтна зноў вяртаўся Барыс Забораў, мастак, які зрабіў цэлую рэвалюцыю ў кніжнай графіцы Беларусі ў 60-х гадах, пад час так званай хрушчоўскае адлігі, майстра, змушаны ў глухую пару брэжнеўскае палярнай начы пакінуць радзіму, бо занадта незалежны быў як асоба. Не буду пералічваць, колькі класікі беларускае, рускае, сусветнае па-новаму, часцяком нечакана «прачытаў» у графіцы і ў фарбах гэты самабытны мастак. Скажу толькі

адно: узнікалі канфлікты, былыя сябры варагавалі — кожнаму літаратару хацелася-не цярпелася, каб ягоную кнігу афармляў менавіта Барыс Забораў. Нават тыя, каго ўпотайкі карабаціла імя па-бацьку — Абрамавіч. Прыклад сам напрошваецца. Быў гэтакі паэт-пафаснік, што крычаў: «Калі мяне мой вораг ненавідзіць, дык, значыць, я — сапраўдны камуніст». Гэтаму паэту, лепей бы сказаць — члену Саюза пісьменнікаў, ЦК дало дзіцячы часопіс, так бы мовіць, «вёсачку», за выжлятнасць. Барыс Забораў тады, што называецца, уваходзіў у моду. Дык пафаснік і захацеў, каб аформіў ягоны зборнік мастак з імем. Аформіў. Спадабалася. Памкнуўся было ў рэдкалегію ўвесці, але калі даведаўся, што Барыс Забораў — Абрамавіч, тут жа змяніў свой намер. Але пра агіднае досыць прыгадваць.

Усе дыпломы, усе ўзнагароды выдавецтву за лепшыя кнігі ішлі тады, калі кніга выходзіла з рук Барыса Забарава. Стварылася ў нас нават школа пераймальнікаў, «забораўцаў». А ў шмат якіх кватэрах мінскіх сяброў і шанавальнікаў мастака і сёння вісяць карціны забораўскага пэндзля, быццам бы чакаючы вяртання дадому майстра ці хоць бы прыезду ў родны горад.

Гады маюць адну асаблівасць: яны па-свойму прыпыняюць бег часу, ствараюць уяўнасць, што нічога за доўгую ростань не змянілася. Гэтак здарылася і са мною ў тую парыжскую восень.

Перада мною стаяў Барыс, той жа, з кім растаўся я ў Мінску. І калі сябра маладых гадоў пачаў распытваць, зноў здалося, што ён ненадоўга пакідаў свой горад. Мне асабліва прыемна было пачуць пра жаданне Барыса пахадзіць па беларускіх лясах, якія сняцца яму ў Парыжы, пра хлапечае жаданне пабыць на маёй роднай Ушаччыне. Мама мая любіла частаваць Барыса па-ўшацку і чаркай, і скваркай, і гарэзлівым ушацкім слоўкам, свежым, што той гурочак з ляхі. Мастак сябраваў, хаўрусіў са знанымі людзьмі Ушаччыны — Петрусём Броўкам, які і паважаў майстра, і бараніў ад антысемітаў з ЦК і з іншых савецкіх установ, дапамагаў з выездамі за мяжу і ад'ездам назусім, з Васілём Быкавым. Дарэчы, калі адразу ж зайшла гаворка пра Васіля Уладзіміравіча, жонка Заборава Ірына (дачка рускага паэта Барыса Карнілава) расказала, што Віктар Някрасаў незадоўга да смерці выказваў сваё захапленне Васілём Быкавым і сваю радасць, што ўражанні ад прозы беларускага класіка і ад самой асобы сусветам прызнанага пісьменніка супалі. І зноў хочацца адхіліцца ад

тэмы і нагадаць, як цэкоўскія цэрберы распіналі Васіля Быкава за тое, што ў сваім выступленні на канферэнцыі «Подзвіг народа неўміручы», арганізаванай самім першым сакратаром ЦК на пачатку 70-х гадоў, назваў у шэрагу выдатных летапісцаў вайны Віктара Някрасава ў ліку першых. А Віктар Някрасаў ужо быў за мяжой.

Мне здалося, што ў Парыжы Барыс пачаў болей і глыбей цікавіцца літаратурным жыццём Беларусі, праблемамі беларушчыны. Зноў рупіць адхіліцца. У 1984 годзе ў Нью-Йорку ў беларускай прэсе было добра прачытаць успаміны Барыса Заборава, як ён афармляў творы Янкі Купалы. Пад час нашае парыжскае сустрэчы Барыс расказваў і пра тое, што сябруе з айцом Надсанам. У Парыжы Барыс у курсе ўсіх навінак, выпісвае «Літаратуру і мастацтва», бо газета стала і вострай, і цікавай. І, як гэта ні дзіўна, пачаў лепей гаварыць па-беларуску. Гэта невынішчальная асаблівасць беларусаў і выхадцаў з Беларусі — за межамі краю, на чужыне пачынаюць любіць, паважаць, помніць усё беларускае.

Прыгадалі мы з Барысам і паездку ў Піцер у канцы 60-х. Гэта было маё знаёмства з багемай, калі можна гэтак яе назваць, горада, у нядаўнім мінулым заканадаўцы мод у мастацтве, які паступова, але запланавана няўхільна падпадаў пад жорсткую руку афіцыйнай сталіцы савецкай імперыі, якая да хваравітасці раўніва ставілася да славы Пецярбурга. Чамусьці запомніліся з тае паездкі забораўскія ірховыя чаравікі, якім ён даў добрага часу, намоклыя ў разводдзе. На «пирушке холостой» у аднаго мастака на парцаляне XVII стагоддзя аднекуль са Скандынавіі ляжаў селядзец і некалькі бульбін «у панчошках». Начавалі ў інтэрнаце Акадэміі мастацтва. З Піцера паехалі ў Маскву да Ігара Бліёха, мастака, сябра Заборава, які разам з Барысам аб'ехаў амаль усю Беларусь. Асабліва помніў Ігар міцкевічаўскую Свіцязь. Гэта нас з Ігарам тады паслалі па віно на апошнія грошы, якія яшчэ знайшліся ў мастака Юзафа Пучынскага. Гэтак нам зрабілася вясёла па дарозе з сельскай крамы, што дзве бутэлькі паўнюткія кінулі мы ў славутае возера, каб некалі нашчадкі знайшлі. Вядома, аднадушнай ухвалы, як на партыйным сходзе, мы не атрымалі. Суровую вымову атрымалі ад сяброў, у якіх галовы гулі, як надтрэснутыя званы. З вакзала ў Маскве да Бліёха трэба было ехаць метро. У нас з Барысам засталося грошай, лепей бы сказаць па-ўшацку — пабразгачаў на адзін уваход у падземку. Тады і напісаў я экспромт:

Он устал от женщин и соборов,
Петербург растаял в синеве.
Без гроша сидит Борис Заборов
С маленьким Шагалом в голове.

Нагадаў Барысу гэтыя радкі. Пасмяяліся, пасумавалі. Дакляраваў я Барысу, калі здарыцца яму быць на Беларусі, звазіць на Ушаччыну, каб зноў пачуў ён голас нашых лясоў, якія яшчэ дзе-нідзе ацалелі ад прагрэсу, зноў убачыў азёры мае радзімы, а іх у нас — усе 250 і яшчэ адно.

Там, у роднай хаце, мама мая некалі сустракала Васіля Быкава, ён з родных Бычкоў прыехаў у Вушачу. А мы з Барысам Заборавым, з балгарскім пісьменнікам Георгіем Вылчавым і перакладчыкам балгарскай літаратуры Ванкарэмам Нікіфаровічам ехалі ў Полацк. Зноў адхілюся. Гэта Ванкарэм недзе ў 50-х гадах завёў маленькага Бору Заборава (сам фактычна аднагодак) у Мінскі палац піянераў да педагога і мастака Віктара Каткова. Там жа займаліся і пазнейшыя сябры Барыса Анатоль Анікейчык, Май Данцыг. Гэта Анікейчык паехаў на вакзал праводзіць у эміграцыю мастака Барыса Заборава як сябар. Хоць партыйная арганізацыя падобныя дзеянні не ўхваляла.

А тады ў мамінай хаце, як французскае сухое віно, была добра вытрыманая да прыезду гасцей маміна бражка. І гэта прыгадаў Барыс, паказваючы мне Парыж, што са звечарэлага пераходзіў у начны. Як сапраўдны аўтаас кіраваў мінскі парыжанін Барыс Забораў сваёй яшчэ навюткай «Volvo».

І цяжка было прыпаркаваць машыну на манмартраўскіх схілах. Барыс заказаў у мастака (іх тут было як грыбоў) маіх два выразаныя чорныя профілі. Нібыта з цемрыва багемна-паломніцкае начы выразаныя.

І па-велікоднаму ўзрушана было ў праваслаўным храме. Адсюль, з Манмартра, Парыж зіхацеў агнямі, нібыта ювелір-злотнік з далані на даланю перасыпаў халоднае полымя дыяментаў.

І ў Лацінскім квартале хадою грыбніка, што шукае неруш, ішоў Барыс прысмеркавы, як сам Парыж. Падтаквалі далёкім думкам нашым абцасікі Ірыны...

...Ішоў час. Парыж, абжыты сябрам маладых гадоў, не забываўся, як першая радасць, як першая зайздрасць, як першы смутак. У мяне выйшаў зборнік «Самота паломніцтва», дзе па-хатняму, як здавалася мне, адчувала сябе

і парыжская нізка. Вядома ж, прысвяціў я верш Барысу Забораву. І калі летам 1990 года мастак Алег Сурскі ехаў у Парыж і да Заборава, і з нейкім творчым клопатам, я перадаў свой зборнік, падпісаўшы яго па даўняе традыцыі экспромтам:

Барыс, бяры ж
Парыж
Смялей
У дужыя абдоймы.
П'ючы барыш,
І сам хмялей,
А парыжанак плоймы
Няхай плывуць у нераты,
Якія ўмееш ставіць
Ты!

І ў адказ з Парыжа атрымаў я ад Барыса шыкоўна і з густам выдадзеныя альбомы. Самы паважны з уступнымі артыкуламі вядомых мастацтвазнаўцаў, са словам самога Барыса Заборава па-англійску, па-нямецку, па-японску. Гэта азначае, што выстава майстра была і ў Японіі.

Альбом адкрываецца фотапартрэтам Барыса Заборава. У майстэрні. Перад сваёй чарговай працай. На імгненне задумаўся. Нешта ўзважвае. А можа, успамінае Беларусь? І спеўны почырк мастака: «Дорогой Гриша, есть в этом альбоме (для меня, безусловно) и то, что навеяно далекими запахами твоей Ушацкой «матчынай хаты». Дружески твой Борис Заборов. Париж, 20.10.90 г.».

Яшчэ ў адным альбоме Барыс зноў падкрэслівае: «...все картинки в этом альбоме «продукт» моего смутного воображения и далекой памяти, в которых ты и твоя матчына хата имеют особое место...»

Чытаю дарагія сэрцу словы, а сам прыгадваю фотаздымак, зроблены Ванкарэмам Нікіфаровічам у Вушачы. Бацькаў вяз ужо тады паважны ўзростам, а пад ім мая мама трымае на руках маленькую ўнучку Ілонку, і з ёй усе госці жаданыя — Васіль Быкаў, Барыс Забораў, Георгій Вылчаў. Барыс мне неяк казаў, што ў яго ёсць фотаздымак гэты ў Парыжы.

Цытую надпісы, прыгадваю паасобныя эпізоды не на тое, каб пагрэцца ў прамянях еўрапейскае, а фактычна сусветнае славы мастака. Хачу яшчэ і яшчэ раз падкрэсліць, што вытокі забораўскае творчасці ў першую чаргу ў Беларусі.

Вачыма ўраджэнца Беларусі бачыць мастак свет. Да беларускіх тэм і сюжэтаў зноў і зноў вяртаецца Забораў. Бо сапраўды «вялікае здалёк выяўней стане». Француза і немца, амерыканца і японца нязмушана і пашанліва прымушае мастак угледзецца ў беларускі краявід, у беларускі антураж, у душу беларускую. Ажываюць, праяўляючыся праз туман часу, аблічча, нагадваюць пра сябе, адыходзячы ў нябыт забыцця, хаціны і маёнткі, у парыжскіх салонах упэўнена пачуваюцца і сялянскія хлапчукі, і скасабочаныя ёўні, і цяжкі на азадак яўна не калгасны конь. Ідэальнае з рэалістычным, фатаграфічна-дакладнае з выдумкай, уявай — усё пераблыталася, перамежавалася на палотнах мастака, зрабілася ягонаю манерай, ягоным почыркам, стала майстэрствам Барыса Заборава.

У сапраўднага мастака неспатолены голад на маленства, як звычайна. Забораў сам пацвярджае гэта: «Мяне не паспела стаміць маленства. Яно абарвалася хутка, раптам. Мне было 6 гадоў, калі пачалася вайна».

Маленства, няхай абарванае, няхай абрабаванае, няхай забранае, вызначае ў большыне сваёй і манеру, і кола тэм, неба вобразаў мастака. Вучоба, нейкім чынам перайманне, нават светапогляд — гэта толькі ўдасканаленне ці магчымае забыццё ўражанняў маленства. У пацверджанне думкі дамо слова Барысу Забораву: «У першы ж год пасля заканчэння вайны наша сям'я вярнулася ў Мінск. Горада практычна не існавала. Уся прастрань, якую ахопліваў позірк, уяўляла сабою ірэальную карціну. Руіны, гарэлішчы і самотныя фігуры, што блукаюць па іх. У прысмерках горад рабіўся трывожным і загадкавым. Мроіўся дагістарычны краявід, дзе сілуэты развалін на фоне вечаровага неба набывалі малюнак фантастычных жывёлін...»

Мастака робіць маленства. А можа, няхватка, недастача, незавершанасць маленства. Заўчаснае сталенне, ранняя даросласць.

Трывога рухае чалавекам. Трывога прыспешвае думку мастака, робіць позірк відушчым. Асабліва калі трывога гэтая ідзе з прапамяці народа, якога трывога і бараніла, і трымала, ратавала і захоўвала. Пацверджаннем дазволю сабе яшчэ цытату: «Колькі мусіла адбыцца падчас дзіўных і нечаканых, ды ўрэшце шчаслівых — жыццёвых перакрыжаванняў, каб выжыць. Загінуць было лягчэй. Гэта магло здарыцца ў нацысцкім канцлагеры, дзе загінула ўся сям'я маёй маці. Гэта магло здарыцца пад кулямі нямецкага «месершміта», які на брыючым палёце расстрэльваў адкры-

тую платформу таварнага цягніка, перапоўненую бежанцамі. Гэта здавалася непазбежным, калі ціхаходны газік, у якім былі мама з сястрой, мой малодшы брат, я і архіў якогасьці абласнога ваенкамата, сустрэўся на прасёлачнай дарозе з нямецкім танкам. І пазней — яшчэ шмат разоў, ад хвароб, голаду... Гэты час зафіксаваўся ў маёй памяці трывогай, чаканнем небяспекі і ўвесьчаснай дзейнасцю. Відаць, гэта так глыбока ўкаранілася ў свядомасці, што стала маім бесперапынным адчуваннем жыцця».

Альбомы з рэпрадукцыямі карцін мастака — гэта тыя ж пераклады вершаў. Хіба што бліжэй трымаюцца да арыгінала. Безумоўна, арыгінал заўсёды мае болей паветра, болей пачуцця, болей непасрэднасці. У мастацтве шмат значыць сам творца. І хочацца, калі гэта магчыма, бачыць яго, чуць, разумець. З сумам думаў, што толькі альбомы будуць мне нагадваць мастака, гаварыць за яго.

Але самы геніяльны акцёр — гэта лёс. Ён хутчэй за ўсё — мім. І асабліва ўсцешна ўбачыць ягоную ўсмешку. І ўсміхнуўся мне лёс зноў у Парыжы ў канцы красавіка 1991 года.

На вуліцах па-веснавому свежа-маразяна і смагавіта. Смог і смага ад хвалявання і ўзрушэння змяшаліся разам. Адкрытыя вулічныя латкі ломяцца ад самай экзатычнай і мясцовай садавіны і гародніны, быццам у спелую восень на карцінах старых мастакоў. У абавязкова доўгіх, шыкоўна-пазорыстых шаліках паджарыя французы і ветраногія, маладзічкова каленькавыя француженкі прагульваюць сваіх чацвераногіх пестуноў, ▪ заадно і сябе. Халаднавата, бо ранні, цьмянавата, бо гарадскі ў нейкім сотым калене, цвіце бэз. У асабняках у самым цэнтры горада, як у вушацкім алешніку, па-французску грасіруе салавей. У вечаровых прысмерках зіхціць сваёй бальнай сукняй Манпарнаская вежа. Парыж — гэта тая залатая кропка, якую паставіў Усявышні, завяршыўшы свой клопат зямны.

Са свайго сціплага гатэля на Распай званю Барысу... І зноў пачуў голас з маладосці, і зноў не паверыў, што час бяжыць, не чакаючы нас.

Ростань і замяжа маюць нейкую невытлумачальную сілу, нейкую асаблівую асаблівасць. Нейкую абавязковую таямнічасць, таемнасць, патайнасць. Сябры, якіх ты дома ўспрымаў як звычайнасць, тут, за мяжою ростані, за мяжою незаўважна калі мінулага часу, нібыта ўсплываюць з туману, са сну, з ірэальнасці. Яны як бы за вітрынай, што аддзяляе іх ад мінулага.

Прыехаў Барыс. Павёў мяне ў рэстаран «Гіпапатам». Падалі натуральнае мяса, сакавітае, як рускі мат (па словах аднаго польскага драматурга). У мясе тырчыць пластмасавая фігурка гіпапатама. Сядзім як белыя людзі. Нават на момант забыўся, адкуль я, забыўся, што на мне невыводнае кляймо: «Зроблены ў СССР — рамонту не падлягае». Барыс клапатлівы, уважлівы, але ўвесь час, гэта адчуваецца, напружана-засяроджаны, заняты і творчымі думкамі, і жыццёвымі праблемамі. Расказвае, як адзін з паборнікаў усяго беларускага ў Беларусі пасля колькіх фраз перайшоў на рускую мову. Барыс карэктна заўважыў, што ён з маленства ведае і не забыўся мову беларускага народа. У «Гіпапатаме» Барыс, між іншым, успомніў нашыя мінскія застоллі і чамусьці, як прыйшоў я аднойчы з паўнюткай авоськай паўлітровак, вядома ж, паўнюткіх.

Ідзём у Люксембургскі сад. Цвіце гліцынія, каштаны цвітуць. Аж не верыцца, што людзі могуць спакойна адпачываць, а не душыцца ў чэргах. Бо ў нас і нарадзіцца, і ад'ехаць на могільнік займаюць чаргу. Барыс апрануты не пулята, з вялікім густам, элегантна і ў той жа час у меру неахайна. Як мастак, каго меней за ўсё хвалюе вонкавы антураж. Ён мае радасць, што можа працаваць на сябе, пісаць, што хоча. А ў нас яму давялося б толькі тое і рабіць, што змагацца з ветракамі дзяржаўна-партыйных установаў ды рознымі акадэмікамі ад мастацтва, якія ў юбілеі першасакратароў ЦК падносілі ім іхнія партрэты ў стылі «Утро нашей родины» ды выдумлялі сабе гераічнапакутніцкія біяграфіі.

У аўта-эсэ Забораў пісаў: «У канцы 1961 года [пасля вучобы ў Санкт-Пецярбургу і Маскве.— *Р. Б.*] я вярнуўся ў свой горад Мінск і адразу атрымаў некалькі прапаноў ад выдавецтваў праілюстраваць, не памятую ўжо якую, літаратуру. Я не мог тады падазраваць, што гэта пачатак шляху, які пад канец 70-х гадоў прывядзе мяне да рашэння пакінуць сваю краіну.

Я жыў у краіне ўзорнага таталітарнага рэжыму, для якога ягоная заганная ідэалогія была ўмоваю існавання. Яна пранізвала ўсё жыццё, і мастацтва — у першую чаргу. Кніжная графіка заставалася адносна «бяспечнаю зонай», якая хавалася ў цені літаратурнага тэксту. Мая жыццёвая стратэгія была яснаю — стаць мастаком, пісаць карціны. Жывапіс даваў задавальненне, але не прыносіў грошай. Кніжная графіка карміла, ды па часе рабілася ўсё болей ненавіснай. Усе мае спробы раздвоіць сябе былі мар-

ныя. Нарастаў адчай, узлаванасць і, нарэшце, трывога беззваротна згубіць самога сябе. Усведамленне таго, што кожныя пражытыя ў гэтым стане гадзіна, дзень, год безнадзейна змяншаюць шанц свайго адраджэння, было пакутлівае. Як рассекчы гэты гордзіеў вузел? Гэтак у маі 1981 года апынуўся я на пероне Паўночнага вакзала ў Парыжы...»

А тады, калі шырока прызнаны мастак Барыс Забораў быў у зеніце славы, калі ягоны дотык даваў кнізе зялёную вуліцу да самага прыдзірлівага кнігара, здавалася, што лепшага і жадаць яму не трэба. Неспазнаны ён, космас душы мастака.

І мастак — самотнік. Бо ён асоба. Бо ён сабою не множыць натоўп, не дапаўняе безаблічнасць масы. Чытаю аўта-эсэ, адначасна чуючы голас Барыса: «Я прыехаў з лютасным жаданнем пачаць сваё жыццё занава, з нуля. Гэты горад рамантычных мрояў фактычна быў для мяне пустэльняю. Узіраючыся ў мірыяды святланосных вокнаў вечаровага Парыжа, я перажываў пачуцці мазахісцкай уласцівасці. Ні ў водным з іх ніхто пра мяне не думаў і нават не ўяўляў пра маё існаванне. Я быў па-сапраўднаму самотны. З гэтым, новым для мяне, светам не было ў мяне ніводнае ніці сувязі. Апроч тае таямнічай, якою кожны чалавек прымацоўваецца да ўсяго чалавецтва».

І таямнічая ніць, якая ў бальшыне выпадкаў не дае загінуць таленту, вывела мастака на спачуванне і падтрымку. Чытаю далей: «Сямю месяцамі пазней адбылося маё знаёмства з галерэяй Клода Бернара, якое і вызначыла маю парыжскую біяграфію. У 1983-м у гэтай галерэі адбылася мая першая персанальная выстава, і я атрымаў прыз горада Дармштадта ў Германіі. Потым музей гэтага горада арганізаваў выставу практычна ўсіх маіх прац за гэтыя пяць гадоў у Парыжы...»

Цяпер мастак сам сабе пан, сам сабе гаспадар. Кантракта з Бернарам болей не існуе. Японскі галерэйшчык заключыў з Забораўым пагадненне на права першага прагляду і выбару, што ён хоча купіць. У маі 1993 г. мусяць адбыцца адразу дзве выставы побач. Прычым адна з чырвонымі паметкамі пад карцінамі, што азначае — карціны прададзеныя. Гэтага гонару ўдастойваецца не кожны даўно заўважаны славай парыжскі мастак. Гэта падымае вагу імя, прыкоўвае ўвагу. (У Маскве мастакі-прыкрамлёўнікі прыкоўвалі ўвагу да сваіх высокапафасных прасціраддлаў тым,

што дабіваліся, каб іхнюю выставу асвятліў сваім наведваннем генеральны сакратар.)

Барыс добра інфармаваны пра ўсе падзеі ў былым Саюзе і ў Беларусі, хоць і падкрэслівае, што палітыка яго не цікавіць.

Дарэчы пра камуністаў. Барыс глядзеў фільм, дзе паказана, як рэптыліі ў чалавечым абліччы беспамылкова пазнаюць адно аднае на любой адлегласці. Гэтак і камуністы. На мой наіўны намёк, што французскія камуністы, напэўна, лепшыя за нашых, бо свой жа народ не вынішчалі, Барыс толькі сумна ўсміхнуўся. У французскіх, удакладніў ён, адно правоў ды магчымасцей меней. У іх у чарговы раз упаў аўтарытэт у народзе з прычыны іхняе пазіцыі пад час вайны ў Персідскім заліве.

Дома Забораў любіў рыбачыць з Ігарам Шклярэўскім на Поўначы. Тут збіраецца на рыбу на Аляску з праўнукам Міхаіла Чэхава, таксама Антонам Чэхавым, які ведае толькі некалькі слоў па-руску і саромеецца гэтага. Ірына Заборава давала праўнуку Чэхава ўрокі рускае мовы. Калі-небудзь і дзецям шмат якіх беларускіх пісьменнікаў таксама, можа здарыцца, будуць даваць урокі беларускае мовы. А некалі жонка кіраўніка рэспублікі, кіраўніка дапасадачнага перыяду, давала ўрокі беларускае мовы Маякоўскаму, калі ён прыязджаў у Беларусь. Ірына неяк распавядала, што на першых часінах арыентавалася ў Парыжы па вершах Маякоўскага. Па вершах нашых паэтаў у Мінску не зарыентуешся, хіба заблудзіш.

Развіталіся з умоваю яшчэ сустрэцца. І раптам у гатэль званок. Барыс не мог супакоіцца, паглядзеўшы японскі фільм пра чарнобыльскую трагедыю ў Беларусі.

...Барталамееўка. Жыта сцяною. Жанчыны пяюць жніўныя песні. А жыта нельга жаць, нельга сеяць ні ў налецце, ні праз век.

Японцы маюць неабходнасць і жаданне праўдзіва паказаць бяду беларускую, а ў уладатрымцаў у Беларусі такога жадання пакуль не прадбачыцца. Японцы і фільм пра Шагала, пра Віцебск зрабілі, а нашыя драмгурткоўскія драматургі, племянныя камсамольцы, кіруючы культурай цэкоўскімі лейцамі, толькі тое і рабілі, што нават у Беларускай энцыклапедыі падганялі творчасць вялікага майстра пад камуністычны шаблон, вылівалі цэбры памыяў на панавітую сівізну самага дзівоснага па здольнасці здзіўляцца мастака.

Мастаком трэба нарадзіцца. Нельга навучыцца на маста-

ка, можна навучыцца на рамесніка ад мастацтва. Якраз мастаком і нарадзіўся Забораў, пра гэта і сам кажа: «Праблема выбару прафесіі мне не была знаёмая. З тых часін, як памятаю сябе — малюю... Нішто не арыентуе мяне гэтак дакладна ў часе і адчуваннях, як пахі: пах алейнае фарбы ды льнянога палатна — гэта мой бацька. Гэты пах хвалюе і трывожыць мяне ўсё жыццё, выклікаючы выраі ўспамінаў. Бацьку абавязаны я ўсім, што маю ў сабе добрага, і тым, што стаў мастаком».

І вось я ў скініі ў дарагога маім успамінам мастака, у забораўскай майстэрні. (Тут майстэрню завуць атэлье.) У самім Парыжы маленькая, так бы мовіць, сенажатка, міні-лугавінка. Барыс корміць вераб'я. У яго іх цэлая чародка. Паехаць у Парыж, каб спакойна карміць вераб'я і стаць прызнаным майстрам, бадай што варта!

Сустракае гаспадыня. Гэта пра яе пісаў Барыс: «Па даўняе традыцыі Акадэміі мастацтваў пасля сканчэння другога году навучання студэнты праводзяць летнюю практыку ў Крыме. Лічылася, што пасля паўночнага цяжкога і нізкага неба над Васільеўскім востравам будучым мастакам карысна падсвяжыць палітру пад паўднёвым сонцам. Меней за ўсё гэтыя крымскія канікулы мелі адносіны да маёй палітры, але жыццё маё перамянілі фатальна. Аднойчы раніцай на сцяжынцы, што вяла да мора, я сустрэў дзяўчыну — прыгожую, тонкую, бронзавую. З тае пары і да сёння разам. Калі б у тыя часіны які-небудзь прарок сказаў, што я пакіну па сваёй волі Пецярбург, Акадэмію — я палічыў бы яго за вар'ята. Ды адбылося якраз так. Дзяўчына вучылася ў Маскве. Восенню таго ж года стаў я студэнтам Маскоўскага мастацкага інстытута імя Сурыкава, які і скончыў у 1961 годзе».

Дык гаспадыняю сустракала дзяўчына са сцяжынкі да мора, як ужо казалася, дачка апантанага рускага паэта Барыса Карнілава. Гэта карнілаўскія радкі любілі мы, маладыя паэты, паўтараць:

> Айда, голубарь,
> пошевеливай, трогай,
> Бродяга,— мой конь вороной!
> Все люди —
> как люди,
> поедут дорогой,
> А мы пронесем стороной.

Малады Пятрусь Броўка добра памятаў Барыса Карнілава, разам былі ў творчае камандзіроўцы ў Гомелі.

І, калі Ірына звярталася да Броўкі з якім-небудзь пытаннем, ахвотна дапамагаў дачцэ паэта.

Дзесьці ў сярэдзіне 60-х гадоў купіў я паэму Карнілава «Моя Африка», партрэт паэта працяў мяне сваім падабенствам з дачкой. Ірына, як, бывала, казалі ўшацкія, і падабенькі падабрала. Пад добрай чаркай прыйшоў я да Заборавых на іхнюю кааператыўную кватэру непадалёк ад кінастудыі «Беларусьфільм» і, звяраючы партрэт з жывым паўторам, яшчэ мацней п'янеў. Дасюль, калі ўспамінаю Ірыну, успамінаю малады мароз і малады хмель. І той і другі былі неслабыя!

Гляджу на Ірыну, і здаецца, што мінула некалькі дзён. Яна ўсё тая ж. Ці, можа, гэта асаблівасць зроку з гадамі крышачку вечарэць, каб у прысмерках усё паўставала ў ранейшых фарбах і абрысах.

Хоць гэта можа здацца не зусім сціплым выказам сваіх эмоцый, але хачу даць слова свайму вершу, прысвечаным скініі Барыса.

У МАЙСТЭРНІ Ў БАРЫСА ЗАБОРАВА

Слівіна з выбалелымі бакамі
Адцвіла. Зацвітае каштан.
Пранырлівы, як сам шайтан,
Верабей у мураве зялёнае
Нешта шукае.

Маэстра з чорнай яшчэ барадою
Вераб'я па-гаспадарску пасе,
Як пад Мінскам бычка-трацячка па расе
Разам з бадліваю чарадою.

Пыл вясковых дарог
Успамінае мінчук карэнны.
Ірына ў гарачую бульбу
Кладзе па-ўшацку кроп.
Мастака з Амерык, Азій, Еўроп
У Беларусь скіроўваюць гены.

Забыўся мой гатэль на Распаі.
Як некалі ў мамы маёй, гасцюем, сябры.
Дыміцца бульба ў парыжскім двары.
Быкава адно не хапае.

Барыс у марах не ў бáрах —
У барáх зялёных,

Якія забрала чарнобыльская чума.
Карцін у майстэрні амаль няма —
Яны ў дарозе, яны ў салонах.

Збораўскі конь не чуе сутрыму...
Дзядзінцы крывіцкія праступаюць з імжы...
Мастак у Парыжы,
І з-за мяжы
Слава вяртаецца на радзіму.

Ірына казала, што і лёс наш, і ўсе звычкі нашыя носім мы з сабою, а таму, дзе б мы ні былі, мы гэтакія, як ёсць. Яшчэ падкрэслівала (Ірына Заборава член рэдкалегіі «Русской мысли», яе штатны супрацоўнік), што ў Еўропе гады, узрост не маюць вялікага значэння.

Сядзелі з Барысам і ў самае прэстыжнае кавярні, куды ў начны час цяжка трапіць, як у нас ва ўсе кавярні і рэстараны, калі ты не кааператар, рэкецір ці дама начное прафесіі. Усе столікі ў памятных таблічках, якія пацвярджаюць даставернасць таго, што тут сядзелі знакамітыя людзі. Сярод іх і Ленін, што ў Парыжы думаў, як давесці да ручкі адну шасціну зямнога шара, і любімы павальна ўсімі ў 60-я гады Хемінгуэй.

Барыс казаў, што Парыж — самы бязлітасны горад, які прызнае толькі натуральны адбор, у тым ліку і талентаў.

І быў наш апошні парыжскі вечар. Барыс заехаўся па мяне з Ірынай і сынам Кірылам. Кірыл, як малады Забораў Барыс, толькі болей рослы і мацнейшы целаскладам. 21 год. Хочацца быць дарослым. Дужа. Адсюль вуглаватасць. 10 гадоў, як у Парыжы. Зусім француз. Крывіцца, калі маці не зусім правільна чытае па-французску меню ў кітайскім рэстаране. Захапляецца джазам, хоча быць прафесійным джазістам, піша музыку. Раней маляваў, кінуў. Кірылу рупіць у Мінск да аднагодкаў. Як Ірына казала пра сына, ён характарам увесь у бацьку — быць толькі самым, толькі першым. Гэтыя рысы характару мусяць дапамагчы яму выжыць у свеце, дзе не водзяць за ручку.

Барыс неяк прызнаваўся, што пабойваецца ехаць у Беларусь: тое, што жыве ў душы, што жывіць памяць, можа імгненна памерці (эфект ускрытай муміі), яго можа ўжо не быць, не існаваць, таго паветра, тых пахаў. А мастака праследуе пах цёплага пылу на летніх вясковых вуліцах. Між іншым, прыйшло мне на памяць, як баяўся Шагал сустрэчы з родным Віцебскам, бо ён жа пранёс свой Віцебск праз усё жыццё. Ягоны, шагалаўскі, Віцебск застаўся жыць на палотнах.

У Заборава свая Беларусь. Ён баіцца яе страціць, убачыўшы не такой, якая жыве ў ім. Можа, яшчэ прымешваецца боязь выйсці з паўсядзённага творчага рэжыму, бо на першых паравінах мастак працаваў да дваццаці гадзін у суткі.

І ў дзень нашае апошняе сустрэчы пахла маладою парыжскай вясной. Паўсюль прадавалі канваліі. Каштанавыя скроні Люксембургскага саду пабялелі ці, можа, цёпла пасняжэлі. У магазінах, як у нас бульба, толькі ў каляровых капронавых сетках, ляжаць дровы. Настолькі ашчадна акуратныя, ажно і паліць іх шкада. Адчуваю, што рука б не паднялася кідаць у агонь. Дарагая такі вячэра ў камінаў.

На тратуарах упокат ляжаць клашары ў вяльможных позах. Цягнуць проста з горла сапраўднае французскае віно. (Гэта ў нас пра гегемонаў хадзіў жарт: «Бач, Вася, за рубель дзве, а п'ецца, як за рубель сем».) На адным занадта ж дарагая па нашых мерках дублёнка. Клашары — гэта людзі, якія падчас пакінулі фамільныя замкі і вілы і абралі вольны чын жыцця. Яны пачцівыя, ненахабныя. Калі іншы раз і папросяць, дык з пачуццём уласнае годнасці, з панавітымі манерамі. Гэтак мне патлумачыў Барыс.

На рагу вуліцы катрынка. Здаецца, што і не скранулася з месца з мінулых стагоддзяў. Кот і сабака на роўных — на павадках. Катрыншчык круціць катрынку, ці ручны млынок, каб змалоць зярняты кавы на кубачак вясёлага настрою. Мім, нібы акцёр, што ажыў з нямога кіно. Катрынка пастаўлена на дзіцячую калясачку, на вазок з гумовымі коламі. У нас у раёнах бабулі і дзядулі, выгадаваўшы гарадскіх унукаў, на такіх вазках возяць на імправізаваны звычайна каля аўтобуснае ці чыгуначнае станцыі базар яблыкі, моркву, агуркі, вішні.

І сёння мне гучыць катрынка. Вярэдзіць сум і лечыць радасць.

Барыса (часцяком казаў мастак пра гэта) разам з пахам пылу на летніх беларускіх вясковых вуліцах хвалюе і паўночны беларускі пейзаж. (Мне па-асабліваму чулася прызнанне сябра, бо радзіма мая — якраз паўночная Беларусь.) І калі ў Англіі нешта падобнае (без сілуэтаў прамысловасці і горада) убачыць, зашчыміць сэрца. Нават рускі лясны пейзаж не дзейнічае на мастака так, як родны, беларускі.

Слухаў я Барыса Заборава і міжволі думаў, колькі паразгублялі мы талентаў, аддалі іншым народам, іншым культурам. Ці гэта чэрствасць, ці няўменне ацаніць дадзеную

нам Богам набыць? Шчодрасцю гэта ніяк нельга назваць. Няўжо Беларусь толькі і будзе рабіць, што раскідваць скарбы свае і карміць выхадцаў сваіх настальгіяй?

Чытаю заключныя словы аўта-эсэ Барыса Заборава, а мне гучыць ягоны голас: «Ужо даўно Парыж перастаў быць для мяне пустэльняю. Кожны дзень набліжаў мяне да тых рамантычных карцін, якія маляваў я ў маладосці...»

Дзве сустрэчы ў Парыжы. Хай Бог дасць, каб трэцяя была ў Вушачы. Пыл на летніх вясковых вуліцах там пакуль яшчэ не радыеактыўны...

Каму пазваніць?

Дыхае вадой веснавою, патыхае смыленнем ад спаленага сіўца, які па-ўшацку завецца свінухай. Чарнеюцца выпаліны. Іх заглушае зялёным колерам перамоўклая трава. Выцвілы да белаты цвет дзядоўніку зліваецца з выцвілым лапікам свінухі. Дуддзё дзядоўніку нервова зумкае. Ля возера на прыслонку прыгрэўся вуж. Ледзьве падышоў, пацёк уніз у чарнату чарназёму раўчуком бліскуча-чорным.

На таплявіне, дзе некалі манументальны Янка Брыль пераносіў па зыбаўцы фальстафаватага Уладзіміра Караткевіча, а ён з ніколі непагаслай цыгарэцінай у зубах, разгойдваючыся, як у сядле, з аршанска-ўэльскай іроніяй цікавіўся: «Янка, ці не цяжка табе?» — і знізу чуў адказ канкрэтны: «Замаўчы, а то скіну». Дык вось на той таплявіне і сёння вязка, мокра, невылазна.

На месцы, дзе некалі стаялі лодкі, толькі высечаны парасnік на дровы ды на тычкі, каб пазначыць соткі, якімі надзялілі ўшацкіх местачкоўцаў.

Падыходзіць дзядзька ў ботах і шапцы, кажа, што нічога няма і рыба звялася. Няўжо рыб'ю матку вылавілі? У яго, кажа, лодка была, дык на дні́шчы, калі выцягнуў лодку на бераг, шчэнь развяла агонь. Дзядзька кажа, што далі дзесяць сотак (дзякуй Богу, што не дзесяць гадоў), а на справе яно болей атрымалася. Бо ў гародзе сорак гадоў бульба па бульбе — звялася. Тут, можа, гады два народзіць, а там бадай што давядзецца збірацца на паповы сані. Але пагаспадарску (што значыць — сваё) перамервае грунтоўнымі крокамі доўжкі, аднізу пачаў і знік за пагоркам.

Жабы, няйначай баючыся СНІДу, нацягваюць нешта гумовае — да холаду рып ідзе па вадзе.

Ля берага, воддаль ад мяне, стаіць па плечы ў вадзе бутэлька з-пад ліманаду, але з невыводным гарэлачным духам: акругліла пасінелы рот і гаворыць: «Усіх уцягну-у-у». Вецер, які набяжыць, хіба што зможа дадаць моцы яе голасу.

Пергаментна-сухі — леташні чарот.

Смялеючы, аер пачынае паказваць халадам зялёны язык.

Самаробным двухлязовым сцізорыкам, які знайшоў летась такой паравінай ля затокі каровінай, якая ратуе ў паўдзён ад гізу, выразаю сабе пасашок з ссечанай алешыны.

Сіла такая ідзе ад вады, што бор на тым беразе адхінуўся да хрумсту ў зацёклай спіне, ажно павяло зялёны.

У кішэні знаходжу дзве капейчыны. Каму пазваніць? Хіба самому Госпаду, каб падзякаваць за вясну і за Ваўчэнскае возера...

На таку майго веку

Помніць сябе пачынаю пад галасы жніўнае песні. Хутар Верасовачка. Жнейкі жнуць. Песня тужлівая, здаецца, колецца неўсвядомленай яшчэ самотай, як іржэўе. У паланачках (маленькія начовачкі правейваць, палаць зерне) чарніцы ў малацэ. Сумна і смачна.

Заходзіць сонца. Мама кажа страшную казку. Адна жанчына задавіла свайго маленькага сынка. Ён прыйшоў да яе і прынёс гаршчэчак золата. Адыходзячы, сказаў, каб паслухала на захадзе сонца, як будуць мучыць яго. Слухаю таксама, калі заякоча гаротнік.

Пастухі навучылі благім словам. Бацька ўзяў з сабой у Вушачу. Мама апранула як лепей. Сама ж умела шыць. Бацька цясляры ў райкамунгасе. Усе местачкоўцы і начальнікі бацькавы хваляць сынка. Мне хочацца дамоў. «Тата, пойдзем дамоў. Тата, пойдзем дамоў!» Не чуе. Тады я загнуў такога мацюка, пачутага ад пастухоў, што бацька хуценька павёў мяне на хутар. Сам сябе я называў Інькам.

Калі бацька прыходзіў з працы ці прыязджаў з руму, я любіў распераэаць яго, каб з запазухі выпаў ці абаранак, ці акрайчык, што перадаў зайчык.

Недалёка ад нашага хутара жыў Максім. У яго была дачка Маня, на колькі гадоў старэйшая за мяне. Мне яна прыносіла суніцы, забаўляла мяне. Тады палюбіў я слова «гарнушак». І, каб укласці мяне спаць, маме даводзілася спяваць песню з адным словам — «Маня, Маня, Маня».

Стрыглі мяне за некалькі начэй, соннага. Бо не даваўся, заходзіўся ад плачу. І мама і бацька не спалі, каб зрабіць адзін стрыг.

На суседнім хутары жыла Казліха. Як цяпер разумею, відаць, Казлоўская. У Казліхі было двое сыноў — Янак і Франак. Неяк па-казачнаму гучала і найменне Казліхі, і імёны яе сыноў уражалі нейкай незразумеласцю. І калі я выкалупліваў «казлоў» з бульбіны, казаў: во Янак, а во Франак.

Пераезд у Вушачу помню дужа смутна. На кані паклажа

і я. Быццам цыганы ехалі. Чамусьці цяжка было перавезці з хутара ката. Яго, як ваўка таго, у лес, у хмыз цягнула.

У Вушачы, нешта ўроілася мне, што сядзеў на бальшаку і еў кашу. Нейкая цётка папрасіла пакаштаваць, плакаў, не хацеў даць. Зверху мама дадала жалю розгай за скупасць.

Бацька мяне не біў. Толькі калі я пачынаў хадзіць на галаве, пытаўся: «А дзе мой чорненькі?» Гэта значыць, раменьчык. І гэтага запытання хапала.

Дужа любіў хадзіць з бацькам у лазню, што стаяла над самай ракой. Бо пасля ішлі да Маймана. Бацька піў піва, мне купляў морс. Хоць вуліца, дзе стаяла нашая хата, была дужа блізка ад так званага цэнтра, усё роўна казалі: схадзіць у Вушачу. А ў Вушачы таксама ўсё было названа па-свойму. Схадзіць да Фурмана — сфатаграфавацца, схадзіць да Дысмана — купіць нейкіх лахарцікаў (так па-ўшацку зваліся прысмакі), схадзіць да Маймана — ужо тлумачыў, значыць выпіць. Галоўная вуліца Вушачы была забудавана акуратнымі мураванкамі. Такія вуліцы захаваліся там-сям у мястэчках былой Заходняй Беларусі, у Балтыі. Ад іх веяла хатняй утульнасцю, спакоем, парадкам. Гэта пазней з'явіліся камунальныя, ці, як іх называлі, казённыя дамы, бо не свае. Халодныя.

У нас кватараваў нейкі «кручок». (Так называлі ўшацкія ўсіх дробных начальнікаў і саўслужачых.) Ён піў чай з цукрам. Мне дужа хацелася гэтага салодкага лёду. Папрасіць не было смеласці, а ў «кручка» не было звычайнага такту пачаставаць мяне. Таму і не магу ніколі есці прысмакі, калі не магу пачаставаць імі малых.

У так званую фінскую вайну вымерз сад. Баяўся, што застануся без яблыкаў. Дужа смачны быў хлеб, бо ён стаў госцем на нашым стале. «Кручкам» разносілі пайкі, як у нас казалі, разноскі.

Жудасныя казкі расказваў дзед Стась Міклашэўскі. Захацеў чалавек закурыць, дастаў капшук з тытунём, развязаў, а з-за спіны рука кашчавая цягнецца таксама ў капшук. А гэта нябожчык. У Міклашэўскага было шэсць пальцаў на руцэ. Такіх людзей завуць шасцярнямі. Нам, малым, ён здаваўся чараўніком. І хацелася слухаць казкі, і страх браў.

Летнімі вечарамі ад Міклашэўскіх позна разыходзіліся госці. І мама з прасмешкай казала: «Ужо звіняць». Бо яны ўперамешку казалі то прабачайце, то ізвініці. Тады пачуў я ўпершыню «Бывайце здаровы», песню чыста народную,

10—1460

не абкалгашаную Русаком і не зробленую Любанам на капыл «сем сорак». У песні толькі начавалі ў зялёнай дуброве і казалі, што ласкі гаспадароў павек не забудуць.

У хаце насупраць нашай, цераз дарогу, жылі Ла́тышы. На печы сядзеў дзед Хвядос у зрэбным споднім. Яго марылі голадам. І ён усё пытаўся: «Ці падаюць гэта цяпер жабракам?»

За Латышавай хатай было заліўное балотца. Нашае маленькае мора. Па ім плавалі на плыце, у траве вадзіліся качкі. З берага мы лавілі рукамі палонікаў — будучых жаб. Аднойчы я так захапіўся такім паляваннем, што шуснуў з галавой у нейкую яміну. Ды пад вадой пачуў, як Толік Апёнкаў (Апёнак быў зяцем у Латышаў) закрычаў: «Грышка ўтапіўся!» Неяк мае сябры мяне выцягнулі. Маме не прызнаўся.

У канцы балотца бацька майстраваў нешта накшталт застаўкі. Бегаў да яго. Бацька даваў мне капейкі, і я купляў нейкае ўзорчатае печыва. Пасля вайны я даведаўся, што гэта былі вафлі.

Пачыналася вайна. Савецкая ўлада ўцякала. Страшна было чуць, як некага недзе давілі. Па інерцыі крычалі ратунку: «Міліцыя!» Міліцыі і след прастыў. Безуладдзе. Вусціш.

Чуў, як пошаптам мама з бацькам казалі: у ляску пры дарозе на Арэхаўна расстрэльвалі палякаў. Мужчын, жанчын, старых, дзяцей. (Гэта рука дапамогі прасавечаных братоў паняволеным братам Заходняй Беларусі. Ачышчалі турмы сталінскія малойчыкі. Падрыхтоўвалі сваім духоўным паплечнікам.)

Пачатак вайны запомніўся так: добра падпітая Валянціна Апёнчыха («у красу» выпіла) спявала бестурботна: «Круціцца лётчык, б'ець пулямётчык, аля, аля, я...»

Наляцеў самалёт. Мы з бацькам беглі па жыце, жыта нават мяне не магло схаваць. Дабеглі да зямлянкі каля Міклашэўскіх. У гэтай зямлянцы Янка Міклашэўскі (малодшы сын Стася, старэйшы загінуў на фінскай) паказваў, бывала, малечы кіно. На сцяне запапона белая. Круціў за ручку нейкую прыладу, устаўляючы ў яе шкляныя квадрацікі, і на сцяне з'яўляліся людзі, коні, сабакі. Запомнілася баба са ступай. Усё чакаў, што яна падыме таўкач і пачне абтаўкаць крупы. (Гэта маё першае кіно, першае відэа.)

Партыйцы, уцякаючы, загадалі вывернуць у ямы ўчыненую рашчыну з хлебапякарні (каб ворагу не дастаўся хлеб!). Местачкоўцы, хто чым мог, чарэпалі, насілі дамоў. Пяклі. Хлеб еўся смачна, хоць і на зубах хрумсцеў пясок.

Пасля, калі гналі калону ваеннапалонных, кідалі і жанчыны і мы, дзеці, гэтыя праснакі, як тыя, што елі яўрэі, выходзячы з егіпецкага палону. Такім сухарам пясок быў нястрашны.

Яўрэям нашылі жоўтыя лапікі. Зганялі ў адно месца, агароджвалі дротам. (Пасля ў зімовы дзень зрабілі пажар і, заліваючы са шлангаў ледзяной вадой агонь, рабілі ледзянымі вязняў, як у куляшоўскай баладзе пра камсамольскі білет.) Забаранялася яўрэям хадзіць па Вушачы. Калі па ходніку ішоў немец, яўрэй мусіў сысці на дарогу. Мама ішла са сваёй даўняй знаёмай. Тут патруль. Пытаецца ў яўрэйкі: «Юдэ?» Тая анямела. Мама кажа, што не. І хрысціцца. І за сябе і за сяброўку. Хмару пранесла.

Самым марозным днём расстрэльвалі ўшацкіх і кубліцкіх яўрэяў. Як жывая хадзіла яма. Знайшоўся ж адзін местачковец, што думаў палатацца, знайсці золата. (Бо па традыцыйнаму ўяўленню золата заўсёды ў яўрэяў. Калі чэкісты адбіралі золата ў яўрэяў у Вушачы перад вайной, дык і пальцы (і іншае) ушчамлялі ў дзверы, кармілі селядцом, апраналі ў кажухі, грубку напальвалі да яснаты, а вады не давалі.) І яшчэ жывы расстраляны ўхапіў яго смяротным учэпам за нагу. Роў той на ўсё мястэчка. У марозную ноч. Пад месячкам. Ява была жахлівейшая за самыя страшныя казкі. А да суседавай дачкі заляцаўся адзін з добраахвотнікаў. Неяк прыйшоў з цёмным, а на шапцы, на шынялі пырскі крыві і мазгоў...

Ашчадныя немцы арганізавалі краму па збыце яўрэйскага дабра, вархопкаў. Тут была і вопратка, узятая да расстрэлу і пад час расстрэлу, калі ахвярам загадвалі распранацца, як у лазні, у люты мароз, і на́быць з хатаў. Гандлявалі былыя камсамольскія актывісткі. Шмат хто з яўрэяў перадаў на перахаванне што лепшае. Так дабро і асела ў чуллівых суседак.

У будынку, дзе пасля вайны было райфа, а потым ваенкамат, арганізавалі школу. Выдатнікам у нашым першым класе быў другагоднік Цяслаўскі, які зубамі выдзіраў цвікі і вылязаў на вуліцу праз комін. Дужа не любіў, калі цвялілі: цясла яечка знясла. Школа пратрывала нядоўга. Партызаны, у асноўным з акружэнцаў, якіх да таго часу пачалі арганізоўваць пакінутыя органамі райкомаўцы, зрабілі напад на сям'ю бургамістра. Забілі дачок, жонку, сам бургамістр страціў прытомнасць, таму і ацалеў. А дочкі былі, казалі, звязаны з другім партызанскім атрадам, як і быццам сам бургамістр. Але партызанская дысцыпліна і зладжа-

насць вядомыя. Тады аднаго партызана забілі. Паплечнікі не змаглі яго ўзяць з сабой, дык каб цяжэй было распазнаць хто, засыпалі твар тытунём. Кінуты партызан ляжаў пад мостам. Урокі нашыя спыніліся.

У Латышаў быў сын Шурка. Закончыў, здаецца, дзесяць класаў. Дужа добра маляваў. Пайшоў працаваць у камендатуру і дапамагаў партызанам, даваў звесткі, рабіў розныя пропускі, аўсвайсы. Немцы напалі на след. З лесу папярэдзілі і прапанавалі ісці ў партызаны. Бацькі запярэчылі. Шурку забралі. Так і не знайшоўся. А мне падабаўся Шурка. Ён мяне нават некалькі разоў павазіў на сапраўдным веласіпедзе. Уразіла, як напіналася ветрам Шуркава кашуля. Хацелася такую ж. А яшчэ Шурка ў нашай хаце цалаваўся з Васільковай Любкай (у суседа Ярмоша было шэсць дачок, але ўсе звалі яго толькі па імю — Васілёк), а мне казалі ехаць на маім веласіпедзе ў другі пакой.

Немцы любілі дакладнасць. Гналі палонных і, колькі не далічыліся, столькі забралі ў Вушачы мужчын. Лагер быў у Лепелі. Ушацкія жанчыны, узяўшы апошняе з запасаў, ішлі па сваіх мужыкоў. Каля дроту стаялі лепельскія жанчыны з малымі дзецьмі на руках, з граблямі, косамі. Акружэнцы, якім у далёкую Расію не дайсці, жылі з рызыкі. Пільнавалі, калі адвернецца вартавы, тады хуценька выпіхвалі тутэйшага пад дрот. Жанчыны тут жа давалі яму на рукі дзіця, яшчэ якія граблі, і жонка, так бы мовіць, ішла са сваім гаспадаром некуды ў поле на працу. Выратоўцуса акружэнцу была ўзнагародай торбачка са скаромінай. Так бралі сваіх мужыкоў і проста чужых, ратавалі, здабывалі гаспадароў у сумныя хаты.

Немцы, як і камуністы, любілі наглядную агітацыю. Ушацкія паліцаі ў вёсцы Крыжы павыдзіралі вуллі. Жыхары паскардзіліся (у нас казалі пакрыўдзіліся) ва ўправу. У цэнтры Вушачы паставілі шыбеніцы і павесілі ўсіх паліцаяў на чале з Самуйлам. У абавязковым парадку зганялі ўсіх мястэчкоўцаў глядзець. Мне здалося, быццам пацукі падвешаны за хвасты ўніз галовамі. Рыпеў пад нагамі снег, рыпелі шыбеніцы.

Дзве цагляныя будыніны школы былі каля нашай хаты. Як і пад час рэвалюцыі, гнеў народны да ўсяго добрага, чаго ў саміх няма, праявіўся ў вайну: на школьным піяніна ігралі нагамі, выцягвалі, як кішкі ў вепрука, струны. З коміная на кручкі вывуджвалі галчанятак. Усеагульнае азвярэнне. Усе сагнутыя і заціснутыя інстынкты выпрасталіся, вылезлі на паверхню.

Немцы абклалі з усіх бакоў школу штабялямі дроў, каб лес бараніў ад ляснога войска, якое ўжо пачало набіраць сілу. Закідваліся з Масквы чэкісты, палітработнікі.

Пачаліся налёты партызан на Вушачу. Колькі разоў сцены нашае хаты прашывалі кулі і з боку школы, і з боку лесу, які блізка падыходзіў да Вушачы, пачынаючыся алешнікам. І пасля вайны быў у нас металічны ложак з прабітай куляй ножкаю. На адной, так бы мовіць, скуры трывала ножка.

Партызаны перамаглі. Немцы і паліцаі адступілі ў Лепель. Там быў умацаваны гарнізон. Адзін паліцай паехаў сам, а жонка з дзецьмі (быў, здаецца, зусім маленькі ў люльцы) засталася ў Вушачы. Партызанскі начальнічак зайшоў у хату гэтага паліцая. Пазнаў сваю шафу. Расстраляў ва ўпор і маладзіцу і дзяцей. Адзін хлопчык цудам уцалеў (яму куля навылёт прабіла рот), ушчапіўся ў падпечак і прасядзеў там усю ноч. Пад раніцу прыпоўз да суседа, у якога было шмат дачок. Чулыя людзі і хавалі малога, гаілі яго. Куля мала закранула язык. Наноў навучыўся гаварыць. Пасля вайны здалі ў дзіцячы дом. Класавая помста, замяшаная на любові да свайго барахла, справядлівая па-савецку. Пасля ў сына таго патрыёта (гуляў з гранатай) адарвала руку. Даведку пасля вайны і медаль атрымаў сын як юны мсціўца. З рэкамендацыямі партыі і КДБ юны мсціўца быў накіраваны ў інстытут міжнародных адносін у сталіцу імперыі. Ледзь не адзіны з вобласці. У закрытым інстытуце, які ў асноўным рыхтаваў кэдэбісцкія кадры пад шыльдай дыпламатаў, вучылі мовам і ўменню піць. Апошняе гэтак хутка засвоіў, што за перастаранне быў адлічаны недзе з другога курса. І рэшту сваіх дзён прапіваў нават матчыну пенсію, магчымы так званы дыпламат з арыентацыяй на Лацінскую Амерыку. Помста нявіннай крыві, а кроў заўсёды нявінная, знойдзе праз гады, у яе крыўдлівая памяць.

З аэрадрома ў Вуле штодня налятаў самалёт і скідваў бомбы на Вушачу. Цэліў па царкве, бо, як пасля высветлілася, былі ў немцаў звесткі, што ў царкве збройная майстэрня. А ўся Вушача якраз хавалася ў царкве.

Мы пачалі капаць у гародзе зямлянку. Аднаго разу наляцела некалькі самалётаў. Я быў дома адзін. Ускочыў у зямлянку і слухаў, як нізка, быццам над самай галавой, гуў страх. Калі мама потым спытала, што я рабіў, адказаў: «Баяўся і маліўся Богу».

А першыя налёты нам, малым, былі не ў страхі. Нас ніяк

не маглі загнаць пад масток цераз канаву. Летам там было суха. І выцягвалі мы галовы, як кураняты з кошыка, каб паглядзець на самалёт. Партызанскаму камбрыгу Лабанку зрабілі ў двары Міклашэўскага, дзе ў хаце быў напачатку штаб, спецыяльную зямлянку. У дадатак каля зямлянкі ўмацавалі, як пад буслянку, кола, а на кола ўладкавалі процітанкавае ружжо. Гэта была партызанская зенітка. З яе думалі збіваць варожыя самалёты. Неяк наляцеў самалёт, мы, падшыванцы, пачалі з нашай самаробнай зброі страляць па ім. Выскачыў Лабанок і закрычаў на вартавога, навошта выяўляе сябе. Як быццам у самалёце можна было пачуць нашыя стрэлы з самаробак.

Нашая хата Лабанку падабалася яўна болей, чым нам. Нас — маму, бабулю Маланню і мяне, перасялілі да Васількоў, якім і самім было цесна. Бацька партызаніў недзе ў раёне Багародзіцка, брыгада іхняя трымала абарону па Дзвіне. Мама шыла партызанам маскхалаты. З парашутнага шоўку і бялізну Лабанку. Мне цяпер зразумела, што ўсе былі маладыя, а тады здаваліся старымі. Дык для жарту Лабанку на крок прышывала банцік. У нас на шырынку казалі «крок». І пасля вайны самым вясёлым жартам было, калі на каманду: «Піянеры, крок раўняй!», мы папраўлялі свае «крачкі́». Чуецца і цяпер, як казалі пра нейкую маладзіцу, што дужа любіла: «Ён паміраіць, а яна ў яго па краку качаіцца».

Старая Латышыха кухарыла Лабанку, бо да вайны працавала ледзь не галоўнай кухаркай у санаторыі «Баркоўшчына» (цяперашнія «Лясныя азёры»). Вядома ж, Латышыха ўмела рабіць марожанае. І пакуль гэтыя прысмакі траплялі на высокі стол, нам, малечы, удавалася паспытаць першымі. І пасля вайны атрымалі мы цукеркі ад Лабанка, калі выцягнулі з памянёнага вышэй балотца лабанкоўскі матацыкл, куды схавалі барана з гумовымі капытамі перад блакадай.

Зімы стаялі сняжыстыя. І нам было клопату капаць у снезе траншэі. Аскалёпак нейкага ваенізаванага верша даляцеў да мяне: «Сапёры пад снегам наводзяць шнуры». І ўяўлялася, як гэта яны з галавою пад снегам працуюць. І сам спрабаваў з галавой залезці пад снег. Доўга не выседжваў.

У штабе доўга дапытвалі палоннага палкоўніка. Нічога не сказаў, як ні білі. Тады на шыю накінулі пятлю і пацягнулі да Салатопкі (так звалася мясціна, дзе перад вайной тапілі сала, закопвалі палых коней, выкідвалі смецце

celebrating
рознае з зарбарака), дзе і застрэлілі ўжо і так нежывога. У бальшыне выпадкаў, калі расстрэльвалі, то казалі, што паслалі на Вялікую зямлю.

Гадавалі трусоў. Гэта і мясюга, і шапка з каўняром зімою. Смерць трусіная была імгненная. Бралі за заднія ногі і білі галавой аб вугал. І тропнуцца не паспяваў. А пра жывога трусіка быў узор дзіцячае паэзіі, мацнейшы за школьна-чытанкавыя і патрыятычна-піянерскія ўзоры:

Трусік, трусік,
Чарнавусік,
Падняў ножку,
Пукнуў трошку.

Дый пра ляснога, неасвойчанага ягонага брацiка адразу запамінаўся вершык:

Бегаў зайчык каля рэчкі,
пагубляў свае яечкі,
шараў, шараў — не знайшоў,
як заплакаў ды пайшоў.

Шкада было зайчыка. Радаваліся, што нашыя яечкі пры нас, што не пагублялі, бегаючы каля рэчкі. Бо ў дарослых мужчын быў грозны жарт: «Дзе мой нож, яйцы вон!» Пры гэтым дзядзька рабіў рух, што лезе ў кішэню па нож. Уцякалі, дай Бог ногі! Баяліся за свае стручкі.

Не разумеў, чаму дарослыя, калі не звярталі ўвагу на нас, малечу, спявалі:

А па вуліцы мяцеліца мяцець,
А дзед бабу за пяцеліцу вядзець.

А калі нехта спахопліваўся, пачыналі замяняць слова, і гучала: «А дзед бабу за патыліцу вядзець». Мне было адно зразумела, што нязручна гэтак дзеду весці бабу.

Нiколькі не бянтэжыла загадка пра клубок нітак з уторкнутым прутком: «У куточку на пруточку вісяць Мэндэлевы яйцы».

Усе мы бегалі за хлеў і адразу маглі адгадаць і гэтакую загадку: «Дзед карчы драў, корч выдраў, кінуў, а дзюрку панёс». І загадка пра порткі лёгка адгадвалася: «Дзесяць брацця цягнуць невад на пердунову гару».

Каля нашае хаты везлі лён з калгасаў на льнозавод, што стаяў над самым глыбокім і найпрыгожым возерам Вечаллем. Возчыкі кідалі з рогатам пытаннем: «Малец, а ў вас маленькія ≡ блюдца?» Не разумеў, чаму ім гэтак рогатна. Любілі пытацца ў нас старэйшыя: «Навошта ты ўкраў цыначкі?» — «Якія?» — «Што пад хвастом у свiначкі».

«Навошта ты ўкраў тапары?» — «Якія?» — «Што любіўся без пары».

Іскрыста вучылі змалку мове на гуллівых скорагаворках: «Чые дзеці?» — «Янопавы».— «Хто Яноп?» — «Я — Яноп»; «Авечачка спіць з дачкой»; «Пад паветкай тры кані»; «Стог у яме, стог у яме».

Пазней, ужо ва універсітэце, пачуў я, што ёсць фалічны фальклор. А мне з першых гадоў, калі толькі пачаў разумець сэнс слоў, гэта ўсё было ўшацкім гумарам, ушацкім досціпам, ушацкім характарам. І тое, што пазней назвалася дзіцячым фальклорам, было мне будзённа-абыходным, натуральным. Гэта з радыё гучала: «Піянеры Беларусі, гэй, у рад, гэй, у рад, гэй, у рад!» Пісаліся падобныя дзіцячыя песні паэтамі і кампазітарамі-падхватнікамі. Яны на падхваце стаялі каля ЦК камсамола. Дзівіла адно ў гэтай з дазволу сказаць песні, пры чым тут урад.

Адразу запаміналася:

> Каза мая белая
> Па гародзе бегала.
> Аб'елася лебяды —
> Сікі-брыкі да вады...

Самі прасіліся на язык розныя бязглуздзіцы, бо дужа ж прыставучымі былі:

> Гэндар тата, зроб мне брата,
> Толькі меншы за мяне.

Калі будзілі малога, смяшліва пыталіся: «Як спалася, ці суха ўсталася?» Альбо цвяліста падкідвалі, прыгаворваючы ў такт: «Гапачулі-гапачулі, усюкаліся, не пачулі». Само сабой гучала: «Грыгарэц без яец».

Стараўся ўявіць, калі казалі пра дужа далёкую радню, як гэта: пень гарэў, а воўк с... грэў...

І колькі ж ласкі было ў няхітрых калыханках-запыталках, накшталт:

> Жыў-быў буцян
> На высокіх нагах,
> На шырокіх лугах,
> Ставіў пунь-прыпунькі,
> Накашаваў сенца-сянца.
> Будзе пачынаць знову, з канца?

Шкада было перапёлку, не цярпелася ёй параіць разам з песняй:

> Перапёлка, ты не вій гняздзечка
> Блізка ля дарожкі.
> Пастушочкі каровак пагонюць,

Яечкі забéруць,
Канюшочкі на начлег паедуць,
Гняздзечка разбуруць.

Мова перадаецца разам з дыханнем матчыным, разам са спевам і плачом, разам з усім укладам, ладам жыцця. З гадамі ўцяміў, што аснова твора празаіка ці паэта ў сваёй, хатняй мове. Гэта не азначае, што толькі сваімі словамі трэба карыстацца. Проста, як той бурштын, след шліфаваць кожнае хатняе слова, каб здзіўляла яно ўсіх сваёй непаўторнай самабытнасцю. Шліфаваць, а не плавіць. Бо плаўлены бурштын блізкі да пластмасы. За гады савецкае ўлады мова бальшыні газет і радыё суцэльна пластмасавая. А душа прымае толькі ўсё натуральнае. І надзею маю, што ўнучцы маёй Дамінічцы перадасца яшчэ ад мамы маёй праз мяне адчуванне мовы. Цяпер ужо кажа яна пра рагадатую казу, пра тое, як дзедзя брытвіцца, як цяжка (адкуль гэта?) маляваць ворага. Жартую: «Авечачка ты мая», а яна ў адказ: «А ты — авечк (пасля ўдакладняе), авек, казёлбарадзёл».

І ахвотна, яшчэ няўклюдна, скача Дамінічка пад словы, пад якія некалі скакала маладая Кулінка, мама мая:

Падыйшоў, падыйшоў
Казёл пад ваконца,
Ці прадуць, ці цягнуць
Дзеўкі валаконца.

А каторая прадзець,
Казёл танец павядзець,
Каторая не прадзець,
Казёл рогам забадзець.

Слова ідзе з вякоў у векі. І словам вякі жывыя.

Дарослыя жанілі Цярэшку. Выбіралі дзеда і бабу. Станавіліся ў два шэрагі. Дзед лавіў бабу, баба ўцякала. Усё гэта пад песні вясёлыя, іскрыстыя. Незразумела было, што гэта збіраўся рабіць дзед, калі спяваў:

Пастаі, бабулька, ў кутку,
А я разганюся ды ўткну!

Ці што гэта прасіў дзед:

Дзед бабе чугай пашыў,
На начы сем раз прасіў.

Дарослыя жанілі Цярэшку сабе, мы — сабе. Толькі ў нас замест паравой ці катлянкі-самагонкі быў адгон. Прывыкалі. Бо партызаншчына без самагонкі, як вяселле без

музыкі. Афіцыйна гналі для шпіталяў ці для залівання ў кожухі кулямётаў. На гэтыя мэты нешта сапраўды заставалася пасля камбрыгаў, камісараў і драбнейшых чыноў. Цякло па барадзе і ў рот трапляла і шаранговым партызанам. Апошнія гэты прадукт здабывалі самі як абаронцы.

Былі ў партызан і мастакі. Малявалі партрэты начальства, прыгожых маладзіц, батальныя сцэны а ля прымітыў і абавязкова плакаты ў духу Кукрыніксаў. Плакат падвешваўся да паветранага змея і пры спрыянні ветру скіроўваўся ў бок Лепеля. Вяршыняй лічыўся такі: дужа жахлівы сухарукі Гітлер размахваецца молатам, і подпіс: «Размах рублёвы, а ўдар х...ы». Партызанская цэнзура дазваляла не ўжываць эўфемізмаў.

Пакуль не апранулі іх у вайсковую форму з-за лініі фронту, начальнікаў пазнавалі мы па шыкоўных кажухах ды па каляных валенцах. З селяніна як пачалі на пачатку саўулады драць скуру (камісары абавязкова ў скуранках!) ды стрыгчы воўну, так цягнулася і ў партызаншчыну. Вёска — безабаронная ўдава. І немцы і партызаны толькі бралі. Да сценкі ставілі то за спагаду адным, то другім. Вёска, як боб пры дарозе: то будаўніцтва светлага заўтра, то вайна. Светлае заўтра цягнулася адным цёмным днём, вайна ўслед вайне ішла...

Была ў партызан гармата. Стаяла на гары каля пажарнай. Стралялі ў бок Лепеля. Адзін раз, успамінаў потым Лабанок, снарад трапіў у рэстаран уночы. Закладалі снарад, пасля цягнулі за вяроўку і адбягаліся за сцены пажарнай. Болей грукату, чым покату.

Шмат якія даваенныя ўстановы былі пад даглядам ветру. У былую рэдакцыю газеты «Прымежны калгаснік» (недалёка ішла мяжа з Польшчай, і назва газеты давала прыклад савецкага ладу жыцця) зазірнуў я аднойчы. Нікога. Пуста. Мароз ды я. Бачу вялізнае кола. І захацелася мне крутануць яго, як дурню стрэліць (стралялі мы, колькі хацелі, было з чаго і было чым). Крутануў. Толькі іскры з вачэй, ды на лбе пачаў расці гузак з бацькаў кулак. Не ведаў, што гайка, якая трымала кола, была гэтакім жа, як я, цікаўнікам звінчана. Гэта было першае знаёмства з друкам, з прэсай і першым папярэджаннем, дзе чакаюць гузакі. Пасля вайны знаходзіў шрыфты з гэтай жа друкарні. Складаў сваё прозвішча, пераціскаў гумкай і, намазаўшы гэтакі набор чарнілам з буракоў, націскаў на паперыну. Першае з'яўленне свайго прозвішча ў друку.

Пад час налётаў з Вулы ўсё-такі адна бомба трапіла ў

царкву. Панявечыла. Цэлы заставаўся касцёл (барацьба за царкву ў свой час была зацятаю, то да праваслаўных пераходзіла, то да каталікаў, пакуль канчаткова перамаглі праваслаўныя вернікі), пабудаваны недзе ў 1915 годзе. Цынкавая бляха спатрэбілася на вёдры. Дый усё, што можна было адвінціць, ададраць, панесці, павезці, па ленінскаму лозунгу экспрапрыіравалі, лозунга гэтага, можа, і не чуўшы.

Перад касцёлам немцы пахавалі сваіх забітых. Цэлы бярозавы гай крыжоў бялеўся. Прыйшлі партызаны — крыжы зрэзалі. Пасля вайны трактарам утрамбоўвалі магілы. Але яшчэ доўга летам, калі лажыўся туман, усё ж акрэсліваліся пагарбы. Нарэшце зрабілі якраз на гэтым месцы танцпляцоўку. Бо побач ляжыць каталіцкі магільнік, куды хадзілі піць, прадаўжаць род чалавечы, пасядзець пад кустом з кавалкам савецкай прэсы, дзе павывернулі ўсе надтрунні, пакапалі-перакапалі магілы ў пошуках скарбаў і для следапыцкіх навыкаў. Хто меў большую сілу, пачаў выдзяраць квадратаваныя камякі з падмуроўкі касцёла. Юныя ленінцы вучыліся быць варашылаўскімі стралкамі — з рагатак выбівалі каляровыя шкельцы вітражоў. Прызнаюся, і мне хацелася зіхоткае шкельца, але не меў рагаткі. Мама сурова забараняла. Я такі нявінны, выходзіць, як гаспадыня з вёскі Новы двор пад Мінскам, дзе на першым курсе універсітэта капалі бульбу. Яна мне скардзілася: «Суседзі — гады, пабілі камянямі маіх курэй. Я колькі ні мецілася ў іхніх, ні разу не пацэліла».

Пасля была «прыпяканка» і ледзь не пісталет. А напачатку вырашыў стрэліць прымітыўна. У калоду загнаў баявы патрон. Тут жа цвік. Цвік нагнуў галоўкай над капсулем. Адвярнуў галаву і абухом сякеры стукнуў. Стрэлу не пачуў. Тады нахінуўся і вострым кончыкам сякеры ўдарыў. Бухнула. І як бы асва ўпілася ў мой да гэтага роўны, ледзьве не кірпаты нос. Нос распух. Маме сказаў, што выцяўся аб бугаркаваты лёд. Бо калі скардзіўся, атрымліваў зверху, каб не лез абы-куды. І толькі гады праз два па вайне, калі нос пачаў загнойвацца, прызнаўся ўсё ж маме. Атрымаўшы рамяня, быў неяк адвезены ў Полацк у вайсковы шпіталь (гэта каля Сафійкі), дзе і дасталі з майго ўсюдысуйнага носа саржавелы ўжо вайстрачок. Маміна смуглата, маміны цёмныя вочы (бацька быў сінявокі, русявы) і самім мною пагорблены нос дазвалялі мне і на Каўказе і на Усходзе сыходзіць за свайго.

У вайну можна было ўзяць кавалак зямлі і нешта пасадзіць ці пасеяць. Бацька на перадавой партызанскага

фронту. Бацькаў пляменнік, падлетак Пятрок, які партызаніў у Кавалеўшчыне ды ў Вушачы, заараў надзел. Суседу Апёнку не спадабалася, відаць, кінуў вока на гэты ўчастак. Ганяўся за мамай з пісталетам і крычаў: «Я гаспадар усёй Вушачы!» Ён, даваенны сувязіст (разам з мамай ганялі кароў на пасту, парабкавалі), быў пры штабе, пры начальстве. Прыйшоў на пабыўку бацька, ледзь мама адгаварыла яго не чапаць суседа. Размова магла скончыцца стральбой. Бацька ўсё не мог супакоіцца: «Я на перадавой, а ён тут каля бабскіх спадніц ваюе!»

Пачыналася блакада. Узялі з сабой што можна было панесці, карову за рогі і рушылі з усімі пад Лявонаўскую пушчу. На драўляным мосце цераз рэчку ўспомнілі, што забыліся выпусціць з падпечка трусоў, вярнуліся, выпусцілі. Трусы пераЖылі блакаду, размножыліся, ад'еліся на здзічэлых гародах. Іх пасля лавіў і біў стары Латыш, хвалячы смачнае мяса. Мы давіліся посніцай.

Блакада не ведала літасці ні да кога. Партызаны адыходзілі, пакідалі ўсіх, і старых і малых. На вазах параненыя прасілі іх дастрэліць. Не было калі. Не чулі.

У лесе быў згубіўся. Крычаў-крычаў: мама! — нікога. Закрычаў: «Куліна!» Мама знайшлася. З аўчаркамі выгналі нас у вёску Пліна. Стралялі па востраве, што на возеры. Пагналі назад у Вушачу.

Мост ужо быў пантонны. Даваенны, драўляны, партызаны, здаецца, паспелі знішчыць. І наколькі хацелася ў партызана папрасіць стрэліць з аўтамата, наколькі з замілаванай зайздрасцю глядзелі мы на дарослую цацку, настолькі ў веснавы дзень ледзянілі жахам аўтаматы ў немцаў. Сагналі ўсіх да бальніцы.

Мы яшчэ адтуль пайшлі паглядзець на сваю хату. На двары проста ў маладым садзе стаяла нешта накшталт самаходкі. Вокны былі пазапінаны прасцірадламі. Яшчэ цвіў бэз. Адна яблынька была вывернута, пахілілася. І сёння яшчэ, ужо старая, стаіць яна згорбленая ў маміным садзе.

З Вушачы пагналі нас у вёску Качаны. Пустыя хаты. Тыфус. Я захварэў. Мама баялася, што немцы агледзяць, могуць застрэліць для прафілактыкі, па-сучаснаму кажучы. З Качаноў вярнуліся ў Вушачу. Жылі за рэчкай, на тым баку, як у Вушачы кажуць. Зноў пераходзілі цераз пантонны мост. Дождж. Бліскучыя плашчы на немцах. Аўтаматы. Сабакі. Нельга двойчы ўвайсці ў адну і тую ж раку, сцвярджалі старажытныя, мост адзін і той жа мы пераходзілі

двойчы, мост пакут і страху, мост цераз раку жыцця і нябыту.

Па начах усё гучней і гучней чулася кананада. Яна блізілася. Да нас у лазню над рэчкай прыходзіў стары немец. Частаваў бутэрбродамі. Казаў, што хутка прыйдзе нашая армія.

Аднойчы на шарэнніку, пасля густой страляніны, настала такая цішыня, што чуваць было, як трава пад расой гнецца. Імгненне. Гул матораў. Танкі. Чые? Усе суцішыліся, стаіліся. І тут раптам чуем: «Мать-перемать!» Нашы!

Прыйшлі на галавешкі. Адну з чатырох на ўсю нашую Каменскую вуліцу (бо вяла на Камена, а пасля яе былі перайменавалі ў Калініна) хату спалілі немцы пры адступленні. Звычайна палілі канцавую хату. Але, уцякаючы, партызаны не знялі антэну са штаба Лабанка, не ўбралі іншыя атрыбуты сувязі з партызанамі. Матацыкл у балотца схаваць паспелі. Помнілі адзін са сталінскіх тэзісаў: тэхніка вырашае ўсё.

Усеагульны парыў ахапіў местачкоўцаў. Цяпер ужо з былых нямецкіх устаноў (як некалі з яўрэйскіх хат) хоць што ды сцягнуць, схапіць, звалачы. Хоць стол, хоць крэсла, хоць шматок паперы. Пакуль улада не ўстанавілася. Забег і я ў былы будынак райфа (там колькі часу школа была, як ужо казаў), усё чыста забралі руплівыя гаспадары. Бачу, нешта блішчыць. Невялічкае. Металічнае. Схапіў і ходу, каб не адабралі. Дома, схаваўшыся надзейна, разглядзеў здабычу. Гэта было нешта, што рабіла дзве кругленькія дзірачкі. Дакладна кажучы, дзіракол. Я ім праколваў лісцінкі бэзу. Паперы не было, а бэзу хапала. Калі адужалая ўлада вяртала нарабаванае, дужа баяўся, што ў мяне могуць выявіць такую каштоўную рэч і загадаюць здаць.

Адыходзячы ў лес, кожны нешта закопваў у сябе на гародзе. Употай. З надзеяй вярнуцца. Мама закапала сваю карміцельку — швейную машынку, нешта з посуду, з адзежы, фотакарткі. Пасля вайны за машынку ў яшчэ некалектывізаванай вобласці (у вершы мне гэты радок цэнзура нязменна выкрэслівала) купіла маладую кароўку недзе ў Падсвіллі. Калі падрос, бацькаў касцюм перашыла на мяне. І цяпер з фотакартак (хадзілі да Фурмана) пазіраюць на мяне маладзенькія мама і бацька. Бацька ў касаваротцы, падперазаўшыся раменьчыкам (тым чорненькім, якім мне гразіўся, калі я дурэў), у доўгахалявых ботах, сядзіць на крэсле нага на нагу. Мама, паклаўшы бацьку руку на плячо, стаіць. Усё вытрымана ў стылі часу.

Я ніяк не мог знайсці свае патроны і зброю. Доўга і безвынікова, як пішуць у газетах, пароў я гарод усім, чым папала. Мой скарб ці ўзяў падземны гаспадар на ўзбраенне, ці нехта знайшоў.

На пагарэлішчы мама стаўляла хату. Як вялікую ласку зрабілі — дазволілі перанесці напалову зруб, напалову хаціну, складзеную з тэлеграфных слупоў. Памагаў імшыць і палонны немец. Вечарам пасля талакі смачна еў з намі бульбу, згатаваную на цяпельцы. І колькі жыла мама, усё дарабляла хату: то абмазвала трухлё глінаю, то паднаўляла падлогу па дошцы, то шалявала. Для ўдавы ўсё было дорага і недаступна. Прымаўка праўду кажа: хата рагата. Калі на чым і трымаецца зямля, дык на родных хатах.

У школу ісці яўна не хацелася. Навокал гэтулькі патронаў, снарадаў, мін. Снарад можна ўкінуць у вогнішча і, адбегшыся, чакаць, калі гахне. Самае бяскрыўднае — проста ў вогнішча накідаць патронаў ды бегаць вакол вогнішча. Гэтакі карагод на праверку харобрасці. Яшчэ шмат гульняў было з патронамі. Ну хоць бы такая: у жароўню клаліся гарачыя вугалі і патроны. Круціш вакол свае галавы. Вуголле разгараецца, патроны пачынаюць страляць. Да цябе не падступіцца! А размініраванне мінаў. У раённай бальніцы была цэлая «палата мінёраў», дзе ляжалі падлеткі без рук, без ног, пакалечаныя, знявечаныя. Ды як можна спакойна сядзець на ўроках, калі гэтулькі забаў чакае. Прыйшоўшы дамоў са школы, ахвотна паказваў, як стаяў у куце за тое, што круціўся на ўроку.

Яшчэ быў адзін клопат. Нам, малечы, ці, дакладней сказаць, падросткам, вайна і не думала сканчвацца. Увесь вольны час капалі акопы, траншэі. Хатнія заданні былі чыста ўмоўнымі. Ні падручнікаў, ні сшыткаў, ні чарніла, ні пёраў. Запамінаў я добра, варта было настаўніцы адзін раз прачытаць у класе. Сшыткі рабіліся з усяго, дзе толькі была папера хоць з малымі прабеламі: з абрыўкаў старых шпалер, з газет, іх зрэдчас можна было купіць на пошце. Пошта была самым галоўным цэнтрам асветы — прыходзілі нейкія кніжкі, алоўкі, пёры, газеты. Чарніла рабілася з буракоў, з кары вольхі ці крушыны. Карой жа фарбаваліся і шарачковыя штаны, і паддзёўкі, і нават кофты-вязанкі. Калі шанцавала здабыць пяро, з ручкай праблемы не было. Выстругаеш з дрэва, ці прывяжаш пяро, ці проста ўторкнеш у доўгі гэты шпунток.

Хоць настаўнікамі забаранялася, гулялі ў пёры, у шлёп, у ножычкі. Даводзілася наесціся зямлі, пакуль зубамі вы-

цягнеш глыбока загнаны калочак пры гульні ў ножычкі. Выйграеш — цэлы набытак, ноч не спіш ад радасці. У шлёп прагуляў я цэлы кацялочак старадаўніх манет, і срэбных і медных. Некалькі засталося. Унікальная была калекцыя, разумею цяпер.

І, накапаўшыся акопаў ды траншэяў, пайшоў я па загадзе мамы ў цырульню, бо зарос, як гарод без гаспадыні. Цырульнік быў невялікага расточку. Яго да старасці іначай не звалі як Грышачка. І пайшоў, значыць, стрыгчыся Грышачка (так мяне ласкава звала мама) да Грышачкі. Правёў цырульнік адну баразну ў мяне на галаве і кажа, што болей стрыгчы не будзе, бо ў мяне не галава, а гарод, дзе можна капусту садзіць, а ў яго машынка адна і не збіраецца ён пясок стрыгчы. Ці перапалох у маіх вачах, ці, можа, магчымыя слёзы ўлагодзілі Грышачку — дастрыг, скрыгочучы зубамі машынкі.

Пазней мама купіла машынку і, зашчаміўшы маю галаву, стрыгла таксама пад цёзку — пад Катоўскага. А я так і не прызнаўся маме, што зламаў машынку, залезшы з ёй на гару (у нас гарышча называлі гарой, а падполле — ямай). Спачатку баяўся, пасля саромеўся, а потым забыўся. А сорам не прайшоў.

Першую сваю настаўніцу не магу ўспомніць добрым словам, як гэта ні крыўдна. Крычала. Пускала ў ход рукі. Шукала па хатах, ці не пакралі ў яе кацялкі ды міскі, калі нас, некалькі сем'яў жылі перад вызваленнем Ушачы на тым баку. А там была яе хата. Прыкра дасюль.

Затое прыйшла да нас другая — станістая, чарнавокая, з цяжкімі касамі Ефрасіння Міхайлаўна. Я быў закаханы ў яе. Стараўся з усяе сілы звярнуць на сябе ўвагу, аж падчас атрымлівалася адваротнае з майго старання — круціўся, парушаў дысцыпліну.

А муж маёй любімай настаўніцы быў пазней дырэктарам школы. Ад яго я ўпершыню пачуў літаратурна правільную, пявучую, сакавітую беларускую мову. Алесь Антонавіч Карабань. Ён і з трыбуны пад час прастольных савецкіх свят гаварыў па-беларуску. А ўсё начальства, малоцячы, як цяпер кажуць, на дземянцееўцы, думала, што гаворыць па-руску. Я толькі чакаў, калі аб'явяць: Алесь Антонавіч Карабань. Якраз Алесь. Дужа цёпла, дужа сардэчна гучала нават адно імя!

Баба Маланьня, маміна мама (маміну маму я зваў бабай, а бабіну маму — бабулькай, яна прыходзіла з Туроўлі ўся ў беленькім з гасцінцамі, была уніяткай, малілася па-бела-

руску) з нічога пякла мне баранькаў, вавёрачак, зайчыкаў. Давала на дарогу ў школу. А я ўсім гэтым звярыным светам адкупляўся ад суседскага сабакі Баяна. Вялізны, з выгляду люты, за гэта Баян дазваляў мне садзіцца на яго верхам. У Баяна было адно хобі — даганяць і пераганяць любую машыну. Аднойчы з кузава грузавіка нехта пацэліў у Баяна гільзай з-пад снарада. Я не ведаў гэта. Адразу на свайго каньха. Баян як хапіў мяне за руку і кусаў ад нізу да верху. Наогул, Баяну хапала. Апёнак як заядлы паляўнічы вучыў раённых «кручкоў» паляваць. І няўмелыя паляўнічыя, перш чым трапіць у качку, качыны шрот заганялі Баяну ў нос.

Гаспадары раёна не адчувалі ні разрухі, ні посніцы, ні бясхлебіцы. П'янкі ды гулянкі. Асабліва размах любіў начальнік раённага аддзела МДБ Калашнікаў. Драўляны будынак МДБ і ў спякотны дзень напамінаў пра кажух: хапалі, катавалі, знаходзілі ворагаў і шпіёнаў гэтулькі, колькі па планах трэба было. Як і сам бацька, бугаяваты сынок Калашнікава любіў дзяўчат. Нават настаўніц вадзіў на могільнік. Адмовіць ні бацьку, ні сыну ніхто не асмельваўся, бо Варкута ад нас не дужа і далёка.

З Полацка наязджаў зубны ўрач Лаўжаль. Ставіў зубы. І выраз пакласці зубы на паліцу рабіўся канкрэтным. Устаўныя можна было пакласці куды хочаш. Зубны ўрач спыняўся ў Апёнка. Пачыналіся такія застоллі (не як у показцы пра яўрэйскае вяселле: трэці дзень гуляе ўсё мястэчка, і Хаімку пасылаюць па другую пляшку), што мы ўтрох — Апёнкавы Генька і Толік і я, толькі і паспявалі ледзь не з даёнкай бегаць у магазін па сырэц. За працу мелі на «падушачкі». Іншых цукерак не было. У магазіне сядзела прадаўшчыца з раённым пасляваенным макіяжам (за што яе называлі жар-птушкай) і круціла патэфон. Ліліся саладжава-аптымістычныя песні. А тым часам падшыванцы кралі, што лёгка можна вынесці. У гэтай краме купіў я кніжку «Што такое добра і што такое дрэнна». Чыталася цяжка, няскладна. Пераклаў на беларускую мову Якімовіч.

З сырцом у мяне звязаны і другі ўспамін. Прыйшоў са школы. Гэта недзе класе ў другім. Зайшоўся да Міклашэўскіх. Там дзядзькі нешта будавалі, а значыць, пасля пілі. У нашым баку ніводзін зруб, ніводная падлога не можа рассохнуцца, бо як не пад кожнае бервяно, кожную дашчурку выпіта бутэлька да пачатку работы, у час работы і пасля работы. Звычай гэты да нашых дзён не парушаецца. Дзядзькі, значыць, убачылі даўганосага худзяка і далі паспытаць «вогненнай вады» (пра яе начытаўся потым у кнігах пра

розных тубыльцаў). У партызаншчыну патроху іншы раз спрабаваў адгон. А тут далі мне болей чым паўлітровую медную кварту. Я адразу ўзяў, як гаворыцца, на лоб. Дзядзькі ацверазелі. Іду дамоў — хата стаіць на стропе страхі, ганак дагары, ложак дагары нагамі. Ледзь выжыў. Свет дагары нагамі не раз яшчэ здаваўся не толькі ад вогненнай вады.

Спагадлівыя дзядзькі суцяшалі мяне і з іншае нагоды. У нас руская мова выкладалася з другога класа. І класе ў трэцім-чацвёртым атрымаў я кол (добра гарод гарадзіць, жартавалі тады) па мове. Помню, дзядзькі запыталіся, што я не так напісаў. Сказаў: у слове «комсомолец» у першым складзе «а». Дзядзькі, закусваючы камсой (тады рыбы было і азярной і марской поўна), абурыліся, што настаўніца прыдзіраецца. «Камса — а і камсамолец — а. Грамацеем вырасцеш!»

Ад слабых харчоў, ад холаду абклала галаву скуллём. Мама нечым мазала, нешта прыкладала. Самае страшнае, што ў школу трэба было ісці ў хусцінцы. Шапку наверх на вуліцу толькі надзяваў. Колькі папсаваў маме нерваў сваімі капрызамі, бо ўсё здавалася, што не па-мужчынску выглядаю. Асабліва як напаў лізун-месяц. Гэта калі хлопчыкі пачынаюць кавалерыцца, а дзяўчаткі дзеўчыцца.

І сапраўдным пеклам было хадзіць у лазню з жанчынамі. Як гарэў ад сораму, як закрываў аберуч сваё падрабяззе! У асноўным розга вяла мяне ў лазню. Забіваўся на самы верх на палок, у тумане пары хаваўся. І перамогай і шчасцем было, нарэшце, права хадзіць у лазню аднаму, але разам з мужчынамі. Хочаш, мыйся, хочаш, не мыйся — самастойнасць.

Мама дужа добра шыла. Прапаноўвалі ісці ў арцель. Не пайшла. Гаспадарка, хай і невялікая, патрабавала шмат увагі. Дый за сынам трэба было прыглядаць, каб ад рук не адбіўся, каб не навучыўся на сабак брахаць. А мяне цягнула на волю — іншыя ў школу не хадзілі, курылі, выколвалі сабе на руках і якары ды ўсё, на што фантазіі хапала, і, вядома ж, свае імёны. Мама пайшла працаваць прыбіральшчыцай у райспажыўсаюз (рай там быў начальству і спажыва таксама), а дома шыла. Заказаў было досыць ад раённай знаці (лепей бы яе не знаці!) дый ад бедных местачкоўцаў, бо магла і з чаго пашыць так, што ого, і з нічога нешта. Калі яна спала, пачынаю ўспамінаць і не прыпомню. Калі сонца спіць, ніхто не бачыў. Не для акрасы слова паўтарала: калі рупіць, тады і вочы лупіць. Да апошняга была

мама рупніцай. Па-латышску rupnica — фабрыка, завод.

Чаму латышскую мову згадаў? Бацька мамін быў латыш. Рыжанін Галвіньш — механік па млынах. На млыне дзён маме хапала не гэтулькі мукі, колькі мукі. Зноў жа прыгаворвала: «На рукі хопіць мукі. Цягніце жылы, пакуль жывы».

І мне было відаць, што робіцца з чалавекам, калі яго возьме сыць. Раённая ўрачыха прынесла маме незвычайны заказ — са святарскае рызы пашыць хатні халат. Каб багіняй мужу здавацца. Адмовілася мама ад гэтакага заказу і ад вялікай платы. Затое колькі перамераў я дзявочых сукеначак. Працаваў манекенам у мамы. Паколькі фігура мая мала чым адрознівалася ад тых дзеўчынёшак, якім шыліся сукеначкі, мама прымярала на мяне. Вылупкі радаваліся абноўкам. Вылупкамі ў нас называлі малых модніц, якія са скуры лупіліся, каб апрануцца як непадобней, як мадней. І яшчэ на іх скура гарэць пачынала.

Мне балюча робіцца, калі бачу, як хутка шыюць на машынцы. Мама прабіла іголкай вялікі палец наскрозь. Цяжка выходзіла іголка з пазногця.

Доўга ў нас была бацькава падушка, дзе на навалачцы мама выстрачыла машынкай: «Спакойнай ночы».

Калі ехаў вучыцца ва універсітэт, мама мне пашыла касаваротку (як некалі бацьку). Зайшла загадчыца бібліятэкі і заўважыла, што ў горадзе не ў модзе такія кашулі. Мама толькі сказала: «Будзе галава, будуць і гарадскія кашулі». А ўсё-такі нешта засталося, што не магу прайсці абыякава каля кашуляў у магазіне. Дзе б ні быў.

І ў партызаншчыну і пасля вайны і ткалі і пралі. Хадзілі ў перагуды калаўрот з верацяном, старэчымі касцямі рыпелі кросны. Прадзіва мерылася на сцены: напрасці, ці аснаваць адну сцяну, дзве сцяны. Мне даводзілася працаваць матавілам. Зводзіш кулакі, адтапырваеш локці і на іх намотваеш ніткі рухам, нібыта кіруеш рулём веласіпеда. І не са слоўнікавых куфраў дастадзенымі мне чуюцца словы: цэўкі, панажы, набільніцы, бёрды, рукаятка. Яно калі малую гушкалі, прыпявалі:

> Ай, цюк дык і цюк,
> Лепей дзеўка, чым дзяцюк.
> Дзеўка хату падмяцець,
> Рукаятку напрадзець.

Калі ж хлопчыка падкідвалі ўгору, жадалі:

> Вялік расці,
> Дзевак басці!

Мне тады няўцям быў прыгавор: ні адзін бык карову не забоў, ні адзін мужык жонку не забіў, сраччына даражэй за матчына. Прагрэс, праўда, перайначыў шмат што ў векавых прыгаворах, прымаўках ды прыказках.

Мама асабліва часта пяяла песню пра горкую рабіну. І не разумеў я, што такое ліцяцюткі. «Ліцяцюткі, ліцяцюткі і два гусі, ой, каго люблю, каго люблю, не даждуся». Я наўмысна грубіў маме, каб не пяяла тужлівыя песні. Не хацеў падпускаць да сябе жаль і расчульванне. Бо мужчыну гэта не падыходзіць.

А мама чакала да канца дзён свайго Івана, бацьку майго. А некалі ж нязлосна цвялілася: «Гора маё гора, што муж Ягора, хоць бы дурны ды Йванька». Пыталася ва ўсіх, ці бачылі, ці чулі, ці помняць партызана Івана Барадуліна. Адны казалі, што нібыта паранены сам сябе падарваў, другія, што загінуў у вёсцы Белае каля возера. Ні ліста ад жывога, ні пахавальнага ліста. А непахаванага чакаюць, пакуль жывуць. У рэдкія светлыя хвіліны пяяла мама ў дакор ліху:

> А ў мяне гора многа,
> Гору не падамся,
> Галовачку прычашу,
> На вуліцы папляшу...

І скакала гора. А мама расчэсвала свае густыя чорныя да сіняты валасы на прабор. Як у цёмным ельніку са светлых бяроз прасека.

І ў рэдкія светлыя часіны, і ў даўгія чорныя звярталася мама да Бога са шчырай малітвай. Як стаў сябе помніць, заўсёды ксціўся, паўтараў за мамай «Ойча наш».

У хаце на куце жыў Бог. Іконка была ахінута ручніком, умаяна летам жывымі кветкамі, зімой папяровымі, а сэрцы ў папяровых былі з засушанага цьмяну (бессмяротніка).

З нічога мама вымышляла нешта смачнейшае на святы. Усе святы шанаваліся, святкаваліся. У нядзелю нічога не рэзалася, не секлася, не прыбівалася, не габлявалася, не шылася, не пралася.

Асабліва любіў я Каляды і Вялікадне, Вялічка. На Каляды сена на стале засцілалася настольнікам. Я чуў, што ў ясельках нарадзіўся Хрыстос. Хадзіў у хлеў глядзець, а ў яслях ляжала ласейшае сена карове. У каровы звычайна гэтай парой на слабенькіх ножках бегаў сынок-сысунок. А мне ўсмак было малодзіва, якое я неяк звязваў з маладзічком на небе.

Адразу ж пасля Каляд пачынаў я чакаць Вялічка. Ві-

даць, мама некалі дала мне надзець блакітную кашулю. З нечым блакітным звязваецца ў мяне цёплае свята. У місе з вадой ляжыць чырвонае свянцонае яечка. Гэтай вадой трэба абмыць твар, вочы. Адбіўшы паклоны перад абразамі, прачытаўшы малітву, хрыстосуешся. На стале абавязкова свянцонка, сыр, масла, белая булка. Пасля біцца яечкамі.

Бацька дужа доўга выбіраў яечка, зубіў-стукаў аб зубы, правяраў на моц. Звычайна тое, за якое меней узялася фарба (фарбавалі ў шалупінні ад цыбулі), яечка было мацнейшае. Першы дзень біліся носікамі, на трэці — пухой (срачкай яечка). Бывала, што ў яйка налівалі смалы і такой біткай набівалі цэлыя кошыкі хітрыя хлопцы. Качалі яечкі на вуліцы.

У мяне быў свой інтэрас, каб не супалі праваслаўнае і каталіцкае Вялікадні. Бо калі мяне трэба было хрысціць — ішла культурная рэвалюцыя. Святарам падпальвалі бароды, трактарамі сцягвалі крыжы з храмаў, абразамі палілі печкі. Асабліва перажывала бабуля Малання, што ўнук расце нехрысцем. Праездам быў ксёндз. Вырашылі ахрысціць хоць у ксяндза. Маткай хроснай была Феліцыя Антонаўна Міклашэўская, хросным бацькам — Качан. Ягонае імя і па бацьку мама ніколі не казала мне.

Потым, калі прыязджаў праваслаўны святар, бабуля хацела, каб перахрысцілі. Мама не згадзілася. Так і святкаваў я два Вялікадні.

Вялічка звініць мне песнямі валачобнымі:

> Валабочнічкі валачыліся,
> Хрыстос васкрос, сын Божы.
> Валачыліся, замачыліся,
> Хрыстос васкрос, сын Божы...
> Масці кладку,
> Хрыстос, сын Божы ўваскрос,
> Заві ў хатку,
> Хрыстос, сын Божы ўваскрос.
> Масці кладачку,
> Заві ў хатачку.

Толькі не любіла мама ў валачобных просьбах грозьбаў:

> Не дасі яец —
> Аблупіш авец,
> Не дасі сыра —
> Паложаш сына.

Мама, што называецца, дыхала на мяне. Казала, бывала, як мяне маленькага (нарадзіўся дужа з малой вагой) клалі спаць у рог падушкі, пасля ў паланачкі. Але не дазваляла, каб пайшоў паверх папараці. Любіла, як душу, і калаціла, як

ігрушу, калі тое зарабляў. І я рос мамнікам. У нас пра малога, які дужа гнаўся за маці, хвастом хадзіў за ёй, казалі — мамнік. Дужа хацеў вырасці, каб не быць кату па пяту, сабаку па с...у.

Усё ад маці. Недарэмна ж нават пры вызначэнні нацыянальнасці пры змешаных шлюбах (у нас добрае слова ёсць — мяшанец) кіраваліся нацыянальнасцю маці. Пазней, атрымліваючы «чырванаскурую пашпарціну», грамадзянін быў вольны на свой настрой выбраць нацыянальнасць. Заадно пры перапісе насельніцтва і родную мову. Нават тэрмін увёўся — дзве родныя мовы. Не раўнуючы, як у вясёлай паскакушцы: «Ах лапці мае, новыя аборкі, хачу дома заначую, хачу — у Хадоркі»). І пры фармальным запытанні адказ анкецёры-перапісчыкі мусілі запісваць простым алоўкам. Каб падцерці, каб трымаць раўнавагу прыросту рускага народа, рускай мовы.

Толькі з малаком маці перадаецца натуральная, родная мова. Парашковае малако — парашковая мова. Вера ў Бога ад матчынай душы, малітва — з вуснаў маці.

«Чалавек відаць зімой без кажушка, летам без кароўкі»,— прыгаворвала мама. І карова была як сямейніца, яе шанавалі, за ёй прыслужвалі, з ёй гаварылі. Калі ішла з пашы, глядзелі, ці выпаўнены бакі. Паўнейшым мусіў быць правы бок. Значыць, добра напасцілі.

І сапраўдную сялянскую карыду нагадваў статак, калі кароў забіраў гіз. Гізавалі амаль як газавалі пасляваенныя газа-генератарныя трохтонкі, што па прынцыпу самавара працавалі на асінавых чурках. Прымаўка кажа: карову б'ець зык, а бабу — бабскі язык. Цэлыя соймы праводзіліся, калі ішлі маладзіцы ў поле даіць кароў, калі вярталіся з даёнкамі, павязанымі, як жнеі, белымі хусцінкамі, касынкамі, кавалкамі марлі. Языкатых баб называлі язычніцамі.

А і на самой справе жылі яшчэ язычніцкія, паганскія карані. Цэлы рытуал вяршыўся пра выгане каровы першы раз на пашу. Я памагаў маме шкрэблам вычэсваць нашую Лысоню. У падупалых, схудалых зусім за зіму кароў з хрыбціны вароны выскубвалі кузлакі поўсці сабе на гнёзды. Добрай гаспадыні гэта было не ў нос. Да ўсходу сонца мама брала з крыніцы ваду, ёю абмывалі карове рогі і вімя (у нас не казалі вымя), ваду лілі праз шклінку — ад уроцаў. Карове пяклі перапечку. На Юр'я на дзенніку ў варотах пасцілалі дзедаў пояс, клалі два яйкі, іконку. Карова, выходзячы з хлява, пераходзіла пояс. Давалі пастуху паднос — яйкі

і сала. Я быў ашалеў, калі ўпершыню прачытаў Купалаву паганскую паэму «Яна і я». Ці Купала пісаў, як мама ўсё рабіла, ці мама рабіла ўсё так, прачытаўшы Янку Купалу, падумалася.

Было яшчэ адно свята, якога чакаў з надыходам халадоў. Яго можна назваць і святам першай скваркі, і святам чэрава.

Убоіны. Просім суседа. Мама зачыняе шчыльней дзверы, каб не чуць кароткага, але балючага віску. Толькі што занесла парсюку самага ласага. Некаторыя байцы пілі яшчэ гарачую кроў квартай. Смалілі саломай кулявой, смалілі перакладкамі ад сахі, з часам адпявалі парсюка паяльнай лямпай. Мылі цёплай вадой, скрэблі, бакі парсюка былі як шчокі ў дзядзькоў пасля галення.

Усё рабілася ўпотай. Бо селянін ці местачковец мусіў здаць свіную скуру на камісарскія скуранкі, з самога селяніна скуру ўжо даўно садралі.

А як тапіліся на патэльні першыя скваркі! Тапіліся на тлук, не паспеўшы стаць рудаватымі.

Далей разраблялася тушка. Кумпякам хацелася павісець на гары, леганнё і печаннё ішло на вантрабянку, на якую прыдаваліся таўстыя кішкі. Тонкія кішкі ішлі на кілбасы ў лета, на крапаныя кілбасы — іх напіхвалі праз металічную трубачку, крапалі, як казалі ў нас. Выразалася паляндрыца, падбрушша, ашыек. Рабіўся запас скароміны на год. Гадавалі, кармілі, чым маглі. Стараліся лепшым. Бо ведалі: кармі гаўном, заб'еш гальнём.

Свежыны трошкі неслі блізкім суседзям. Каб і яны разгавеліся.

Усё ішло ў толк. Выразалі посік, ім потым перад печчу мазалі боты. Малым было цікава надзьмуць пухір, укінуць у яго колькі гарошынак, высушыць, каб ён зрабіўся пергаментным. Цацка выдатная — хоць замест першамайскага шара на дэманстрацыю нясі. З касцей, калі аб'ядалі мяса, рабілі вурзгалкі. Перавязвалі суровай ніткай у колькі столак, на двух канцах петлі, каб удзяваць пальцы — грай у ахвоту.

У першыя гады пасля вайны не хапала бульбы. Вясной перакопвалі гароды, каб знайсці леташнюю бульбу. Смачныя былі бліны-лапуны з гэтых паролікаў, ці рулёў.

Па лясах развялося ваўкоў, якія, паспытаўшы трупаў, кідаліся на людзей. Да іх прысталі па класава-воўчай лініі і нямецкія аўчаркі. Да таго ваўкі смела пачуваліся, што адзін падышоў пад вокны Апёнкавай хаты і завыў. Апёнак у споднiках выскачыў і ўлажыў ляснога нахабу. Доўга сохла на сцяне распятая цвікамі воўчая шкура, а ў

Баяна, калі падыходзіў да сцяны, поўсць дыбам уставала.

Было цэлае нашэсце пацукоў. Былі выпадкі, што аб'ядалі нябожчыкам за ноч у хаце насы, вушы. І ў адзін дзень ішлі і ішлі праз Ушачу калонай, як на кастрычніцкую дэманстрацыю.

Мы малацілі з мамай ячмень у былым райкомаўскім гаражы. І нашая маладзенькая кошачка натуральна барукалася з пацуком. Ледзь перамагла. Толькі кошкі бяруць пацукоў, бо катам пацукі адгрызаюць тое, чым кот ад кошкі адрозніваецца і чым кошцы падабаецца.

А пасля ішла саранча. А потым, вядома ж амерыканскія капіталісты, закінулі ў савецкі гарод каларадскага жука. Уся пошасць нападала як на мокрую блохі.

У школе былі настаўнікі розныя. Адны ведалі тое, што выкладалі, другія не ведалі. Адных мы любілі, другіх не любілі. Нямецкую мову мы вывучалі з трэцяга класа. Першая настаўніца няйначай па начах сама вучыла літары лацінкі, бо слова Deutsch чытала як деутш. Каб і хацеў, дык немагчыма смяшней выдумаць. Пры такіх ведах ужо ні ў які кантакт з патэнцыяльным ворагам не ўступіш. На шчасце, неўзабаве прыйшла Пелагея Філімонаўна Харчанка, якая ў свой час скончыла гімназію. Тут пачулі мы натуральную нямецкую мову. Я дужа любіў быць любімчыкам Пелагеі Філімонаўны. Як не за ўвесь клас рабіў пераклады хатніх заданняў, а за мяне рабілі матэматыку, асабліва сусед па парце Змітрок Мілы. Ён і быў мілы сваёй сарамлівасцю, ружовашчокасцю, невялікім заіканнем. Дзякуючы Пелагеі Філімонаўне, пры паступленні ва універсітэт я адказваў не болей пяці хвілін і атрымаў пяцёрку і параду прадаўжаць вучыць нямецкую мову. Праўда, гледзячы, як хлопцы ў пакоі інтэрната пачынаюць чытаць англійскі алфавіт, перайшоў у англійскую групу. Выкладчыца папярэджвала, што не буду ведаць ні нямецкай, ні англійскай мовы. Так амаль і атрымалася. Цяпер сам з сябе пакепліваю, што вымаўленне ў мяне «белоксвардскае».

А ў школе пасля Пелагеі Філімонаўны была яшчэ адна настаўніца, якая не любіла нас і якую не любілі мы, называючы яе за вочы Трускай. Ёй асабліва не падабалася, што я адказваю па-беларуску і перакладаю з нямецкай на беларускую мову. Пасля ўжо вучні радаваліся, калі Труску з сабой у Віцебск, атрымаўшы павышэнне, забраў сакратар райкома Іваноў. Ужо тады мы разумелі, што не нямецкую мову вучыў з ёю партыйны начальнік.

Цікавая была сістэма перамяшчэння сакратароў рай-

комаў. Адзін гарэў на гарэлцы і на партдамах, другі на нечым падобным. Пераводзілі ў іншы раён, толькі не ў суседні, каб не адразу слава дагнала. Ход канём. Так да персанальнай пенсіі верны салдат партыі дабіваў з пяток раёнаў, а ў некралогу выглядаў цвёрдакаменным ленінцам.

Напрыклад, адзін чарговы сакратар Ушацкага райкома дужа ганяў усіх за п'янства і распусту. Але мястэчка невялікае. Падлічылі, колькі бутэлек за месяц здае жонка, у які лес на якое возера машына з нумарамі сакратара і адданніцамі партыі выязджала. На партканферэнцыі адбыўся скандал. Пракацілі. Перавялі ў іншы раён.

У Расіі раённы актыў у складзе партсакратароў, пракурора, камсамольчыкаў цікавей весяліліся. Любілі «сходить к Аннушке», гэта значыць піць каля магілы хрэстаматыйнай А. П. Керн. Пасля паўночы, каб яшчэ болей захарашэла, будзілі матухну, жонку святара тамтэйшай царквы, і прымушалі танцаваць на магіле натхняльніцы сонца рускай паэзіі.

Але нешта мяне пагнала ў непрыемныя ўспаміны. Лепей не думаць ні нанач, ні на дзень пра гэтых.

У мяне ж быў і духоўны настаўнік, беларус, цвёрды, як смаляк. Ён і на ўроках і пасля ўрокаў гаварыў толькі па-беларуску, лічыў сапраўдным паэтам Максіма Багдановіча, раіў чытаць і перачытваць, расказваў пра сваіх настаўнікаў — прафесараў Піятуховіча і Замоціна. У яго быў дзівосна прыгожы почырк, і мне хацелася пісаць літару «д», як ён — угору дужкай. Хацелася, каб у мяне быў такі ж коўцік (кадык), такія ж валасы на руках, як у любімага настаўніка. Ён адзін, колькі яго сілы было, стрымліваў глухі націск усеагульнае русіфікацыі.

У нас яшчэ былі па ўсіх прадметах падручнікі на беларускай мове (у дзяцей саўпартслужачых ужо з'яўляліся рускамоўныя), а настаўніц прысылалі з Мінска ці з Магілёва, якія чырыкалі па-руску. Пастунова вынішчалася ўсё беларускае.

Дырэктар, адстаўнік, тым толькі і займаўся, што са школьнай дробнакаліберкі страляў курэй, якія заскоквалі пачаставацца на школьны гарод. Над усім гэтым беспрасвеццем як бы ўзлятаў на сваіх мыліцах мой дарагі настаўнік Фадзей Францавіч Багдановіч.

Калі перавялі ў іншыя класы Фадзея Францавіча, многія плакалі. Да нас прыйшоў новы настаўнік, якога мы адразу празвалі «Цытата». Ён патрабаваў, каб ведалі цытаты. Бо ўжо вучні пачыналі адчуваць, што можна карыс-

тацца дэмагогіяй. І калі выйшлі сталінскія «Вопросы языкознания...», дык у нас адна дзяўчына ўмудралася, адказваючы па хіміі, пачынаць са слоў: «У геніяльнай працы таварыша Сталіна...» У якога настаўніка магла рука падняцца на двойку? І толькі цытаты маглі перабіць агульную траскатню, паказаць, ці ведае вучань твор.

Новы настаўнік усяляк заахвочваў літаратурныя патугі вучняў. Я ўжо нешта рыфмаваў, нават быў рэдактарам сатырычнай насценнай газеты «Калючка», крытыкаваў свае недахопы ў іншых. Быў выпадак, калі беглі па лёдзе на ўроку фізкультуры, а я адставаў, абутак быў слізкі. Фізрук (дужа любіў падсаджваць дзеўчынёшак, у якіх ужо акругляліся грудкі, на турнік) прыгразіў, што працягне мяне ў «Калючку», а я нахабна ўдакладніў, што з'яўляюся рэдактарам гэтай насценгазеты.

Наш новы настаўнік, Канстанцін Паўлавіч Баразна, наладзіў выпуск школьнага літаратурнага альманаха «Першыя крокі». Выкладчык малявання Палонскі, па мянушцы «Фока» («шкляное вока» — часам дадавалі мы), афармляў альманах, друкаваў. Таксама шукаў на машынцы няўмелымі пальцамі літары Алесь Лобкіс (некалі бацька Хведара Чэрні, пабачыўшы ў мяне машынку, сказаў надзвычай па-беларуску: друкачка). Мы з Алесем удвух былі першымі паэтамі ўшацкай школы, чые вершы былі змешчаны ў «Першых кроках». У выпускным класе мы з Алесем надрукавалі аж у «Віцебскім рабочым» допіс за двума подпісамі пра свята песні ў Вушачах. Абодва наважыліся паступаць ва універсітэт у Мінск. Нас вабіла журналістыка. Жывога журналіста з Віцебска — ушацкага мальца Генадзя Мялешку бачылі з фотаапаратам цераз плячо і аж з дзвюма бутэлькамі гарэлкі ў руках.

Аднакласнік Смаргун даў мне нумар «Звязды», дзе аб'яўляўся прыём ва універсітэт, даваліся ўмовы паступлення. І ў заяве сваёй напісаў я, каб дапусцілі мяне да ўступных экзаменаў на аддзяленне беларускай мовы і літаратуры, а калі не, дык хоць на аддзяленне журналістыкі. І духам не ведаў, што на аддзяленне журналістыкі быў самы высокі конкурс. З трыццаці пяці магчымых атрымаў я трыццаць чатыры балы. Чацвёрку па беларускай мове — па-свойму напісаў «на досвітку».

Мой першы літаратурны настаўнік, рэдактар «Першых крокаў», Канстанцін Паўлавіч Баразна ў 70-х гадах выдаў кніжку апавяданняў для дзяцей «У спяваючым бары».

Выкладчыца рускай мовы і літаратуры Марыя Майсееў-

на Цуран вучыла пісаць сачыненні. Праўда, празмерна фаршыравала нас Маякоўскім. Я ведаў на памяць грыбаедаўскае «Гора ад розуму». Пазычанай аўтаручкай пісаў на ўступных экзаменах якраз сачыненне па Маякоўскаму.

На вечарах самадзейнасці ў нашай школе ды ў раённым Доме культуры было модна ў чытальнікаў чытаць Маякоўскага, прыняўшы як мага пагрозную паставу, самым крыклівым голасам. Я таксама ўдзельнічаў у вечарах мастацкай самадзейнасці, чытаў спачатку байку свайго вырабу пра кухарку, якая крадзе прадукты, а ў выніку ў супе крупіна за крупінай ганяецца з дубінай. Чытаў Валасевічаву байку «Хама», украінскага гумарыста Васкрэкасенкі «Каваль і смерць».

Калі вучыўся ў старэйшых класах, пенсію за бацьку (слёзы ў прамым і ў пераносным значэнні) не плацілі. Маміна зарплата была мізэрная. Правобраз сучаснага «дыпламата» рабіў сабе сам. Дзве дошчачкі аббіваліся кардонам ці якой парусінай.

Парусінавыя белыя тапачкі былі вяршыняй мроі (пра зялёныя шнуркі тады не гаварылі). Шчаслівчыкі перад танцамі чысцілі іх мокрым зубным парашком і вешалі на плот сохнуць. Начная раса, калі ішлі ў падводы (гэта значыць, праводзілі залётак), з'ядала ўсю белату, усю ўраднасць.

З суседам, таксама бязбацькавічам, Васілём Янушкевічам хадзілі ў заработкі — рэзалі дровы ў школе, у райспажыўсаюзе. Перад дзесятым класам на зробленыя грошы справіў я сабе абновы — купіў кірзавыя боты і цёплую фуфайку (уніформу будаўнікоў камунізму ад Масквы да самых да ўскраін).

Васілёва маці Арына і мая мама Куліна сябравалі. І мы былі адпаведна Арынчык і Кулінчык. Паколькі на танцах акрамя абтоптвання ног сваім партнёршам мы нічога не ўмелі, з намі нашыя аднакласніцы-аднагодніцы не ішлі танцаваць. І, запяўшы вокны апошнімі запапонамі, каб, не дай Бог, у шчылінку хто з вуліцы не ўбачыў, вучылі нас танцаваць нашыя маці. Пачыналі з самых лёгкіх скокаў — «каробушка», падэспань, полечка, кракавяк, што называецца, пад язык. І дужа не падабалася нам, ужо амаль кавалерам, прыпевы накшталт: «Танцы, танцы, два засранцы, едэн пердзі, другі смердзі». А наогул у натуральнай гаворцы ў побыце моцнае слова стаяла з самым узвышаным і не было чыстаплюйства. Як вясёла і канкрэтна кажацца пра вечнае гаспадынiна некальства, вечны клопат: работа кішыць, буракі крышыць, у царкве звоняць і з поля гонюць;

пакуль прыбралася, дзіця ўс.....я, пакуль абцёрла, самой прыпёрла...

Лавіў я і кратоў. Прыбытку ад гэтага занятку было як з таго рака наедку. Трэба злавіць, садраць шкурку, распяць яе, высушыць, а на прыёмным пункце атрымаеш 1 рубель па тых цэнах, гэтулькі ж каштавала буханка хлеба. І гэта быў хлеб.

Карміла нас карова, и мы стараліся карміць яе. Гэтак і не навучыўся я добра касіць. Лацвей вучыцца на калгасных лугах, а калі трэба было па кузлачку, па касмыльку касіць дзе давядзецца, мама касіла сама, дрыжэла над кожнай травінай.

З мужчынскіх работ рабіў не ўсе. Не араў, бо каня не было, не сеяў, бо на 15-ці сотках не разгонішся. Асноўная, так сказаць, культура — бульба. Мне падабалася абганяць бульбу сахой. Рабіў і некаторыя жаноцкія работы, выбару не было. Пакуль мама паліла печы ў райспажыўсаюзе, мне трэба было начысціць кацёл бульбы. Да таго налаўчыўся, што чысціў танчэй і хутчэй за маму. Мог, не адрываючы нажа, абчысціць бульбіну, каб ацяробчына нідзе не парвалася. Як стружка з-пад гэбліка.

Адразу пасля вайны ў нас кватаравалі дзве сястры з Бычкоў — Аня і Маня. Калі да Мані прыходзіў кавалер, ці, як ушацкія казалі, сюбар, ахосал, я, робячы ўрокі, ставіў на стол люстэрка гэтак, што было відаць, як яны цалуюцца. Тады ў модзе былі бровы ў нітачку. Ажно шкада мне было дзяўчат, калі яны пінцэтам выдзіралі ўсё ліщняе з броваў і хадзілі па хаце з чырвонымі апухлымі надброўямі.

Маня пад сакрэтам прасіла мяне паглядзець у лазні, ці ёсць у яе кавалера на азадку прышчыкі ці скулкі. Бо ён дайшоў у вайну да Германіі і мог падхапіць нейкую страшную хваробу. Хвароба гэтая, уяўлялася дзяўчыне, выступае на азадку. Калі вырас, даведаўся, што якраз наадварот трэба было глядзець, выконваючы інтымную просьбу будучай маладухі.

Мяне самога хвалявала пытанне, адкуль дзеці, як гэта робіцца тое, пра што дарослыя кажуць ці шэптам, ці з дужа юрлівай усмешкаю. У партызаншчыну, калі жылі ў Васількоў, убачыў я ў адной з Васілішак з-за каптура імшысты кузлачок. Дужа ён мяне ўстрывожыў і расхваляваў. Незразумела. Смутна. З самай малодшай з Васілішак жаніў я Цярэшку, яе ў калядны вечар, прыйшоўшы са школы, упершыню пацалаваў. Ужо дзяцюка, вучыла мяне цалавацца рыжанка Ілга, што прыязджала ў госці да Латышыхі. Ста-

рэйшай за мяне, ёй было яўна смешна, як бянтэжуся я і трачу галаву. Гэтак кошка гуляе з мышаняткам.

Кватараваў у нас і дырэктар базы Уладзімір Лаўрэнавіч Дунец. Былы партызан, франтавік. Быў жанаты. Жонка засталася ў Маскве. Ён вярнуўся на радзіму. База была побач, на гары каля пажарнай, кепска агароджаная, без асаблівай аховы. Амаль як пры недалёка абяцаным камунізме. З сабой Дунец прывёз патэфон ды колькі пласцінак. Заўсёды вечарам, прыйшоўшы з работы ўжо дужа вясёлым (і гэтак штодня), ставіў пласцінку, і мне аж уваччу цямнела ад адной і той жа песні «Белым снегам». Пасля ён узяў з Жывалакі за жонку маладую дзяўчыну Наташу. Цешча, каб пахваліць зяця, калі наведалася ў госці, казала на яго: «Сталінская галоўка». Такі камплімент гэтак вар'яваў зяця, што ён аж цверазеў ад злосці. І Сталіна цярпець не мог, і выказаць сваю нелюбоў да «бацькі народаў» не мог.

Цікава было раніцай назіраць за сямейным шчасцем. Мужу пасля абавязкова-чарговай (старшыні калгасаў прыязджалі што-небудзь здабыць і натуральна дзякуй свой налівалі ў шклянкі) замочкі хацелася паспаць, а маладой жонцы падурэць, пагуляць. Яна яго казытне то за пятку, то ўскудлаціць дужа не густы чуб, а ён, загадзя ўзяўшы папругу ў руку, адмахваецца, як конь хвастом ад аваднёў.

І была традыцыйная рэвізія і традыцыйная нястача. Пагрэліся памочнікі, а судзілі дырэктара. Калі прыйшлі апісваць набыць, нічога акрамя патэфона ды «Белым снегам» не было. Хацелі забраць патэфон, але мама не дала, ён жа прывёз, набыў гэтую музыку з першай жонкай.

І самае вясёлае, а дакладней самае сумнае было тое, што і на суддзі, і на пракуроры, і на следчых, на іхніх жонках было шмат чаго на плячах і на галовах, узятага з базы і так і неаплочанага. А калі, бывала, і плацілі, ды хіба што, як дзеці гуляючы, смехам. Трэба, напрыклад, жонцы сакратара райкома ці пракурора футра. Вясной на базу прывозілася пэўная колькасць размеркаваных футраў. І пачыналіся ўцэнкі, гэткія савецкія сэйлы. То гузік адрываўся, то падкладка адпорвалася. Выяўляліся дэфекты, якія лёгка папраўляліся пасля, а ўцэнкі рабіліся вялікія. Да зімы, калі трэба, каб «плечыкі адышлі ў начную імглу» ў дарагім звяры, футра каштавала капейкі.

Савецкае чынавенства жыло па сваіх законах ад мінідзяржавы — раёна да белакаменнай. Не дзіва, што напрыканцы так званай перабудовы дырэктар райспажыўсаюза паспеў купіць толькі тры машыны, «чырвоныя памешчыкі»

з блізкіх калгасаў грохалі сабе ў Вушачы вычварна-пампезныя хароміны, як бы спаборнічаючы з катэджамі высокапастаўленых у раённых маштабах усё тых жа «кручкоў», якія выбілі сабе мільённыя пазыкі з самым нізкім працэнтам вяртання. Гэта ў нас самі сабе «кручкі» прадавалі трактары за 50 рублёў.

Асабліва ганарыліся сакратары райкома ўшацкім Домам саветаў. Шматпавярховы. Чым вышэй начальнік, тым на вышэйшым паверсе кабінет. У двары аздобленая гранітам трыбуна (своеасаблівы раённы маўзалей), каб вітаць з яе дэманстрацыі працоўных мас. Абавязкова Ленін, які паказвае рукой сам не ведаючы куды. За змрочны колер сцен местачкоўцы яшчэ задоўга да рэгламентаванай галоснасці назвалі Дом саветаў гестапа. А месца для галоўнага будынка раёна выбраў сам Дземянцей, калі быў чаргова-зменным першым сакратаром. Аднойчы ішоў ён з паплечнікамі, расказваў неяк удзельнік гэтай гістарычнай падзеі, па даволі вялікім пляцы, дзе быў з даўнейшых яшчэ ўшацкі базар. Крыху з краю базару ляжаў вялікі валун, на валуне вялікая куча. І тады першы сакратар паказаў пальцам на валун з кучай і сказаў, што тут будзе Дом саветаў. Храм на...

Але вярнуся зноў у той час, які чым далей, тым бліжэй да сэрца і радасцю і смуткам, святлом і змрокам.

Мяне, як той патэфон дырэктара базы, накручвалі ў школе ідэямі блізкага камунізму. Мама ахаладжала мой камсамольскі запал (па-ўшацку — палер). Ад піянераў я неяк выкруціўся, чырвонага гальштука не надзеў ні разу, бо і не было і мама лічыла, што піянеры — бязбожнікі. Праўда, у пару развітога сацыялізму на розных урачыстасцях мне шчаслівыя піянеры гальштукі павязвалі. Яшчэ чаму я выкруціўся ад піянераў (каб не падумалі, што хачу паказацца дужа левым), быў пераросткам.

Камсамольцам быў, нават узносы збіраў у школе і пасля, калі працаваў у часопісе «Бярозка». Пры «Бярозцы», «Піянеры Беларусі», «Зорьке» і «Вясёлцы» была касамольская арганізацыя. Усе рэдакцыі размяшчаліся ў памяшканні ЦК ЛКСМБ. Узносы збіраў і, вядома, траціў іх, а пасля закладаў сваімі грашыма. Ішоў на працу, зазірнуў у ГУМ, там модныя індыйскія туфлі на тоўстай каўчукавай падэшве (гэтакія толькі што купіў Анатоль Клышка). Хутчэй у рэдакцыю — там яшчэ трошкі пазычыў, і атрымалася ў мяне якраз патрэбных 200 рублёў. Званок. Здаць узносы. Кажу, што заўтра. Не! Узносы здаў, але пакуль зноў сабраў 200 рублёў, туфляў у магазіне ўжо не было. Я пакляўся,

што распушчу камсамольскую арганізацыю, і ўрэшце свайго дамогся. Пасля мяне пярвічную арганізацыю аднавілі.

Дык пра ідэі камунізму. Мама часта казала, што, яшчэ калі яна была маладой дзяўчынай, чула пра камунізм. Пры камунізме будзе трактар зацягваць на ўсіх агульную коўдру. Маме дужа гідліва было ад адной думкі, што пад адной коўдрай давядзецца спаць з саплівым Ганульчыкам. І з усмешкай заключала: «І ты ў мяне ўжо амаль мужчына, а камунізму як няма, дык няма».

Тады яшчэ з насмешкай, як не з пагардай, ставіліся местачкоўцы да тых, хто, пабыўшы недзе ў Расіі ці ў беларускім якім горадзе, стараўся «русіць». Нейкая з Васілішак, вярнуўшыся з Полацка, гаварыла: «...як аттэндуль і дасендуль». Думала, што па-руску.

Ляжалі на печы. У столі было шмат сучкоў. Кожны нагадваў то звера з казкі, то чалавека. Мама мне тлумачыла: «Ёсць руская мова і беларуская мова. Наша беларуская...»

Выйшла распараджэнне Берыі наконт нацыянальных моў. Я наіўна радаваўся, што цяпер усе загавораць па-беларуску, усе заявы, усе просьбы ва ўстановы можна будзе пісаць па-беларуску. З такімі думкамі бег да мамы. Яна ў канцы гарода садзіла капусту. Гладкі і круглы невялічкі камень абгортвала чыстай анучкай і клала на ляху — каб качаны ўрадзілі цвярдыя і гладкія. На маю радасць паглядзела, выслухаўшы мяне, сумнавата: «Ой, сынок, нялёгкія гэта справункі. Шкода мне цябе...»

Іншы раз здавалася, што ў нашую школу пасылаюць настаўнікаў, як на вайне ў штрафную роту. І прыехаў да нас выкладчык фізікі Хатэнка. Аж два універсітэцкія значкі на пакамечаным, некалі дарагім пінжаку. Ведаў усё, аж страшна рабілася. Дужа нам падабалася рабіць доследы з вадой пад ягоным кіраўніцтвам. І клас, і мы былі як пасля залевы. Калі хто не слухаў яго, Хатэнка спакойна падыходзіў і праводзіў сцёркай па валасах ад шыі ўгору. Гэта суцішала самых заядлых крутуноў-дуронікаў. Часта ўрокі фізікі праходзілі без настаўніка, ён спаў у стажку на школьным гародзе. Ён жа аднойчы выпіў спірт, у якім была заспіртавана медуза.

У гады мае падлеткавасці і пазней пытанне сексу (цяпер засулоцілі гэтае слова) заставалася цёмным, як і паходжанне чалавека наогул. Бо тлумачэннем малпізму яснасці не ўносілася. Не верылася, што хвост сам адваліўся.

Як каты марцавалі, як нараджаліся кацяняты, як цялілася карова,— было ўсё звыкла па сваёй зразумеласці.

Шкада было свінню, калі яна ґудзела, ці была «на панічоў», а гаспадыня награвала ледзь не даясна качаргу і прыкладала расчуленай паненцы да пэўнага месца, якое чамусьці пятлёй звалася.

Як вучыўся ў малодшых класах, інстынктыўна адчуваў нешта ненармальнае, калі казялок гадзіннікавага майстра Банцік скакаў на свінню Розу. Перад вокнамі нашае школы.

З непрыхаванай гідлівасцю дарослыя вымаўлялі слова «курая́». Так ушацкія называлі гермафрадытаў.

На гарышчы амаль упоцемку чытаў нейкую брашурку, што рэкамендавала, як знаёміцца, калі можна цалавацца, калі разняволіць рукі і іншае, як што называецца ў мужчыны і жанчыны. Гэта быў нізкапробны-саматужны дапаможнік, які прызямляў цьмяна-завоблачныя памкненні, юрыў цнатлівы парыў, агаляў юр.

Расла цікаўнасць, расло неакрэсленае нецярпенне. Усё расло. І не дзіва, што недзе ў пятым класе мы, пераросткі, на задняй парце на ўроку фізікі адпаведна лінейкамі мералі свае агуростачкі. І тут кожнаму хацелася быць наперадзе. Да сорамнага смешна ўспамінаецца, што мы з суседам Сарокіным былі горда задаволеныя.

Праблемы, якія мы ў школе вырашалі жартам, выходзіць, хвалявалі сур'ёзна і вялікіх людзей. Чытаў пасля ў хемінгуэеўскім «Свяце, якое заўсёды з табою».

Вядомы ленінскі выраз «ідыятызм вясковага жыцця». Думаецца, што ідыятызм райцэнтраўскага жыцця не меншы, калі не большы.

Падпільнаваўшы ў алешніку суперніцу, жонка ваенкома надзяе ёй на галаву з модным «учасаннем» (так казалі на прычоску) вядро з гаўном.

Жонка адказнага райсаветчыка, даплыўшы на выспачку тады яшчэ поўнай ушацкай рэчкі, б'е мужаву каханку туфелькай па шчоках, трымаючы туфельку за абцасік.

Суддзішыны індыкі сядзяць на помніку воіну, які традыцыйна-казённа схіліўся над двойчы перанесеным прахам загінуўшых.

Сынок аднаго «кручка», пасядзеўшы з усімі ў неаднаўленым будынку былой школы (туды ўцякалі з урокаў «у партызаны» — курыць), выцірае адкормлены задок падштанікамі, каб паказаць, што ён багаты.

Па святах мы, старшакласнікі, робім складчыну, купляем віно і танныя цукеркі на закусь. Сын суддзі прыносіць у складчыну самагонку.

Нават на могільніку капрызамі жонак і дзяцей раённыя

«кручкі» клаліся на самым праходзе ледзь не ўпоперак увахода, каб і на тым свеце быць наперадзе.

Дзеткі раённай вярхушкі трымаліся асабняком. Нешта накшталт салона было ў дачок мясцовага фатографа Гіраўкі. Ні я, ні іншыя хлопцы з бедных сем'яў туды ходу не мелі, бо на раённай іерархічнай драбіне былі самыя першыя знізу. Мяне запрашалі і частавалі Серперы. Маці Якава і Барыса нават казала, каб не прыходзілі дамоў, пакуль мяне не прывядуць на імяніны, на іншыя святы. У Серпераў заўсёды было ўсё смачна і багата. Сябраваў я таксама з сынам ушацкага ваенкома Анатолем Емяльянавым. Бацька і маці Анатолевы — карэнныя сібіракі — былі шчырыя і гасцінныя. Анатоль так палюбіў беларускую мову (усё дзякуючы **Фадзею Францавічу Багдановічу**), што цяпер выкладае беларускую мову і літаратуру ў Віцебскім педінстытуце. Гэта ён сабраў, як ніхто дагэтуль, фальклор з усяе Ушаччыны. І як натуральна гучыць беларуская мова ў вуснах рускага Анатоля Емяльянава, як мякка, пяшчотна, трэба слухаць! Хіба трошкі мяккаватае «ч».

А бывала, мы з Анатолем пісалі адзін аднаму лісты малаком. Каб прачытаць гэтакі тайнапіс, след было спаліць паперыну і попелам пацерці. Пісалі мы так і дзяўчатам. Стараліся вершамі. Анатоль скарыў не адно сэрца, бо перапісваў санеты Шэкспіра, як потым я даведаўся. Вядома, з Шэкспірам спаборнічаць і ў галаву ніколі не прыходзіла.

Нейкія свае вершы паказаў я аднакласніку з Ваўча Крывенку (мы з ім рэзалі дровы ў школе, бо ягоны дзядзька быў загадчыкам гаспадарчай часткі). Той зганіў бязлітасна. І мне дужа хацелася надрукаваць вершы, каб быў ён уражаны і прысаромлены. І яшчэ была мроя выдаць гумарыстычныя вершы, назваўшы зборнічак надта ж ужо арыгінальна «Жалезная вяхотка».

Тады вяршыліся вялікія савецкія пераўтварэнні прыроды. І аднакласнік, сын вядомага каваля з «Пралетарыя», напісаў доўгі верш, які пачынаўся: «Была гара ля возера, прыйшлі сюды бульдозеры». Заканчваўся верш поўным трыумфам вялікіх здзяйсненняў: «...не стала ні гары, ні возера». Падсвядомасць прамаўляла ісціну.

Суседзі жылі кожны па-свойму: і сумна і вясёла. Калі ў Апёнка нарадзіўся трэці сын — Мікола, ён жыў яшчэ ў хаце цесця (старога Латыша саслалі ў Варкуту, ці за тое, што дужа хваліў немцаў за парадак, ці таму, што рабіў немцам драўляных арлоў, бо быў дужа рукасты), і варта было любімаму сынку, якога ён зваў Драздок, стукнуцца аб

падаконнік, тут жа хапаў сякеру і счэсваў палову падаконніка. Падаў Драздок на падлогу — расчулены бацька сек падлогу. Як паставіў сваю хату, нічога не счэсваў і не сек. Нічога не мог зрабіць, калі пад час паводкі вадзяны пацук схапіў Драздка за бот, пракусіў і сцягнуў з нагі.

Паводкі мы чакалі як бясплатнага кіно. Хата Васількоў стаяла каля самай канавы, праз якую быў масток, пад які мы хаваліся ад налётаў самалётаў. У паводку гнала ваду з боку Салатопкі. На вачах прыбывала і залівала хату, нярэдка па самыя вокны. Васіліха з дочкамі і з госцем якім пачыналі бегаць па лавах, а пасля скакаць праз акно. І тут штогод гучаў адзін і той жа палкі маналог з кляцьбёнамі ў адрас Мушы — ён да вайны як інжынер па будаўніцтву выдзеліў Васількам гэты пляц.

Да Міклашэўскай прыходзілі пляменніца і пляменнікі з Пліна са сваёй самагонкай. У хаце было вясёла часцей.

У Латышыхі кватараваў кінамеханік Вікенцій Вікенцьевіч Вікенцьеў. Піў так, што перад пачаткам сеансу нехта выцягваў яго з бакоўкі, ліў на рэдкага даваеннага спецыяліста су́ды вады (суды — два вядры; ёсць нават каламбур, як дзед кажа: я сваёй бабе суццы вады ўкінуў), і тады пачыналася кіно. Спачатку кадры ідуць па падлозе, потым па сцяне, затым па столі, аж пакуль рука ў кінамеханіка не пацвярдзее.

Нязменна на дзвярах у кіназалу стаяла Праннічыха. Трэба было мець і сілу і нервы. Хваля гледачоў магла змыць у любую хвіліну і дзверы і кантралёра. Некаторыя хлопчыкі залязалі пад падлогу і начавалі, каб заўтра бясплатна глядзець ці яшчэ раз старое, ці новае кіно. Прыкмеціўшы такіх, грозная Праннічыха за вуха валакла на двор.

Неяк прыязджаю ў 60-я гады з Мінска. Чарговы югаслаўскі фільм пра вайну. Праннічыха ўсё яшчэ на сваім месцы, дзеліцца ўражаннямі ад фільма: «Першыя разы аж сэрца станавілася ад страху, але пасля нічога, прывыкла».

Пасля «Тарзана» на ўсіх дрэвах малыя крычалі, як герой фільма, дзеўчынёшак цвялілі Чытамі. У чарзе па білеты недзе перад чацвёртай серыяй мне падламілі рабрыну. Дагэтуль не выношу кінасерыялаў.

Браць штурмам білеты ў кіно, гэта яшчэ паўбяды. Самае страшнае было пасля вайны браць штурмам хлебны магазін. Звечара займалася чарга. Ужо раніца. Усе хвалююцца. І крык — едзе! Гэта хлебавоз. Першы этап — трапіць на ганак, але стаць гэтак, каб, адчыняючы магазін, не змялі цябе дзвярыма. А далей вытрываць, каб не сціснулі

цябе на фармавы хлеб. Мужчыны не зважалі ні на жанок, ні на дзяцей. Як коні. Вырываешся з запаветнай буханкай як з лазні. І зноў цяжкі момант — данесці дамоў, не сашчыпаўшы па дарозе. Бо пахне гэтак, аж галава п'янаю робіцца. Трапляліся ў буханках і кавалкі вяроўкі, і нават пацукі запечаныя. Формы на хлебапякарні змазвалі аўтолам.

Не чуў я ніколі такога доўгага па вымаўленні слова, як санэпідэмстанцыя. Доўга ж яшчэ ўшацкага вырабу кілбасу звалі «рудзёнкавай». Гэта Рудзёнак (у яго потым кватараваў Сяргей Законнікаў, калі працаваў у рэдакцыі) пусціў у кілбасу здохлага лася.

Мама мне дужа хацела купіць гармонь. Бацька здорава іграў на цымбалах. Але на гармонь грошы не было.

Я хацеў дужа сабаку. Але самім не хапала чаго есці. Затое каты і кошкі ў нас не пераводзіліся. Калі здох любімы Мірон (на хутары быў Мірута), я схапіў апошнюю кофту бабулі Маланні і загарнуў у яе, каб не халодна было майму кату ў зямлі. Закапалі пад бацькавым вязам. Кошка Каця сядзела каля мяне, калі рыхтаваўся да экзаменаў выпускных і ва універсітэт. Мама казала, што доўга плакала па мне, чакала з Мінска.

Каця не адыходзілася ад хворай мамы. Мама памерла. Каця засталася адна. Кацілася па чужых гарышчах. Прыязджаў у маміну хату, Каці не было. А ў 1979 годзе 10 чэрвеня прыехалі мы з Валяй на 70-годдзе мамы. Без мамы. Аднекуль, як з-пад зямлі, прыйшла Каця. Старая, бяззубая. Аж рэзала рот капронавай кішкой куплёнай кілбасы. У апошні раз прыйшла ў сваю хату на дзень нараджэння гаспадыні.

У касаваротцы мамінай работы з драўляным чамаданчыкам рушыў я ў Мінск. Чамаданчык мне пазычыла настаўніца гісторыі Ганна Мікалаеўна, свой, студэнцкі. Гэта быў квадратовы куфэрачак з вострымі кутамі. Вылязаю з перапоўненага аўтобуса (яго таксама браў боем) і ступаю на асфальт сталіцы, ручка выскоквае, куфэрак войстрым кутам б'е па назе нейкую важную даму. І Мінск вітае мяне ўсімі адпаведнымі словамі, пачынаючы з «деревенщина, вахлак» і ўжо не помню якімі канчаючы, вуснамі міс Сталіца.

Нідзе не чую беларускай мовы. Расійска-мінская трасянка ў лепшым выпадку. Здаю дакументы. У прыёмнай камісіі са мной гаворыць па-руску, а я па-беларуску. Пачуў толькі, як адзін з «прыймоўцаў» сказаў раптам: пашукай. А гэта, як потым пазнаў, былі якраз старшакурснікі з беларускага аддзялення. Адзін з іх — вядомы профлідэр Будавей.

Я ашукаўся ў беларускасці Мінска і універсітэта, як мама некалі ў гарадскім снезе. Прыехала да нас у Мінск на вуліцу Бялінскага. Зіма была сняжыстая. Яна і вырашыла, як дома, натаіць снегу, каб мець чыстую ваду. Растаў снег — чорная буза ў тазе была.

Начаваць «паступантаў» размясцілі ў спартыўнай зале. І тут мне прыгадаліся «Нарысы бурсы». Самае бяскрыўднае, што рабілі соннаму,— веласіпед. Уторквалі паперу між пальцаў на руках і нагах і падпальвалі. Напіналі пад сонным крыж-накрыж вяроўкі, ставілі чайнік з вадой, потым з нейкага канца падпальвалі вяроўку.

На аддзяленне журналістыкі паступалі з усіх канцоў Саюза. Асабліва разняволенасцю нораваў вызначаліся масквічы і адэсіты. Са знаёмых мне па прэсе паступалі Іван Сіпакоў (ён доўга пярэчыў супраць напісання яго як Янкі, бо Янкам, казаў, можа быць толькі Купала) ды Лук'янчык, які перад гэтым надрукаваўся аж у «Вожыку». Верш быў з моднай па тых мерках канцоўкай. Змест просты. Працуюць у калгасе яна і ён, яна прыцэпшчыцай, ён трактарыстам, хлопец закахаўся. І лірычнаму герою ў канцы празрыста-незразумела: «Я не знаю, пры прычэпе хто з нас, я альбо яна?» Перад сачыненнем раніцай аўтару верша было незразумела, адкуль у ягонай кішэні ўзяліся дзявочыя трусікі (вярнуўся ўночы, як і належала прызнанаму ўжо журналісту, пад добрымі градусамі). Незразумела было, чаму «двойка».

Здаў экзамены. Дома чакаў выкліку. Нешта затрымлівалася паперка, ад якой шмат чаго залежала. Ужо хацелі забрыць у салдаты. Мама першы і апошні раз у сваім жыцці пайшла ў райком. Казала мне, што запомніліся доўгія дывановыя дарожкі да стала ўладатрымцы ўсяго раёна. Доўга не слухаючы, Іваноў сказаў: «Что же, пускай родине послужит. И без него хватает кому учиться». Свая дачка ў школу хадзіла ў пярсцёнках ды ў іншых бразготках і абавязкова ж скончыла школу з медалём. Неяк былы партызан і салдат, бацькаў пляменнік Пятрок, угаварыў камісію ў ваенкамаце, каб пачакалі. І ўрэшце выклік прыйшоў. Я — студэнт універсітэта!

Перад тым як даць нам права жыць у інтэрнаце (мне і тут няпроста было атрымаць гэтае права), нас накіравалі з нашымі вархопкамі ў так званую вашапрудку. Упершыню ехаў у трамваі. Цесна, няўтульна, дрогка, але суцяшала ісціна: лепей дрэнна ехаць, чым добра ісці. На лазні і было напісана: «Лазня». Рэдкая шыльда на беларускай

мове ў сталіцы Беларусі. На гарачыя камяні маладой печы максімалізму рэчаіснасць ліла халадзёнку з вялізнай меднай кварты ў лазні сацыялізму.

Сімпатычная, вытанчаная (тады я як сын цесляра бачыў — вытанчаная) Зося Грыц з Беласточчыны запыталася: «Для чего в тебе така чапка окронгла?» Пад агульны смех адказаў, што гэта паштовая. Бо ў Апёнка, што, як і да вайны, рабіў на пошце, купіў я форменную шапку. Слова «окронгла» не зразумеў. Пасля пры сябрах па пакою хутка асвоіў польскую мову на аснове паэзіі накшталт: «На краковскей вежы дзед на бабе лежы, чтэры ногі ■ купе, а та пёнта...»

Старшакурснікі ў першыя ж дні знаёмілі з латынню: «Fortuna non penis — in manus non recepit». Пыталіся, як па-ўкраінску сказаць: «Я не хачу есці мёду». Калі я старанна выпаліў адказ, сказалі дужа, як ім здавалася, дасціпна: «Ну, дык з'іш гімно».

Пасылалі пазычыць чорнай ніткі ў студэнта Петакова. На гэтакія просьбы ён шпурляў у даверлівага ўсё, што было пад рукой. Бо Петакоў на нейкім экзамене казаў, што вобраз адмоўнага героя праходзіць праз увесь твор чорнай ніткай. У процівагу вобразу дадатнаму, які праходзіць чырвонай ніткай.

У скверыку універсітэцкім ужо славуты і грозны крытык Анатоль Клышка казаў: «Цягну артыкул у ЛіМ». І мне здавалася, што нешта важкае валачэ гэты камлюкаваты, быстры ў рухах, ужо сталы студэнт, які вымаўляў нячута мной дагэтуль словы: «мамо», «тато», «вухо». Як з роўным трымаўся з Анатолем Клышкам і Кастусь Цвірка. У яго аж цэлая падборка вершаў была надрукавана ў часопісе «Беларусь». Былі там і радкі: «Выйшаў з горада горды, стаў за горадам я, недалёка ад горада вёска мая». Гэта пра сціранне граняў. Па часе нехта, здаецца, Віктар Шымук, перарабіў радкі ў адпаведнасці з рэальнасцю: «Недалёка ад горада вёска мая, і ў горад па хлеб кожны дзень езджу я».

Кастусь Цвірка, калі пісаў вершы, хадзіў па калідоры інтэрната, напаўголаса, як бы сам з сабой, гаварыў, рухам рукі падганяючы рытм. Засяроджаны. Адсутны. Учэпісты.

І быў першы выезд на бульбу ў калгас. Было смеху вяскоўцам з нашых гараджанак. З Алесем Булыкам мы кватаравалі ў аднае гаспадыні. Спалі ў дашчаным скляпку, дзе на зіму клалі бульбу. Раніцай прачыналіся з заінелымі чубамі, бывала, што і галовы трошкі прымярзалі да цвярдых

падушак. Я стараўся запісваць словы, выразы, прыказкі, прымаўкі. Гэта ж былаМіншчына. Гаворка, адрозная ад нашай.

Першая нарада маладых. Першая для мяне. Шчасліўчыкаў сабралі ў Саюзе пісьменнікаў. Чакаем, павінен прыехаць Якуб Колас. Але нешта жывы сапраўдны класік бавіцца. Прыязджае. Не дужа здаровы. Яго садзяць, каб не было скразнякоў. Фатаграфуемся на памяць. На адным з групавых здымкаў тырчыць і мой нос недзе ў самым апошнім шэрагу. У каго ўжо тады хапала самаўпэўненай смеласці, стаў наперадзе. І сёння да гарачыні сорамна мне за свае тыя думкі пра сябе. Як гэта Якуб Колас позніцца? Мы ж усе сабраліся, мы ж чакаем усе аднаго. Мы не баімся ніякіх скразнякоў, а ён баіцца. Гэта гаварыла ўва мне маладая самазакаханасць, самапавага, якая пераходзіла ў нахабства, нявыхаванасць на мяжы з цемнатой. Ды, на жаль, гэтак было спрадвеку і гэтак будзе ў літаратурным жыцці.

У Доме творчасці ў Караліშчавічах нас вучылі, настаўлялі на дарогу сацыялістычнага рэалізму. З намі нават згадзіўся сфатаграфавацца Аркадзь Куляшоў, які тут працаваў, па-хатняму, па-свойску ў піжаме. Я тады ўсё думаў, што гэта за дзіўны касцюм.

Перад тым як нашыя творы разбіралі афіцыйныя свяцілы (у асноўным кансультанты пры Саюзе пісьменнікаў), мы самі чыталі адзін аднаму свае вершы, знаёміліся, прывыкалі да саміх сябе ў новых абставінах. Усіх цяпер і не злічыць. Неяк хутчэй за ўсё сышоўся я з універсітэцкімі паэтамі Генадзем Бураўкіным, Юрасём Свіркам. З Полацка прыехаў Анатоль Канапелька ў штанах з непамерна шырокімі калашынамі. А я быў самым стылягам — штаны насіў з завузкімі калашынамі, якія купіла мама ў Вушачы. Яшчэ ў салдацкай форме хадзіў сур'ёзнатвары Уладзімір Паўлаў. Еўдакія Лось закахалася ў станістага, дужага, рослага Уладзіміра Верамейчыка і не хавала гэтага. Уладзімір прыехаў з Палесся і ўсё чытаў верш пра вёску Барбары, у якой ён збіраўся зрубіць сабе ў рыфму хату ў бары. Усіх здзівіў сваёй адукаванасцю і разам з тым непасрэднасцю і шчырасцю Уладзімір Караткевіч. У яго на пінжаку рамбаваўся універсітэцкі значок.

Літаб'яднанне пры «Чырвонай змене» было тым асяродкам, які гуртаваў пачаткоўцаў. Тут вучыліся самі пісаць вершы і іншых вучылі. Літкансультантам пры «Чырвонцы» быў Іван Калеснік, ён жа фактычна і быў кіраўніком літаб'яднання. Гэта ад яго атрымаў я адказ, які падбадзё-

рыў мяне, зацапліў нейкую іскрынку надзеі. На пасяджэнні аб'яднання прыходзілі і сталыя пісьменнікі. Так байкар Эдуард Валасевіч расказваў пра санет, Артур Вольскі пра дзіцячыя вершы. Іван Калеснік чытаў як узор падтэксту і амаль грамадзянскай смеласці радкі некага з рускіх паэтаў: «Она испорчена, но все ж сладка, как воробьем надклеванная вишня».

З кожнага пасяджэння літаб'яднання ў газеце змяшчалася справаздача з пераказам усіх выступленняў, з некаторымі вершамі абмеркаванца. Гэта было літаратурным лікбезам і працягам усё той культурнай рэвалюцыі, якая вучыла пісаць метадам сацыялістычнага рэалізму, альбо халоднай штампоўкі. Разлівалася і тое ж маладое віно ў старыя бутэлькі, толькі этыкеткі крышачку розніліся.

Распавядалі, як у прыпар нэпа ў аднаго крамара быў самы багаты выбар він. А ў суседзяў абмежаваны. Доўга не маглі кліенты зразумець, як гэта так, пакуль аднойчы нехта выпадкова не падслухаў. Прыходзіць пакупнік, крамар пытае, якое віно ён хоча. Той, напрыклад, адказвае, што кагор. Тады гаспадар адлучаецца ад прылаўка і нягучна патрабуе: «Сара, гіб мір этыкеткен кагор». І пакупнік шчасліва выходзіць з кагорам. Трэба партвейн, будзе і ён.

Доўга пасля школы снілася мне, што здаю экзамены па матэматыцы ці па хіміі, яшчэ даўжэй снілася мне пасля універсітэта ваенная кафедра, спецпадрыхтоўкай называлася, каб вораг не здагадаўся, што з нас рыхтуюць малодшы афіцэрскі састаў. Здавалася, што героі Гашака ажылі ў новых абліччах. Часцяком даводзілася выконваць ролю самога Швейка (надта ж любіў Уладзімір Караткевіч гэты вобраз). Так на занятках па тактыцы на пытанне, чаму нельга наступаць на лыжах, у прыціхлай аўдыторыі адказаў я палкоўніку Кузняцову, што калі наступаць з узвышанасці, можна, таго не жадаючы, заехаць у палон. За гэтакі адказ і за рогат аднакурснікаў атрымаў адпаведную адзнаку і быў накіраваны тлумачыць свае паводзіны генералу, загадчыку кафедры. Паўтарылася ўсё і тады, калі запытаўся ў палкоўніка на занятках па матчастцы, ці ў амерыканскіх навучальных установах нашую звышсакрэтную тэхніку вывучаюць? Бо са сваёй зброі мы вывучалі толькі трохлінейную вінтоўку ды гаўбіцу, а амерыканскую — найноўшую зброю. Трэба было адным дыхам сказаць, з чаго складаецца рыдлёўка. З уласна рыдлёўкі, ручкі рыдлёўкі і вінта, які мацуе ўласна рыдлёўку з ручкай. І вясёлыя здарэнні не хочацца ўспамінаць. І цяпер сумна робіцца.

Звыш года жыў я па-панску ў пакоі на трох з двума студэнтамі, якія перавяліся з нейкага расійскага універсітэта. Былі яны падданцамі Польшчы. Гэта вядомыя цяпер Алесь Барскі (тады Баршчэўскі) ды Мікола Гайдук. Яшчэ ў тыя гады пачуў я ад іх праўду пра Катынь. Пакольki жылі ўтрох, нярэдка і мікіцілі на трох. З канікулаў з-за мяжы прывозілі звычайна танны там спірытус віні. Разводзілі яго вішнёвым сокам, піўся гэтакі напой смачна, браў у свае абдымкі моцна. Баршчэўскі прывозіў нешта з адзявання і абування, што ў Польшчы ўжо ўстарэла, а ў нас толькі ўваходзіла ў моду. Збываў гэты імпарт і мне. Я вазіў Баршчэўскаму з Ушачы і сепаратары, і гужы, і хамуты — на ўмацаванне аднаасобніцкага сектара ў сельскай гаспадарцы з сацыялістычнага лагера. Барскі быў па-дасціпнаму з'едлівы і ўедлівы, усё даводзіў мяне, маўляў, што ў вас за гімны: то, Божа, цара здароў, то, Божа, Сталіна здароў. І на зайздрасць быў спрытны на залёты — польскі кавалер.

Аднойчы мы разыгралі Івана Калесніка, ён напісаў верш, які яму самому здаваўся вельмі смелым, бо заканчваўся так: «Што ні год — у жыцці паварот, а куды мы ідзём, невядома». У Палацы прафсаюзаў было нейкае зборышча, арганізаванае Саюзам пісьменнікаў. Знаёмлю Івана з Алесем і Міколам. Прашу прачытаць верш. Чытае. Паўза. Алесь і кажа, што трэба гэта перадаць для «Голасу Амерыкі», карэспандэнтам якога ён і ёсць. Іван адразу ж пачынае адмаўляцца ад аўтарства. Не адна шклянка спатрэбілася, каб патушыць паэтаў страх.

Наогул, хоць ужо і Сталін сканаў, страх перад органамі цёк па жылах у кожнага. Добра вячэралі ў рэстаране. Нешта бліснула. Калеснік падскочыў да нейкага прыстойна апранутага чалавека, што сядзеў адзін за столікам, і закрычаў, чаму ён нас фатаграфуе. На пратэст пільнага паэта наведвальнік рэстарана адказаў усмешкай, дадаўшы, што гэта бліснуў дугой трамвай.

На цаліну ехалі ў таварняках, ці, іначай, у быдлятніках. Выгодаў ніякіх. Дзяўчаты пакутавалі, калі трэба было схадзіць да ветру, прыспасаблялі нават нейкія халявы. Хлопцам было прасцей. У стэпе, як далёка ні адбягаліся адзін ад аднаго, схавацца не маглі, даводзілася еўрапеізавацца ў азіяцкіх абсягах.

Удзень спёка, уночы прымаразкі. Спалі на баронах, угнаных зубамі ў дол, на сенніках, напханых калючым асцюкастым сенам. Савецкія рамантыкі, мы каламбурылі,

што спім на баронах, як бароны. Правільней было б сказаць, як бараны, дзе ў галаве атары стаялі вызваленыя універсітэцкі камсорг Бабосаў і сакратар гаркома Яўменаў.

На цаліну мне мама прыслала сумную выразку з газеты пра смерць Якуба Коласа. Бо мы былі адрэзаны ад усяго свету, нічога не ведалі, нічога не чулі. Ні прэсы, ні радыё.

Уся нашая праца пайшла кату пад хвост, як у прымаўцы. З буртоў курыўся дымок. Пшаніца гарэла. Без полымя. Увесь услаўлены паэтамі і мной грэшным цалінны каравай быў сімвалічным. Добра, што нейкая частка зерня трапіла на бровары — хоць людзі прычасціліся чыстай, хлебнай.

Затое медаль мой за цалінныя вершы выручыў мяне на выпускных экзаменах на ўсё той жа нелюбімай ваеннай кафедры. Плаваў па ўсіх пытаннях. У давяршэнне, на просьбу паказаць нейкую дэталь у гаўбіцы, палез пад гаўбіцу і пачаў засяроджана шукаць тое, што ляжала ў мяне пад носам. Выратаваў мяне прадстаўнік акругі Міхаіл Маркавіч Ізмерлі. Ніколі ні перад гэтым, ні пасля не насіў я ніякіх знакаў заслугі, а на экзамен па ваеннай справе пачапіў срэбны медаль. Прадстаўнік акругі пацікавіўся, за што медаль, я адказаў з безнадзейным выглядам. Гэта і расчуліла палкоўніка, дзякуй яму, заступіўся.

Местачковая замкнёнасць, нават у нейкай ступені дзікаватасць і дзівакаватасць рабілі мне шмат душэўнага вераду. І невыпадкова з захапленнем і трапятаннем, не адпаведнымі ні часу, ні ўзросту, чытаў я «Пакуты юнага Вертэра».

Падабалася пляменніца аднаго ўжо тады амаль класіка. Адной думкі пабаяўся, што скажуць, бач, заляцаюся, каб у пісьменнікі прапхнуцца.

Салодка татахкала сэрца, калі бачыў аднакурсніцу Ганну. Верш пра ключ ад пакоя і ад сэрца прысвяціў ёй, толькі для рыфмы змяніў імя на Кацю («у інтэрнаце» і «Ганна» ніяк не рыфмаваліся), верш гэты даў у «Чырвонай змене» Уладзімір Мехаў у 1954 годзе. Мой першы надрукаваны верш. Дужа падабаўся мне бацька Ганны, з ім аднойчы аж да канфузу начокаўся. Аднакурснік Жэня Клімаў (на першы курс прыехаў з партбілетам і з пераконаннем: дэмакратыяй трэба ўмела кіраваць) павёў як бы ў сваты. Пакуль я асалавела глядзеў на Ганну — майго сэрца панну, сват правяраў форму каленак у абранніцы.

Прыехаў на канікулы. У нас новая кіраўніца мастацкай самадзейнасці Марыя. Ёй пісаў вершы пра вішні спелыя, пра тое, як птушкі прарочылі світанне. Мама кіем разганяла нас. Сынку трэба вучыцца.

На згон зімы зайшоўся я да Барыса Серпера, земляка, сябра, студэнта юрфака. Ён кватараваў у яўрэяў на тады ледзь не цалкам драўлянай Рэспубліканскай вуліцы. Рыпнула бакоўка. Выйшла такой спякотнай чарнявасці дзяўчына, аж мне горача стала. Знаёмімся. Медэя яе імя. У дадатак да спёкі на мяне яшчэ і антычнасцю патыхнула. Барыс, як асалавелы ад смачнага кот, папрасіў звадзіць Медэю на танцы. Венгерка з Ужгарада прыехала высняць адносіны з мужам спартсменам, які ўцёк у Мінск. Барыс, значыць, даваў юрыдычную кансультацыю за асалодны ганарар.

Прыйшлі на філфак на танцы. Пара незразумелая. Яна — зыркая, вопытная, смелая, пазорыстая, і я — нязграбны, худы, у несамавітым касцюмчыку і нямодных чаравіках. Мінскія піжоны, якіх напапрыходзіла на танцы на дзявоцкі факультэт, знішчалі мяне позіркамі. Раз-другі станцаваў неяк з Медэяй, а пасля стаяў, а партнёршу маю аж разрывалі кавалеры. Але пасля кожнага танца Медэя вярталася да мяне ў дакор усім. Як Тарас Шаўчэнка ў фільме праз шэраг шпіцрутэнаў, ішоў я з танцаў з Медэяй праз позіркі самаўпэўненых спецыялістаў у галіне кахання. Прывёў да дому, дзе яна спынілася ў нейкае знаёмай. Па-рабоча-сялянску працягнуў руку. Медэя пацалавала мяне ў лоб. Прыйшоў у інтэрнат, а на лбе яшчэ дагараў след ад памады зыркай, як сама Медэя.

У інтэрнаце на Бабруйскай танцы. На вуліцы дождж. Бачу, у інтэрнат заходзіць рэдактар «Маладосці» і грукае кончыкам парасона ў дзверы на першым паверсе. Там жыла вядомая сваёй душэўнай шчодрасцю старшакурсніца. Адвярнуўся, каб не ставіць у няёмкае становішча вядомага празаіка. Хай сабе маладыя гады ўспомніць, думаў я. А можа, на сюжэт што знойдзе.

Гэтая ж студэнтка сядзела на каленях у нейкага афіцэра ў нашым скверыку. Ішлі мы з Генадзем Бураўкіным і адвярнуліся, каб не спудзіць шчаслівую хвіліну. А яна нам крычыць: «Прывітанне, хлопчыкі!»

Быць уцягнутым у грамадскае жыццё было шмат магчымасцяў. У тым ліку і сустрэчы розных дэлегацый, высокіх гасцей. Хто ішоў дэманстраваць усенародную радасць сустрэчы, вызваляўся ад наведвання лекцый на гэты дзень. Захацелася і мне сустрэць дэлегацыю польскага Сейма. На грузавіках павезлі за горад. Калі ішлі, у мяне зляцела галёша, стаў падымаць, а з гары на мяне машына, ледзь паспеў зваліцца ў канаву. Было слізка, у машыны былі слабыя тармазы. Болей ужо не хадзіў, не дэманстраваў.

Пацягнула яшчэ раз паглядзець бліжэй на дарагога Мікіту Сяргеевіча, толькі памкнуўся пералезці цераз металічныя вароты з інтэрната, як міліцыянт загнаў назад.

Стыпендыі не хапала ўсё болей і болей з кожным годам. Утрох, Барыс Сачанка, Янка Сіпакоў і я, апрацоўвалі пісьмы ў «Вожыку», пісалі калючкі, фельетоны. Гэта нас падтрымліваў Сяргей Дзяргай. Самабытны паэт. Ранімая натура. Самотнік. Доўга насіўся на мне касцюм, зароблены ў вясёлай арцелі.

Замроены, загадкавы Міхась Стральцоў. На літаб'яднанні не хадзіў. Заўсёды некуды знікаў. Толькі пры сустрэчы асвятляў сваёй мудра-замаркочанай усмешкай. Пісаў вершы, не мітусіўся іх некуды ўціснуць. Пачалі з'яўляцца апавяданні. І выходзіць першая кніжка незвычайнай прозы, асязальнай і няўлоўнай, пластычнай і глыбіннадухоўнай. Як маладзенькая восень, яшчэ празрыстая, але з першымі хмурынкамі, яшчэ радасная, але з лёгкімі цянінкамі смутку, яшчэ летуценная, але з упартымі зморшчынкамі роздуму на высокім чале. Пазней ва ўжытак літаратурнае крытыкі ўвайшло паняцце «стральцоўская проза». Сяброўства нашае да канца дзён Міхася нечым нагадвала ягоную ж прозу.

Добра было з Сымонам Блатуном і вершы абмеркаваць, і чарку асушыць. Мы часта, наколькі дазвалялі магчымасці нашыя, хадзілі вячэраць у рэстаран «Вясёлка», гэта насупраць вакзала, у адным з дзвюх высокіх будынінаў так званых варот Мінска. Была ў нас любімая афіцыянтка Тася. Тася яўна была закаханая ў прыгажавітага Сымона. Муж Тасін то сядзеў за нешта, то выходзіў. І адзін з нашае кампаніі неяк пайшоў праводзіць Тасю дадому. Муж на той час сядзеў. І толькі ён вырашыў забыцца на ўсё, як Тася крыкнула жахлівае: «Муж!» Часовы намеснік мужа — у вакно, ■ ў садзе яго за калашыну сабака. Дабег да плота і сiгануў цераз яго. Назаўтра паглядзеў на плот і сказаў, што і пад пісталетам бы зноў не пераскочыў. Сусветныя рэкорды і з перапуду можна рабіць.

Дык вось калі мы пасля выпускных экзаменаў пайшлі адзначаць важную падзею ў сваім жыцці да Тасі, грошы скончыліся раней, чым нашае жаданне падымаць тосты. На Сымоне была модная, пулятая каўбойка. Тася прапанавала Сымону прадаць каўбойку. Якраз у чарговы раз вярнуўся муж. Хацелася вернай жонцы зрабіць падарунак свайму гаспадару. Сымон пад нашымі ўгаворамі згадзіўся. Пайшлі ў інтэрнат. Крыху падрамаўшы, Сымон раздумаў прадаваць

каўбойку. Але да Тасі вячэраць мы яшчэ доўга хадзілі і не толькі халасцякамі.

Доўга мы хадзілі ў інтэрнат начаваць да сяброў, якія яшчэ вучыліся ва універсітэце. І ўрэшце камендант безнадзейна махнуў рукой, калі ў пакоях на ложках бачыў выпускнікоў. Сваіх жытлаў не было, а на кватэрах ніякавата сябе адчувалі пасля студэнцкага застолля.

Пасля універсітэта я павіс паміж небам і зямлёй. У беларускіх часопісах і газетах былі месцы, але, як у анекдоце гаворыцца, у генералаў свае ўнукі. Выпадкова сустрэў мяне Уладзімір Мацвееў, які працаваў тады ў «Знамени юности», і пасватаў у газету «Советская Белоруссия» на пасаду літаратурнага кансультанта аддзела культуры. У гэты час у самую сілу ўбіраўся новы культ Хрушчова. Прамовы на чатыры паласы як мінімум. «Свежым вокам» даручалі быць маладому нежанатаму літсупрацоўніку. Да раніцы чытаніна. Але ўжо дзьмулі новыя вятры. Неяк двое рабочых замянялі ў кабінеце партрэт нейкага былога члена Палітбюро на партрэт дарагога Мікіты Сяргеевіча. Адзін вешае, ■ другі заўважае, што не па цэнтры. Першы гучна: «Хрэн з ім. Што з яго — страляць!»

Мы ўсе верылі, што ўсё зменіцца. Кпілі са старэйшых, якія ў сваіх вершах ды паэмах Сталіна замянялі на Леніна ці на партыю. І ў гімне на словы Клімковіча замест «Сталін да шчасця вядзе нас ўпярод» (радок для лагапедаў) павяла партыя. Трохтомнік Крапівы адкрываўся вершам, які спявалі штодня па радыё, «Мы роднаму Сталіну ў песні любоў і падзяку прынеслі...» А далей ішлі байкі «Сука ў збане», «Калі ў краме ёсць нястача...». Давялося выдзіраць старонку і перадрукоўваць гатовы ліст. Калі акадэміка (здаецца, званне далі за тлумачэнне сталінскіх «Вопросов языкознания...») папрасілі ў каментарыях зняць абразлівыя характарыстыкі Уладзіміра Дубоўкі, Язэпа Пушчы ды іншых «клятых нацдэмаў», бо яны рэабілітаваныя, цвёрда адрэзаў: «Гэта яшчэ паглядзім». Як і ў свой час, калі Панамарэнка, сабраўшы верных памагатых партыі, паведаміў, што ёсць магчымасць двух пісьменнікаў вярнуць з ссылкі (гэтакая разнарадка была), той жа Крапіва, успаміналі потым удзельнікі збору, заключыў: «Як сядзелі, хай так і сядзяць». Панамарэнка змоўк. І ён не ўсё мог. І сам я адчуў пануры пагляд прыроднага сатырыка, калі з задніх крэслаў у Саюзе пісьменнікаў прапанаваў назваць праспект імем Янкі Купалы. І яшчэ болей уз'юшыў байкара, выкрыкнуўшы, што ведаю, каму бранiруецца праспект (тады

ўжо амаль гатовы былі назваць імем галоўнага кукурузавода). Партыя любіла час ад часу раіцца з народам і з працоўнай інтэлігенцыяй. І на гэты раз дазволілі пісьменнікам памеркаваць, як перайменаваць праспект імя Сталіна. А зрабілі, як і паэты ў сваіх вершах, памянялі Сталіна на Леніна. Быка на індыка.

Рэдактар «Советской Белоруссии» Здаравенін (думаецца, з тых беларускіх Здаравеняў, якія ў Расіі сталі Здаравенінымі) быў тым расіянінам, што любіў і паважаў усё беларускае. Пры агульным манкурцкім духу беларусаў, супрацоўнікаў рэдакцыі, Здаравенін казаў мне, каб я гаварыў па-беларуску, каб рыхтаваў штомесячна літаратурную старонку, дзе б змяшчаліся творы беларускіх аўтараў у перакладзе на рускую мову. Гэта Здаравенін сказаў слова ў абарону Пімена Панчанкі, калі яго ўкрыжоўвалі ў ЦК за нізку вершаў, асабліва за «Прыстасаванцаў». А некаторыя раўніўцы неўміручых ідэй ледзь не расстрэлу патрабавалі. Той жа самы рэдактар «Калгаснай праўды», выхадзец з данскіх казакоў, перавёў газету, адрасаваную беларускаму сялянству, з моднай у той час двухмоўнай на аднамоўную, рускую. Хрушчову пасля выступлення ў оперным тэатры ў Мінску па пытанні сельскай гаспадаркі паднеслі нумар газеты на рускай мове. Кажуць, пахваліў.

Гэтакім макарам у свой час рашучаму барацьбіту з Бахусам Лігачову (у Віцебскім абкоме доўга захапляліся, як барацьбіт асушыў дзве бутэлькі «Белавежскай» і хоць бы ў адным воку) паднеслі худзенькую «Рабочую смену», адрасаваную маладым беларускім рабочым, абавязкова ж на рускай мове. Ягор Кузьміч багаславіў выданне, і стаў часопіс «Парус» усесаюзным.

Ад імя здаравенінскай газеты ездзіў я ў Гродна да свайго земляка Васіля Быкава па апавяданне. Бачыў, як Васіль удзень ходзіць у рэдакцыю абласной газеты, а ўночы працуе. Брала разгон магутная рака, якая суровай праўдай пра вайну амыла берагі Еўропы і Азіі. Яна дапала сваёй чыстай плынню да акіяна сусветнай літаратуры. Ад ураджэнца вёскі Бычкі, што на Ушаччыне, чуў я тады, на пачатку 60-х гадоў, тое, пра што прывыкаюць не баяцца казаць сёння.

Студэнтам прынялі мяне ў Саюз пісьменнікаў. Запомніўся дзень таму, што атрымаў двойку па спецпадрыхтоўцы ў палкоўніка Кузняцова раніцай, а ў абед прынялі ў Саюз. Тады галасавалі адкрыта, як на калгасных сходах. Адзначаць гэтую падзею пайшлі з Юрыем Багушэвічам.

Ён працаваў у апараце Саюза памочнікам ці не Шамякіна. Адзначылі мы, значыцца, падзею як след, але дабаўляць яшчэ я пайшоў да Юрыя Канстанцінавіча. З працы вярнулася гаспадыня, яна ж Уладзіслава Юльянаўна Раманоўская, пляменніца Янкі Купалы. Адразу спытала, колькі ў мяне грошай, пералічыла, паклала ў шафку і сказала мне прыйсці заўтра. На дарогу на таксі (хоць ад плошчы Перамогі да інтэрната было блізка) мне нешта пакінула. Назаўтра павяла мяне ў атэлье пры Доме ўрада (Уладзіслава Юльянаўна працавала ў адной з устаноў у Доме ўрада), заказала мне касцюм і паліто. Усё было і дарагое і моднае. Грошы я атрымаў тады ў выдавецтве за свой «Маладзік над стэпам».

З Юрыем Багушэвічам мы сябравалі вясёла. Усе ягоныя ўспаміны пра вайну зводзіліся да дэтэктыўных прыгод з жанчынамі, з праблемамі здабывання зялёнага змія. Сам быў прыгожы і прыгожых любіў. Яго таксама. Шкадую, што не меў магнітафона, бо маглі б Багушэвічавы прыгоды ў нечым супернічаць з мапасанаўскімі навеламі.

Шчаслівы я ад таго, што лёс звёў мяне з атожылкамі пявучага Купалавага дрэва. З Уладзіславай Юльянаўнай, з Ядзвігай Юльянаўнай, з Іванам Юльянавічам. Здарылася не адзін раз быць госцем у іхняй маці, сястры Янкі Купалы.

Янка Раманоўскі вытанчанасцю аблічча нагадваў вялікага Купалу. Майстар псіхалагічнага партрэта мастак Янка Раманоўскі стварыў асабліва адухоўлены, асабліва беларускі вобраз Янкі Купалы. Праз усе гады глядзіць на мяне Іван Дамінікавіч работы Янкі Раманоўскага — дарагі падарунак майго старэйшага сябра. Гэта Янка Раманоўскі надаваў аблічча часопісу «Маладосць» як галоўны мастак. Гэта Янка Раманоўскі не выпускаў ні з рэдакцыі, ні са свае хаты маладых паэтаў, каб не пачаставаць шампанскім. Ласкава хмяліў бакал з рук пляменніка Янкі Купалы. І казаў наш Янка, як у яго аж балела рука трымаць сабаку, таму што не счыняліся дзверы ў Купалаву хату. Толькі ўсміхаўся, калі чытаў некаторых успаміншчыкаў (асабліва аднаго коласазнаўцы), бо ведаў, хто бываў у гасціннай хаце. Ужо цяжка хворы прыйшоў паглядзець, як заканчваліся ўсе клопаты каля помніка Янку Купалу. Анатоль Анікейчык, узлезшы па прыстаўленай да бронзавай фігуры паэта драбіне, нешта дасканаліў у твары. Янка мне ціха шапнуў: «Вусы дзядзьку зрабіў, як у самога Анатоля. Дзядзька караценька падстрыгаў іх. Шляхетныя вусы былі ў дзядзькі». У вуснах Янкі Раманоўскага слова «дзядзька» мела

два значэнні, два адценні: дзядзька, як называлі Купалу па беларускім звычаі, і дзядзька, як брат маці, асаблівае гучанне было ў гэтым слове. Мякка, родна звінела наша «дз».

Ядзвіга Юльянаўна абнікала ўсе куткі Саюза, шукаючы і знаходзячы унікальныя матэрыялы, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Янкі Купалы. Яна была самым скупым захавальнікам фондаў, бо дрыжэла над кожным дзядзькавым радком, кожнай дзівам ацалелай ягонай рэччу. Гэта ж роднае, дарагое. У шматлікіх паездках па прапагандзе творчасці Янкі Купалы, па ўшанаванню ягонага імя пашанцавала мне быць з Ядзвігай Юльянаўнай. Панавітая, годная, стрыманая і апантаная, яна адчувала сваю далучанасць да славы Купалы, сваю крэўнасць з волатам славянскага свету. На пасаду дырэктара музея пасля незабыўнае цёткі Уладзі ставілі апекуны з ЦК праз Міністэрства культуры ўсіх, акрамя крэўнікаў паэта. Аднаго трэба было некуды збыць, другому дужа ж ужо спадабаўся кабінет, зроблены Агуновічам (такога ў жывога Купалы не было), ▪ ён, то рэдактар часопіса, то жалезны парторг Саюза пісьменнікаў, прывык да кабінета яшчэ з тых часін, калі пісаў кнігу партызанскіх успамінаў кіраўніку, якога нельга было абвінаваціць ні ў нацыяналізме, ні ў вялікадзяржаўным шавінізме: гаварыў адразу і па-беларуску і па-руску. Але ўсё роўна музей Янкі Купалы без Ядзвігі Юльянаўны нельга было ўявіць. І цяпер, калі нарэшце дырэктарам стала яе дачка, Ядзвіга Юльянаўна прыходзіць сюды не як былы супрацоўнік музея, а як да дзядзькі ў хату. Па-роднаму.

Ёсць карціна Паўлоўскага, дзе Янка Купала і Якуб Колас гуляюць у шахматы. Янка Раманоўскі неяк даваў каментарыі. Пачынаецца гульня. Якуб Колас спакойны, разважлівы, неторопкі, робіць ход за ходам. Янка Купала парывісты, бачыць, што хутка мат. І тут жа пачынае: «Ведаеш, Якубе, сніўся мне сон, што памёр ты, а за труной ніводзін сабака не йдзе». Якуб Колас падкідвае дошку: «Шляхцюк!» У адказ: «Мужык!» І некалькі дзён маўчанне. Але ненадоўга. Звоніць нехта першы, зноў такая ж гульня. Зноў такі ж фінал. Жывыя людзі былі. Потым ужо кананізацыя і ікананізацыя пачаліся. Кожны сам па сабе роўнавялікі талентамі сваімі. А часта раней, сказаўшы — Янка Купала, тут жа трэба было дадаць і Якуб Колас. На ўзор бальшавіцкага Карл Маркс і Фрыдрых Энгельс. Не дзіва, што ў часы застою хадзіў анекдот пра чукчу, які толькі на з'ездзе партыі ў Маскве даведаўся: Карл Маркс і Фрыдрых

Энгельс не муж з жонкай, а чатыры зусім розныя чалавекі.

І Якубу Коласу пашанцавала на рупліўца. Даніла Канстанцінавіч не толькі вонкава падобны да бацькі, але і працавітасцю, і мудрасцю. Гэта ён, як атлант, трымаў на сваіх плячах музей Якуба Коласа.

Працаваць у «Советской Белоруссии» давялося мне нядоўга. Мяхамі ішлі лісты з графаманскімі вершамі, нават раман з працягам ад аднаго аўтара з вар'яцкага дома. Культ Хрушчова мацнеў, як мароз на Каляды. Амаль у кожным вершы — пра яго, паэмы — пра яго, паэмы пра палёт у Амерыку (пра ляпанне чаравікам у ААН нічога не было). Адказваць трэба было асцярожна, бо прыводзіць як кепскія радкі цытату з дарагім імем нельга. Па завядзёнцы савецкае прэсы я толькі пісаў адказы, ■ падпісваў сваім прозвішчам загадчык аддзела. Прыдумаў я штамп-балванку і толькі ўверсе ставіў імя і імя па бацьку шаноўнага аўтара. Нешта накшталт: «Уважаемый товарищ (імя і імя па бацьку), очень приятно и радостно, что Вас волнуют величественные злободневные темы. Но Вы забываете об одном, самом главном в литературе — величественные темы требуют соответственного художественного воплощения. К большому сожалению, Вам пока этого достичь не удалось Желаем успехов! С уважением зав. отделом культуры Г. Таран». Наколькі часта «тараніў» я адказамі непрабіваемых аўтараў, паказвае тое, што да сёння помню тэкст.

Прынёс вершы ў часопіс «Беларусь». Заходзіць у кабінет невысокі ростам, нецярплівы, нервовы, крыху грэбліва-пыхлівы, з быстрымі цёмна-маладымі вачыма, з амаль жаночымі рысамі твару мужчына. Знаёмімся. Усевалад Краўчанка. Адразу сказаў, што яму трэба чалавек у рэдакцыю. І стаў я аж рэдактарам аддзела ў часопісе «Бярозка», вёў паэзію, прозу, спорт, шахматы, красворды, раздзел «Гэта ваша творчасць». Былі аўтары чыста дзіцячыя з піянерскім ухілам, прысылалі свае творы маладыя пісьменнікі, школьнікі. Яшчэ ў мае абавязкі ўваходзіла, так бы мовіць, браць дровы з-пад ●якеры — прасіць у афіцыйных класікаў і кандыдатаў у класікі новыя творы, хоць бы ўрыўкі з іх. У абавязкова ленінскі красавіцкі нумар апавяданні пастаўляў Павел Ткачоў, амаль усе раздзелы свае паэмы «Вецер з Волгі» Вялюгін, паралельна даючы іх у «Полымі», дзе быў загадчыкам аддзела паэзіі. Хадзіў да Максіма Танка, Івана Шамякіна, Тараса Хадкевіча — пералік можна працягваць.

Пятрусь Броўка прынёс паэму «Наш музей», дэмакра-

тычна папрасіў пачытаць і сказаць сваю думку. Пачытаўшы і пападкрэсліваўшы густа другі экземпляр машынапісу, праз які час сваю думку пачаў казаць. Бачу, не падабаецца, як бы не мае часу слухаць, бо некуды спяшаецца. Не стаў далей паказваць на агрэхі. Ціха паправіў і толькі перадаваў старшыні Саюза пісьменнікаў карэктуры чытаць. На тым і паразумеліся.

Прыехаў з Буда-Кашалёўшчыны з вёскі Буда-Люшынская яшчэ худы і галодны Мікола Чарняўскі, сядзеў датуль, пакуль не сказаў, што вершы пойдуць. І пайшоў Мікола Чарняўскі ў дзіцячую літаратуру. Кажу пра ўвесь час мае працы ў «Бярозцы».

Пачынаў працаваць пры Краўчанку, скончыў пры іншым. Пра такіх, як Усевалад Краўчанка, звычайна кажуць — у крутой вадзе купаны. Загараўся, як куль саломы, і тут жа атухаў, бо натуры быў пяшчотнай, ранімай. Не давала яму, было відаць, спакою, што ў яго, галоўнага рэдактара, старэнькая дабітая машына, з клопату пра запчасткі да якой і пачынаўся працоўны дзень, ■ ў Міколы Гамолкі, намесніка галоўнага рэдактара, навюткая «Волга», яшчэ і сядзенні пакрыты магазінным цэлафанам. Гамолка тады грымеў як фантаст, гэта ў ягоным рамане амерыканскі мільянер палуднаваў халоднай свіной тушонкай, падагрэць яе не меў часу — трэба было рабіць бізнес. Слова «бізнес» тады гучала як лаянка.

Пры Краўчанку якраз я жаніўся. Перад вяселлем знік на нейкі тыдзень, заняты празаічнымі клопатамі па падрыхтоўцы застолля. Выходжу з Валяй з рыбнага магазіна, што каля авіякасаў, глядзь — шэф, я за вугал. Крычыць: «Не хавайся, бачу цябе!» Падыходжу — кіпіць. Тлумачу, што жаніцца вырашыў, тут жа палагаднеў, сказаў, што прыйдзе на вяселле. І прыйшоў. Яшчэ і цяпер ёсць у нас прыгожая вазачка пад кветкі — падарунак Усевалада Краўчанкі.

Цікава было назіраць, як ён ехаў з пісьменніцкай дэлегацыяй у Югаславію. У майстэрні Саўміна ці ЦК пашылі ўсім аднолькавыя дарагія касцюмы і габардзінавыя плашчы. Пасля дзяліўся ўражаннямі ад паездкі і дзівіўся, як гэта на пляжы адпачываванцы адразу пазналі, што яны савецкія. Людзі ў шортах, ва ўсім лёгкім, а яны ў душных касцюмах і габардзінавых плашчах.

І цяжкую місію на мяне ўсклалі па службовай лініі — паехаць у Шацілкі (іх яшчэ тады не перасавецілі ў Светлагорск) да бацькоў і паведаміць, што сын загінуў у Парыжы.

Трагічна. Загадкава. Дагэтуль. Усю дарогу думаў, з чаго пачаць, а бацькі ўжо ўсё ведалі з «варожых галасоў».

У функцыі супрацоўнікаў рэдакцыі ўваходзіла яшчэ прапаганда часопіса, дбанне пра тыраж. Мне была заказана вершаваная рэклама. Прапанаваў дзве. Адну па запалках:

Стой! Не прыпальвай папяроску.
Ты сыну выпісаў «Бярозку»?!

Другую на адваротным баку гарэлачнай і віннай этыкетак:

Цвярозы ты ці выпіўшы,
А наш часопіс выпішы!

Ніводная рэклама не пайшла ў чытацкія масы.

Другую рэкламу я зачытаў на камсамольскай нарадзе ў нейкім раёне. Сакратар райкома камсамола потым на з'ездзе камсамола абураўся, што супрацоўнікі піянерскага часопіса выступаюць з п'янымі лозунгамі перад актывам.

З рэкламай у мяне былі і такія стасункі. Яшчэ студэнтамі маладых паэтаў і мастакоў гарком камсамола мабілізоўваў на выпуск БОКСа (Боевой орган комсомольской сатиры). Крытыкавалі ўсё тых жа няшчасных п'яніц. Але неяк выклікаў мяне ў гарком нейкі Анкуда (адразу прасілася рыфма). Камсамольскае даручэнне. Навінка. Сатырычная радыёгазета. Звесткі з ДСМ — Дасміла (міласцю ў гэтай абрэвіятуры і не пахла, азначала добраахвотнае садзейнічанне міліцыі). Зазначу, што ДСМ пакрыў сябе сумнай славай. Хапалі каго папала, абы трохі вясёлым здаўся, валаклі ў падвалы спецыяльнага абсталявання, дзе, акрамя міліцыі, трэніраваліся баксёры з фізкультурнага інстытута. Смяротныя вынікі спісвалі на «моцнае алкагольнае ап'яненне» ці на што іншае.

Для сатырычнай радыёгазеты мне далі незвычайны матэрыял. Я павінен быў крытыкаваць камсамолак лёгкіх паводзін, мякка кажучы. Гнеўна кляйміў я дачок камсамола, якія ступілі на сцежкі распусты. Называючы прозвішча, імя і імя па бацьку кожнай гераіні паасобку, указваў год нараджэння і дакладны адрас. Усе звесткі, якія даў мне Анкуда. Гнеўны мой тэкст і ўсе дадзеныя дыктар запісаў на радыё. Перад пачаткам сеансаў у асноўных кінатэатрах сталіцы пачаў круціцца ролік. Прыходжу па матэрыялы на другі выпуск, Анкуда змрочна дзякуе і кажа, што досыць. Яму як не вымову далі.

Як на цяперашні розум, дык і не ведаю, ці я ганьбаваў распусту, ці нявінным лёс ламаў.

Калі Генадзь Бураўкін працаваў на радыё, рабілі мы з ім перадачу «На калючай хвалі». Пісалі вершы, папеўкі, фельетоны. Высмейваючы стыляг, напісалі песню. Тэкст, помніцца, быў прыблізна такі:

Я па броду крочу ўдзень і ўночы
З чувіхаю
І цыгаркай яркай проста ў вочы
Ёй пыхкаю.
Чувіха клёвая хадзіла з Лёваю,
А сёння прашвырнулася са мной.
Як жа мне дарэчы мой старэча,
Мой папахан.
Хай працуюць продкі, будуць сродкі
На рэстаран.
Пад плёнку новую, двухсотрублёвую
Адколім мы законны танчык рок...

І з такім пачуццём акцёр выканаў усё гэта, што прыйшло на рэдкасць багата лістоў з просьбай паўтарыць «Песню стылягі». Болей нас не прасілі рабіць «Калючую хвалю».

Аж не хочацца называць прозвішча чарговага рэдактара «Бярозкі». Пры ім я доўга не пабыў. Любіў, каб яму даносілі, і гэта ў калектыве з нейкіх пяці чалавек. Хоць ты сам на сябе данось, каб выслужыцца. Уся прапагандысцкая машына дужа насілася з ягоным вершам «Не завіце маю рэспубліку...», у якім абыгрываліся Трусавы радкі: «...край балот, о край, Калі ж ты станеш краем фабрык дымных і машын». Тады Мікола Лупсякоў, які прыкідваўся дзіваком, правяраў мяне, ці баюся я рэдактара. Паказаў, што не баюся. З буфета ЦК камсамола прынёс яму ў наш агульны пакой піва і нават яечню. А за сцяной сядзеў паэт-пафаснік, ён жа рэдактар «Бярозкі». Як ні крыўдна, але з гэтым паслушнікам партыі звязаны і сумны ўспамін.

Перапахаванне праху Янкі Купалы адбывалася ў сакрэтнасці ў духу сталіншчыны. Потайна з Масквы урну з прахам прывезлі ў музей паэта. Дзяжурылі адабраныя людзі і блізкія нябожчыка, калі так можна сказаць. Невялічкай купкай людзей было абмежавана жалобнае шэсце. Па званках з адпаведных устаноў. Вянкі ад заводаў, арганізацый было дадзена ўказанне на могілкі несці з пэўнымі інтэрваламі. Каб не было «большого стечения народа». Уся дзяржаўная машына баялася праху паэта. А раптам што выбухне. І якраз на час перапахавання рэдактар склікаў лятучку. Каб усе былі на месцы, пад наглядам. А потым

ЦК давала яму прэмію імя Янкі Купалы. Дабіваўся. Хацеў. Дамогся. І яшчэ нядаўна Іван Шамякін скрушыўся, што ў вайну, калі хавалі Янку Купалу, забыліся паклапаціцца, каб захаваць для Саюза пісьменнікаў Беларусі месца дэпутата СССР. Было два, а засталося адно. У Саюзе пісьменнікаў было законам: старшыня — дэпутат Вярхоўнага Савета СССР, член ЦК Беларусі, лаўрэат Ленінскай прэміі, акадэмік і так да ўпору. Сакратарам належала меней атрымаць за пасаду, але абавязковыя Зборы твораў, выданне на мовах народаў СССР, у краінах сацыялізму аж да Кітая, манаграфіі пра жыццё і творчасць, напісаныя кандыдатамі і дактарамі навук у аддзяку за прыём іх у члены Саюза пісьменнікаў. Хоць слова «член» гучыць чужавата і двухсэнсова ў нашай мове, членамі называцца жаданцаў хапала. І хапае. У той час як сакратарам выдавалі Зборы твораў да кожнай круглай, паўкруглай і чвэрць круглай даты, двухтомнік Васіля Быкава ўпершыню выйшаў у ФРГ. Манаграфію пра яго творчасць Васіля Бурана трымалі, нявечылі, разбіралі набор. І як на дзіцячую гульню глядзеў Уладзімір Караткевіч на дзейнасць кіраўнікоў Саюза. Часта мы ў добрым настроі спявалі на матыў «Мы, цыганы, добры людзі»:

Кожны дзень мы п'ём «Зуброўку» за здароўе Пеці Броўкі.
За здароўе Броўкі Пеці мы прап'ём усё на свеце.
За здароўе Петруся вып'ю літр і вытруся.

За здароўе Куляшовай вып'ем толькі не дзяшовай,
За здароўе яе мужа вып'ем, братцы, але не дужа.

За здароўе М. Ткачова будзем піць мы хоць з начовак.
За здароўе Ткачова Колі не адмовімся ніколі.

За здароўе Кавалёва мы кірнём з чувіхай клёвай.
За здароўе Кавалёва Паўла мы закусім нават падлай.

За здароўе Фані Алер мы прап'ём і гэлд і талент.
За здароўе Алер Фані мы ў літфондзе ракам станем.

А камічнага было шмат. Узяць хоць бы закрытыя партыйныя сходы. Таямніца. На літр каньяку заклаўся я з Уладзіславам Нядзведскім, што праз паўгадзіны, не выходзячы з хаты, скажу яму падрабязнасці. А пасля папрасіў Генадзя Кляўко адразу ж пазваніць мне, паабяцаўшы зноў жа каньяк. Аж каньяк не браў Нядзведскага, калі я казаў яму, дзе хто сядзеў, што казаў, да рэплік. Яшчэ

весялей, што партыйцы не ведалі ўсіх, хто збіраўся на «тайныя вячэры». Прымацоўвалі да партарганізацыі адстаўнікоў, пенсіянераў, стукачоў, хоць апошніх было з галавой сярод сваіх жа «товарищей».

Без партыі, без яе мудрых планаў і ўказанняў і сонца ўзысці не адважвалася. Трэба выдаць кніжку — ішлі ў ЦК, трэба перавыдацца, атрымаць званне так званага чырвонага прафесара, не маючы чыну доктара навук, атрымаць на дзяцей кватэру, сабе пакінуўшы старую пад музей,— ціснуліся члены Саюза пісьменнікаў у ЦК. Калі паэт-пафаснік пасля дзіцячага часопіса «Бярозка» быў зноў жа тым самым ЦК кінуты дабіваць «Полымя», пасылаў на ўхвалу ў ЦК нават змест падрыхтаванага нумара, каб там заадно паглядзелі, у якім парадку пастаўлены аўтары, хто за кім. Сам рэдактар і ягоныя падхвоснікі напаўшапталі: АТК. Самі сабой ганарыліся, што вынайшлі абрэвіятуру двухзначную — і аддзел тэхнічнага кантролю, і сакратар ЦК Аляксандр Трыфанавіч Кузьмін. Іван Шамякін цяпер пачаў друкаваць свае дзённікі ў «Полымі», і там аж стракаціць ад трох літар АТК. Пакладзісты натурай, у прынцыпе добразычлівы Кузьмін, былы баявы лётчык, меў сімпатыі да пісьменнікаў. Абсыпаў цэкоўскімі шчадротамі вернападдадзеных іванькаў-устанькаў, але і дапамагаў парушальніку ідэалагічнага спакою Алесю Адамовічу, бараніў наколькі мог апальнага Васіля Быкава. Здарылася, што і мне папрыяў. На тэлебачанні загадам ад начальства з метраполіі забаранялася паказваць і даваць слова тым, у каго была барада. (Хоць з барадатым Фідэлем адносіны ў імперыі былі цёплыя.) Было нейкае мерапрыемства. Тэлевізійнікі прапанавалі мне выступіць. Адмаўляюся, бо не хачу галіць бараду. Тады звярнуліся да Кузьміна за дазволам. З усмешкай дазволіў, заўважыўшы, што барада мая не такая ўжо і даўгая. Пасля КДБ па сіле страху ды ўлады ішло ЦК. Хоць, па сутнасці, кажучы словамі «лепшага, таленавіцейшага паэта савецкай эпохі», яны «близнецы-братья». Пішу гэтыя абрэвіятуры, а ў галаве стаіць загадка, якую мне нядаўна загадала Марыя Рыгораўна — крэўніца мая па бацькавай лініі: «Сядзіць Савасцей без скуры, без касцей». Гэта куча, што звычайна за хлявом была. Ад карніцка-ідэалагічных куч залежала, чым пахла ў паветры. Таму і стараліся самыя жвавыя трымаць нос па ветру.

Партапарату патрэбна была прыгожая легенда, і яе зрабілі не без дапамогі пісьменнікаў. Легендай гэтай быў Машэраў. Называлі, як і Хрушчова і Брэжнева, па імю і

па бацьку Пётр Міронавіч, пашанлівае «наш дарагі» па рангу не належала, бо прызначалася толькі для крамлёўскіх правадыроў. Гэта пры Пятру Міронавічу Беларусь здавала два планы ў засекі імперыі, гэта пры Пятру Міронавічу фактычна ўсе школы пераведзены былі на мову «межнациональных сношений», арганізавана было паляванне на ведзьмаў нацыяналізму ў Акадэміі навук, гэта пры Пятру Міронавічу канчаткова вывелі з ужытку беларускую мову ва ўсіх установах, нават экскурсаводам забаранялася весці экскурсіі на беларускай мове. Можна доўга працягваць пералік заслуг Пятра Міронавіча перад нацыяй. Чаго толькі варта бязмозгла-планавае асушэнне балот, насаджэнне шкодных для здароўя людзей хімічных гігантаў у ацалелых яшчэ унікальных кутках прыроды, у гарадах, багатых на гістарычныя помнікі. Кажуць, што да канца дзён сваіх замінаў ягонаму пагляду ў светлую будучыню Чырвоны касцёл у Мінску, бо хацеў бачыць горад цалкам сацыялістычным. Любіў Пётр Міронавіч сустрэцца з пісьменнікамі, паездзіць па паказушных калгасах, паабедаць на Нарачы.

Але я і ўдзячны Машэраву, што дапамог мне надрукаваць у Маскве паэму «Блакада». У інтэрв'ю «Литгазете» ў пераліку твораў пра вайну ён назваў і маю «Блакаду». Нехта з памочнікаў паставіў у шэраг. Гэта і вырашыла лёс. У нашым Галоўліце выкрэслілі непрыемныя пільнаму слыху радкі:

Не грэюць паддзёўкі паношаныя,
Сагрэюць курорты паўночныя.
З асцярогаю партызан колішні
Пазірае на малінавыя акольышкі.

Пакуль даходзіла да Галоўліта, старалася рэдактура. Не жартам на радыё казалі: калі ў тэксце ёсць кропка з коскай, можна кропку выразаць. Часам здымаючы адну нявінную літару, змянялі ўвесь сэнс. Так, помніцца, у «Полымі» пільны рэдактар аддзела паэзіі ў вершы пра Украіну закрэсліў толькі літару «к» і атрымалася замест «у краіне краіна» — «у краіне раіна», значыць, таполя.

Наравістую паэму «Смаргонская акадэмія» не пускалі нікуды каля дзесяці гадоў. І тэма далёкая ад палітыкі, а нешта ўгледзелі. Пачалося з таго, што рэдактар «Полымя», знаёмы мне па «Бярозцы», панёс куды трэба, потым паклаў у сейф (ганаруся, што цаніў), пакуль зусім не згубілася. Даў пачытаць Петрусю Броўку, хваліў за мову, за гучанне, але раіў пачакаць, пакуль не пакончым з капіталізмам.

Падтрымаў Пімен Панчанка, але толькі дзякуючы Варлену Бечыку і Серафіму Андраюку выйшла ў выдавецтве ў кнізе.

Не строю з сябе апальнага. Проста прыгадваецца, наколькі пільнай была савецкая цэнзура і як ёй дапамагалі свае браты-пісьменнікі. Добраахвотна. На грамадскіх пачатках, так бы мовіць. Ішла, як кепліва ў песні пяецца, вайна пасярод гаўна.

Ды, як гэта было і будзе ў жыцці, і ў Галоўліце працавалі нармальныя людзі. Хочацца ўдзячным словам успомніць Марыну Канстанцінаўну Высоцкую. Ужо без аўтара выходзіла кніга паэзіі «Быў. Ёсць. Буду». Уладзімір Караткевіч паспеў толькі вычытаць перадрук. А ў кнізе, што ні старонка, то ўпамінаецца Бог, то Беларусь узвялічана, то пра віно смачна пішацца. Зноў жа ў набор багаславілі Бечык і Андраюк. Прыйшла карэктура. Панёс да Марыны Канстанцінаўны. Падпісала. А былі ў яе непрыемнасці па службе. Прыходжу забіраць том Броўкі, усміхаецца: думала, хоць адпачну, бо ў Петруся Усцінавіча «крамолы» не можа быць, ды памыліліся. Праскочыла слова «лагер» (гэта ў аповесці «Пляма», дзе герой сядзеў зусім не за палітыку), а яго дазвалялася ўжываць толькі ў дачыненні да піянерскага лагера. Атрымала ад начальства заўвагу.

Мой зборнік чытаў адзін галаўлітчык. У вершы ўпамінаўся сябра і зямляк Якаў Абрамавіч Серпер. Запытальна пазірае. Кажу, што два інстытуты скончыў загадчык аптэкі і ехаць не збіраецца (у нашыя дні ўсё-такі паехаў) і напамінаю анекдот, як яўрэйскую праблему вырашылі ў адным афрыканскім племі — апошняга з'елі.

Былі ідэйныя цівуны, але жыццё ішло, і быў Рыгор Бярозкін, крытык, тонкі дэгустатар паэзіі, быў Васіль Быкаў — сумленне нацыі, быў Уладзімір Караткевіч — празарлівы рамантык, непапраўна закаханы ў Беларусь. Жыццё было ў палоску (уначэлае і разведнелае), ужо, дзякуй Богу, не ў клетачку.

З Ушачы прыязджала мама. Выстойвала як паваенныя чэргі па малако і хоць які батон, бо ўнучка Ілона была маленькая і любімая. Не магла мама прывыкнуць, што вяршынкі называюцца «сливками», зліўкі ж — гэта зліванае малако без вяршка, які ва ўсіх казках любіць злізваць каток. На Бялінскага была мая першая кватэра, нада мной жыў Анатоль Клышка, як і належала крытыку. Багаты на дзяцей, яшчэ забраў да сябе ў хрушчоўскую двухпакаёўку маці і бацьку. І Анатолевы бацькі хадзілі з мамай у гэтыя

чэргі. Часам з Анатолевым бацькам, панам Канстанцінам, бралі чарку ў мяне дома, я бегаў да яго спытацца якое-небудзь слова з шавецкай лексікі, пазычыць абцугі (пан Канстанцін называў іх абцэнгі).

Скачучы на мыліцах, як верабей, бываў у нас дома частым і жаданым госцем Хаім Мальцінскі, выдатны яўрэйскі паэт, апошні з магікан. Дайшоў да Берліна, страціў абедзве нагі, у баях заслужыў самыя высокія ордэны, савецкая ўлада аддзячыла — у ГУЛАГ. Калі кінулі ў турму — як яўрэй і бязногі месца атрымаў каля парашы.

З Алесем Траяноўскім сустракалі і Вялікадне, і Каляды. Гэта ён забяспечваў мяне забароненай літаратурай гадоў нашага Адраджэння з Вільні.

Пахадзіўшы з Міхасём Стральцовым у парку Чалюскінцаў (яго часцей мінчукі карэнныя называлі Цялушкінцаў), вярталіся да мяне на Бялінскага пазваніць Уладзіміру Караткевічу, каб разам пасядзець. Тут мы вучылі Георгія Вылчава, крытыка, даследчыка беларускае літаратуры, прапагандыста ўсяго балгарскага, пяяць песню «Капаў-капаў крынічаньку». Усё ішло добра, толькі словы

> Ой, жаль, не памалу,
> Любіў дзеўчыну змалу,
> Любіў дый не ўзяў

Георгій пяяў:

> Ой, жал не памалу.

Як да сябе дамоў ішлі Сымон Блатун, Іван Бурсаў, Яўген Шабан, Генадзь Кляўко, Уладзімір Нядзведскі, мастакі, кампазітары, акцёры. Калі выязджаў, суседзі, што жылі паверхам ніжэй, з палёгкай уздыхнулі — цішыні хацелася.

Здаралася і такое: стомленыя госці на чале з гаспадаром і ўдзень спяць на падлозе. Валя на працы. А малая Ілона ходзіць і пераступае цераз галовы, што цяпер сталі хрэстаматыйнымі.

Працаваў трохі ў часопісе «Беларусь». Рэдакцыйны калектыў на чале з рэдактарам імкнуўся зрабіць часопіс гэтакім, як «Огонёк» тых часоў (афіцыйным, сумным, жалезабетонным). Пішу «далібог», стыльрэдактар правіць далі-бог. Пытаюся чаму. Адказвае, што так піша сам рэдактар. У апавяданні Піліпа Пестрака была фраза, дзе «шпакі клапаціліся на галінах». Стыльрэдактар паправіў — сноўдаліся па галінах. Рэдактар быў заняты сваімі гаспадарчымі клопатамі, супрацоўнікі дапамагалі. Калі быў

на сесіі Генеральнай Асамблеі ААН, прывёз рэдактар амерыканскую бульбу. Пасадзіў на дачным участку. Сабраў нейкі ўраджай. У сваім часопісе даў фотаздымак гэтай бульбы з подпісам — «Вычварныя з'явы прыроды». Сын з сяброўкай паехаў начаваць на дачу і сасмажыў «з'яву» на закусь. Было, што часопіс абяцаў падпісчыкам насенне цуда-гуркоў. Не ведаю, як гуркі, а тыраж не рос.

У «Полымі» пры Паўле Кавалёве можна было працаваць. У аддзел паэзіі ён не ўмешваўся. Там упершыню даў я вершы Уладзіміра Лісіцына, Уладзіміра Някляева, Леаніда Дайнекі. Калі прысылаў падборку Аляксей Пысін, здаваў адразу ў нумар, нягледзячы на абавязковыя тады планы. Пазнаваў па канверце, па машынцы, яўна дабітай, у якой не было ні «ў» кароткага, ні нашага «і». Павел Кавалёў рупіўся пра тыраж, наладжваў сустрэчы супрацоўнікаў і аўтараў часопіса, пачынаючы са студэнцкай аўдыторыі, канчаючы міліцэйскай. У сваім уступным слове звычайна падкрэсліваў: «Ганаровымі членамі рэдкалегіі нашага часопіса былі Юліус Фучык, Іаганес Бехер...» У паездцы ў родны Кавалёву Магілёў, вядома, сустрэліся мы з Аляксеем Пысіным (высока цанілі паэта Рыгор Бярозкін і Міхась Стральцоў) і чарку ўзялі. Аляксей мне ўсё даводзіў, што лягчэй вымаўляць Мугілёў, чым Магілёў. І пасля на цвярозую галаву я так і не зразумеў чаму. Аляксей Пысін быў чысты, як ранішні промень, для сяброў і як пярун для партначальства. Пачынаў гаворку і канчаў: «Нашы дурні». Жонку ў Аляксея звалі Еўдакіяй. Верш з гэтым імем прысвечаны Лось. Усміхнуўся сваёй далёкай усмешкай і патлумачыў, што Еўдакія Якаўлеўна папрасіла прысвяціць гэты верш ёй.

У сваёй непасрэднасці Еўдакія Лось не мела роўных. Ішлі з нейкага прыёму, усю дарогу пыталася ў мяне, ці раджаць ёй, ці не. На прыёме ў польскім консульстве запрасіў Еўдакію на танец гэдээраўскі консул. Танцавала і вырашала праблему. «Хачу яму нешта сказаць па-нямецку, а ўсе словы з галавы вылецелі, толькі помню «хэндэ хох». Казаць ці не казаць?..» — дзялілася потым са мной сваім клопатам.

Працаваў у выдавецтве «Беларусь», вёў зборнік Еўдакіі Лось «Вянцы зруба». Запрасіла неяк дамоў. Жыла недалёка ад выдавецтва па вуліцы Чарнышэўскага. На стале і піць і есці хапае. Кажу, што трэба яшчэ на працу пасля абеду. Гаспадыня як і не чуе, а ўдакладняе, што ўчора Сцяпан выпіў дзве бутэлькі дык і спаў цэлы дзень у бакоўцы. Любіла

казаць усё ў вочы, была вострай на слова, не крыўдзілася на жарты і розныя эпіграмы. Гэта ёй напісаў я ў Душанбе экспромт: «Коль на дружбу повелось — ваш ишак, а наша Лось». Смяялася разам з усімі.

З «Полымя» пайшоў, перадаўшы праз некага заяву, як толькі з падтрымкай Кузьміна ЦК назначыла рэдактарам былога рэдактара «Бярозкі», ад якога я ўжо адзін раз уцёк. Пайшоў, так і не зразумеўшы, дзе ў паэмах Алеся Бажко агент Ватыкана, дзе кулак, дзе камуніст, ад імя якога вядзецца распавяданне. Пайшоў, так і не змогшы надрукаваць вершы Алеся Наўроцкага.

Дырэктар выдавецтва Матузаў, верны слуга і стаўленік партыі, хадзіў, ніколі не сагнуўшы спіны і ніколі не сагнуўшы лінію партыі. Нападхватак былі супрацоўнікі выпрабаваныя. Выконваўся асноўны прынцып дырэктара: «Нас ніколі не білі за тое, што мы выкінулі, б'юць за тое, што пакідаем». Матузаў неўзлюбіў быў гумарыста. Выклікаў вернага супрацоўніка і даў указанне: «Таварыш Татур, пакуль я тут, Чавускі выдавацца не будзе, а вы яму тлумачце, што ўгодна, дзе ўгодна і колькі ўгодна». І слова сваё трымаў. І раскідваўся набор кнігі Серафіма Андраюка, рамана Уладзіміра Караткевіча «Леаніды не вернуцца да зямлі». Даўжэй чым пісаўся, выдаваўся і караткевічаўскі раман «Каласы пад сярпом тваім». Былі і правераныя, надзейныя рэцэнзенты, і абмеркаванні, абы «тащить и не пущать».

Сумленныя высокаадукаваныя рэдактары, такія, як Уладзімір Дамашэвіч, Васіль Сёмуха, былі ў загоне. Ім не давяралі.

Выдавецкі лёс звёў мяне з Уладзімірам Міхайлавічам Шахаўцом, празаікам, паэтам, перакладчыкам, чалавекам унікальнай памяці і працаздольнасці. Гэта быў вол выдавецкай справы, які цягнуў любы воз аднолькава лёгка і бездакорна. Працаваць пад яго ным кіраўніцтвам было і павучальна і прыемна. Любіў родную літаратуру, любіў аўтараў. І яго любілі.

Своеасаблівым відовішчам быў прыход кожнага аўтара ў выдавецтва. Само афармленне рукапісу. У Броўкі ў звышдабротных, спецыяльна зробленых папках з акуратнымі белымі завязачкамі. У Алеся Савіцкага ў асаблівых папках, бо з ЦК. У Анатоля Вялюгіна надрукавана на лашчонай паперы. У Кастуся Кірэенкі расклейка зроблена гумовым клеем, якім звычайна клеяць галёшы — адпаведны пах. У Сцяпана Гаўрусёва рукапіс неяк згрэблены ў газе-

ціны, адзін шырокі жэст — і ўсё рассыпаецца па падлозе. Шахавец з аўтарам сабіраюць, потым рэдактар доўга не можа разабрацца, што да чаго, што за чым. Па-палеску надзвычай уважлівы да свае асобы быў Іван Мележ. Выдавецкія тэхрэды прывыклі прымушаць аўтараў то скарачаць тэкст, то дапісваць, каб падагнаць да пэўнага аб'ёму. І зусім слушна казаў Мележ, пярэчачы супраць такога прымусу, што пасля колькіх выданняў такім метадам і Леў Талстой не пазнаў бы сваіх твораў. Прыходжу ў выдавецтва, у нас дарагі госць — Іван Мележ. Кажу, што бачыў паштоўкі з партрэтамі Янкі Брыля і яго. У газетным кіёску Брылёвых ляжала тры, а Мележавых пяць. Не рад быў, што сказаў. Доўга мяне дапытваў Мележ, чаму гэта ягоных болей, няўжо горай раскупляюць? Любілі Мележа чытачы, ■ ён сябе яшчэ болей.

Аркадзь Куляшоў наогул рэдка з'яўляўся на людзях. Час ад часу хіба хадзіў у ЦК, каб вырашыць якую сваю праблему. Класік, нястомны працаўнік быў дамаседам. Звычайна рукапіс перадаваў праз шафёра ці праз каго іншага. Карэктуры яму вазілі. Было, што Прыходзька паехаў забіраць карэктуру як рэдактар. Шчодры аўтар пачаставаў земляка да пэўнай нормы. Аддаючы карэктуру, прасіў толькі адно, каб па дарозе Прыходзька не дабаўляў. Завязе ў выдавецтва, тады можна.

Сапраўдным святам быў любы прыход у выдавецтва Уладзіміра Караткевіча. Збягаліся паслухаць ягоныя расправяданні, неадрэдагаваныя жарты, неверагодныя выдумкі, на якія ён быў спец неперааўзыдзены.

Мікола Ткачоў, ■ пасля Міхал Дубянецкі годна і руплiва дырэктаравалі ў выдавецтве, стараючыся хоць як вырвацца з-пад нядрэмнага кантролю ЦК. А ў цыкуноў быў адладжаны метад кантролю і кіравання. У асноўным, гэта выклік «на ковёр», званок. Ні папер, ні подпісаў. (Казалі, што і крывавы кат Цанава нідзе свайго подпісу пад прысудамі не пакінуў.) Што дазваляе катам нячутна падкрадацца да мы́шыны? Адсутнасць паху. У катоў (тут само просіцца — і ў катаў) лапы не пахнуць.

На барацьбе з рознымі камітэтамі і ЦК (маскоўскім і мясцовым) і згарэў заўчасна Міхал Дубянецкі, адстойваючы праўду і беларускасць, адстойваючы, у прыватнасці, лепшых нашых пісьменнікаў, у першую чаргу Васіля Быкава. Даканала ўтрапёнца сеўручыста-паўлаўская зграя. І колькі ні ставіў я пытанне пра выданне Збору твораў Уладзіміра Караткевіча, маючы падтрымку Міхала Дубя-

нецкага і Серафіма Андраюка, пры жыцці выдатнага пісьменніка гэтае пытанне было наіўным, бо зноў жа цэкоўскі Саўка ладзіў дуду, сам на ёй і граючы.

І ўспамінаць усяго не хочацца.

Пра яшчэ адзін асяродак, дзе фарміраваліся і густы, і адносіны, дзе ствараліся і творы, і чуткі, трэба было б напісаць пэўную -логію, уключыўшыся ў літаратурны забег трох празаікаў, чый дэвіз, хто мацней аглушыць магчымага чытача большай колькасцю раманаў. Бо ў нас жыве меркаванне, усё тоўстае — раман ці эпапея. Асяродак гэты — Каралішчавічы. Кузлачок лесу пад Мінскам. Былая паляўнічая дача адразу пасляваеннага Старшыні Савета Міністраў БССР. Людзі жылі ў зямлянках, пад голым небам, а галава ўраду (які ўрад, такая і галава звычайна) на машыне з уключанымі фарамі паляваў на зайцоў. Абаронцаў краіны Саветаў не было на чым адвезці ў бальніцу ці ў апошні шлях. Домам творчасці назвалі паляўнічую дачу. Тут і пісалі, тут і гулялі (па лясных і па асфальтаваных дарожках і ў імправізаваных застоллях), тут, як і належала на фронце (няхай літаратурным), абзаводзіліся, бывала, паходнымі жонкамі. Усё як у людзей. Як у буслянцы, каля паважных літаратурных буслоў кватаравалі і літаратурныя вераб'і. Хто клякатаў, хто чырыкаў, час паказваў пасля.

Некаторыя, галёкаючы на ўвесь лес, трэніраваліся галёкаць на ўсю рэспубліку. І цяпер галёкаюць.

Некаторыя рэабілітаваныя шчыра распавядалі, як даводзілася распранацца дагала і даставаць качку, калі начальніцкі сабака не мог дастаць. Як насілі начальніку лагера мёд з борцяў, самі маючы некалькі борцяў.

Аднойчы кепска зрабілася Міколу Хведаровічу. З патухлымі вачыма сядзеў пад сасной. Прыгадваў жыццё. Між іншым, прыгадаў, як на яго сведчыў адзін дужа вядомы. У віну Хведаровічу ставіў, што Мікола, бачыш, наўмысна кепска перакладаў творы Пушкіна, каб прынізіць генія рускага народа. Сам гэты вядомы сапраўды добра перакладаў Пушкіна. Нават «Яўгенія Анегіна».

Сваё трыццацігоддзе спраўляў я ў Каралішчавічах. Хапіла пітва, бо мама прыехала з Мінска, доўга паблудзіўшы з няцямкім таксістам, і прывезла бражкі. Гэта была мая апошняя круглая дата з мамай.

Успамінаць можна шмат чаго. Але большае забылася, а меншае засталося.

Большая частка жыцця пражыта. Засталася меншая.

А над малым дзіцем болей дрыжаць. Але як ні дрыжы, колькі Бог дасць яшчэ пражыць, столькі і пражывеш. Бог — бацька.

Пішу гэтыя радкі ў мамінай хаце 30 жніўня. Здаецца, у гэты ж дзень у 1954 годзе ехаў я ў Мінск па веды. І дагэтуль нe ведаўся, што толькі дома я дома. А радасць мая — бо не дажыву да таго, калі засмуціць яна мяне,— Дамініка ў маміным садзе глядзіць праз каляровую шклінку і гукае:

— Бачу Ушачу! Бачу Ушачу!

На таку майго веку зярняты дзён былі добрыя. Самым чыстым зернем, самым адборным засталіся маміны словы. З іх хлеб для душы мае...

Здубавеццяя

Ушацкія называюць усё абы-як сабранае, выдуманае і нявыдуманае, ніштo і нешта, прастакаватае і хітравате, вясёлае і сумнаватае адным словам — здубавецця.

Адзін

На стол гаспадыня паставіла варыва. Сын першы чарэпнуў лыжкай, сербануў і заплакаў.

— Чаго ты, сынок, плачаш? — пытаецца бацька.

— Што я ў цябе адзін.

— Не плач. Адзін ды ладзін.

Бацька смела чарэпае. Варам абдае ўсё ў роце.

— Адзін ты ў мяне, каб ты быў апошні...

Сумеў

Была талака ў пана. Усё зрабілі. Ну, пан і трактуе талакоўцаў. Сталы ломяцца ад закусі. Толькі там-сям сірацеюць пляшкі з дарагім пітвом. Трохі выпілі, нешта ўкусілі. Сумна разышліся.

І талака была ў беднага мужыка. Той на пачастунак нагнаў самагонкі, мацнейшай за самую заядлую лаянку. А на закусь — напарыў рэпы. Упіліся як не да смерці. Нехта шыю скруціў, нехта нагу вывернуў, некаму нос ледзьве не адкусілі. Прыйшоўшы ў сябе, пасля доўга ўспаміналі ды прыгаворвалі: «Хоць бядняк, а сумеў жа людцаў прывеціць!»

Давай Макеенку

У Вушачы быў славуты савецкі служачы Макеенка. Славуты тым, што выпіваў 25 куфляў піва. І, казалі, калі заходзіў у раку, яшчэ ў тыя часіны глыбокую, вада сама

трымала яго на плыву, як мячык. І яшчэ славуты быў як спец па жанчынах.

Жонка павяла карову да быка ў калгас прыгарадны, які сваёй галечай апраўдваў сваю назву, у «Пралетарыю». Працаўнік каровінага загса не бачыць, хто прывёў карову, дый пытаецца, а ці здаровая карова, ці дужага быка трэба. З вуліцы прыёмшчыца адказвае, што здаровая. Тады злучнік-разлучнік крычыць:

— Давай ёй Макеенку!

Голас аглабліны

Сталінская дэмакратыя. Кулакоў ды шмат каго яшчэ пазбавілі права голасу ў камедыі выбараў. Едзе заможнік. Ідзе дзядзька з бяднейшых. Заможнік як ехаў ды з разгону яму аглаблiной у плечы. Не збочыў.

— Ты чаго, класавы вораг! Не мог крыкнуць?! — мацюкаецца хадак.

— Я права голасу лішон...

Яна не сама сябе прыдумала, прымаўка: дурны як аглоблі...

Мая таксама

У аднаго чалавека было шмат дзяцей. І ўсе — дочкі. А жаніхоў няма. У сябра ягонага таксама адны дочкі незамужнія. Жылі ў розных вёсках, далекавата. Бачыліся рэдка. Сустракаюцца, здароўкаюцца. І адразу:

— Ці ведаеш, Стахван, якое гора ў мяне?

— Не кажы, Селівей, мая таксама нарадзіла.

Дзецяроб

У багатых-забагатых бацькоў была дачка. Дужа хацела дзіця. Яе супакойвалі, што трэба назбіраць дужа шмат грошай, тады наняць дзецяроба. Ён і зробіць дзіця.

Адлучыліся гэта некуды бацькі. Засталася дома адна дачка. Грукаецца нехта. Дачка пад замком. Пытаецца, хто грукаецца. Чуе ў адказ, што гэта дзецяроб. Дзяўчына і кажа, што не хапае яшчэ грошай на дзецяроба, не назбіралі. А гэты нехта згодны бясплатна ўсё зрабіць, каб дзіця

было. Адамкнула дзверы. Прыходзяць дамоў бацькі, а дачка спяшаецца ім паведаміць радасную навіну: быў дзецяроб і ні капейчыны за працу не ўзяў...

Свіны бык

Жылі суседзямі мужык з яўрэем. Мужыкоў кнораз убіўся ў гарод да яўрэя. Той з прэтэнзіяй:

— Іван, а Іван! Твой свіны бык парыў мая ўся бульба.

— У мяне няма ніякага быка. Ёсць толькі кнур.

— Пад які там шнур. Ён парыў абы-як — і ўздоўж і ўпоперак.

У Курты пад хвастом

Адзін вясковец украў быка, асвежаваў, пачаў варыць, а астатняе мяса схаваў у яму пад падлогай.

Прыехалі шукаць. Сядзіць малы галапузы. Участковы яму тыц пальцам:

— Пуп — наеўся круп.

— А вот жа бычыны.

— А дзе бралі бычыну?

— У Курты пад хвастом.

Сучка Курта якраз сядзела на падлозе, дзе яма. На тым следства і скончылася.

Даўно спяць

Выйшла дзеўка замуж. Ночы зімовыя даўгія. А прасці ёй даюць дужа. Яна прадзе-прадзе дый прыгаворвае:

— А ў майго таты даўно спяць...

Але ў новай сям'і ўвагі не звяртаюць.

Ці даўно ідзеш?

Ідзе сабе маладзіца дый, як любіў казаць некалі Караткевіч, «маскаля пускае», гучна страляе, бо навокал нікога. Але праз нейкі час вырашыла азірнуцца. За ёй ідзе мужчына.

— Ці даўно ты ідзеш, чалавеча?

— Адтаго, як ты першы раз рогнула.

Як ахвяравалася

Маладзіца ахвяравалася паўзці ад хаты да царквы. Паўзе. А спадніца спаўзла. Ідзе чалавек дый пытаецца:

— Як ты паўзеш?

— Як ахвяравалася, так і паўзу...

Дзе два коміны

Пад час польскае акупацыі жаўнеры пасвіліся самапасам. У Кавалеўшчыне, што пад Ушачай, дзе нарадзіўся бацька мой, жаўнеры панадзіліся да крыху заможнейшага кавалеўца. Арыенцірам служылі сінія вароты. Бедалага, нарэшце, зняў вароты, тады палякі кіраваліся ў хату, дзе два коміны. Комін зімой не збурыш.

Шыла

Шавец наказваў жонцы:

— Калі памру і будзеш хаваць, пакладзі мне ў труну шыла.

— Што, і там збіраешся боты шыць?

— Ды не. Калі ты сядзеш на маю магілку с...., каб мог я табе ў зад шыла загнаць...

Там і радзіма

Пасля вайны па фінансавай лініі працаваў недалужны, падслепаваты Пейсахоў. З яго звычайна нязлосна пакеплівалі, асабліва дзяўчаты, на якіх ён ласа пазіраў.

Перавялі Пейсахова з раёна ў недалёкі сельсавет. Прыязджае ён неяк у Вушачу. Яго і пытаюць:

— Ну, ці сумуеш ты па радзіме? (Гэта значыць па Вушачы, сельсавет чамусьці некаторым здаўся ледзь не далёкай дзяржавай.)

Пейсахоў прастадушна тужліва адказаў:

— Дзе хлеб, там і радзіма.

Паслухала

Галосіць жонка па мужыку, аж разрываецца, і прыслухáецца, каб суцешылі. Нарэшце нехта з суседак спачувае:

— А досыць табе, Праксэда, убівацца, пашкадуй сябе.
І гаротніца ўжо весялей, але плача:
— Калі ж досыць, дык і досыць...

Стаіць

Хварэў дзед. Захацеў скароміны. Зарэзала жонка пеўня і паставіла ў печку варыць. Памёр, так і не паспытаўшы пявучага мяса. Стаіць кацёл за заслонкай. Плача баба нараспеў:

— А ты ж памёр, а твой пеўнік стаіць...

Такая і мазь

На калёсах мужык вязе Калініна. Колы нямазаныя. Рыпяць. Седаку гэта не па нутру. Вазак спыняе каня. Скідвае порткі і проста на ўтулкі валіць. Калінін абураецца:

— Што ты робіш?

— Якая ўлась, такая і мазь!

Дай дзёрну

Маладзіцы трэба абкласці магілку. Узяла яечак у кошык ды пайшла да пана па дзёран. Прыходзіць і просіць:

— Паночак, дай за яйцы дзёрну.

Пан, не зразумеўшы каламбуру, шарахаецца ад маладзіцы.

Прыехала

У Вушачу прыехала прадстаўніца ЦК камсамола. Ходзіць важна-адказная. Местачкоўцы заўважаюць:

— Прыехала нейкая з цыка і стрыбчыць сабе гэткай начальніцай...

Пей!

Да ўрача прыйшла жанчына ў гадах. Урач гаворыць, як і належыць вучонаму чалавеку, толькі па-руску. Ставіць шклянку з вадой ды кажа:

— Пей!

Жанчына і запела:

— Пасею гурочкі...

Лянько

— Лянько, на яйко.
— А ці аблупленае?
— Не.
— Тады еш сам!

Радзей

Сын прыслаў маці ліст, напісаны дужа ўборыстым почыркам, густа.

Маці і папрасіла ў адказ у лісце: «Сынок, пішы радзей, бо вочы мае кепска бачаць...» І сын пачаў пісаць гады ў рады. Зразумеў маці.

Не па катлу

Выйшла замуж маленькая дзяўчына, як у нас кажуць, курдупэпачка, за здаравілу. І меў гэты здаравіла ўруучча нападоймішча. Зусім звялася. Усе са спачуваннем казалі:

— Дзіва што! Не па катлу затаўчына.

У дзве рукі

Сын маці рэзаў танюсенькую скібачку хлеба і падаваў, прыгаворваючы: «Пераймай, мамачка, у дзве рукі, а то пераломіцца». Жонцы ж даваў у адну руку — паўбохана. Пра маці рупіўся болей.

Клёцка з вачыма

У местачковай яўрэйскай хаце. Малому паставілі нешта есці. Аднекуль жаба скокнула ў талерку. Малы чуў пра клёцкі, ды не часта, відаць, іх еў. Таму і крычыць:

— Мама, а мама. А ў клёцкі цвай воцкі і фір лапацкі.

Ні грому, ні пагрому

Дзядзьку з суседняй Кавалеўшчыны выклікалі ў суд, бо падазраваўся, што ўдзельнічаў у пагроме. Следчы пытае:

— Ты быў на пагроме?

— Сонца было ў дзве ляхі. Узяў я пірага. З'еў. Ні грому, ні пагрому — была чыста ясная пагода.

Зноў следчы задае тое ж пытанне і чуе той жа адказ. Пакуль не стаміўся.

Выйшаў дзядзька з суда дый сам сабе смяецца:

— Ах, следчы-сучка. Хацеў мяне вывесці. Хрэн ты мяне выведзеш.

Мы з табой ішлі...

Ішлі Янка з Янкелем і знайшлі торбачку. Янка, зразумела, ухапіў. Янкель стараецца давесці спадарожцу, што ён узяў сабе знаходку.

— Яначка, кажы, як было. Мы з табой ішлі?

— Ішлі.

— Торбачку знайшлі?

— Знайшлі.

— Торбачка пок?

— Пок.

— Яначка хоп?

— Не.

І так да бясконцасці.

Я ж казаў...

У бедную хату госць, як пажар. З апошняга выстранчыла, вымадзіла гаспадыня яечню. Малому хочацца есці. Маці яму тлумачыць, што госць пакіне, не ўсё з'есць. Госць частуецца. Малы цераз каптур сочыць за кожным рухам. І калі госць падчапіў апошні кавалак сала, малы не сцярпеў і загукаў на ўсю хату:

— Я ж табе казаў, што ўсё з'есць. І з'еў!

Гэта замест салодкага — малечая гаркота госцю.

Рэпертуар

Старцы хадзілі ад вёскі да вёскі. Спявалі такімі галасамі і гэтак жаласна-набожна, што слоў і не разабраць было. Аднак нехта ўсё-такі расчуў тэкст спеваў. А быў ён дужа ўжо няхітры:

Ой, не так жа мы селі, як летась сядзелі,
Ой, не так жа нам далі, як летась давалі...

Сучасныя эстраднікі падчас нагадваюць сваім рэпертуарам памянёных старцаў.

У космас

Ушацкі Пяцюша тым і жыў, што чысціў прыбіральні. На досвітку касмічнае эры ці пад паўдзён яе вядомы сваімі жартамі ягоны цёзка Трафімаў з сур'ёзным выглядам параіў Пяцюшу кінуць вядро і чарпак і падацца ў касманаўты. І плоцяць добра, і слава на ўвесь свет. Пяцюша адно запытаўся, а як гэта зрабіць. Жартаўнік адказаў, што запісваюцца ў пасялковым савеце. Пяцюша і падаўся ў савет. Ды ў космас не ўзляцеў, а ў яму ад роспачы ледзь не ўляцеў.

А нашто мне...

Бабылка хадзіла па жэбрах. Хто кавалак даваў, хто хвост каўбасы, хто локаць суравога. Ды ў аднае хаце насыпалі ў торбу мукі. Жабрачка і галосіць:

— А нашто ж мне гэта мучанька, а нашто ж мне гэта горанька?

Бывае, што пададзенае горай за крадзенае.

Гонар даражэй

Ушацкім рыбакам з невялікае арцелі прапанавалі разводзіць і лавіць люгашак. Самалёт мусіў адвозіць жывы далікатэс аж у Францыю. У мокрым імху. Свежанькіх. Цана была прапанавана добрая. Здавалася, што тыя, хто прапановы такое не меў, пазелянеюць ад зайздросці зялёней за люгашак. Ды рыбакі сказалі савецкае «не», як тым падпальшчыкам вайны. Яшчэ ракаў куды ні ішло. І дзяды і прадзеды былі рыбакамі, а не жабаловамі. Гонар даражэй.

Калі ўжо сышчыць?

Прыязджаю дамоў. А мама пытаецца ў мяне, калі ўжо Броўка сышчыць прэмію. Перад Ленінскай прэміяй нашага земляка радыё амаль штодня, дакладней штораніцы, давала перадачы, вядома ж, па-руску, з нязменнай рубрыкай: «На соискание Ленинской премии...» Бо кніга вылучалася ў перакладзе на рускую мову. А ў гутарковай мове «сыскаць», значыць «спагнаць» нешта сваё, пазычанае ці ўкрадзенае некім. І, відаць, перадачы радыё гэтак знадакучылі маме, што яна і запыталася ў мяне каламбурна.

Слабы зрок

Унук паказвае бабулі сшытак.

— Ці добра я напісаў?

— Дрэнна.

— Цяпер, бабуля, я сапраўды бачу, што ў цябе слабы зрок.

Злаўлю!

Троху прыдуркаваты бегаў па даваенным мястэчку і крычаў:

— Янкель, купі шчупака.

— Дзе ён?

— Злаўлю-ю-ю!

Развагі

Муж, які змяніў шмат жонак, бо паміралі, суцяшаў сябе:

— Бог узяў босую, а я ў чаравічках вазьму.

Другі муж, у якога таксама часта мерлі жонкі, даводзіў у рыфму:

— Чым мне Бог сагразіў, што я поўну клецъ скрыняў навазіў?

Можна таўчы

Сыны пажаніліся. Жывуць пры бацьку. Толькі старэйшы брат нежанаты. Устае ды ідзе да стала снедаць. Жанацікі яму:

— Чаму рукі не мыў? Можа, трымаўся.

— Маім яшчэ можна кашу таўчы, гэта не вашыя...

Могуць на хаду

Мама казала:

— Што цяперашнія за танцы. Труцца перадамі, як рыбы ў нераст. На хаду могуць дзіця зрабіць.

А ці ўмее?

Старая да мамы, гледзячы на сынавую:

— Дачка ці нявестка? Драбненькая, маладзенькая. А ці ўмеіць яна жаць?

Матырынцы

Матырына недалёка ад Ушачы. З Матырына ў школу хадзіла Зіна Корабава, якою мне папікалі аднакласнікі. У пэўным узросце, а мы ў школу пасля вайны пайшлі пераросткамі, хочацца лавіць дзяўчатак ды так, каб выпадкова, але абавязкова, рукі твае траплялі на грудкі грудак. Грудкі тыя, як лесавыя яблыкі. І яблыкі лесавыя не столькі на спажыву, як на забаву. Гэтай Зіне пісаў я ў бальніцы ў думках ліст, начытаўшыся Гюго. Гэтай Зіне напісаў я ліст з універсітэта. Ад гэтай Зіны пачуў я слова крыўды, якое і дагэтуль не забыўся.

А было так. Пабіў я аб лёд нагу. Стаў расці нейкі гузачок. У бальніцы наклалі гіпс. Цераз канаўку з бальніцы пераносіла мяне на плячах сваіх мама. І ў школе ў мяне спрыту не стала. І неяк пачуў я ад Зіны: «Крывінда». І стала мне зразумелаю крыўда ўсіх, хто з хібамі. Ну, гэта лірычнае адступленне.

Матырынцы трывала ўвайшлі ў показку: «Цалуй тата маме ў с.... — матырынцы рог ўкралі». Што гэта быў за рог, у показцы не тлумачыцца. Але па ёй можна пазнаць, ці карэнны ўшацкі чалавек, ці наезджы. Неяк ехалі з «Прарыву» з Васілём Быкавым. Па дарозе вёска Вугрынкі. Васіль меркаваў, што маглі быць першапачаткова Бугрынкі. Прагаласавалі дзяўчаткі. Узялі іх у аўтобусік наш. Пытаюся, што зрабілі матырынцы? Толькі адна сарамяжліва заўсміхалася.

Пра матырынцаў ёсць яшчэ ўшацкае паданне, як яны архірэя прымалі. Вырашылі пабудаваць туалет, ды не абыякі. Калі высокі госць зробіць усё, што трэба, прылада накшталт сучаснай шчоткі для мыцця падлогі з наматанай

мяккай анучкай павінна адпаведнае месца выцерці. І ўсё адбылося, як задумана было. Але ўжо так упадабаў архірэй абслугоўванне, што нагнуўся паглядзець, як жа гэта ўсё робіцца. Чалавек, які стаяў недзе ўнізе ў яме ці збоку, вырашыў, што нячыста выцер, і правёў гэтым, так бы мовіць, квачом архірэю па губах. І да сёння ніводзін архірэй не прыязджаў болей да матырынцаў, якія рог укралі. І тату з мамай застаецца толькі адно. Праўда, ёсць яшчэ прыгавор: прасіце, матырынцы, прыеду свянціць. Нібыта гэта сказаў усё ж на развітанне ўгневаны архірэй.

Развіталася

Прыйшла маладзіца на споведзь. А бацюшка яе і пытае:

— Ці ласкава ж ты развіталася-папрашчалася з мужам сваім?

Маладзіца адказвае, што не было часу калі развітвацца. Бацюшка раіць пайсці і па-добраму развітацца з мужам, каб Бог усе грахі даравaў. Бо чалавеку ў злосці грахі не адпушчаюцца.

Пабегла маладзіца раз, нешта буркнуўшы свайму мужыку, пабегла другі, пабегла і трэці. Усё вяртаў яе бацюшка, кажучы, каб палюбоўна развіталася. Прыбегла апошні раз пад вакно і пракрычала скарагаворкай:

— Прашчай, пранцавей, каб цябе балесь забіла! Час сцёрла, лапці здзёрла і ў споведзі не была...

Дай Божа!

Да святара прыйшла дзеўка-перастарак. Як у нас казалі, яна на высадкі засталася. І дапытваецца ўсё ў святога айца, ці выйдзе замуж. Ён глядзіць на нехлямяжую дый прагаворвае:

— Дай Божа, дай Божа, ды не ведаю...

Талкуёчак

У Вушачы, дакладней у «Пралетарыі», у адной сям'і была мянушка Талкуй. Ніхто не ведаў сапраўднага прозвішча гаротнікаў. Адзін з Талкуёў цёпла прыжаніўся ў суседняй вёсцы. Зажыўся. І ў базарны дзень прывёз у Вушачу прадаць бараніну. Кожны хацеў ласейшы кавалак. Каб з ныр-

кай капусту варыць, марыць шмат не магло, але не хацелася ж нікому і голых касцей. І пачалі паддобрывацца, ці, як у нас кажуць, падхлебліватца:

— Таварыш Талкуёў. Даражэнькі Талкуёчак...

А ён толькі болей халярує.

Цясютка

Ушача была партызанскай сталіцай. У Лепелі стаяў нямецкі гарнізон. Адпаведна і частка ўшацкіх паліцэйскіх там была. Пасля вайны былыя ўшацкія партызаны панадзіліся ў Лепель па кароў. Прызнавалі сваіх. Часам і чужую карову за сваю прызнавалі. У Вушачы жыў Сімкін. І ён вырашыў прызнаць карову. І прызнаў. Але гаспадыні не надта каб хацелася аддаваць сваю кароўку ў чужыя рукі. Справа дайшла да суда. У Сімкіна і пытаюцца:

— Чым вы можаце давесці, што карова вашая?

— Я ёй кажу: Цясютка, а яна мне: мммууу...

Туды і чапляй

У Вушачы было дзве маці-гераіні. Абедзве былі вясёлыя і вострыя на язык. Іх так і звалі — Гераіні. Аднае з іх трэба было ўручыць адпаведны ордэн. Даручылі намесніку старшыні райвыканкома, крыху сарамліваму не па пасадзе. Віншуе гераіню і чапляе ордэн. Яна:

— Куды ты мне чапляеш?

— Ну, вядома, на грудзі.

— Чым заслужыла, туды і чапляй!

Відаць, і ты...

Ажаніўся бедны з яшчэ бяднейшай. Зжыліся, як кажуць, на самоў хвост. Прыйшла вясна. Ідзе жанацік, а яго ветрам у бакі водзіць. На траву выйшаў бычок. Схудалы. Скура ды косці. Глядзеў-глядзеў на яго жанацік дый кажа:

— Відаць, і ты, бычок, жанаты...

За што?

Мама распавядала, як у трыццатыя гады прывялі ў суд старую. Ёй пад восемдзесят гадоў. Прыйшлі дзеці, унукі, праўнукі. Чытаюць прысуд — дзесяць гадоў. Уся радня ў слёзы. А старая нічога не разумее:

— За што? Ці ж я крала? Я ж на сваім шнурку два снапкі на ніткі ўзяла.

Показка спачувае: за маё жыта і я ж біта. А тут бабка за свой лянок.

А ты лыжачкай

Завітаў у хату салдат. Маладзіца засмажыла служываму яечню ў калена, як кажуць ушацкія. Паставіла на стол. Пасадзіла разам з салдатам і сынка. Сама завіхаецца каля печы (так і рупіць ужыць гэтую класічную фразу з нашае побытнай прозы). Ледзь малы памкнецца да патэльні, госць коле яго ў руку відэльцам.

Малы крыўдзіцца:

— Мама, мама, а салдат відэльцам.

— А ты, сынок, лыжачкай...

Ні кашкі, ні малачка

Зайшоў салдат пераначаваць. Здарожыўся. Сеў. А насупраць яго гаспадыня ў адной спадніцы без нічога сподняга і ў вясёлай паставе. Гаспадыня і пытаецца ў падарожнага, што яму даць, ці кашкі, ці малачка? Салдат адказвае:

— Ні кашкі, ні малачка, толькі сядзі, бабка, як сядзела...

Як сонца падымецца

На льнозавадскім пасёлку жыў Піліп. Скрыпач. Ахвотнік да маладзіц. Суседская дачка была як дзве кроплі вады падобная да ягонай. Жонка была западлівая. Казалі, што калі песцілася ў ложку з Піліпам, да сэрца прыкладала мокрую анучку,— каб не стала. І жонкі не стала, а хлапчукі, падобныя да Піліпа, нараджаліся ў маладзічак. Ды гады пачалі браць сваё. І пайшоў Піліп у Вушачу пашукаць вады ад немачы. Знахарка, якая лячыла такой, была вя-

сёлая на язык. І параіла. На ўсход сонца стаць, спусціўшы порткі. Як сонца пачне падымацца, і ўсё астатняе таксама...

Абы цяляткі

У аднаго ўшацкага доўга не было дзяцей. Нарадзіўся сынок. Радасць. Ды злыя на язык хацелі ахаладзіць шчаслівага бацьку, намякаючы, што не ён творца. І адказаў гаспадар нядобразычліўцам:

— Чые бычкі не бычкі, абы мае цяляткі...

Не ездзіў на валах

Ушацкі сувязіст Апёнак ставіў громаадвод у калгасе былой заходняй вобласці. Мяжа ішла ў нас дужа недалёка. Нахапіўся вечар. Апёнак сабраўся ісці дамоў. Старшыня кажа: вазьмі ровар і едзь. Сувязіст аднекваўся, бач, лепей пехатою пойдзе. Назаўтра скардзіцца старшыню, што замарыўся, пакуль дамоў дайшоў. Старшыня напамінае пра ровар. Апёнак гаворыць, што ён на валах ніколі не ездзіў. Старшыня тлумачыць — ровар не вол, а веласіпед. Апёнак злуецца:

— Так бы і казаў, што веласіпед. А то ровар, ровар. Падумалася мне, што гэта вол.

Перажывём неяк

У Вушачы быў, так бы мовіць, мастак, што, у асноўным, піў, як у бот ліў. Часам на «чарніла» (фарбы былі казённыя) зарабляў, ледзьве пэцкаючы няхітрыя савецкія плакаты раённага маштабу ды афішы, калі якое кіно будзе. Сустракаю гэнага мастака пад час хрушчоўскае кампаніі барацьбы з фармалістамі і абстракцыяністамі. Як і належыць — п'яны-п'яны. Суцяшае сябе і мяне за кампанію:

— Ну, нічога. Нас усіх б'юць, перажывём неяк.

За свае грошы

На прастольнае савецкае свята ўдзельнік вайны валіцца аблічча ў лужыну, падымаецца ды зноў у тую ж лужыну. Жанчына заўважае:

— Божа, сіла твая святая! За свае грошы так мучацца.

Моўчкі

У раённай ушацкай гасцініцы ніяк не можа ўгаманіцца п'яная шафярня. Раве музыка. Жанчына, слабая на нервы, крычыць:

— Дайце жыць!

— Жыві моўчкі! — чуецца ў адказ.

Скрабок

Мужык быў падмяталам. Жонка цвялілася з яго, іначай як «скрабок» і не звала. Не вытрываў, такога часу даў, ажно гаварыць жонка не можа, дык хоць кіпцюрамі шкрэбае па падлозе. Усё роўна — скрабок!

Прынёс

Пастухі пасуць авец. Раніца. Туманок. З хмызу падкраўся воўк дый ухапіў ягнятка. І ўцякае з дабычай на спіне ягнятнік. (Мама некалі мне тлумачыла вузкія прафесіі ваўкоў. Той, які коней рэжа — канятнік, жарабят — жарабятнік, на гусей палюе — гусятнік.) А пастухі галёкаюць з двух канцоў:

— Ці гэта воўк?

— А няго ж (устойлівы выраз ідзе) заяц.

— Ці ён панёс?

— А няго ж (той жа выраз) табе прынёс.

Пакуль турукаліся, шэрага і след прастыў. Развражлівы ўшацкі характар не заўсёды карысць прыносіць.

Не круг

Ушацкія любілі прыгавор: «Куме мой, куме, дурны твой вуме. За аднаго абеду сем вёрст еду». Казалі і пра такіх, у каго ў роце мухі жэняцца: каша ў печы, а малако ў клеці, дык у клець з кашай па малако хадзілі. І сапраўды — старцу вярста не круг.

Толькі з панам Богам

Пасля вайны з Заходняй Беларусі шмат хто імкнуўся паехаць у Польшчу. (Хоць пасля пісалі: «Ожэл бялы, але жонд радзецкі».) Агітатарам з Усходняй было дадзена

заданне чыніць перашкоды. У бальшыне сваёй ад'язджанцы гэтыя былі палякамі касцельнымі. І вось на адным сходзе ўшацкі актывіст вырашыў пасадзіць маладзіцу ў галёшу. Просіць:

— Ну, калі ты полька, пагавары са мной па-польску.

Маладзіца адсекла:

— Па-польску я толькі з панам Богам размаўляю, а з такім чортам, як ты, і гаварыць не хачу.

Зала грымнула рогатам. Агітацыя была зведзена нанішто. Атрымалася па Марксу: смеючыся, чалавецтва расстаецца са сваім мінулым.

Каб яшчэ была

Маці хварэла. Дачка прала кудзелю. Кудзелю спрала. Маці памерла. Дачка галосіць:

— Каб яшчэ кудзеля была, дык мая мамка б жыла.

Не носяць за пазухай

На ўшацкае зямлі гэтулькі камянёў, аж людзі вераць, што камяні растуць. Было, цэкоўскі інспектар адвячоркам пасля абеду, які ў вячэру перарос, едучы ў райкомаўскай машыне, хваліў начальства за такую ўвагу да авечкагадоўлі. Яно і на цвярозую галаву ў тумане валуны лёгка за авечак прыняць.

І дагэтуль распавядаюць, як нехта ехаў на працу ў наш раён з Магілёўшчыны ды браў з сабою два камяні — гнёт на гуркі, на капусту. Яму адразу параілі выкінуць, бо на ўшацкае зямлі камянёў хопіць на ўсё. Толькі камень за пазухай ушацкія не носяць.

Дзеці вінаватыя

Шляхцянка ў касцёле трымае малітоўнік дагары нагамі. І суседка, якая ўмее чытаць, пытаецца, чаму пані так малітоўнік трымае? Шляхцянка адказвае:

— То дома дзеці пшэвруцілі.

Ненармальны

Нехта з ушацкіх шафёраў паехаў у суседнюю Смаленшчыну, але забыўся ўзяць з сабой папаску. Заўсёды

ж не забываўся, асабліва калі ехаў у Расію. Прыехаў. У адну хату, у другую — просіць, каб што прадалі, ці масла, ці яек, ці сала. Як на марсіяніна глядзяць за такую просьбу. Нарэшце, калі ногі прыбіў да самага азадку, нехта злітаваўся дый паслаў у канцавую хату: «Там ненармальны жыве». А ненармальны, як высвятлілася, таму, што трымае свінчо, курэй, нават кароўку. Ён з Беларусі пераехаў. Зямляк.

Адметны

У партработніка пасля вайны галіфэ былі абшыты скурай, праціраліся ад паседжанняў. Усё яшчэ пад камісараў стараліся саўслужбакі. А вушацкія яго адразу ж празвалі — хромавая с..ка.

Добра

Маладзіца, у якой зноў завёўся прытыка (так вушацкія завуць прымакоў), радуецца:

— За пнём галава, за калодай ногі. Добра, калі ў хаці які шавель ёсць...

Проста хацеў

Званок у вушацкую міліцыю — у Сарочыне (вёрст з дзесяць ад мястэчка) аварыя! Міліцыя. «Хуткая дапамога». Прылятаюць — нікога няма, нічога не стрэслася. Выходзіць спакойны, пад добрай чаркай дзядзька:

— Ды нічога не было, я проста хацеў заехаць у Вушачу...

Давезлі. Заехаў дзядзька за колькі хвілін на пятнаццаць сутак.

Палатунак не па зубах

Пра вайну 1812 года распавядалі ў Кавалеўшчыне. Холад. Голад. Маладзіца з дзецьмі сядзіць у нейкае яме. Прыходзіць галодны француз, жэстамі даводзіць, што хоча есці. У маладзіцы ў глінянай місе камянькі, падае французу. Ашалела зірнуўшы на гэтакі не па ягоных зубах палатунак, француз, як любяць пісаць нашыя эпапеісты, падаўся ў бок лесу.

Дзякуй

У Кублічах у аднаго яўрэя сын ускочыў на каня і хацеў праскочыць праз мяжу. Яна ішла побач з мястэчкам. Памежнікі схапілі ўтрапёнца. Прыбег бацька і пачаў шчыра:

— І дзякуй ваш, таварышочкі, што затрымалі майго баламута. Ён жа, дурань, мог, не давядзі Бог, у Польшчы апынуцца.

Што рабіў дзед

Старэйшае пакаленне ўшацкіх і недаўмевала, і бакі ад смеху надрывала, калі па радыё перадавалі купалаўскую «Паўлінку».

З радыё чулася:

Дзед боб малаціў,
Баба падсявала.

А кожны слухач сам сабе працягваў:

Дзед у бабы папрасіў,
Баба не давала.

Ці яшчэ:

Баба сеяла расаду.

Адзін толькі радок спяваў акцёр, а слухач зноў-такі дапяваў:

Дзед прыладзіўся к ёй ззаду.
Баба тропнула нагой —
Дзед з расаднічку далой.

Янка Купала фальклор ведаў. Ведаў, дзе кропку паставіць.

Ушацкі вугал

Цесляры атрымалі заданне ад райкома зрубіць зруб пад установу не як яны рубілі спрадвеку «ў пальчыкі», а ў так званы нямецкі вугал (па-народнаму гэта завецца «ластаўчын хвост»). Каб доўга не мудрыць і не мучыцца, зрубілі яны зруб «у пальчыкі», абрэзалі пілой і дошкамі абабілі. І выйшаў «ушацкі» вугал.

Пойдзем

Павяла маладзіца карову да быка. А бык нягеглы. Коўзаецца па беднай жывацінцы ды валіцца. Глядзела-глядзела гаспадыня дый кажа:

— Пойдзем, мая кароўка, тут не глэбля, адно ўбейства.

Кароткі дыялог

Павезлі ў сваты картавага. І наказалі, каб маўчаў, пакуль сваты сватаць будуць маладую. Сядзяць абое, маўчаць. Сваты салаўямі заліваюцца. Малады бярэ нож і пачынае скрэбці подавы хлеб, на лістах кляновых спечаны. Маладая не вытрывала і пытаецца:

— Чаго ты наш х'еб ск'ябеш, што яму, сваяйбіць?

— А што я, казёй, каб з істам есці?

Дагаварыліся!

І за скрып

Прынёс малады кавалер да шаўца шыць боты. Дамовіліся пра цану. Нейкія два рублі. Заказчык было пайшоў, але вярнуўся і папрасіў, каб боты былі абавязкова са скрыпам. Шавец згадзіўся, толькі дадаў:

— А за скрып яшчэ рубель.

Сакрэт скрыпу проста раскрываўся: пад падэшву клалася сухая бяроста. Скрыпела як са злосці.

Мала

Пасля вайны часта рабіліся рэформы. Перад кожнаю, каб пазбавіцца ад заўтра ўжо збясцэненых грошай, штурмам, як Рэйхстаг, бралі магазін. Падчыстую падмяталі ўсё з паліцаў. Дык у чарговы штурм маладзіца з недалёкае вёскі позна ўскочыла ў магазін. Схапіла два хамуты, надзела на шыю, так і выбегла. Як быццам мала было хамута калгаснага прыгону і хатняга клопату.

Ані тромбалі-бом

Бацюшка гуляў з ксяндзом у карты. Прысягнуў сабе, калі выйграе, будзе служыць абедню, калі прайграе — не

будзе. Прайграў. І пад самую раніцу ідучы дамоў, разбудзіў званара і наказаў:

— А заўтра, Іван, ані тромбалі-бом, ані дзын-дзалі-дзын, ані за вяровачку.

Тром блін папалам

Ушацкім чулася, як звоняць званы ў розных храмах. У царкве:

Бліны, бліны, клёцкі...
Бліны, бліны, клёцкі...

У касцёле:

Тром блін папалам...
Тром блін папалам.

Галодны жывот чуў сыціва.

Шчыры фальклор

Звычайна фалькларысты самі, наколькі хапала фантазіі ды ўмення кілзаць рыфму, славілі калгаснае жыццё, старанную працу, дзіва дзіўнае калектыўнае. А мне запомнілася чатырохрадкоўе, так бы мовіць, ушацкая дайна, дзе паказаны адносіны калгасніка да ўсяго калгаснага:

А ў брыгадзе нумар тры
Згніла бульба на гары,
Старшыня адно гаворыць:
— Не бяры да галавы.

Гэта звычайна, калі чалавек марна каму грозіцца, кажуць: зробіць яму на гары гразь.

Уважылі

Пад час акупацыі да подпісу пад партрэтам Гітлера «вызваліцель» — нехта дадаў — «ад мяса, ад малака, ад усяго добрага».

Пасля вайны ў чахлым ушацкім скверыку гіпсаваму Леніну, каб не азяб, надзелі фуфайку і ў працягнутую руку паклалі некалькі мерзлых бульбін.

Правадыра ўважылі!

Зялёнае пытанне

Местачкоўка забеглася да суседкі. Гаспадыня некуды адхінулася. Вярнулася ў хату і пытаецца ў ранняй госці:

— А што ў цябе зялёнае на роце?

— А што, відаць? Гэта ж я тваю зялёнку выпіла. З учарашняга галава шуміць.

На пахмелле і зялёнка, як самагонка.

Запомніла

Лісіца, шукаючы спажывы, ушчамілася ў карчэўе. Не магла галаву выцягнуць. Заяц і прыладзіўся дый зрабіў усё, што трэба. Назаўтра бяжыць лісіца на шарэнніку, добра не разгледзеўшы ўчарашняга палюбоўніка (ушацкія казалі сюбар), вясёла вітае:

— Здароў, бобра!

— Бобра не бобра, але дагадзіў добра!

Тады і надзенеш

Старшыня сельсавета, як і належала на такой пасадзе, піў «без пальцаў». (Звычайна, калі цяля адсаджваюць ад каровы, на першых часінах у пойла кладуць пальцы і паёнік прывыкае піць.) Жонка абнасілася. Запрасілі іх на нейкія гулі. Жонка і лямантуе, што няма чаго надзець.

— А ты надзень сукенку ў гарошак.

— А дзе яна? Няма.

— Як будзе, тады і надзенеш.

І сам дзіўлюся

Прахапіўся сярод ночы гаспадар, і нешта павяло яго ў клець. А там злодзя. Гаспадар за няпрошанага госця, аж гэта — кум. Дзіва, дый годзе: і кум і злодзя. А тут яшчэ начны госць дадае:

— Дзівіся, кумок, і сам дзіўлюся: клаўся на печы, а прачхнууўся ў кумавай клеці...

Добра яшчэ, што хоць не каля кумы прачхнууўся!

Ды спаць

Цыган прыйшоў наймацца касіць сена да гаспадара. У цане сышліся. Тады цыган кажа, што трэба паснедаць. Прынесла гаспадыня снеданне. Паснедаў ды зноў сядзіць.

— Чаму касіць не ідзеш? — пытаецца гаспадар.

— А давай, бацька, я заадно і паабедаю.

Паабедаў. Пасядзеў, прапануе:

— А давай, бацька, я і павячэраю. Тады цэлы дзень касіць буду.

Калі з'еў і вячэру, вясёла заявіў:

— А павячэраўшы — ды спаць!

Шчодры

Пан даў бабцы грош. І як толькі сустрэне дзе старую, пытаецца:

— Бабка, я табе далэм грош?

— Дзякую, паночку, даў.

Адказвала, адказвала бабка на адное і тое ж пытанне пана, ды ўсё ж не вытрымала. Падала няшчасны грош шчодраму пану, прыгаворваючы:

— Забірай назад. Я такую ласку і ў жыда знайду.

Што паслаў

Маладзіца ўзяла маленькага сынка з сабою ў лазню. Памыла, прыхаіла. Апранаюцца ў прымыльніку. Сынок угледзеўся ў маці нешта не такое, як у бацькі, спытаўся:

— Што гэта ў цябе?

— Што Бог паслаў,— у смяху адказала маладзіца.

Дома збіраюцца на вячэру. Гаспадар пытаецца:

— Што вячэраць будзем?

— Што Бог паслаў,— традыцыйна кажа гаспадыня.

Сынок, пачуўшы матчыны словы, запярэчыў:

— Хай тое чорт есць, што Бог паслаў!

Мазюка

Мой апошні крэўнік па бацькавай лініі Пятрок як не ўсё жыццё праездзіў спачатку як шафёр, а потым як газавік (вялі газапровад па тэрыторыі былога Саюза, яшчэ тады нярушанага) свет з прысветкам. Мова ў яго, натуральна,

як у Дземянцея, з ухілам да рускае. Але што ў маленстве чуе чалавек, адгукнецца праз дзесяткі гадоў. Капалі недзе на Пскоўшчыне чарвей, на рыбу ідучы. Пятрок бярэ аднаго і кажа «мазюка». Рабочыя не зразумелі, што такое мазюка. Тады Пятрок выхітрыўся і кажа, што па-беларуску чарвяк — мазюка. У нас маломў, у якога выскокваў стручок са штонікаў, казалі, каб схаваў мазюку.

Хор

Так казала вушацкая цётка пра спевы:

— Пачынаюць, як камары, тады, як мухі, тады, як авадні, а тады як гікнуць!

Жаласнік

Адносна выхавання жонкі ў народзе былі рэкамендацыі, якія розніліся ад шэкспіраўскіх. Хоць бы такія: «Бабу бі молатам, зробіш золатам. Бі жонку, як шубу, а любі, як душу». Адзін ушацкі жаласнік, адчуваючы прыліў гневу праведнага, крычаў нецярпліва:

— Дунька, надзявай шубу — біць буду!

А некаторыя вушацкія жанкі былі перакананыя: калі не б'ець, значыць, не любіць...

Руплівы

На размазняватага чалавека ў нас ёсць цягучае слова, якое расцягвае гукі, нібыта мярліна ногі валачэ: нявывалака. Была і такая прасмішка:

— Пакуль бацька змалаціў, сын жох — і абуўся, пакуль бацька з току прыйшоў, памыўся, а сын жох — і пад'еў!

Парадне ла

Дзеўка нарадзіла дзіця. У адчаі надумалася яго ўтапіць. Пайшла пад сакрэтам (у нас казалі: пад хурымам) сказаць пра свой намер старэйшай суседцы. Тая і параіла:

— Пацалуй яго спачатку, а потым тапі.

Прыйшла дзеўка да рэчкі, пацалавала малое і панесла дамоў. Параднела, пабалючэла дзіця, маці ў дзеўцы прачнулася.

Толькі сярпок вазьму

Была баба гультайка. Была ў яе ўнучка і сучка. Сачыўка ўжо зазімоўвала. Суседкі пытаюцца ў гультайкі:

— Чаго ты сачыўку не жнеш?

— А на чорта я яе буду жаць. Сучка здохніць, унучка замуж зойдзіць, а я памру.

Зіма настала. Агарнуў холад, засціг голад. Есці хочацца. Пад страхой венік вісеў і калодачка. Вецер як усходзіцца — венічак шась, калодачка бразь. Баба і гукае:

— Зараз, зараз. Толькі сярпок вазьму. Ён тут, на стале.

Выйдзе, а нікога няма.

Як садзяць бульбу

Заўсягды паўтарала мама, як трэба садзіць бульбу, каб роўненька клалася ў разору. А то іншы садзіць так, як бык с..ць.

І яшчэ трэба, каб кожная бульбінка была адбаблена — адарваны расток (як пупок у нараджэнца).

Во!

Унук гадуецца ў «дзеддоме» (у дзеда з бабай). Бацькі і воч не паказваюць. Нарэшце прыехаў бацька, прывёз розных смакаў, гасцінца. Дзед радасна просіць унучка:

— Пакажы, дзе твой тата?

— Во! — паказвае падраслы ўжо хлопчык на фотакартку, якая вісіць на сцяне за шклом.

Павінны быць

Яўрэй пайшоў з сынам у грыбы. Ідзе па лесе, галаву ўгару задраўшы. Сын следам бацьку пераймае. І сур'ёзна пытаецца:

— Тата, тата, а ў грыбоў вочкі ёсць?

— Павінны быць!

Кароткі адказ

Дзядзька прыехаў у Вушачу нешта купіць. Сустрэўся яму дзяцюк, сын даўняга сябра, які жыў у далейшай вёсцы. Дзядзька рады спытацца:

— Мікола, як там бацька?

— Гатоў! — коратка адказаў сын.

Маладому і смерць не ў страх.

Андарак

Свякроў не любіла нявестку. Усё нявестка была ёй вяліка. Ходзіць па хаце свякроў дый бурчыць:

— За гэтай недарэкай нідзе не пройдзеш.

— Дык яе ж няма,— кажуць старой гаспадыні.

— Як няма? А вунь жа ейны андарак вісіць.

Як пан

Пасварыліся муж з жонкаю. І адбыўся часовы падзел. Муж ляжыць і разважае перад сном:

— Мая жонка, як сучка ў пярнатах, а я, як пан, на голая лаўка...

Кожнаму сваё.

Адкупіць

Сыну, які не паважае маці, не клапоціцца пра яе, напамінаюць, што яна ж цябе гадавала, калыхала, сасіла. Ён адказвае:

— Я магу ёй адкупіць суды малака. (Суды — два вядры.)

Было шчодрае на аддзяку сынняе сэрца, што і казаць.

Пераможца

Самы лепшы ўчастковы ў раёне лічыцца той, у каго меней за ўсё выяўлена самагоншчыкаў. Хто не зусім прапіў галаву, не падаваў звестак са свайго ўчастка, а складаў сабе графік, у каго пахмяляцца яшчэ цёпленькай самагонкай, каб горла не застудзіць. Яно ж і міліцыянту трэба па службе ўгару ісці, як цыгану па драбінах.

І вось у вушацкім Доме культуры ў Дзень міліцыі аб'яўляюць пераможцаў у спаборніцтве за цвярозасць і парадак. Называюць першага па раёне і клічуць на сцэну атрымаць сувенір. А пераможца падымаецца і зноў ападае. Відаць, шчыры быў пяршак у гаспадара, у каго пахмяліўся на дарогу...

Прамачыць горла

Гаспадар, вялікі жмундзяк, баіцца, што парабкі шмат з'ядуць. Перад ядой прымушае іх піць ваду. Так, думае ён, у іхніх чэравах застаецца меней месца на страву. Цярпелі, цярпелі парабкі, пакуль адзін не даўмеўся. Бярэ поўную кварту вады дый гучна прыгаворвае:

— Трэба размачыць горла, каб паболей жорла!

Гаспадар пачуў і спалохаўся. Перастаў паіць вадой перад ядой.

За парабка

У Петруся Броўкі быў брат, які жыў таксама ў Мінску. Іншы раз, калі куды выязджаў Броўка з сям'ёй, прасіў брата прыглядзець за дачай. Пакарміць ката і маленькага сабачку. Паехаў брат у Пуцілкавічы да Броўкавай пляменніцы дый скардзіцца ёй на сваю долю:

— Яны мяне за парабка маюць. Я ж у іх скаціну гляджу...

І выцерся

Пайшлі мы з мамай у Купалаўскі тэатр на чарговы юбілей Кандрата Крапівы. Ад імя партыі як свайго вернага спадручнага юбіляра вітаў Машэраў. Па паперцы, падкрэслена цяжка і няправільна вымаўляючы беларускія словы. Потым па партыйна-савецкай традыцыі пацалаваў Крапіву. Я нічога не заўважыў, а маме кінулася ў вочы: пацалаваў, выцягнуў насоўку і акуратна выцерся. Што і казаць, былы педагог меў кшталт.

Дык і едзь!

Хлопец з ушацкай вёскі стаў мараком, да капітана дарос. Але жонка ўпрасіла яго перайсці на яе прозвішча ў

памяць пра любімага цесця. А то род зводзіцца. І зрабіўся хлопец з Балабоўкі (даўняе чыста ўшацкае прозвішча) Бальшаковым. Прыехаў сын да бацькі, але не з бацькавым прозвішчам. Бацька адрэагаваў адпаведна з моцнымі эпітэтамі:

— Не хочаш мяне за бацьку прызнаваць, не хачу цябе прызнаваць за сына. Што я, паліцэйскім быў, ці ўкраў што, ці забіў каго? Стаў Бальшаковым, дык і едзь бальшаком!

Увесь у мыле

Яшчэ з паганскіх бадай што часінаў «клёцкі з душа́мі» ў вушацкіх рытуальная страва і на Дзяды, і на хаўтурах, і на памінках. Клёцкамі з душамі кормяць, калі мужчыны ідуць на цяжкую працу. І дарагіх гасцей вяльмуюць клёцкамі з душамі.

На традыцыйнай сустрэчы партызанаў ушацкі рэстаран наварыў катлы клёцак. Усе і камбрыгі і некамбрыгі елі са смакам, як у нас кажуць, абялёдавалі прысмакі. Толькі камбрыг Квіцэрыдзе адмовіўся. Пакрыўджаныя ўшацкія, калі потым знаёмілі нейкіх гасцей з мясцінамі партызанскай славы, паказвалі лазню, якую немцы акружылі, калі камбрыг Квіцэрыдзе мыўся. Між іншым, падкрэслівалі:

— Выскачыў голы, валасаты, увесь у мыле, ледзьве ўцёк...

Прыкідваецца

Пайшлі ў лазню суседзі. З імі і глухі. Пачалі мыцца, парыцца, хвастацца. Адзін жартаўнік вазьмі дый ліні на глухога кварту вару. Закрычаў, заякатаў няшчасны. А весялун яшчэ дабаўляе, нібыта ліе халадзёнку на гарачыя камяні:

— А прыкідваўся, што не чуіць...

Набытак

Любілі ўшацкія прыпавесць пра прасталытку і беззаганку. Памерлі абедзве. У нябеснае канторы адной выдалі даведку (у нас казалі дублікат) аб бязгрэшнасці, аб прыстойнасці. Другой нагрузілі мех, не раўнуючы як бычыных хвастоў, мужчынскіх патарчак. І падаліся беззаганка і пра-

сталытка ў рай. А рай абнесены ровам, у якім палае агонь пякельны. Як ні торкала беззаганка даведку — гарыць папера. А прасталытка звязала свае сувеніры накшталт каната (ёсць жа вясёлая папеўка: «Як я была малада, тады была рэзва, да салдата па канату сама ў хату лезла») і перайшла цераз роў у рай. Прыдаўся матэрыяльны набытак.

Ванцак

Захварэла маладзіца на ванцак. Якія лекі ні давалі — рады не маглі даць. Тут аднекуль вазьмі дый з'явіся здаравіла. Узяўся вылечыць. Толькі ўсіх з хаты выгнаў, каб не пярэкаліся. А ўсім жа цікава, як лячыць будзе. Праз запятыя вокны ўсё-ткі згледзілі. Толькі і разважалі:

— Як паглядзець, дык дзярэць, а як знаіць, ды ванцак выганяіць...

Разважалі, пакуль лекуну моцы было.

Светач

— А ты што, за светача быў? — пыталіся ў таго, хто даводзіў бацькоўства банкарта (байструка). Быць светачам — значыць стаяць у нагах з лучынкай, калі дзяцей робяць. Напрыклад, вушацкія былі перакананыя, калі рабіць гэтую адказную працу на гарохавінах, малое будзе сукрыстае, ці, кажучы лірычна, амурыстае. Таму і цешыла вушацкіх кнігарня ў Полацку з назваю «Светач». Усміхаліся старэйшыя, якія мову ведалі не па казённых падручніках.

І мне

Кум запрасіў кума ў госці. Частуе. Налівае. Але калі поўніць сваю чарку, гаспадар увесь час пералівае, прыгаворваючы разгублена: «Ух ты!» Глядзеў, глядзеў госць дый папрасіў:

— Кумок, налі ты і мне хоць раз з ухты!..

Чычыліць

Носіць бусел сыноў-пагоднічкаў і носіць. А ў селяніна не хапае рашучасці, як у драўлянага дзядзькі, зразьбяранага

славутым Апалінарам Пупкам, зашчаміць адной рукой буслову дзюбу пад паху, а другой, трымаючы сякеру, як адсекчы: «Досыць!» Вяртаецца з ворыва заезджаны, як і ягоны конь, гэты багатыр на дзяцей, а перадапошні сынок пра самага малога здалёку крычыць:

— Тата, тата, і Мікітка ўжо хлябец чычыліць!..

Абрадаваў.

Непрыкаяны

Любілі ўшацкія показку пра старога кавалера, як ён усё ўмеў абгрунтаваць:

— Ці б я гальштук не насіў. Надзену, а хто-небудзь — цоп і панёс сабе... Ці б я на рыбу не схадзіў. Зловіш, а пасля не ведай, што з ёй рабіць. Калі яе ля ракі варыць, раскладзеш агонь, а лес загарыцца. А пакуль дамоў занясеш, згніе.

Ці б я на базар не пайшоў ды не купіў скароміны якой. Ды грошы ў руках не будзеш несці, выставіўшы, а ў кішэню пакладзеш, басякі падцікуюць — хоп, і не зловіш. Так і ем поснае.

Ці б я не жаніўся. Жанюся, а жонку возьмуць ды перахопяць.

Ці б я не купіў парасё. Ды парасё нанач адно не пакінеш — ваўкі сцягнуць. А ў хаце з ім не спаць.

Так і жыву аб нічым, нішчымніцай даўлюся, неабмыты, неабшыты, непрыкаяны, непрыхаіны.

Пырскі

Вушацкі малец быў на заробках там, «где золото роют в горах». Вярнуўся з нейкімі шэлегамі, якія тут жа і пусціў на вецер у «Вецярку». У кожным райцэнтры такія ўстановы былі абавязкова. Піў не прасыхаючы, мок у гарэлцы.

Вушацкія жанчыны казалі як бы спагадліва:

— Прыехаў з залатых пырскаў...

Пырскаў хапала напачатку ад шампанскага, а напрыканцы ад піва.

Старцы пабіліся за сухарцы

Каб неяк скрасіць нуду дарогі і голад хоць на словах ашукаць, старцы разважаць пачалі. Адзін папросіць хлеба,

другі малака. Той, хто будзе прасіць хлеба, задуменна і кажа:

— Укушу я хлеба ды хліб-хліб малака.

— Ах ты такі-растакі, я малако буду прасіць, а ты па два разы хлібаць?

І сварка ў бойку перайшла. І счубіліся. І на паўшкі пайшлі. Як не пазабівалі адзін аднога, яшчэ да вёскі не дайшоўшы. І ні вячэры, ні цяцеры...

Сама

Маладзіца галосіць, запытваючыся, ці то ў мужа, які ляжыць на куце на «паповых санях», ці то ў тых, хто прыйшоў развітацца з суседам:

— А хто ж мяне пабуджаць будзе?

Адна не вытрымала дый кажа:

— За хлеў захочаш, сама ўскочыш.

Драматургія побыту

Мая апошняя радня па бацькавай лініі пратарэклівая цётка Марушка скардзіцца:

— У зялезным магазіне тапароў людскіх няма, толькі такія, як галовы па тэлевізару адсякаюць...

Выходзіць, цётка і алебарды бачыла.

Прыбабунькі

Гэтае ўшацкае слова, у якім гучаць і байка, і бабуля, і булькат каменьчыка, кінутага ў крутавір усмешкі і прасмішкі, аб'ядноўвае такія навуковыя паняцці, як прыказкі, прымаўкі, каламбуры альбо досціпы. Яны са мною змалку хадзілі, бо прыбабунькі ў мамы маёй былі на кожным кроку, на першым прыскоку. Я ўзяў іх ад мамы, з матчынай хаты яны пайшлі са мной, каб грэць, бадзёрыць, надзеіць мяне ў халоднай дарозе жыцця.

— Хлеб-соль!
— Ядзім, ды свой.

— Добры вечар!
— Добра лечыў, ды памёр.

— Спакойнай ночы!
— Бачыць шпаковы вочы ды глядзець на палок, каб цябе чорт павалок.

— Па што, воўча?
— Па апошняе.

— Адкуль?
— З-пад кур, петухоў сын.

— Калі?
— Не калі, а жывых пушчай!

— Гразь, гразь, чаму ты не гарыш?
— Я б гарэла, каб не была карэла.

— Дайце нажа.
— Ушкодзься, бяжа!

— Дай закурыць.
— Закуры кату пад хвост (адказваюць малому).

— Значыцца...
— Калі значыцца, дык і цэліцца.

— Як цябе завуць?
— Чым крупы дзяруць.
— Крупы дзяруць драчкай, цябе завуць срачкай!

Вашапруд на кут, а добраму чалавечку добра ў запечку.

За гарой табе Насярэйка кланяўся.

Красавіца, што з-пад стала кусаецца.

І тыя хвалілі, што цераз шлеі валілі.

І качачка казала: ты-ты-ты-ты...

Дзень добры таму, хто ў гэтым даму!

Бліны з падскокам.

Спара ў дзяжу, і сын на вясну!

Дай, Божа, сесці на шчаслівым месці.

Хорша, Базыль, не рассыпай табакі.

Хорша, тата, не ўдавіся.

Каб шырэй ступаў, дык на чарку б папаў.

Сядзь, хай не вісяць, адарвуцца — разаб'юцца.

Забірайце збрую і едзьце к гаю.

Калі ты курэц, дык і май свой тытунец.

Дурны, дурны, а скваркі любіць.

Яму гавары, а ён брык дагары.

Пазыкі не ходзяць без'языкі.

Глядзеўшы з рук, зробішся, як крук.
Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы.

Той самы блін, ды ў рэшаце.

Не выходзіць у Хадоры тры бліны.

Хваціў кашу шылам.

Лёг — не еўшы, устаў — не спаўшы.

Пайшла сучка баразной.

Цалое, малое, большае папалам.

Так не так, ператакаваць не будзем.

Беднаму Іваньку і ў п..... каменні.

Як увойдуць злыдні на тры дні, дык і за сем год не выганіш.

За тры гады боты, як перуном, спаліла.

Пашкадаваў воўк кабылу — пакінуў хвост ды грыву. Ці будзе яна жыва?

Выспеіць касцянка — выспіцца шляхцянка.

Карову б'ець зык, а бабу бабскі язык.

Новае сітца пакуль навісіцца, а як навісіцца, дык і пад лаўкай наляжыцца.

Якія мы самі, такія нашы і сані.

Пазайздросціў хрэн лапцю.

Надаела сабачай лапе ляжаць на стале, дык хай пад сталом паляжыць.

Чаго б сляпы плакаў, каб сцежку бачыў?

Хоць сабачына, абы вочы не бачылі.

У дурной птушкі дурныя песні.

Запытала зіма, дзе ты лета быў.

Не быць казе на лазе, не есці ёй брэду.

Зарадзіў Бог чалавечка — ні баран, ні авечка.

З кім не рос, з тым не дзьмі ў нос.

Не купіў бацька шапкі,— хай галава мерзніць.

Неспадзеўкі — дзіця ў дзеўкі — жох.

А я жох сваё з запазухі.

Няўлад мая сучка — за хвост ды на плечы.

Толку, як з кілы мазгоў.

Ранняя птушка цярэбіць дзюбку, а пазная — вочкі.

І няўмека пячэць, як з засеку цячэць.

Не лезь жаба, дзе коні куюць.

Хлібай, не дбай, хоць жыдка, ды многа.

Хоць сучку, абы грошы кучку.

Людскі рот — не гарод, не паставіш плот.

На чужы раток не накінеш нараток.

Не будзь ні войтам, ні сватам, не будзеш чалавекам праклятым.

Сам чорт адступіўся.

Раз'еўся, як шыла.

З вялікіх выбораў — лапці ды абора.

Нагінаючыся, не нацалуешся.

Абыходзімся мы без таго Гаўрылы, што каля нас не жывець.

Фіц выйграў, фіц прайграў.

Дзесяць гадоў нявестка зжыла і не ведала, што сучка без хваста.

Што не гожа, тое непрыгожа.

Матка не знаіць, што цялятка рыкаіць.

Нечага козамі сена псуваць, яны і лыкі з'ядуць.

На гора і сядун — дзіця.

На чужое шчасце і мухай не ўпасці.

З гора кот капусту есць.

Ні з колам у горла.

Грозен рак, ды ў срачцы вочы.

Плач, галасі — рады не дасі.

Падняўся вышэй папараці.

Усюдых згож, як шавецкі нож — і боты шыць, і бульбу крышыць.

Худы, як склезень.

Сыты, як рыдзель (як брысік).

Мурзаты, як заткала.

Халодна, як у ваўкаўні.

Мокры, як мачонка.

Ссох, як майскі венік.

Сыт, хоць нажы вайстры на ім.

Дай Божа ў наймé людзям, ды не мне.

Хочаш мець злосніка — пазыч грошы.

Аддай рукамі, а хадзі нагамі.

Даюць, ды з рук не пускаюць.

Дзе няма роста, там няма і прыгоства.

Дабрахвочы глядзіць скупому ў вочы.

Садраць, як чорт за бацьку.

Лепей касіць касой, чым дугой.

Смакам, смакам, смакаўно, а ўсё ж лепей за гаўно.

Ва ўдавы два наравы, а ў удаўца без канца.

Збялеў як ліпа.

Біся, сварыся, а на дабрыдзень слова кінь.

Чужога рабёнка хоць маслам маслі, а ён дзёгцем усё роўна смярдзіць.

Каб табе даў Бог здароўя з жабіны прыгоршчы.

Чужое дабро возьміць (бярэць) за рабро (вылезці праз рабро).

Кароўка — мамка, а сала — ямка.

У каго няма статку, у таго няма і ўпадку.

Цяжка толькі пачаць, а кінуць ураз.

На від мужык хоць лапаць, абы жыць — не плакаць.

Каб госці не селі косцю.

Хай той плачаць, хто бярэць, хай той скачаць, хто ідзець.

У Бога дзён не рэшата.

Каму рупіць, таму і вочы лупіць.

Дайце Саўку спраўку.

Мазгі ў ствол пайшлі.

Служы верна і крадзь памерна.

У яго даўгоў, як у зайца ламоў.

Не слухаіць, хоць ты яму вуха выварачвай.

Дзве бабы і Тумаш — поўны кірмаш.

Не налечышся, а скалечышся.

Дзе дзіцё адно, там заўсягды не ладно.

Адна жаўна і тая з гаўна.

Пагода аж трасецца.

На ваўка памоўка, а мядзведзь спадналуску.

Ждала, ждала і жда́нкі паела.

Каб усё было на піндурах.

Не перадкуй, як сабака перад пастухом.

Корчыцца, як скурат на агні.

Мы з табой, як рыбка з вадой, нас ні вада не размыіць, ні свіння не разрыіць.

Жывець шэртам, вэртам, перавэртам.

Ежа — толькі шалёнаму сабаку на хвост выліць.

Ядкі на зуб.

Перад сячэць, а зад валачэць.

Калі ж будзе тое лялё?

Далёка п'яны гойкаў.

Воз не воз — на семярых падвёз, а мне і досыць.

Па Пахомку шапка, па гаўну і пакрышка.

У мяне кароткі завароткі.

Яму не калёсы занасіць.

Чалавеча, ці ёсць у цябе галава на карху?

Пацалуй мяне сягоння, а я цябе заўтра.

Сваё сонца і ў попеле відно.

Не знайшоў шчасця зрання — не шукай яго на змярканні.

Кожная пачвара знойдзе сабе пару.

Заяц не трэплецца.

Заяц і той злосць маіць.

Кожнаму дразду па сваім гнязду.

Не хадзі да папа, што ў нядзелю свята.

Ён табе не шыш-варона і не кукуй-заяй.

Завіло ў матылях.

Рабі, рабі, а дзюра мала.

Не бачыў ты яшчэ савы смаленай.

Жыву, нічога не маю, але і з вазоў не хапаю.

Яму стала ні па каню, ні па аглоблях.

Не хухры-мухры, а рух-рух.

Глядзі, зробіш кісла.

Засмярдзіць пад сталом, запахніць на стале.

Багатым быць маю надзею: прадам сучку ў нядзелю.

Сава відна па палёце, а сакол па паглёдзе.

Даць уносніцу (улычніцу).

Багаты на кані, а махляр на свінні — і махляр перагоніць.

Застаўся толькі дух ды пятух.

Пішчыць, як свіння ў пярэплаце (у дрýках).

Не нашага носу палосу.

Лепі першы гнеў, чым апошні.

У гневаша (надуцькі) губы тоўсты, а срачка тонка.

Заробіць стыдніцу.

Свая рука не суќа.

Устаў, яшчэ чорт у кулачыкі не біў.

Былі б пабразгáчы, будуць і паслухáчы (паслугáчы).

Хадзіць у панібрацці.

Гдзе тылькі фэст, там пан Юзаф ест.

Ні каровы, ні каня, жыву сабе, як панЯ́.

Хоць альховы, ды смаляк.

Чым поршы, тым горшы.

Вось твой хамут, вось твая дуга, і я табе болі не слуга.

Такая праўда, што сучка дзёгаць з'ела і ў ляпе бела.

Мяне на работу не хвалілі, але і на ежу не ганілі.

Загарэлася бяроста ў срачцы.

Малы — з чорта пералетка.

Набойнае шыла танна каштуіць.

Не падпускаіць ані на храбт.

Таўстая, як кукамі збіта.

Лепі палавы хлеб, ды першы, чым другі пшонны.

На базары і бык цельны, і певень з яйцом.

Не быў ты на смычковым пераездзе.

Не столькі брагі, колькі звягі.

У кожнай хаце ўшак бываіць.

Язык без косці, што захочаць, тое і хвосціць.

Пакуль лес адзенецца, невядома, дзе хто дзенецца.

Лежань ляжыць, а яму доля бяжыць.

Па дастатку пякуць букатку.

Хоць наўздагон, ды навыперадкі.

Крычала, крычала: «Падай патарчала!»

І да мяса трэба закраса.

Дзярэцца, як жаба на крэў.

Галодны, як воўк жаробны.

Разгуляўся, як сабака ў торбе.

Любіў бы Грасім, каб чорт грошы насіў.

Журавы паляцелі — палудзень паняслі.

Малады — першую галаву на карку носіць.

Еш, пакуль не запяеш.

Не круці духамі.

Усім кагалам і бацька з жыгалам.

Якая жонка ды не жонка, а ўсё ж лепі за парасёнка: хату адчыніць і зачыніць.

Хоць насяры ды ўтапіся.

Тры п.... попелу не варты.

А дзе ж тое дзелася, што ў штанах вярцелася?

Жыць будзіш, але не захочаш.

Няма чаго ма́ліцца, калі з запазухі валіцца.

Згаварыўшыся, і бацьку можна забіць.

Як зяць на парог, дык цешча за яйцы.

У яго ў роце мухі любяцца.

Тады мужык з жонкай сварыцца, калі ў катле трасца варыцца.

Кармі гаўном — заб'еш гальнём.

Гонкая дзеўка, хоць на ёй вішні абірай.

Даўгі, хоць сабак вешай.

Жывіце, як брацці, а рахуйцеся, як жыдзі.

Зрабіць (некаму) на гарэ гразь.

Каб цябе порах узяў.

П'юць так, што сабакі морду ліжуць.

Пакуль па каню, па аглоблі скарэй.

Не бачыўшы цэлага, і лапленаму рад.

Сіраце даварыцца ў жываце.

Дзяўчына, як жалуд.

Мужык так гаруіць па жонцы, як баба па іголцы.

Ці мужык памёр, ці пранік сплыў.

Будзіць горка — праплююць, а салодка — праглынуць.

Краса пракраці́цца, а розум прыгадзіцца.

Саламяны мужык і залатыя дзеткі, а не прамяняеш.

Вон! Каб і вонках не было.

Дурны, аж круціцца.

Па малаку ног не павалаку.

Калі сяродка поўная, тады і канцы іграюць.

Збіраіцца, як свёкар полкі (пялёнкі) паласкаць.

Баба, як ракіта, прыжывушчая.

І святы б паскакаў, каб гарэлкі паспытаў.

Асіна не лясіна, каза не скаціна.

Ад чаго яму стала, ад круп ці ад сала?

Не хочаш расказваць — нясі ў кішані.

Усё ж не з-за вугла, а з-за стала.

Бог не слухаіць, што свіння рухаіць.

Зайшоў за Дунай і дамоў не бувай.

Каб не еў, не спаў, у Амерыцы б стаў.

Будуць бліны каля Дзвіны.

Гаршчок гаршку ганьбу даець, а абодва дзюравыя.

Чмут-беламут, у чортавы лапці абут.

Бягом, горб ушчаміўшы.

Як з піпкі выгарыць.

Прыйшоў з сяла, гоніць з двара.

Што ўбіў, тое і ўехаў.

Кожны сабе мякашом, а другому коркай.

Ніводная гаспадыня пад пяколкам не здохла — усе жывуць.

На балючыя вочы пароша валіцца.

Калі гаспадыня з голаду памрэць, дык яе пад прыпечкам пахаваюць.

Не хаці ты ракаў і не мачы ты с..ку.

Памог, як кашаль кольцы.

Густая каша дзяцей не разганяіць.

Дабранач — усе блохі нанач.

Дасць Бог дзень, дасць і пажытак.

Ешце, хоць кішкі на плечы.

Пень гарэў, а воўк с..ку хвастом грэў, іскра пала і раднія стала.

Хто дуж, той лепш.

Абы з рук далоў, а з ног само зваліцца.

Няхай жывець, красуецца, пакуль на хрэн не ўссунецца.

Памагло не памагло, а ад сэрца адлягло.

Гадзі́ць, як благой скуле.

Цяпер праўду ваўкі з'елі.

Яшчэ і марац пад нос зашмарыць.

Вялік пень, ды дуплен.

Ёсць што казаць, няма каму слухаць.

Цяжка пачаць, а кінуць лёгка.

Глядзі, каб цябе сарокі не ўкралі, падумаюць, што сыр,— гэтак вымыўся.

Дванаццаць з поўначы прабіла, прывёз на базар Зуська мыла і пачаў таргаваць.

Кожнае дыханне любіць папіханне.

Не да любеблі, калі рукі пакрэплі.

З Богам, Хадорка, калі людцы здараюцца.

Да Змітры дзеўкі хітры, а пасля Змітры хоць зад вытры.

У вас папелі, а ў нас паелі.

Цялятка ў срачцы, а ён з абушком бегаіць.

Адарваў гнілому цяляці хвост.

Зроб бела і гуляй смела.

Шлёп гаўно ў кашу, у панскую ды не ў нашу.

Сабака не з'есць, пакуль не пакачаіць.

Прайсці туркі-баркі.

Горка рэдзька, ды ядуць, дрэнна замужам, ды ідуць.

Валуй раменныя вушы.

Прыдзіць каза да ваза, ды не будзіць сена.

І духу-паху не чуваць.

Пусціўся Мікіта на валакіту.

Мая душка не перабірушка.

Гэта табе не ў яйцы́ пішчыць.

Хоць за вала, абы дома не была.

Сава спіць, а курэй чуіць.

Трэба жыць і мучыцца, пакуль смерць налучыцца.

У багатага пана багатыя яйцы.

Напіўся да зялёных мятлікаў.

У яе малання з-пад хваста свішчыць.

Кій на кій завадзіць, а абед на абед — не.

З лясочку дачакаеш, а з пясочку — не.

Нечага таму богу кланяцца, каторы на нас не глядзіць.

Еш, пакуль рот свеж, а як завяніць, не загляніць (а як памрэш, і калом не ўвапрэш).

Белае, як свіное цела.

Шанасць такая, як воўк кабылу шанаваў.

Золата ўсюдых золата, а гаўно ўсюдых гаўно.

П'ець, як у бот ліець.

У мяне хоць куніца, ды ў рот, а ў цябе сініца, ды ў год.

Залапіць вочы (даць хабар).

Мы паедзем, мы пайдзём, надаелі мы людзём.

Краса завяніць, а шчасце не абманіць.

Вяселле наша — хлеб і каша.

Думай за́ мара, а смерць за плячмі.

Злодзя пройдзіць — хата астанецца, а агонь нічога не пакініць.

Голад — не цётка, ён ілжэць і крадзіць.

Цярпі, Грышка, спасён будзіш, а не выцерпіш, чартом будзіш.

З'еш хрэн, а рыба дорага.

Не будзь выдатнікам, не будзь астатнікам.

Хто чаго хочаць, той таго даскочыць.

Хто чужое не шануіць, той свайго не маіць.

Жонка радня па парог.

Такі добры, толькі на небе звёзды збіраць.

У іх вада неразлітая (пра сяброўства).

Варона на многа сукоў садзіцца, ні на адным не жывець.

Бог не без ног.

Добра вам жыць! (Кажуць на развітанне.)

Злосць пакінь на заўтра, а работу зрабі сягоння.

Каб не плеш, дык і гола б не было.

Прышануй адзежынку дома, ■ яна цябе ў людзях.

Бяжыць руя́, пабягу і я.

Усе дабры бабры.

Жыві, пакуль галава сядзіць.

Зялён, што рута, і кісел, што атрута.

Не руш нічога і не бойся нікога.

Вырабатаны, як конь.

Хто з языком, той з пірагом.

Усмак не пераржвеш, а ў ласцы не пражывеш.

Каб захацеў, знайшоў бы рукі.

Добра, што табе ўдалося, як Салосі.

Калі люлька адарвецца, і гаспадарка звядзецца.

Яна баба нягідкая, як конь.

Цыган прадаець рукавіцы і кажух з Каляд.

Ногі таўстыя, па жыдзянёнку.

Не стаў сябе ніжэй падашвы.

Зайца забіў метраў дваццаць.

Шалёная дачка і недапечаны сын.

Дзе рот, там і смурод.

Кладуся спаць, як уміраць.

Багаславёна і на стол пастаўлёна.

Браўшы добрае, трэба аддаць добрае.

Кілбас цэлы баз.

Пайшла слава да Аршавы.

Перад зайцам жабы ўцякаюць.

Як Сора сказала, так Мэндэль запішаць.

Адзін дзень з ношкай, а другі з калатушкай.

Як е, так і вуе.

Дажыліся кулікі — ані солі, ні мукі.

У вар'ята што дзень свята.

А хай вас дажджом намочыць!

Харош, як свіння ў дождж.

Так стараўся, аж язык замакрэў.

Адбяры, Божа, стыд, буду п'ян і сыт.

Бог, як у пень, душу ўторкнуў.

Свая хатка, як родная матка.

Дзе конь качаіцца, там поўсць астаніцца.

Нос, як кічаўка (кісялёўка).

Ушацкія бляхары паехалі ў Вушачу кусацца.

Дзе трушком, дзе бяжком, а дзе і шагам.

У сваёй хаці і качарга маці.

Розум па запатылку (патыліцу) цячэць.

З аднаго боку пячэць, а з другога душу валачэць (ля вогнішча).

Падупалага не лічы за прапалага.

Дурныя як аглоблі.

К чорту ў зубы залезіць.

Ну, як дуж-крэпак?

Ні скубці, ні смаліць.

Купцы на расторгі.

Знойдуцца на рукі мукі.

Ні стуль ні ссюль.

Крычы, хоць разарвіся.

Найшоў дзеўку па свайму калену.

Твой «січас», як жыдоўскі «зараз».

Яму мазгі выпетрыла.

Салому еш, а фасону не губляй.

Забі мяне лапцем, калі не так.

Абцёр троху пархі, дык і капызіцца.

Сяннік не падушка, нявестка не дачушка.

Хай у вас будзе не спіта, не з'ета!

На ласы кусочак знойдзіцца куточак.

Плача, як па ўмірушчаму.

Мужыку калена пакажы, толькі праўды не кажы.

Шыла, шыла і гаўном завяршыла.

Не бойся сабакі брахлівага, а бойся куслівага.

Падторкнуўся, як чорт з каўшом пад брагу.

Лгаць, як у лёд.

Добрая цацотка (цаца).

Як у мядзвежжу вушку (утульна).

Каб ты так з носам быў, як гэта праўда.

Як сабака падхартаны.

Як на шпігах сядзець.

Сесці макам (саладом).

Цыбуля, як тынок.

Гаворыш, як спіш.

Ні ў пір, ні ў вір, ні ў добрыя людзі (з некім).

Гавары, кум, ды абедай.

За другім бачыць пажашкі, а за сабой і бярвенні не бачыць.

Цёмна, хоць ражна выставі.

Хочаць замуж, як дурань стрэліць.

Свой лес — свае зайцы.

Муха не разарвець бруха.

Торкаў, торкаў, то ў буракі, то ў моркву.

Як хочаш, вышэй с..кі не падскочыш, ты скачаш і яна з табой.

Ляжыць ужо на боскай пасцелі.

З малачком і зямельку абгоніш (мама дадавала: як абгоніцца ў роце, дык і праглынецца).

За «слабо» і цыган павесіўся.

І Аўгіння нявінна, і Ігнат не вінават.

Заробіў бочку мякіны.

Хто дарогу пытаіць, той не блукаіць.

З усіх капылоў далоў.

Як бязрукаму рукавіцы.

Круціцца, як жулік на кірмашы.

Гакі-бакі забіць (спірацца).

Духі падхартала (ад голаду).

Тое-сёе ды нічога.

Ходзіць, як непрыкараны.

Добры чалавек пабаіцца ківа, а благі не пабаіцца і кія, калі не паможаць ківў, не паможаць і кій.

Цыганскі пот грэіць.

Куды вароне не ляцець, усё адно гаўно дзяўбаць.

Хто не ідзець, той гáліцца, а хто зойдзець, той каіцца (замужжа).

Як была ў мяне кабылка мышастая, па вярсце ў час шастала.

Такім кавалкам мяса і варона не падавіцца.

Заробіў курам на соль.

Лыжка гнецца, нос смяецца, душа радаваецца.

Нясецца, як чорт з грэшнай душой.

Мужчына абы троху лепшы за чорта, сем красуняў возьміць.

Які груган, такая і песня.

Чорная авечка і белая авечка, а дух адзін.

Чужыя слёзы паб'юць бел-камень, паб'юць і лозы.

Даў пылі, як заяц кабылі.

Без прычыны і смерць не бываіць.

Да работанькі анінютанькі, а да любатанькі — ах, мае матанькі.

Яна ўся з хітрасці сшыта.

Ні да цябе п'юць, ні да цябе «здароў» кажуць.

Дзе харчы, там і тарчы.

За хатуль ды адтуль.

Дзе любяць, не ўчашчай, а дзе не любяць, нагі не накладай.

Памяць яму заарала.

Старцу пажар не страшан.

Тры чвэрці да смерці.

Што праўда, то не грэх, што торба, то не мех.

У чорта спіна сцёрта, а ў нашага брата не пачата.

Хамут са старой кабылы.

Сем пол наперадзе, чаму ж мяне не бераце, і трыштыкі туды ж такі.

Дзе воўк радзіўся, той і куст міл.

Што ты, як вуда, у бакі ходзіш?

Як трахану, дык аж чэрці пасыпяцца.

Сабаку сніцца хлеб.

І ў вераб'я сэрца ёсць.

Жывець на гулявы́м хлебе.

Багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца.

Глядзяць, як карова на карову.

Каб ты сцежку мацаў!

Бог сірот жалеіць, толькі шчасця не даець.

Датуль матка міла, пакуль срачку мыла.

Хачу дамоў, як вады напіцца.

Лапаць не князь — абуў ды ў гразь.

Пенсія малая — пальцам вымакаеш.

Не дай Бог ні дадзенага, ні крадзенага.

З кута ў кут — і вечар тут.

Досыць зубы шчэрыць, будзем вячэраць.

Неяк зладзім — хлеб ёсць, сала ўкрадзім.

Благому Яську ні ў чэсць, ні ў ласку.

Дзівак рыбак: на вадзе сядзіць і піць просіць.

Два медвядзі́ ў вадным логавішчы не тоўпяцца.

Рыба куплена, воз накрыт.

Змест

Сяброўскае слова

Эсэ і некананізаваныя ўспаміны

Барадулін Р.

Б 24 Аратай, які пасвіць аблокі: Сяброўскае слова, эсэ і некананізаваныя ўспаміны.— Мн.: Маст. літ., 1995.—350 с.

ISBN 5-340-0139-1.

Новую кнігу народнага паэта Р. Барадуліна складаюць артыкулы пра творчасць выдатных пісьменнікаў -- У. Дубоўку і Л. Геніюш, П. Панчанку і В. Быкава, М. Аўрамчыка, У. Лісіцына, Я. Янішчыц, К. Цвірку і шмат іншых.

У другім раздзеле аўтар успамінае тых, з кім сябраваў і працаваў, сустракаўся і жыў побач — у маленстве, маладосці, у літаратуры; гэта слынныя дзеячы культуры, землякі і сябры, такія, як П. Пестрак і Р. Бярозкін, П. Броўка і Г. Цітовіч, У. Караткевіч і М. Стральцоў, Л. Баразна і А. Анікейчык.

Да ўспамінаў натуральна дадаецца падборка «Здубавецця», як працяг жыцця народнага — мудрага, смешнага, дасціпнага, натуральнага — заключанага ў слове, як у бурштыне.

Б $\frac{8820600900 — 073}{М302(03) — 95}$ 69—95

ББК 83.3(4Беи)6

Літаратурна-мастацкае выданне

БАРАДУЛІН РЫГОР ІВАНАВІЧ

Аратай, які пасвіць аблокі

Сяброўскае слова, эсэ і некананізаваныя ўспаміны

Рэдактар *Н. А. Давыдзенка*. Мастак *М. Р. Казлоў*. Мастацкі рэдактар *А. І. Цароў*. Тэхнічны рэдактар *Л. М. Шлапо*. Карэктар *К. У. Дзмітрыенка*.

Здадзена ў набор 02.09.94. Падп. да друку 05.05.95. Фармат $84\times108^1/_{32}$. Папера друк. № 1. Гарнітура тып Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 18,48+0,84 укл. Ум. фарб.-адб. 19,32. Ул.-выд. арк. 18,49. Тыраж 2200 экз. Зак. 1460.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 3. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск, Чырвоная, 23.